

27819
Dr. V. Raghavan, M. A., Ph.D.,
Professor of Sanskrit (Retd.)
7, Srikrishnapuram Street,
Royapettan, Madras-600014.

The Department of Public Instruction, Bombay.

THE KUPPUSWAMY SASTRI
RESEARCH INSTITUTE,
64, R. H. ROAD, MADRAS-4

VYĀKARANA-MAHĀBHĀSHYA

OF

PATANJALI.

EDITED

BY

F. KIELHORN, PH. D.,

PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF GÖTTINGEN;
LATE PROFESSOR OF ORIENTAL LANGUAGES, DECCAN COLLEGE.

VOLUME II.

[Registered under Act XXV. of 1867.]

BOMBAY:
GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.
1883.

(All rights reserved.)

BOMBAY : PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

Dr. V. Raghavan, M. A., Ph.d.,
Professor of Sanskrit (Retd.)
7, Srikrishnapuram Street,
Royapettah, Madras-600014

DEDICATED

TO

THE PRINCIPAL AND PROFESSORS

OF

DECCAN COLLEGE,

IN MEMORY

OF SIXTEEN HAPPY YEARS.

Dr. V. Raghavan, M. A., Ph.D.,
Professor of Sanskrit (Retd.)
7, Srikrishnapuram Street,
Royapettah, Madras-600014.

PREFACE.

FOR this second volume of the Vyākaraṇa-mahābhāṣya I have used throughout the manuscripts G E g and B mentioned in the preface to the first volume. The Ms. D I have regularly compared only to the end of Adhyāya III; the fifth Adhyāya is missing in this MS., and the fourth so carelessly written that I have consulted it only in very difficult or doubtful passages.

Besides I have compared the following Devanāgarī MSS. purchased for Government in 1881:—

- A. A carefully made and complete copy of the whole Mahābhāṣya,¹ written for Ananta-sarasvatī by one Jāgeśvara at Vriddhanagara (Vaḍnagar) in Śaṃvat 1545 and 1546.
- a. A MS. of Adhyāyas III-VIII of the Mahābhāṣya written by one Nārāyaṇa at Hadurga (Idar) in Śaṃvat 1513 and 1514. The

¹ On the authority of the MS. A, I would now for कृतेस्तर्कः in vol. I, page 31, 16, write कृतेस्तर्कु which is supported by vol. II, p. 87, 16; Nirukta II, 1; and Uṇādi-sūtra I, 17.

In the peculiarly idiomatic expression of the Mahābhāṣya which commences with यदि पुनः and conveys the meaning 'Suppose we were to read ...', 'How would it be if we were to say?', 'Would there be the same objection if the following course were adopted?' (Kaiyaṭa on P. IV, 1, 90 says, अतोऽयं दोषो न स्यादिति वाक्यशेषः) the verb is by the MSS. more often put in the Present Indicative than in the Present Potential of the Passive; i. e. we frequently read यदि पुनः... उच्यते, यदि पुनः... क्रियते and meet only occasionally with यदि पुनः... उच्येत, यदि पुनः... क्रियेत etc. The MS. A on the other hand shows a decided preference for the Potential, and I now believe that mood only to be correct (vol. I, 66, 18; 19; 94, 19; 130, 7 etc.) It should be observed that when any form but a 3rd person Sing. of the Present Passive is used after यदि पुनः, the MSS. agree in putting it in the Potential. See e.g. यदि पुनः... स्यात् vol. I, 82, 20; यदि पुनः... स्युः I, 18, 12; 18, 16; 429, 4; II, 408, 14; and on P. VIII, 3, 29; यदि पुनः... पठेयन् on P. VII, 1, 59; यदि पुनः... विज्ञेययाताम् vol. II, 303, 2.

As an instance of another fairly numerous class of cases where we must sometimes disregard the readings of even the best MSS. I may cite किमुच्यते... यावते-शान्तिमोक्तं... (vol. I, p. 230, 14), 'How can you say... when only now you have been saying?' The word here translated by 'when' is in about half the number of cases given by the MSS. as यावता, in the remaining cases the MSS. have यदा, or more rarely यद् and यदि. I believe the correct reading to be everywhere यावता, which is used in the same adverbial sense in the Kāśikā-vṛtti; on P. I, 4, 84 Haradatta appends to it the note यावताशब्दो निपातो नन्वित्यर्थः । पश्येन्नर्थ इत्यन्वये.

appearance of the MS. as well as the fact that it was written Śrīnārāyaṇadāsa-vijayarājye render it probable that these figures denote years of the Śaka era. (See Forbes Rās-mālā, 2nd Ed., page 303).

Both these MSS. agree in general more with the MSS. G D than with the group E g B, and in the greater number of instances where G and D happen to differ from one another, A agrees with G, and a with D. For the restitution of the text of the Mahābhāṣya, and particularly for the attempt to separate the Vārtikas¹ from the bulk of Patanjali's work, the MSS. G A a D are decidedly more valuable than the other Devanāgarī MSS.

I have also used for this volume the manuscripts written in the Śāraḍa characters which were brought by Dr. Bühler from Kāśmīr, and which in his list are numbered 303, 304, and 305. They are denoted in my Various Readings by the letters k and K.

k=Dr. Bühler's 304. This MS. consists of altogether 79 leaves, numbered 70-86, 102, and 2-62. Foll. 70-86 give the text of the Mahābhāṣya from vol. I, p. 167, 16 to p. 215, 1 of my edition; fol. 102 contains vol. I, p. 258, 27 to p. 261, 15; and foll. 2-62 give the text from vol. I, p. 393, 11 to vol. II, p. 53, 20. The MS. may be about 150 years old; the leaves numbered 2 and 62 are much torn, and of the leaves 27-61 portions have been eaten away;

¹ On a former occasion I have intimated that Vārtikas disappear from the MSS. chiefly because Patanjali, when about to explain a Vārtika, frequently opens his comment with the very identical words of the Vārtika. A more continuous study of the MSS. has since shown to me that such disappearance takes place by degrees, and that we may observe in the different MSS. four distinct stages by which it is brought about. One writer, to save himself trouble, instead of copying the same words (viz. the text of the Vārtika and so much of the commentary as may be identical with it) twice, writes them only once with the figure 2 after them; another omits the figure 2 and puts in its place a stop; a third omits the stop but still leaves the word preceding the stop of his predecessor and the word following it unjoined by the rules of Sandhi; a fourth does observe the rule of Sandhi and no trace is left of the Vārtika. This remark may explain why in the Various Readings I have occasionally stated that a Vārtika is omitted in the MSS., but that in the line following it the figure 2 or a stop is put in some MSS. after a particular word, or that the Sandhi-rules have not been observed.

On pages 78, 79, and 486 of vol. I, I have printed certain statements as Vārtikas but have put them in brackets because they are omitted in the MSS. which at the time were accessible to me. The newly-acquired MS. A, though it agrees with the other MSS. in not giving those Vārtikas separately, has in 8 cases out of the 9 a stop before the word प्रयोजनम् in the line following; this stop I should now consider a sufficient reason for omitting the brackets from the text.

besides on fol. 60 *b* the writing is partly effaced. It is carefully written, but short passages have occasionally been omitted. I have compared this MS. up to the end of the third Âhnika of Adhyâya III, Pâda 1.

- K. This MS. contains the text of the Mahâbhâshya up to the beginning of the sixth Adhyâya. It consists of two parts, the first of which may be about 120 and the second from 80 to 100 years old. The first part (Dr. Bühler's 303) contains the leaves 2-120 and the text from vol. I, p. 1, 13 to p. 196, 19 of my edition, the second (Dr. Bühler's 305) the leaves 121-394 and the text from vol. I, p. 196, 20. Throughout this MS. has been carelessly written and short passages have frequently been omitted. In the second part the following pages have been left empty: fol. 226 *a* l. 18 to the end of fol. 227 *a* = Ed. I, p. 462, 1 to p. 464, 26; fol. 246 *a* l. 22 to the end of fol. 247 *a* = Ed. II, p. 16, 12 to p. 18, 10; fol. 362 *b* to fol. 364 *a* = Ed. II, p. 350, 7 to p. 356, 7; and on fol. 281, *a* l. 22 the writer has omitted the text from Ed. II, p. 108, 5, to p. 111, 8, without having left any empty space.

I believe that both these MSS. are copies from one and the same original, and that this original MS., in a fair state of preservation when the older MS. k was being copied from it, had subsequently become much injured and defective. This at least would account on the one hand for the general agreement of k and K, and on the other for the fact that in the same places where k omits short passages, K leaves out longer ones or even whole pages. It is difficult to determine precisely the relation of the Kaśmîr MSS. to the Devanâgarî MSS., but in general their text will be found to approach nearest to the text of the MSS. E g B. At the same time I would repeat here that in more cases than one the Kaśmîr MSS. appear to have preserved readings which are preferable to those of all the known Devanâgarî MSS. In vol. I, p. 495, 14 the Devanâgarî MSS. read, as I have printed, उक्तमेतत्; I believe that the MSS. k K are correct in reading वक्तव्यमेवैतत् instead, for the statement सर्वत्रैव पाग्रहे ऽलुग्निकरणस्यैव ग्रहणम् occurs nowhere else in the Mahâbhâshya.¹

¹ I would draw attention to a few other passages in the first volume of the Mahâbhâshya where the Kaśmîr MSS. alone seem to have preserved the right readings:—

Page 181, 22, the Devanâgarî MSS. known to me read विशति पदानि...विशत्... चत्वारिंशत्, which is contrary to the rules of grammar. The MS. k has विशति पदानि.. विशत्... चत्वारिंशत्; but the value of this reading is somewhat lessened by the fact that K agrees with the Devanâgarî MSS.

Page 247, 16, I have printed in the text what at the time I considered to be the

Or, to give a more typical instance, vol. II, p. 12c, 18 the Devanāgarī MSS., when reading सुप्तमत्तयोरुत्तमः सुप्तमत्तयोरुत्तम इति वक्तव्यम्, would oblige us to take the words सुप्तमत्तयोरुत्तमः as a Vārttika; in my opinion the MS. K is right in omitting one सुप्तमत्तयोरुत्तमः, for the first Vārttika on a rule should be so worded as to contain some distinct reference to that rule,¹ which would not be the case with सुप्तमत्तयो-

reading of the Devanāgarī MSS., षोडशफलाश्च माषशंवटयः; subsequently I have altered माषशंवटयः to माषशम्बटयः because I had found that in the best MSS. of the Mahābhāṣya on P. VI, 1, 28 the second member of this compound is spelt शम्बटी and because I had come to regard the word as related to शिम्ब, शिम्बी, &c. The MS. K reads षोडशफलाश्च माषशान्याः, and I now believe that in accordance with this reading we must alter the passage still further to षोडशफलाश्च माषशम्बटयः, and that we have to translate it by 'and the pods of beans contain 16 fruits.' The point of the argument is that the number sixteen is equally associated both with the word माष denoting a particular weight, and with माष in the sense of 'bean'. That the whole passage has given trouble to others before me may be seen from the mark ॥ placed opposite it in the margin of MS. G. The same sign reoccurs in G on P. v, 3, 99, and in other difficult passages, and may be compared with the *kuṇḍalas* of which Dr. Bühler is speaking in his Kāśmīr Report, p. 71.

Pages 302 and 303, MS. K alone appears to give correctly the Vārttikas 30, 33, and 34, as they are quoted by Hêlārāja in his commentary on the Sādhanaśamudrā of the Prakīrṇaka. See my Corrigenda in Vol. I.

Page 425, 11, the Devanāgarī MSS. read नैषोऽस्तर्लट्. Considering that लट् is used as a feminine in Vol. II, p. 392, 14, लट् in Vol. II, p. 139, 14, and सुप् in Vol. I, p. 376, 18, it appears that the MSS. k K are right in reading नैषास्तर्लट्.

Besides I am certain that the MS. k K are right in omitting what the Devanāgarī MSS. give as Vārt. 20 on P. II, 2, 24, and suspect that the omission by K of Vārt. 8 on P. II, 1, 2 is more than accidental. But of these and other doubtful Vārttikas I hope to treat elsewhere.

¹ As Pāṇini's rules were not numbered, and as therefore Kātyāyana was unable to state in figures to what rule he was appending a remark of his, the principle expressed in the above is so natural and it is so generally observed that I regard with great suspicion all cases where seemingly it has not been followed. In about half the number of these suspicious Vārttikas—they do not exceed twenty in the two first volumes of the Mahābhāṣya—the MSS. do not agree with each other, and in the case of some of them there can be no doubt that the copyists, by repeating certain words which should have been written only once, have given the appearance of a Vārttika to what in reality is a remark of Patanjali's. Besides it should be observed that Kātyāyana frequently (in the present volume more than fifty times) commences the first Vārttika on a rule with the very words of that rule, and that negligent writers have occasionally omitted these introductory words of the Vārttika and with them the reference to Pāṇini's rule in at least some of the MSS. known to us. On P. IV, 3, 87, the words अधिकृत्य कृते ग्रन्थे are omitted from the Vārttika in the MSS. g B (and in the Calcutta Ed. of Pāṇini), on P. V, 1, 33 the words स्वार्था ईकन् from the first Vārttika in K. (and in the Calcutta Ed.) just because these words are identi-

रुत्तमः, but is the case with what I regard as the only Vārttika on P. III, 2, 115, परीक्षे लिङ्यन्तापह्वे च. Bearing in mind the general inaccuracy of the MS. K, a various reading or an omission of this kind may in some cases be considered as purely accidental, and it is therefore much to be wished that scholars in India may succeed in securing at least one old and really trustworthy MS. written in the śārada characters.

As regards commentaries and other works which were likely to throw light on the text of the Mahābhāṣya, I have neglected nothing of what was accessible to me, and I am especially glad that, owing to the kindness of Dr. Rost, I have been able to study for the whole of this volume the *Padamanjarī* of Haradattamiśra. This work, though in the first instance a commentary on the Kāśikā-vṛtti, is of great value also for the understanding of the Mahābhāṣya, because its author discusses, often at great length, most of the arguments advanced in the older work. It is a common saying amongst Indian scholars that, so long as one does *not* know the Mahābhāṣya, it is vain to attempt the study of the Padamanjarī, and that, when one does know the Mahābhāṣya, it is useless to do so. Whatever truth there be in this remark, I can say for myself that I have been much assisted by Haradatta's learned work, even though it be based to a great extent on the Mahābhāṣya itself and on Kaiyaṭa's commentary.¹

Of Bhartṛihari's commentary on the Mahābhāṣya no complete

cal with the immediately preceding words of Pāṇini's rules, and what has occurred here in *some* MSS. may have happened in *all* elsewhere.

* The Vārttika on the *Yājñavalkya Brāhmaṇa* (P. IV, 3, 105), which has often been discussed, induces me to add, that the repetition of Pāṇini's rule at the beginning of a Vārttika is sometimes *solely* intended to point out the rule to which the remark contained in the following words of the Vārttika refers. Accordingly the words **पुराणोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु** in the Vārt. on IV, 3, 105, are simply equivalent to 'Note on P. IV, 3, 105,' Kātyāyana's note itself is given in the words **याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वात्**, and when Patanjali on P. IV, 2, 66 (page 286, 14) has reason to quote the Vārttika on IV, 3, 105, he quotes only these words and omits the rest. (As to the meaning of the Vārttika, I understand Kātyāyana to say that the Brāhmaṇas proclaimed by Yājñavalkya, &c., do *not* follow the rule IV, 3, 105, and that it is necessary explicitly to state this because those Brāhmaṇas are not, as Pāṇini assumed, modern works, but are as old as those which Pāṇini had in view when giving his rule).

¹ Besides the Padamanjarī Haradatta has composed a work entitled *Mahāpadamanjarī*, for on P. I, 1, 20, he says **आख्यार्त्तिकविरोधस्तु महापदमञ्जर्यामस्माभिः प्रपञ्चितः**.

manuscript has yet been discovered, and for a knowledge of that work we can therefore only consult the fragments preserved in the Berlin Library.¹ This is the more to be regretted because Bharṭṛihari holds an important place in Sanskrit grammar, and because, thanks to Professor Müller's discoveries, we know now that he lived before the middle of the 7th century A.D. The doubts which have been raised regarding the text of the Mahâbhâshya may justify my attempting to prove here, from the scanty and very imperfect materials at my command, that generally speaking our text is at any rate the same text for which Bharṭṛihari composed his commentary, and that his commentary was preceded by other commentaries whose text cannot have materially differed from Bharṭṛihari's. To show this I have to enter somewhat into details, and to give something definite I shall place before the reader those words from the introductory Âhnika of the Mahâbhâshya on which Bharṭṛihari has been commenting, exactly as they have been cited by him. The Berlin MS. begins on fol. 3a in the midst of the commentary on the phrase लौकिकानां वैदिकानां च; after that the words quoted and explained by Bharṭṛihari are:—

Ed., page 1, लौकिकास्तावत् | गौरश्च पुरुषो हस्ती² ब्राह्मण इति | समादयः ||

. अथ गौरित्यत्र कः शब्दः | किं यत्तत्सास्त्रालङ्कारककुदविषाण्यर्थरूपम्³ |

नेत्याह | द्रव्यं नाम तत् | यत्तर्हि तद्विज्ञितं चेष्टितं निमित्तितम् | नेत्याह | क्रिया नाम सा | यत्तर्हि शुक्लो⁴ नीलः | नेत्याह | गुणो नाम सः | यत्तर्हि भिन्नेष्वभिन्नं⁵ छिन्नेष्वच्छिन्नं⁶ सामान्यभूतम् | नेत्याह | आकृतिर्नाम सा | कस्तर्हि शब्दः | येनोच्चारितेन | अथवा प्रतीतपदार्थकः | शब्दं कुरु मा शब्दं कार्षीः शब्दकार्यं माणवक इति ध्वनिं कुर्वन्नुच्यते⁷ ||

¹ Bharṭṛihari's commentary is called in the Berlin MS. simply भर्तृहरि (or भर्तृहर)-टीका, or श्रीमहाभाष्यटीका भर्तृहरिविरचिता, or श्रीमहोपाध्यायभर्तृहरिविरचिता श्रीमहाभाष्यटीपिका. The MS., of which the first two leaves are missing, begins on fol. 3a in the midst of the explanation on Ed. I, 1, 3 लौकिकानां वैदिकानां च. and breaks off on fol. 218b in the midst of the commentary on P, I, 1, 55. Besides, the commentary on the following portions of my edition has been omitted: pages 37-43, pages 68, 12-70, 3, pages 75, 5-79, 10, page 80, 15 to the end of page 85, and pages 122, 19-125, 15. The MS. has been written by eight different writers, of whom only one, the writer of foll. 3-38, and 84-96, has done his work fairly well.

² Ed. हस्ती शकुनिर्गो ब्राह्मण.

³ Ed. °लाङ्कारककुदखरविषाण्य°.

⁴ Ed. यत्तर्हि

तच्छुक्लो; but GD यत्तर्हि शक्नो.

⁵ Ed. यत्तर्हि तद्विज्ञे°; but GDB यत्तर्हि भिन्ने°.

⁶ Ms.

भिन्नेष्वभिन्नमिति.

⁷ Ed. कुर्वन्नेवमुच्यते; but GD कुर्वन्नुच्यते.

कानि¹ पुनरस्य² शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । रक्षोहागमलध्वसंदेहाः प्र-
योजनम् । लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदाननुपालयिष्यति³ । ऊहः खल्वपि ।
आगमः खल्वपि । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयः । ब्राह्मणेन
शब्दा⁴ ज्ञेयाः । याज्ञिकाः पठन्ति । स्थूलपृषतीमाभिवारुणीमनड्वाहीमालभेतेति ॥

Page 2, इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि ।

ते ऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः । तस्माद्ब्राह्मणेन न मुञ्छितवै
नापभाषितवै । मुञ्छा मा भूमेति ॥

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वच्चो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः... .. ॥

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्ध्यते ।

अनघ्नाविव शुष्कैधः... .. ॥

तस्मादनर्थकं⁵ माधिगीष्महि⁶ ॥

यस्तु⁷ प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे... .. ।

कः । वाग्योगविदेव । यो हि शब्दाज्ज्ञानाति । भूयांसो ह्यपशब्दा⁸ अल्पीयांसः
शब्दाः । अज्ञानं तस्य शरणम् । नात्यन्तायाज्ञानं शरणं भवितुमर्हति । एवं तर्हि ।
क्व पुनरिदं पठितम् ।

Page 3, भ्राजा नाम श्लोकाः । किं च भोः श्लोका अपि वै⁹ प्रमाणम् ।

यदुदुम्बरवर्णानां... .. ।

प्रमत्तगीत एष तत्रभवतः ॥

अविद्वांसः प्रत्यभिवादे... .. ।

प्रयाजाः सविभक्तिकाः ॥

स आर्त्विजीनः ॥

चत्वारि पदजातानि । त्रयः कालाः । द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च ।

सप्त विभक्तयः ॥

नेङ्गयन्ति ॥

Page 4, पश्यन्नपि न पश्यति । शृण्वन्नपि न शृणोति ॥

सक्तुमिव तितउना... .. ।

अत्रा सखायः... .. ॥

¹ Ms. किं.

² Ed. पुनः.

³ Below the Ms. has परिपालयिष्यति like Ed.

⁴ Ed. ब्राह्मणेनावय्यं शब्दा.

⁵ Ed. तस्मादविज्ञातार्थमनर्थकः ; but DECgB तस्मादनर्थकं.

⁶ Ms. अर्थकमाधिगीष्महि.

⁷ Ms. अस्तु.

⁸ Ed. अपशब्दाः.

⁹ Ed. om. वै.

आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य ॥

दशम्यां पुत्रस्य नाम¹ विदध्यात् ॥

सुदेवो असि वरुण..... ।

Page 5, किं पुनरिदं... न पुनरन्यदपि किञ्चित् । ओमित्युक्त्वा वृत्तान्ततः² । पुराकल्प एतदासीत् । तत्र स्थानकरणानुप्रदानज्ञेभ्यः³ । तदद्यत्वे न तथा । वेद-
मधीत्य त्वरिता वक्तारो भवन्ति ॥

उक्तः शब्दः । शब्दानुशासनमिदानीं कर्तव्यम् । तत्कथं कर्तव्यम् । उभयोप-
देशः । अन्यतरोपदेशेन⁴ । तद्यथा । भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते । पञ्च
पञ्चनखा भक्ष्या इति । अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियमः । अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः ।
किं पुनरत्र ज्यायः । इष्टान्वाख्यानं खल्वपि भवति ॥

अथैतस्मिञ्शब्दोपदेशे सति... प्रतिपदपाठः । अनभ्युपायः । एवं हि श्रूयते ।
बृहस्पतिरिन्द्राय... शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच । किं पुनरद्यत्वे... चतुर्भिश्च
प्रकारैर्विद्योपयुक्तोपयुक्ता⁵

Page 6, भवत्यागमकाल स्वाध्यायकाल प्रवचनकाल व्यवहारकाल । किञ्चि-
त्सामान्यविशेषवद्वक्षणं प्रवर्त्य... अल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान् ॥

किं पुनराकृतिः पदार्थ आहोस्विद्व्यम् । उभयमित्याह । उभयथा ह्याचार्येण ॥

किं पुनर्नित्यः शब्द आहोस्वित्कार्यः । संग्रह एतत्प्राधान्येन परोक्षितं⁶ नित्यो
वा स्यात्कार्यो वेति । उभयथापि लक्षणं⁷ प्रवर्त्यमिति ॥ कथं पुनरिदं भगवतः ।

सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे

अथ सिद्धशब्दस्य कः पदार्थः । नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः । कथं ज्ञायते ।
यत्कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । सिद्धा द्यौः सिद्धा पृथिवी सिद्धमाकाशमिति ।
ननु च भोः कार्येष्वपि दृश्यते⁸ । संग्रहे⁹ कार्यप्रतिबन्धिभावात् । इहापि तदेव ।
अथवा सन्त्येकपदान्यप्यवधारणानि । सिद्ध एव यो¹⁰ न साध्य इति । अथवा
पूर्वोत्तरपदलोपो¹¹ स्व द्रष्टव्यः । अथवा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः । मङ्गलार्थ-
म् । माङ्गलिकः...

Page 7, महतः शास्त्रौघस्य... प्रथन्ते वीरपुरुषाण्यायुष्मत्पुरुषाणि¹² चाध्ये-

¹ Ed. दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जार्तस्य नाम. ² Ms. 'मित्युक्त्वा वृत्तान्तः; Ed. वृत्तान्तशः. ³ Ed. स्थानकरणानुप्रदानं. ⁴ Ms. अन्यतमोपदेशेन. ⁵ Ms. चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपकल्पोपयुक्ता; Ed. विद्योपयुक्ता. ⁶ Ms. परीक्षते. ⁷ Ms. उभयथा लक्षणं. ⁸ Ed. वर्तते. ⁹ Ed. संग्रहे तावत्कार्यं. ¹⁰ Ed. om. यो. ¹¹ Ed. पूर्वपदलोपो. ¹² Ed. वीरपुरुषाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि.

तारश्च सिद्धार्थाः । आभीक्ष्ण्ये । कं पुनः पदार्थं मत्वैष विग्रहः¹ क्रियते सिद्धे शब्दे ऽर्थे संबन्धे चेति । आकृतिमित्याह । आकृतिर्हि नित्या । अथ द्रव्ये पदार्थं कथं² विग्रहः कर्तव्यः । सिद्धे शब्दे ऽर्थसंबन्धे चेति । नित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभिसंबन्धः । द्रव्य एव पदार्थ एष विग्रहो न्याय्यः... द्रव्यं हि नित्यम् । आकृतावपि पदार्थ एष विग्रहो न्याय्यः । न क्वचिदुपरतेति कृत्वातः³ सर्वत्रोपरता भवति द्रव्यान्तरस्यो-पलभ्यते⁴ । अथवा नेदमेव नित्यलक्षणं ध्रुवं कूटस्थमविचालि । अथवा किं न एतेनेदं नित्यमिदमनित्यमिति । यदस्माकं नित्यं⁵ तं पदार्थं मत्वैष विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्दे ऽर्थे संबन्धे चेति ॥

कथं पुनर्ज्ञायते⁶ । लोकतः । कुरु घटं कार्यमनेन करिष्यामीति ।

Page 8, तावत्येवार्थमर्थमुपादाय⁷ शब्दान् । यदि तर्हि लोकः शब्देषु⁸ प्रमाणम् ।

लोकतो ऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः

धर्माय नियमो धर्मनियमः । धर्मार्थो वा नियमो धर्मनियमः । धर्मप्रयोजनो वा ।

यथा लौकिकवैदिकेषु ॥

प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः । अथवा युक्त एवात्र⁹ तद्धितार्थः । कृतान्त । लोके तावदभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः । शक्यं... क्षुत् । तथा खेदात् । वेदे खल्वपि पयोव्रतो ब्राह्मणः । बैल्वः खादिरो वा यूषः स्यादिति । तथाग्नौ¹⁰ कपालानि । एवमिहापि समानायामर्थगतौ¹¹ शब्देन च । अभ्युदयकारि च¹² भवतीति ॥

अस्त्यप्रयुक्तः¹³ । ऊषादयः । इदं विप्रतिषिद्धम् । कथेदानीमन्यो भवज्जातीयकः । नैतद्विप्रतिषिद्धम् ।

Page 9, न ब्रूमोऽस्माभिरप्रयुक्ता इति । अभ्यन्तरोऽहं लोके न त्वहं लोकः ॥

अप्रयोगः प्रयोगान्यत्वात्¹⁴

उषिताः ॥

अप्रयुक्ते दीर्घसच्चवत् ॥

सर्वे देशान्तरे ॥

वाकोवाक्यमितिहासः । शवतिर्गतिकर्मा सर्वविभक्त्यन्तः¹⁵ कम्बोजेष्वेव भाषितो¹⁶ विकार एनमार्या भाषन्ते शव इति ॥

¹ Ms. कः पुनः पदार्थस्यत्वेऽपि परिग्रहः.

² Ms. om. कथं.

³ Ed. कृत्वा.

⁴ Ed. द्रव्यान्तरस्था तूपलभ्यते.

⁵ Ed. यन्नित्यं.

⁶ Ms. पुनस्तूयते.

⁷ Ms. ०र्थमुपादाय.

⁸ Ed. लोक एषु.

⁹ Ed. एव.

¹⁰ Ms. यथाग्नौ.

¹¹ Ed. ०र्थवगतौ.

¹² Ed. om. च.

¹³ Ms. अथ प्रयुक्त.

¹⁴ Ms. प्रयोगान्यत्वं.

¹⁵ Ed. om. सर्वविभक्त्यन्तः.

¹⁶ Ed. भाषितो भवति.

Page 10, किं पुनः शब्दस्य ज्ञाने धर्म आहोस्वित्प्रयोगे ।

ज्ञाने धर्म इति चेत्तद्वदधर्मः¹ ॥

आचारे नियमः ॥

प्रयोगे सर्वलोकस्य ॥

शास्त्रपूर्वे² प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देन ॥

यो ऽग्निष्टोमेन यजते³ य उ चैनमेवं ... । अपर आह । अथवा पुनरस्तु ज्ञान एव ।

Page 11, शब्दप्रमाणकावयम् । अथवाभ्युपाय एवापशब्दज्ञानं शब्दज्ञानस्य⁴ । अथवा कूपखानकवत्⁵ । याज्ञे कर्मणि स नियमः । एवं हि भ्रूयते । प्रत्यक्ष-धर्माणः परापरज्ञा त्रिदितवेदितव्याः ॥

अथ व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः । सूत्रम् ।

षष्ठ्यर्थो ऽनुपपन्नः ॥

शब्दाप्रतिपत्तिः

किं तर्हि । व्याख्यानतः । ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं⁶ भवति । न केवलानि चर्चापदानि ॥

शब्दे ल्युडर्थः ॥

Page 12,

भवे

प्रोक्तादयः ॥

पुरस्तादिदम् । तथाया । प्रस्कन्दनं प्रपतनमिति । अथवा शब्दैरपि शब्दा व्या-क्रियन्ते । नाश्वो न गर्दभ इति । एवं तर्हि

लक्ष्यलक्षणे ॥

समुदायेषु च⁷ शब्दाः प्रवृत्ताः⁸ । तैलं मुक्तम् । घृतं मुक्तम् । शुक्रः । व्यपदेशिवद्भवेन भविष्यति । अविजानत एतदेवं⁹ भवति । यो ह्युत्सूत्रं कथये-न्नादो गृह्येत¹⁰ ॥

Page 13, किमर्थो वर्णानामुपदेशः ।

वृत्तिसमवायार्थ उपदेशः ॥

वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायः । वृत्त्यर्थो वा समवायः । वृत्तिप्रयोजनो वा ।

¹ Ed. चेतथाधर्मः.

² Ed. पूर्वके.

³ Ms. यजति.

⁴ Ed. शब्दज्ञाने.

⁵ Ms. खनकवत्.

⁶ Ms. व्याख्या.

⁷ Ed. om. च ; DECgB. हि.

⁸ Ms. शब्दः प्रवृत्तः.

⁹ Ms. एतदेव.

¹⁰ Ms. कथयत्यदो गृह्यते.

का पुनर्वृत्तिः । शास्त्रप्रवृत्तिः । उच्चारणम् । कुत एतत् । दिशिरुच्चारणक्रियः ।
उच्चार्य हि^१ वर्णानाहोपदिष्टा मया^२ वर्णा इति ॥

अनुबन्धकरणार्थश्च ॥

समवायश्चानुबन्धकरणं च प्रत्याहारार्थम् । प्रत्याहारो वृत्त्यर्थः ॥

इष्टवृद्ध्यर्थश्च वर्णानामुपदेशः ।

उदात्तादीनामप्युपदेशः कर्तव्यः ।

आकृत्युपदेशात्सिद्धम् ।

संवृतादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । कलो ध्मात् एणीकृतः ।

एताः स्वरदोषभावनाः ।

अतो ऽन्ये व्यञ्जनदोषाः । गर्गादिविदादिपाठात्संवृतादीनां निवृत्तिर्भाविष्यति^३ ।

Page 14, अस्त्यन्यद्गर्गादिविदादिपाठे प्रयोजनम् । एवं तर्ह्यष्टादशधा भिन्नां
निवृत्तकलादिकाम् । एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं ल-
भ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । द्विगता अपि हेतवो भवन्ति । तथा द्विष्टान्यपि^४
वाक्यानि । श्वेतः । अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः । धातवो ऽपि शुद्धाः पद्यन्ते । यानि
तर्ह्यग्रहणानि । एतेषामप्यवश्यं^५ स्वरवर्णानुपूर्वज्ञानार्थ उपदेशः कर्तव्यः ॥

A comparison of the printed text with the above must render it more than probable that our MSS. give the text of the Mahābhāṣya which was current in the 7th century. In saying this I would however not wish to deny the possibility that some explanatory remarks *may* have found their way into the text after Bhartṛihari's time, and it is certain that some of Bhartṛihari's readings are preferable to those of the MSS., and that he knew of readings which have not yet been met with elsewhere. A few instances may prove this.

Page 1, 11, it appears as if Bhartṛihari had not had in his text the words लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते (। तथा ।), and as if those words had been added to explain the word प्रतीतपदार्थकः. It is unnecessary to define *śabda*, because everybody knows what *śabda* means. (See प्रतीतपदार्थक in I, 39, 25; 323, 3; अनवस्थितपदार्थक in I, 207, 2, and on P. VIII, 2, 84; अव्यक्तपदार्थक in II, 47, 20; 170, 17; निवृत्तपदार्थक in I, 411, 3; see also I, 102, 6; 256, 20). '*Śabda* conveys that meaning which at once is understood from the word *śabda*,' i.e. it is synonymous

^१ Ms. ते । ^२ Ed. इमे. ^३ Ms. 'दीनां स्वरनिवृत्तिः'. ^४ Ms. निष्टान्यपि, Ed. वाक्या-न्यपि द्विष्टानि. ^५ Ed. एतेषामपि.

with *dhvani*, not with *kriyā*, *dravya*, etc. Bhartṛihari explains : अथवा प्रतीतपदार्थक इति । शब्द इत्येतस्य प्रतीतः पदार्थो ध्वनिः । ध्वनिरस्याभिधेयः । ध्वनावयमर्थ-प्रकरणशब्दान्तराण्यन्तरेण स्वरूपं प्रतिलभते । एतमेवार्थं [MS. एवमेवार्थं] पदग्रहणेन व्याचष्टे । पदस्यायमर्थो नार्थवाक्यगम्य इति । ... य एव प्रसिद्धः शब्दस्तस्यैव शब्दशब्देन ग्रहणम् । प्रतीतपदार्थकतां च कथयति । शब्दं कुरु

Page 2, 19, Bhartṛihari explains the reading of the MSS. विशेषे, but he adds that others read भिषेपैः (अन्येषां ग्रन्थः कुशलो विशेषैरिति । विशेषैः शास्त्रप्रतिपादितैरित्यर्थः).

Page 5, 6, Bhartṛihari reads वृत्तान्तः, but he also knows the reading वृत्तान्तशः; his remarks are : वृत्तान्तः[MS. वृत्तांत] इति । वृत्तान्ताः प्रपाठका उच्यन्ते । तत्राद्यादिवाचसिः । वृत्तान्तैः प्रपाठकैः पठन्ति । अन्येषां वृत्तान्तश इति पाठः । न एवं पठन्ति । वृत्तान्तं वृत्तान्तं पठन्तीति वृत्तान्तशः पठन्तीति ।

Page 5, 7, Bhartṛihari's reading स्थानकरणानुप्रदानज्ञेभ्यः is better than the reading of the MSS. स्थानकरणानादानुप्रदानज्ञेभ्यः; the expression स्थानकरणानुप्रदानानि occurs again I, 208, 18. (See also I, 61, 17, and Danielsson in Zeitschrift der D. Morg. Ges. XXXVII, page 29, Note 3).

The very incorrect state of the Berlin MS. prevents me from speaking positively about one or two other passages of the first Āhnika, where I suspect Bhartṛihari's text to have differed from the current text; and as regards the subsequent Āhnikas I can for the same reason do no more than point out those various readings only—of the existence of any important differences I am not aware—which have been given as such by Bhartṛihari himself.¹

¹ It may be interesting to observe that the various readings mentioned by Kaiyata up to P. I, 1, 55, where the Berlin MS. ends, have all been copied either directly or indirectly from Bhartṛihari. The same is the case with Kaiyata's notes on the word संग्रह p. 6, 12 and 21 (Bh. चतुर्विंश सहस्राणि वस्तुन्यस्मिन्संग्रहमन्ये and संग्रहो ऽप्यस्यैव शास्त्रस्यैकदेशः । तत्रैकतन्त्रस्याव्यादेः प्रामाण्यादिहापि तथैव सिद्धशब्द उपात्तः); with the rule quoted on p. 16, 16 द्यूतः संवृता अन्यत्राभिवसास्रः; with the remark on p. 22, 21 अन्तःपादस्यस्याव्यपरस्यार्थमेकारमधेमाकारं च विवर्धति which according to Bh. is taken from a Prātiśākhya of the Chhandogas; with the statement on p. 93, 3 that some (according to Bh. the Āpīśālāḥ) have arranged the words in the Gaṇa sarvādi in a different order; and with the remark on p. 92, 19 that the words contained in the so-called Ākriti-gaṇas have been collected by later scholars, not by Paṇini himself. On the other hand, Kaiyata has not taken from Bhartṛihari his quotation from the Phitsūtra on p. 91, 20; his objection to the statement occurring in the Kāśikā-vṛtti on P. I, 1, 11, मणीवार्दीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः, on p. 68, 7, (वाक्यपदीयम् is given as an instance in the Kāśikā-vṛtti on P. IV, 3, 88); his quotation वश समानाः on p. 24, 1 (see Kātantra I, 1, 3); nor the remark that the Bhrājāḥ ślokaḥ are by Kātyāyana. Altogether Kai-

Page 28, 18, Bh. reads, as printed, यदयुक्ता वहन्यनुपदिष्टाश्च श्रूयन्ते, but he adds : अन्येषां ग्रन्थो यदयुक्ता वहन्यनुपदिष्टाः श्रूयन्त इति । ते ऽयुक्ता वहन्तीत्यस्यै-
वार्थमनुपदिष्टाः श्रूयन्त इत्यनेन प्रदर्शयन्ति ॥ (See Kaiyaṭa's note : कचिन्नु चशब्दो
न पठ्यते.)

Page 30, 12, Bh. gives two readings, *viz.* : besides the reading
स ककारस्य, also the reading स सककारस्य.

Page 55, 16, अपर्याप्तश्चैव : Bh. mentions the reading सुपर्याप्तश्चैव.
(See Kaiyaṭa's note : केषांचित्पाठः सुपर्याप्तश्चैव हीति.)

Page 56, 9, श्रूयन्त्ययेन. Bh. seems to mention two other read-
ings, श्रूयन्त्ययेन, which is mentioned also by Kaiyaṭa, and श्रूयन्त्ययेन.

Page 56, 19, अन्तरिपामिति. Bh. mentions another reading (केषांचि-
द्ग्रन्थः) which, so far as I can make out, is अन्तरे येपामिति.

Page 60, 6, यमानुस्वाराणामेव. Bh. mentions the reading यमानुस्वारा-
णामपि.

Page 66, 3, उदात्तानुदात्तस्वरितानाम्. Bh. appears to mention the
reading उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम्. (See Kaiyaṭa : कचिदनुनासिकग्रहणम-
स्ति । तद्वृणप्रसङ्गेनोच्चारितम्.)

Page 67, 23, अत्र हीदादि द्विवचने तदन्तं च भवति. Bh. knows the two
readings अत्र हीदादि च द्विवचने तदन्तं च भवति, and अत्र हीदाद्यन्तं च श्रूयते
द्विवचनान्तं च भवति. (See Kaiyaṭa's note : कचिन्नु पाठ ईदाद्यन्तं च श्रूयत इति.)

Page 72, 10, Bh. mentions the reading किमर्थो योगविभागः । शाकल्य-
विभाषा मा भूत्.

Page 93, 8, ज्ञातिधनपर्यायवाची; others read (अन्येषां ग्रन्थः) : अज्ञातिधनप-
र्यायवाची.

Page 96, 2, त्रयः कृदर्थग्रहणेन योगाः. Bh. reads त्रयः कृदन्ता ग्रहणेन योगाः
and he mentions the reading त्रयः कृदर्थग्रहणेन योगाः, where कृदर्थग्रहण
is taken as a Bahuvrīhi-compound (कृदर्थग्रहणं यस्मिन्हेतौ स कृदर्थग्रहणः ।
यस्मिन्हेतावाश्रीयमाणे कृदर्थग्रहणमारभ्यते । कश्चासौ हेतुः । न सर्वा विभक्तिरिति...).

Page 99, 1, वर्णाश्रयः. Some divide उवर्णाश्रयः. (See Kaiyaṭa's
note : अन्ये उवर्णाश्रय इत्यकारप्रक्षेपमाहुः).

Page 112, 16, तस्यामाध्वमिमस्य. Bh. appears to mention the
reading तस्य साध्वमिमस्य (साधूनामभिमस्य).

yata's commentary is much more succinct than Bhartr̥hari's, and he has more than once
omitted to state all the possible explanations of a particular passage, intimating that
he knew more than he is telling us by such phrases as व्याख्यानान्तरमत्र क्लृप्तत्वात्त्रोक्तम्,
अत्र व्याख्यानान्तरं क्लृप्तत्वात्त्रोक्तम् etc.

Page 122, 6, Bh. mentions the two readings कचिद्वैरूप्यं and कचिद्वैरूप्यं.

Page 125, 17, उः स्थाने ऽणवः. Some omit एव. (See Kaiyaṭa's note: केषांचित्पाठो ऽणवति रपरश्चेति).

Page 129, 5 कल्पपद°. Some read कल्पपद°. (See Kaiyaṭa's note: कचित्तु कल्पपदसंघातभक्त इति पाठः).

Page 130, 4, किमिदमल्ग्रहणमन्यविशेषणमाहोम्विदादेगविशेषणम् । किं चातः । Bh. mentions the reading किमिदमल्ग्रहणमन्यविशेषणम् । एवं भवितुमर्हति ।

The manner in which the meaning of these various readings is discussed by Bhartṛhari shows that he must have had commentaries before him in which they had been adopted, and it is reasonable to suppose that Bh. would not have concealed from us more important discrepancies had he found such in the works of his predecessors. That Bhartṛhari had access to a very extensive commentatorial literature, superseded by his own work as his own writings have in turn been superseded by those of later authors, is proved by almost every page of his commentary. In fact I know of few grammarians who so frequently quote the opinions of others¹ as he does, and nothing is more to be regretted

¹ In addition to Commentators Bhartṛhari cites of writers on grammar the following :—

Another grammar or other grammars (*Vyākaraṇāntara*) are mentioned on p. 144a, 146a and 178b of the Berlin MS.; other grammarians (*anye vai vyākaraṇāḥ*) on p. 138a, where four different rules are quoted about उभ and उभय. Former grammarians (*Pārvāchāryāḥ*) are spoken of several times and on p. 41b we find the usual statement that the term *sandhyakshara* was invented by them. By name are mentioned the Vṛttikāra *Kuṇi* to whom is ascribed the explanation of असर्वविभक्ति on p. 95, 27 of the *Mahābhāṣya*, and the *Āpiśālāḥ* who had arranged the words in the *Gaṇa sarvādi* in a different order; theirs also is the curious opinion (p. 192a इहास्तेः केचिस्सकारमात्रमुपविश्य पिस्वडागमं विदधति.) referred to already by Patanjali that the root from which spring the forms अस्ति, स्तः, सन्ति etc. consists of the single letter स to which अ is prefixed in the so-called strong forms. (See *Māhābhāṣya* I, p. 280 अस्ति सकारमात्रमिच्छते, and *Jinendrabuddhi*: सकारमात्रमस्तिधातुमापिशलिः प्रतिजानीते । तथा हि । न तस्य पाणिनेरिवास भुवीति पाठः । किं तर्हि । स भुवीति । स एवागमौ गुणवृद्धौ । अतिष्ठत इति । एवं प्रतिजानीत इत्यर्थः ।).

As regards works whose contents are more or less closely related to the subject of grammar, it deserves to be noticed that Bhartṛhari's text of the *Nirukta* appears to have somewhat differed from the published text. Referring to Nir. I, 18, Bhartṛhari says तत्र निरुक्तकारो ऽविज्ञातार्थमिति वर्णयति, but in the printed text the word अविज्ञातम् has not been explained at all. Moreover on p. 85a we read: प्रजापतिर्वै यत्किञ्चन मनसाधीतवाधीत [? MS. °धेततद्धीन] यजुर्भिरैवाप्नोति तवाधीतयजुषामाधीतयजुषम् । एतन्निरुक्ते ध्यायतेर्वर्ण्यते [MS. °ते वर्ण्यते] । अयं हि तत्र व्याख्यानमन्यः । प्रजापतिर्वै यत्किञ्चन मन-

than that he should have introduced those opinions by such vague expressions as *Eke varṇayanti, anye varṇayanti, अपरे वर्णयन्ति, anyeśhām darśanam, aparesham vyākhyānam*, etc., and should not have recorded the names of the scholars to whom he must have been indebted for his own learning.

There are many passages in the text contained in this volume which have caused me no slight difficulty, and some on which I have not yet been able to form a decisive opinion. Without the different commentaries on the Mahābhāshya, the Vākyapadīya, the Kāśikā-vṛitti, Siddhānta-Kaumudī, etc., each of which has proved useful in turn, my labour would have been much greater than it has been, yet sometimes all have failed me when I should have most prized their assistance. On a passage like ईदृशौ वधौ कुरु । ईदृशौ पुटकौ कुरु । on p. 36, 9, they say nothing ; on one like मैर्यैर्हिरण्यायिभिरर्चाः प्रकल्पिताः on p. 429, 3, nothing that carries with it conviction. Here then, and wherever else I have been at all doubtful, I have given the text of the best and have recorded the readings of all the other MSS. I have done the same with names of peoples and places, such as कडेरः on p. 270, 3, निषाहकर्षू on p. 294, 19, etc., and other terms such as धीवन्मु on p. 227, 7, which have not yet been met with elsewhere.

I have verified most of Patanjali's quotations from Vedic works, but for some I have had to trust to the MSS. alone which, I fear, have not in every case (as *e.g.* on p. 150, 18 and 213, 12)

साध्यायन् तदेभिरामवानिति [? MS. तादतिरामवानिति] । तथा होवाय वृतः कृपयन्नदीधेदित्ययमपि ध्या[य]तिरेव । होवाय वृत[ः] कृपायमाणो ऽन्वध्यायदिति । ... क्षणः क्षणैतिः प्रक्षुणतः कालो भवति क्षणैतिः क्षयकर्मैति । The first passage here referred to I do not find in the published text ; the second occurs Nir. II, 12 ; and the last, but without the words भवति क्षणैतिः क्षयकर्मा, II, 25. On the other hand Nir. II, 2 and V, 23 are quoted by Bhartṛihari as printed.

That Bhartṛihari has frequent occasion to quote the works of the three great grammarians need hardly be stated, but it may perhaps be mentioned that Kātyāyana is far more often styled *Vākyakāra* than *Vārttikakāra* and that the Bhāshyakāra is three times quoted by the title *Chūṛṇikāra*. Pāṇini's text is referred to as the *Vṛittisūtra*, an expression used already by Patanjali (vol. I, p. 371, 18 and p. 424, 21), and opposed to it we find the word *Bhāshyasūtra*, equivalent to Kaiyaṭa's *Vyākhyānasūtra*, a term intended to denote the Vārttikas and generally such additional statements as are meant to elucidate the original text of Pāṇini's grammar. To the *Ślōkavārttikakāra*, as distinguished from the *Vākyakāra*, are ascribed the verses in Vol. I, p. 36 of this edition, which have wrongly been considered to belong to Kātyāyana.

enabled me to give a satisfactory text. Where the MSS. agree with one another I have followed them even though the published text of a Vedic work happened to furnish different readings. I have thus, *e.g.* on p. 278, 10, printed लिप्तिञ्जं दण्डाननम्, and on p. 437, 11, नामा पृथिव्या निहितो दवियुतत्, although I consider the passages to have been taken from Atharva-veda XII, 2, 54, and VII, 62, 1, and have acted similarly in other cases where it would have been easy to substitute the actual readings of the R̥ig- or Atharva-veda, or of the Taittirīya-saṃhitā. I need hardly say that I have prepared a complete list of all the quotations in the Mahābhāṣya, which I hope to publish after the completion of the text.

It will be observed that on a few occasions, as on p. 52 and 283, I have printed certain statements in small type, and have intimated thereby that I do not regard them as Vārttikas of Kātyāyana, notwithstanding the fact that they have been commented upon by Patanjali. The prominence which I have given to those statements by putting them in each case at the beginning of a new line, may attract the student's attention and at the same time convince him that, what I have done, I have done intentionally, and for what I have considered cogent reasons. Taking *e.g.* the case on p. 52, it appears to me that the three sentences सिद्धं तु सिचो यादि-
न्वाते, चङङोः प्राश्चष्टनिर्देशात्सिद्धम्, चिणो अनिच्वात् refute an objection which has not been raised by Kātyāyana at all, and that that objection again is directed against an assumption which is actually opposed to Kātyāyana's teaching on P. III, 1, 43; moreover Patanjali's concluding remarks on III, 1, 44 show that the Vārtt. 7 is final and that only when we adopt it can we account for all the Aorist-forms of the verbs enumerated in the Vārttika. We know from the Mahābhāṣya that there have been authors of Vārttikas after Kātyāyana, and in this particular case the context renders it probable that Patanjali has been stating *their* arguments, just as we know for certain that, *e.g.* on p. 209, 8, he is quoting a Vārttika of the Saunāgas, without telling us that he is doing so.—If again we consider what at first sight might appear to be Vārttikas on P. IV, 2, 60, a word like स्मृतः which is foreign to the real Vārttikas, or a term like ल which is never used by Kātyāyana, will be sure to rouse our suspicions, and a more careful examination will convince us that what we have before us, are not Vārttikas, but fragments or adaptations of verses; and we shall regard it probable that

Patanjali is quoting from that grammatical work composed in verse of which some parts of his own work may be said to be a prose version. I know that on such and similar questions opinions may differ, and do not regard my undertaking to separate from one another the several constituent parts of the Mahâbhâshya as more than a first attempt, to be improved on by others or by myself in the course of my own studies.

I cannot conclude these remarks without expressing my gratitude to the Director of Public Instruction and to the authorities of the Deccan and Elphinstone Colleges for the great kindness with which they have placed at my disposal the valuable MSS. belonging to the Government of Bombay, even after my departure from India.

F. KIELHORN.

Göttingen, August 1883.

प्रत्ययः ॥ ३ । १ । १ ॥

अधिकारेणैव प्रत्ययसंज्ञा क्रियते । सा प्रकृत्युपपदोपाधीनामपि प्राप्नोति । तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रकृति । गुप्तिज्जिह्वः सन् [३. १. ५] । उपपद । स्तम्बकर्णयो रमिजपोः [३. २. १३] । उपाधि । हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ [३. २. २५] । एतेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं च स्याद्यद्येतेषामपि प्रत्ययसंज्ञा स्यात् । परत्वमाद्युदात्तत्वमङ्गसंज्ञेत्येते विधयः* प्रसज्येरन् ॥ अत उत्तरं पठति ।

प्रत्ययाधिकारे प्रकृत्युपपदोपाधीनामप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अधिकारेणापि प्रत्ययसंज्ञायां सत्यां प्रकृत्युपपदोपाधीनामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ॥ प्रत्ययसंज्ञा कस्माच्च भवति ।

निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वादन्यत्रापि ॥ २ ॥

निमित्तानि हि निमित्तिकार्यार्थानि भवन्ति । किं पुनर्निमित्तं को वा निमित्ती । प्रकृत्युपपदोपाधयो निमित्तं प्रत्ययो निमित्ती । अन्यत्रापि चैष न्यायो वृष्टः । कान्यत्र । लोके । तद्यथा । बहुष्वासीनेषु कश्चित्कश्चित्पृच्छति कतमो देवदत्तः कतरो यज्ञदत्त इति । स तस्मा आवष्टे । योऽथे यः पीठ इत्युक्ते निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वादध्यवस्यत्ययं देवदत्तोऽयं यज्ञदत्त इति नेदानीमश्वस्य पीठस्य वा देवदत्त इति संज्ञा भवति ॥ किं पुनर्निमित्तं को वा निमित्ती । निर्ज्ञातोऽर्थो निमित्तमनिर्ज्ञातोऽर्थो निमित्ती । इह च प्रत्ययोऽनिर्ज्ञातः प्रकृत्युपपदोपाधयो निर्ज्ञाताः । क' । धातूपदेशे प्रातिपदिकोपदेशे च । ते निर्ज्ञाता निमित्तत्वेनोपादीयन्ते ॥

* ३.१.२; ३; १.४. १३.

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्वा सिद्धम् ॥ ३ ॥

अथवा प्रधाने कार्यसंप्रत्ययो भवति । किं च प्रधानम् । प्रत्ययः । तद्यथा । बहुषु यास्व कश्चित्कञ्चित्पृच्छति को यातीति । स आह राजेति । राजेत्युक्ते प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्यः पृच्छति यश्चाचष्ट उभयोः संप्रत्ययो भवति ॥ किंकृतं पुनः प्राधान्यम् । अर्थकृतम् । यथा पुनर्लोके ऽर्थकृतं प्राधान्यं शब्दस्येदानीं किंकृतं प्राधान्यम् । शब्दस्वपूर्वोपदेशः प्राधान्यम् । यस्यापूर्वोपदेशः स प्रधानम् । प्रकृत्युपपदोपाधयोपदिष्टाः । क । धातूपदेशे प्रातिपदिकोपदेशे च ॥

यद्येव निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वादथापि प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्प्रकृत्युपपदोपाधीनां न भवति विकारागमाणां तु प्राप्नोति । हनस्त च [३. १. १०८] त्रपुजतुनोः पुक् [४. ३. १३८] इति । एतेषां ह्यपूर्वोपदेशात्प्राधान्यं निमित्तिनश्चैवेति ।

विकारागमेषु च परविज्ञानान् ॥ ४ ॥

विकारागमेषु च परविज्ञानात्प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यति । प्रत्ययः परो भवतीत्युच्यते* न च विकारागमाः परे संभवन्ति ॥ किं पुनः कारणं समाने ऽपूर्वोपदेशे प्रत्ययः परो विकारागमा न परे ।

षष्ठीनिर्दिष्टस्य च तद्युक्तत्वात् ॥ ५ ॥

षष्ठीनिर्दिष्टं विकारागमयुक्तं पञ्चमीनिर्दिष्टाच्च प्रत्ययो विधीयते ॥

प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तु ॥ ६ ॥

प्रत्ययविधिस्तु नोपपद्यते । क । यत्र विकारागमा विधीयन्ते । हनस्त च । त्रपुजतुनोः पुगिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । विकारागमयुक्तत्वादपञ्चमीनिर्दिष्टत्वाच्च ॥

तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धम् ॥ ७ ॥

तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः ॥ न कर्तव्यः । इह तावद्धनस्त चेति धातोः [३. १. ९१] इति वर्तते । इह त्रपुजतुनोः पुगिति प्रातिपदिकादिति† वर्तते । यद्येवं हनस्त च धातोः क्यञ्भवतीति धातुमात्रात्क्यप्प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न धातुमात्रात्क्यञ्भवतीति यदयमेतिस्तु शास्त्रद्वयपक्षः क्यप् [३. १. १०९]

इति परिगणनं करोति । अथवा हन्तिमेवात्र धातुग्रहणेनाभिसंभन्तस्यामः । हनस्तो भवति धातोः क्यञ्भवतीति । कस्मात् । हन्तेरिति ॥

अर्थश्रयत्वाद्वा ॥ ८ ॥

अथवार्थाश्रयः प्रत्ययविधिः । यस्तमर्थं संप्रत्याययति स प्रत्ययः ॥ किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथञ्नुच्यमानं संस्यते । प्रत्यय इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थे हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः कारण एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । प्रत्याययतीति प्रत्ययः । यदि प्रत्याययतीति प्रत्ययो अधिकानीना* प्रत्ययसंज्ञा न प्राप्नोति । न हि ते किञ्चित्प्रत्याययन्ति । एवं तर्हि प्रत्याय्यते प्रत्यय इति । एवमपि सनादीनां† न प्राप्नोति । एवं तर्ह्युभयसाधनो ऽयं कर्तृसाधनः कर्मसाधनश्च ॥ एवमपि कुत एतस्मान्ने ऽपूर्वोपदेशे त्वापुषम् जातुषमित्यत्वाकारस्तमर्थं संप्रत्याययति न पुनः पकार इति । अन्यत्वाप्यकारेण तस्यार्थस्य वचनान्मन्यामहे ऽकारस्तमर्थं संप्रत्याययति न पकार इति । कान्यत्र । बिल्वादिभ्यो ऽण् [४. ३. १३६] बेल्वः ॥

परश्च ॥ ३ । १ । २ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । परो यथा स्यात्पूर्वो मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यमिच्छति पूर्वमाह तम् । विभाषा सुपो बहुचुरस्तासु [५. ३. ६८] इति । मध्ये तर्हि मा भूदिति । मध्येऽपि यमिच्छत्याह तम् । अव्ययसर्वनाम्नामकच्चाक् टेः [५. ३. ७१] इति । य इदानीमतोऽन्यः प्रत्ययः शेषः सोऽन्तरेण वचनं पर एव भविष्यतीति नार्थः परवचनेन ॥ एवमपि येषामेव प्रत्ययानां देशो नियम्यते त एव नियतदेशाः स्युर्य इदानीमनियतदेशः स कदाचित्पूर्वः कदाचित्परः कदाचिन्मध्ये स्यात् । तद्यथा । मातुर्वत्सः कदाचिदग्रतः कदाचित्पृष्ठतः कदाचित्पार्श्वतो भवति । पर एव यथा स्यादित्येवमर्थं परवचनम् ॥

परवचनमनर्थकं पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य ॥ १ ॥

परग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य कार्यमुच्यते ‡ ।

तद्यथा । व्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत् [६. ३. ९७] इति । विषम उपन्यासः । सतस्तत्र परस्य कार्यमुच्यत इहेदानीं कस्य सतः परस्य कार्यं भवितुमर्हति । इहापि सत एव । कथम् । परत्वं स्वाभाविकम् । अथ वाचनिके परत्वे सत्यर्थः स्यात्परग्रहणेन । वाचनिके च नार्थः । एतद्धि तत्परस्य कार्यं यदसौ परः स्यात् । अथवा यदस्य परस्य सतः संज्ञा स्यात् ॥

यत्र तर्हि पञ्चमी नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः । क्व च पञ्चमी नास्ति । यत्र विकारागमाः शिष्यन्ते । क्व च विकारागमाः शिष्यन्ते । हनस्त च [३. १. १०८] वपुजतुनोः पुक् [४. ३. १३८] इति ।

विकारागमेषु चोक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् । प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तु तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशास्तिद्धमिति* ॥

अत्यन्तापरदृष्टानां वा परभूतलोपार्थम् ॥ ३ ॥

अत्यन्तापरदृष्टानां तर्हि परभूतलोपार्थं परग्रहणं कर्तव्यम् । य एते अत्यन्तापरदृष्टाः क्क्विदयो लुप्यन्ते तेषां परभूतानां लोपौ यथा स्यादपरभूतानां मा भूत् । किं पुनरत्यन्तापरदृष्टानां परभूतलोपवचने प्रयोजनम् । किति धितीति कार्याणि यथा स्युरिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्यत्यन्तापरदृष्टाः परभूता लुप्यन्त इति यदयं तेषु कादीननुबन्धानासजति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अनुबन्धासञ्जन एतत्प्रयोजनं किति धितीति कार्याणि यथा स्युरिति । यदि चात्रात्यन्तापरदृष्टाः परभूता लुप्यन्ते ततो अनुबन्धासञ्जनमर्थद्वयवति ॥

प्रयोगनियमार्थं वा ॥ ४ ॥

प्रयोगनियमार्थं तर्हि परग्रहणं कर्तव्यम् । परभूतानां प्रयोगो यथा स्यादपरभूतानां मा भूदिति ॥ अस्ति पुनः किञ्चिदनिष्टं दृश्यते यदर्थो नियमः स्यात् । अस्तीत्याह ।

प्रकृतेरर्थाभिधाने प्रत्ययादर्शनात् ॥ ५ ॥

प्रकृतिरर्थाभिधाने प्रत्ययिका दृश्यते । क्व स देवदत्तः क्व स यज्ञदत्तो बभुर्मण्डुर्लमक इति । बाभ्रव्यो माण्डव्यो लामकायन इति प्रयोक्तव्ये† बभुर्मण्डुर्लमक इति प्रयुज्यते ॥

द्वयसजादीनां च केवलदृष्टत्वात् ॥ ६ ॥

द्वयसजादीनां च केवलानां प्रयोगो दृश्यते । किमस्य द्वयसम् किमस्य मात्रम् काय तिथीति ॥ द्वयसादयो वै वृत्तिजसदृशा अवृत्तिजा यथा बहुस्तथा* ॥

वावचने चानुत्पत्त्यर्थम् ॥ ७ ॥

वावचने चानुत्पत्त्यर्थं परग्रहणं कर्तव्यम् । वावचनेनानुत्पत्तिरपि यथा स्यात् । अथ क्रियमाणे ऽपि वै परग्रहणे कथमिव वावचनेनानुत्पत्तिर्लभ्या । क्रियमाणे परग्रहणे वावचनेन वा पर इत्येतदभिसंबध्यते । अक्रियमाणे पुनः परग्रहणे वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते ॥

वावचने चोक्तम् ॥ ८ ॥

किमुक्तम् । वावचनानर्थक्यं च तत्र नित्यत्वात्सन इति † ॥

प्रयोगनियमार्थमेव तर्हि परग्रहणं कर्तव्यम् ॥ अथैतस्मिन्प्रयोगनियमार्थे सति किमयं प्रत्ययनियमः । प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यो ऽप्रकृतिपरो नेति । आहोस्वित्प्रकृतिनियमः । प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्याप्रत्ययपरा नेति । कश्चात्र विशेषः ।

तत्र प्रत्ययनियमे प्रकृतिनियमाभावः ॥ ९ ॥

तत्र प्रत्ययनियमे सति प्रकृतेर्नियमो न प्राप्नोति । अप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगः प्राप्नोति । क्व स देवदत्तः क्व स यज्ञदत्तो बभ्रुर्मण्डुर्लमक इति ॥ अस्तु तर्हि प्रकृतिनियमः ।

प्रकृतिनियमे प्रत्ययानियमः ॥ १० ॥

प्रकृतिनियमे सति प्रत्ययस्य नियमो न प्राप्नोति । किमस्य द्वयसम् किमस्य मात्रम् काय तिथीति । अप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य प्रयोगः प्राप्नोति ॥

सिद्धं तूभयनियमात् ॥ ११ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । उभयनियमात् । उभयनियमो ऽयम् । प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः प्रत्ययपरैव च प्रकृतिरिति ॥ किं वक्तव्यमेतत् । न हि ।

कथमनुच्यमानं गंस्यते । परग्रहणसामर्थ्यात् । अन्तरेणापि परग्रहणं स्यादयं परः ।
पर एव यथा स्यादित्येवमर्थं परग्रहणम् ॥

आद्युदात्तश्च ॥ ३ । १ । ३ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । आद्युदात्तो यथा स्यादन्तोदात्तो मा भूदिति । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । यमिच्छत्यन्तोदात्तं करोति तत्र चकारमनुबन्धमाह च चितो ऽन्तोदात्त
इति* ॥ मध्योदात्तस्तिर्ह मा भूदिति । मध्योदात्तमपि यमिच्छति तत्र रेफमनुबन्धं
करोत्याह चोपोत्तमं रिति [६. १. २१७] इति ॥ अनुदात्तस्तिर्ह मा भूदिति ।
अनुदात्तमपि यमिच्छति तत्र पकारमनुबन्धं करोत्याह चानुदात्तौ सुप्पितौ [३. १. ४]
इति ॥ स्वरितस्तिर्ह मा भूदिति । स्वरितमपि यमिच्छति करोति तत्र तकारमनुब-
न्धमाह च तित्स्वरितम् [६. १. १८५] इति ॥ य इदानीमनोऽन्यः प्रत्ययः शेषः
सोऽन्तरेणापि वचनमाद्युदात्त एव भविष्यतीति नार्थं आद्युदात्तवचनेन ॥ एवमपि
येषामेव प्रत्ययानां स्वरो नियम्यते त एव नियतस्वराः स्युर्य इदानीमनियतस्वरः
स कदाचिदाद्युदात्तः कदाचिदन्तोदात्तः कदाचिन्मध्योदात्तः कदाचिदनुदात्तः कदा-
चित्स्वरितः स्यात् । आद्युदात्त एव यथा स्यादित्येवमर्थमिदमुच्यते ॥

अथ किमर्थं प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते ऽनुदात्तत्वं† च न यत्त्रैवान्य-
स्वरस्तत्रैवायमुच्यते । क्षित्यादिर्नित्यम् [६. १. १९७] प्रत्ययस्य च । अदुपदेशाह-
सार्वधातुकमनुदात्तम्‡ सुप्पितौ चेति । तत्रायमप्यर्थो द्विराद्युदात्तप्रहणं द्विश्चानुदा-
त्तप्रहणं न कर्तव्यं भवति । प्रकृतमनुवर्तते ॥ अत उत्तरं पठति ।

आद्युदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासंनियोगे प्रयोजनं यस्य संज्ञाकरणं
तस्याद्युदात्तार्थम् ॥ १ ॥

आद्युदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासंनियोगकरण एतत्प्रयोजनं यस्य संज्ञा क्रियते त-
स्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ॥

असंनियोगे हि यस्मात्स तदादेराद्युदात्तत्वं तदन्तस्य चानुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

अक्रियमाणे हि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे प्रत्ययप्रहणे यस्मात्स तदादेर्प्र-
हणं भवतीति तदादेरेवाद्युदात्तत्वं प्रसज्येत तदन्तस्य चानुदात्तत्वम् ॥ अथ कि-

यमाणे ऽपि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनावुदात्तत्वे ऽनुदात्तत्वे च कस्मादेव तदादेरावुदात्तत्वं न भवति तदन्तस्य चानुदात्तत्वम् । उत्पन्नः प्रत्ययः प्रत्ययाश्रयाणां कार्याणां निमित्तं भवति नोत्पन्नानः । तद्यथा । घटः कृतो घटाश्रयाणां कार्याणां निमित्तं भवति न क्रियमाणः ॥

न वा प्रकृतेरावुदात्तवचनं ज्ञापकं तदादेरग्रहणस्य ॥ ३ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । यदयं क्षित्यादिर्नित्यमिति प्रकृतेरावुदात्तत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न तदादेरावुदात्तत्वं भवतीति ॥ तदन्तस्य तर्ह्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति ।

प्रकृतिस्वरस्य च विधानसामर्थ्यात्प्रत्ययस्वराभावः ॥ ४ ॥

यदयं धातोरेतन्तः* प्रातिपदिकस्यान्त इति प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न तदन्तस्यानुदात्तत्वं भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यत् ह्यनुदात्तः प्रत्ययः प्रकृतिस्वरस्तत्र प्रयोजयति ॥

आगमानुदात्तार्थं वा ॥ ५ ॥

आगमानुदात्तार्थं तर्हि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनावुदात्तत्वमुच्यते । प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनावुदात्तत्वे कृत आगमा अनुदात्ता यथा स्युरिति ॥

न वागमस्यानुदात्तवचनात् ॥ ६ ॥

न वैतदपि प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । आगमस्यानुदात्तवचनात् । आगमा अनुदात्ता भवन्तीति वक्ष्यामि ॥ के पुनरागमा अनुदात्तत्वं प्रयोजयन्ति । इट् । लविता ॥ इट् तावन्न प्रयोजयति । इदमिह संप्रधार्यम् । इट् क्रियतामावुदात्तत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादिडागमः† । नित्यमावुदात्तत्वम् । कृते ऽपीटि प्राप्नोत्य-कृते ऽपि प्राप्नोति । इडपि नित्यः । कृते ऽप्यावुदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । अनित्य इट् । अन्यथास्वरस्य कृत आवुदात्तत्वे प्राप्नोत्यन्यथास्वरस्याकृते स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । आवुदात्तत्वमप्यनित्यम् । अन्यस्य कृत इटि प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । उभयोरनित्ययोः परत्वादिडागमः । अन्तरङ्गं तर्ह्यावुदात्तत्वम् । कान्तरङ्गता । उत्पत्तिसंनियोगेनावुदात्तत्वमुच्यते उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्याङ्गस्येडागमः । आवुदात्तत्व-

मपि नान्तरङ्गं यावता प्रत्यय आश्रीयमाणे प्रकृतिरप्याभिता भवति । अन्तरङ्गमे-
षाद्युदात्तत्वम् । कथम् । इदानीमेव ह्युक्तं न प्रत्ययस्वरविधौ तदादिविधिर्भवती-
ति ॥ सीयुट्* तर्हि प्रयोजयति ।

अवचने हि सीयुडादेराद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अक्रियमाणे ह्यागमानुदात्तत्वे क्रियमाणेऽपि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे
सीयुडादर्लिङ् आद्युदात्तत्वं प्रसज्येत । लविषीय पविषीय† ॥

तत्तर्हि वक्तव्यमागमा अनुदात्ता भवन्तीति । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा-
पयत्यागमा अनुदात्ता भवन्तीति यदयं यासुट् परस्मैपदेषूदात्तोऽङिच्च [३. ४. १०३]
इत्याह । नैतदस्ति ज्ञापकम् । वक्ष्यत्येतत् । यासुटोऽङिच्चनं पिदर्थमुदात्तवचनं
चेति‡ । शक्यमनेन वक्तुं यासुट् परस्मैपदेषु भवत्यपिच लिङ् भवतीति ।
सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्वरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्य
आगमा अनुदात्ता भवन्तीति । शक्यमिदं लब्धुम् ॥

यद्येव वचनादथापि ज्ञापकादागमा अनुदात्ता भवन्त्यागमैस्तु व्यवहितत्वादा-
द्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति वक्ष्यामि । यद्यागमा अवि-
द्यमानवद्भवन्तीत्युच्यते लविता अवादेशो न प्राप्नोति । स्वरविधाविति वक्ष्यामि ।
एवमपि लविता§ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः [८. ४. ६६] इति स्वरितो न प्राप्नोति ।
पाष्ठिके स्वर इति वक्ष्यामि । एवमपि शिक्षितः निष्ठा च व्यजनान् [६. १. २०५]
इत्येष स्वरः प्राप्नोति । प्रत्ययस्वरविधाविति वक्ष्यामि ॥ तत्तर्हि वक्तव्य-
मागमा अविद्यमानवद्भवन्तीति । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्यागमा
अविद्यमानवद्भवन्तीति यदयं यासुट् परस्मैपदेषूदात्तोऽङिच्चेत्याह । नैतदस्ति ज्ञाप-
कम् । वक्ष्यत्येतत् । यासुटोऽङिच्चनं पिदर्थमुदात्तवचनं चेति । शक्यमनेन वक्तुं
यासुट् परस्मैपदेषु भवत्यपिच लिङ् भवतीति । सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे
सति यद्वरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्य आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति ॥

आद्युदात्तस्य वा लोपार्थम् ॥ ८ ॥

आद्युदात्तस्य तर्हि लोपार्थं प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते । प्रत्ययसंज्ञा-
संनियोगेनाद्युदात्तत्वे कृत उदात्तनिवृत्तिस्वरः¶ सिद्धो भवति । सौग्री माथुरीति ।
अत्र हि परत्वालोपः** प्रत्ययस्वरं वाधेत ॥

* ३.४. १०२.

† ३.४. १०६.

‡ ३.४. १०३*.

§ ३.२. १३५६. १. १५७.

¶ ६.१. १५१.

** ६.४. १४८.

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ९ ॥

न वैतदपि प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणो लोपोऽन्तरङ्गलक्षणः स्वरः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ अवश्यं चैषा परिभाषा-
श्रयितव्या ।

अवचने हि अनिकित्स्वतिप्रसङ्गः ॥ १० ॥

अनाश्रीयमाणायामस्यां परिभाषायां क्रियमाणेऽपि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनावुदा-
त्तत्वे अनिकित्स्वतिप्रसङ्गः स्यात् । औत्सी कंसिकी आत्रेयीति* । अत्र हि पर-
त्वाल्लोपो अनिकित्स्वरान्वाधेत ॥ नैष दोषः । अनिकित्स्वराः प्रत्ययस्वरापवादाः ।
न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः ।
प्रकल्प्य वापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते । न तावदत्र कदाचित्प्रत्ययावु-
दात्तत्वं भवत्यपवादाऽनिकित्स्वरान्प्रतीक्षते ॥ कंसिक्यां भूयान्परिहारः । अन्य-
स्यात्त्रोदात्तत्वमन्यस्य लोपः । आदेरुदात्तत्वमन्यस्य लोपः ॥ इदं तर्हि आत्रेयीति ।
अत्र हि परत्वाल्लोपः कित्स्वरं वाधेत । तस्मादेषा परिभाषाश्रयितव्या । एतस्यां च
सत्यां शक्यं प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनावुदात्तत्वमवक्तुम् ॥

प्रत्ययावुदात्तत्वाद्धातोरन्तः ॥ ११ ॥

प्रत्ययावुदात्तत्वाद्धातोरन्तः† इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । प्रत्ययावुदात्तत्वस्याव-
काशो यत्रानुदात्ता प्रकृतिः । समत्वम् सिमत्वम् । धातोरन्त इत्येतस्यावकाशो
यत्रानुदात्तः प्रत्ययः । पचति पठति । इहोभयं प्राप्नोति । गोपायति धूपायति‡ ।
धातोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

पित्स्वरात्तित्स्वरश्चापि ॥ १२ ॥

पित्स्वरात्तित्स्वरश्चापि भवति विप्रतिषेधेन§ । पित्स्वरस्यावकाशः । पचति
पठति । तित्स्वरस्यावकाशः । कार्यम् हार्यम् । इहोभयं प्राप्नोति । कार्या हार्या ।
तित्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥

चित्स्वरश्चापि पित्स्वरात् ॥ १३ ॥

चित्स्वरश्चापि पित्स्वराद्भवति विप्रतिषेधेन¶ । चित्स्वरस्यावकाशः । चलनः

* ४.१. ८६; ६.१. १९७-५.१. २५; ६.१. १९७-४.१. १२३; ६.१. १३५.

† ६.१. १६२.

‡ ३.१. २८; ३.२.

§ ३.१. ४; ६.१. १८५.

¶ ६.१. १६३; ४.१. ७४.

चोपनः । पित्स्वरस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आम्बष्ठया सौवीर्या । चित्स्वरो
भवति विप्रतिषेधेन ॥

न बाहुदात्तस्य प्रत्ययसंज्ञासंनियोगात् ॥ १४ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । आहुदात्तस्य प्रत्ययसंज्ञासंनियोगात् ।
प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाहुदात्तत्वे कृते सति शिष्टत्वाद्धातुस्वरो भविष्यति ॥

अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः पित्स्वरस्य तित्स्वरस्य च । किं कारणम् ।

टापि स्वरितेनैकादेशः ॥ १५ ॥

टापि स्वरितेनैकादेशो* भवति ॥ इदमिह संप्रधार्यम् । स्वरितत्वं क्रियतामेका-
देश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्स्वरितत्वम् । नित्य एकादेशः । कृते अपि हि
स्वरितत्वे प्राप्नोत्यकृते अपि प्राप्नोति । स्वरितत्वमपि नित्यम् । कृते ऽप्येकादेशो प्राप्नो-
त्यकृते अपि प्राप्नोति । अनित्यं स्वरितत्वम् । अन्यस्य कृत एकादेशो प्राप्नोत्यन्य-
स्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । एकादेशो ऽप्यनित्यः ।
अन्यथास्वरस्य कृते स्वरितत्वे प्राप्नोत्यन्यथास्वरस्याकृते स्वरितत्वे स्वरभिन्नस्य च
प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः । कान्तरङ्गता । वर्णावाश्रित्यै-
कादेशः पदस्य स्वरितत्वम् । स्वरितत्वमप्यन्तरङ्गम् । कथम् । वक्ष्यत्येतत् । पद-
ग्रहणं परिमाणार्थमिति† । उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्स्वरितत्वम् । स्वरितत्वे कृत
आन्तर्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति ॥

अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः पित्स्वरस्य चित्स्वरस्य च । किं कारणम् ।

चापि चित्करणान् ॥ १६ ॥

चापि चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति ॥

गुप्तिङ्किङ्यः सन् ॥ ३ । १ । ५ ॥

गुपादिष्वनुबन्धकरणं किमर्थम् ।

गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थम् ॥ १ ॥

गुपादिष्वनुबन्धाः क्रियन्त आत्मनेपदं यथा स्यात्‡ ॥ क्रियमाणेष्वप्यनुबन्धे-

ष्वात्मनेपदं नैव प्राप्नोति । किं कारणम् । सना व्यवहितत्वात् । पूर्ववत्सनः [१.३.६२] इत्येवं भविष्यति । पूर्ववत्सन इत्युच्यते न चैतेभ्यः प्राक्सन आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पठ्यामः । एवं तर्ह्यनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥ अथवावयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भविष्यति । तद्यथा । गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोर्विशेषकं भवति ॥ यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति जुगुप्सयति मीमांसयतीत्यत्रापि प्राप्नोति । अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति । यं समुदायं यो ऽवयवो न व्यभिचरति । सनं च न व्यभिचरति णिचं पुनर्व्यभिचरति । तद्यथा । गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य ॥

मान्वधदानशान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ३ । १ । ६ ॥

अभ्यासदीर्घत्वे ऽवर्णस्य दीर्घप्रसङ्गः ॥ १ ॥

अभ्यासस्य दीर्घत्वे ऽवर्णस्य दीर्घत्वं प्राप्नोति । मीमांसते ॥ ननु चेत्त्वे कृते* दीर्घत्वं भविष्यति । कथं पुनरुत्पत्तिसंनियोगेन दीर्घत्वमुच्यमानमित्त्वं प्रतीक्षते । अथ कथमभ्यासं प्रतीक्षते । वचनादभ्यासं प्रतीक्षत इत्त्वं पुनर्न प्रतीक्षते ॥

न वाभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गावाधकत्वात् ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गावाधकत्वात् । अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गान्न वाधन्त इत्येवं दीर्घत्वमुच्यमानमित्त्वं न वाधिष्यते ॥

अथवा मान्वधदानशान्भ्य ई चाभ्यासस्येति वक्ष्यामि । एवमपि हलादिशेषापवादा ईकारः प्राप्नोति । ई चाच इति वक्ष्यामि ॥ अथवा मान्वधदानशान्भ्यो दीर्घश्चेतो ऽभ्यासस्येति वक्ष्यामि । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमभ्यासदीर्घत्वे ऽवर्णस्य दीर्घप्रसङ्ग इति । परिहतमेतन्न वाभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गावाधकत्वादिति ॥ अथवा नैवं विज्ञायते दीर्घश्च अभ्यासस्येति । कथं तर्हि । दीर्घश्च आभ्यासस्येति । किमिदमाभ्यासस्येति । अभ्यासविकार आभ्यासः तस्येति ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ३ । १ । ७ ॥

धातोरिति किमर्थम् । प्रकर्तुमैच्छत् प्राचिकीर्षत् । सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत् ।

कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यम् ॥ १ ॥

कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणमनर्थकम् । कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा सन्भवतीत्येव धातोरुत्पत्तिर्भविष्यति ॥ सोपसर्गं वै कर्म तत उत्पत्तिः प्राप्नोति ।

सोपसर्गं कर्मेति चेत्कर्मविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गं कर्म ॥ २ ॥

सोपसर्गं कर्मेति चेत्कर्मविशेषक उपसर्गः । अनुपसर्गमेव हि कर्म ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमनुपसर्गं कर्मेति ।

सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारे ऽपि सनो विधानमकर्मत्वात् ॥ ३ ॥

यो हि मन्यते सोपसर्गं कर्मेति क्रियमाणे ऽपि तस्य धातुग्रहणे सनो विधिः स्यात् । किं कारणम् । अकर्मत्वात् ॥

इदं तर्हि प्रयोजनं सुबन्तादुत्पत्तिर्मा भूत् ।

सुबन्ताच्चाप्रसङ्गः क्यजादीनामपवादत्वात् ॥ ४ ॥

सुबन्ताच्च सनो अप्रसङ्गः । किं कारणम् । क्यजादीनामपवादत्वात् । सुबन्तात्क्यजादयो विधीयन्ते* ते ऽपवादत्वाद्वाधका भविष्यन्ति ॥

अनभिधानाद्वा ॥ ५ ॥

अथवानभिधानात्सुबन्तादुत्पत्तिर्न भविष्यति । न हि सुबन्तादुत्पद्यमानेन सनेच्छाया अभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

इयं तावदगतिका गतिर्यदुच्यते अनभिधानादिति ॥ यदप्युच्यते सुबन्ताच्चाप्रसङ्गः क्यजादीनामपवादत्वादिति भवेत्कस्माच्चिदप्रसङ्गः स्यादात्मेच्छायाम् । परेच्छायां तु प्राप्नोति । राज्ञः पुत्रमिच्छतीति ॥ एवं तर्हीदमिह व्यपदेदयं सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम् । समानकर्तृकादित्युच्यते न च सुबन्तस्य समानः कर्तास्ति ॥ एवमपि भवेत्कस्माच्चिदप्रसङ्गः स्याद्यस्य कर्ता नास्ति । इह तु प्राप्नोति आसितुमिच्छति शयितुमिच्छतीति । इच्छायामर्थं सन्विधीयत इच्छार्थेषु च तुमुन्† । तत्र तुमुनोक्त-

त्वात्तस्यार्थस्य सन्न भविष्यति ॥ एवमपीह प्राप्नोति आसनमिच्छति शयनमिच्छ-
तीति*। इह यो विशेष उपाधिर्वोपादीयते द्योत्ये तस्मिन्स्तेन भवितव्यम् ।
यश्चेहार्थो गम्यते आसितुमिच्छति शयितुमिच्छतीति स्वयं तां क्रियां कर्तुमि-
च्छतीति नासाविह गम्यते आसनमिच्छति शयनमिच्छतीति । अन्यस्याप्यासनमि-
च्छतीत्येषो ऽप्यर्थो गम्यते । अत्रद्वयं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते ऽद्योत्ये त-
स्मिन्स्तेन भवितव्यमिति क्रियमाणे ऽपि तस्य धातुग्रहण इह प्रसज्येत संगतमिच्छति
देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति ॥

कर्मसमानकर्तृकग्रहणानर्थक्यं चेच्छाभिधाने प्रत्ययविधानात् ॥ ६ ॥

कर्मसमानकर्तृकग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् । इच्छाभिधाने प्रत्ययविधा-
नात् । इच्छायामभिधेयायां सन्विधीयते ॥

अकर्मणो ह्यसमानकर्तृकाद्वानभिधानम् ॥ ७ ॥

इच्छायामभिधेयायां सन्विधीयते न चाकर्मणो ऽसमानकर्तृकाद्दोषग्रहणानेन सने-
च्छाया अभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत् उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

अङ्गपरिमाणार्थं तु ॥ ८ ॥

अङ्गपरिमाणार्थं तर्ह्यन्यतरत्कर्तव्यं कर्मग्रहणं धातुग्रहणं वा । अङ्गपरिमाणं
ज्ञास्यामीति ॥ किं पुनरत्र ज्यायः । धातुग्रहणमेव ज्यायः । अङ्गपरिमाणं चैव
विज्ञातं भवत्यपि च धातोर्बिहितः प्रत्ययः शेष आर्धधातुकसंज्ञो भवतीति सन आर्ध-
धातुकसंज्ञा सिद्धा भवति† ॥

यच्चाप्येतदुक्तं कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यं सोपसर्गं कर्मेति चेत्कर्मवि-
शेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गं कर्म सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारे ऽपि सनो ऽवि-
धानमकर्मत्वादिति स्वपक्षो ऽनेन वर्णितः । युक्तमिह द्रष्टव्यं किं न्याय्यं कर्मेति ।
एतच्चात्र युक्तं यत्सोपसर्गं कर्म स्यात् । ननु चोक्तं सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्व-
धिकारे ऽपि सनो ऽविधानमकर्मत्वादिति । नैष दोषः । कर्मण इति नैषा धातुस-
मानाधिकरणा पञ्चमी । कर्मणो धातोरिति । किं तर्हि । अवयवयोगैषा षष्ठी ।
कर्मणो यो धातुरवयव इति । यद्यवयवयोगैषा षष्ठी केवलादुत्पत्तिर्न प्राप्नोति । चि-
कीर्षति जिहीर्षतीति । एषो ऽपि व्यपदेशिवद्भावेन कर्मणो धातुरवयवो भवति ॥
कामं तर्ह्येनैव हेतुना क्यजपि कर्तव्यः‡ । महान्तं पुत्रमिच्छतीति । कर्मणो यत्सु-

* ३.१. ११५.

† ३.४. ११४; (७.२. १५; ७.३. ८४).

‡ ३.१. ८.

बन्तमवयव इति । न कर्तव्यः । असामर्थ्याच्च भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥

वावचनानर्थक्यं च तत्र नित्यत्वात्सनः ॥ ९ ॥

वावचनं चानर्थकम् । किं कारणम् । तत्र नित्यत्वात्सनः । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च । स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च । तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते । तस्मान्नार्थो वावचनेन ॥

तुमुनन्ताद्वा तस्य च लुग्वचनम् ॥ १० ॥

तुमुनन्ताद्वा सन्वक्तव्यस्तस्य च तुमुनो लुग्वक्तव्यः । कर्तुमिच्छति चिकीर्षति ॥

लिङुत्तमाद्वा ॥ ११ ॥

लिङुत्तमाद्वा सन्वक्तव्यस्तस्य च लिङो लुग्वक्तव्यः । कुर्यामितीच्छति चिकीर्षति ॥

आशङ्कायामचेतनेषूपसंख्यानम् ॥ १२ ॥

आशङ्कायामचेतनेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अश्मा लुलुठिषते । कूलं पिपतिषतीति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । एवं मन्यते चेतनावत एतद्भवतीच्छेति कूलं चाचेतनम् ॥ अचेतनग्रहणेन नार्थः । आशङ्कायामित्येव । इदमपि सिद्धं भवति आ मुमूर्षति ॥

न वा तुल्यकारणत्वादिच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धिः ॥ १३ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । तुल्यकारणत्वात् । तुल्यं हि कारणं चेतनावति देवदत्ते कूले चाचेतने । किं कारणम् । इच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धिः । इच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धिर्भवति । यो ऽप्यसौ कटं चिकीर्षुर्भवति नासावाधोषयति कटं करिष्यामीति । किं तर्हि । संनद्धं रज्जुकीलकपूलपाणिं दृष्ट्वा तत इच्छा गम्यते । कूलस्यापि पिपतिषतो लोष्टाः शीर्यन्ते भिदा जायते देशादेशान्तरमुपसंक्रामति । श्वानः खल्वपि मुमूर्षव एकान्तशीलाः शूनाक्षाश्च भवन्ति ॥

उपमानाद्वा सिद्धम् ॥ १४ ॥

उपमानाद्वा सिद्धमेतत् । कथम् । लुलुठिषत इव लुलुठिषते । पिपतिषतीव पिपतिषति ॥ न तिङन्तेनोपमानमस्ति । एवं तर्हीच्छेदेच्छा ॥

सर्वस्य वा चेतनावत्त्वात् ॥ १५ ॥

अथवा सर्वं चेतनावत् । एवं ह्यह । कंसकाः सर्पन्ति । शिरीषो ऽधः स्वपिति । सुवर्चला आदित्यमनुपर्येति । आस्कन्द कपिलकेत्युक्ते तृणमास्कन्दति । अयस्का-
न्तमयः संक्रामति । ऋषिः पठति । शृणोत प्रावाणः ॥

इम इषयो बहवः पद्यन्ते । तत्र न ज्ञायते कस्यायमर्थे सन्विधीयत इति । इषेऽश्वत्वभाविनः । यद्येवं कर्तुमन्विच्छति कर्तुमन्वेषणा अत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि यस्य त्रियामिच्छेत्येतद्रूपं निपात्यते* । कस्य चैतन्निपात्यते । कान्तिकर्मणः ॥

अथेह ग्रामं गन्तुमिच्छतीति कस्य किं कर्म । इषेरुभे कर्मणी । यद्येवं ग्रामं गन्तुमिच्छति ग्रामाय गन्तुमिच्छतीति गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी† न प्राप्नुतः । एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्मेर्बेर्गमिः कर्म । एवमपि इष्यते ग्रामो गन्तुमिति परसाधन उत्प-
द्यमानेन लेन ग्रामस्याभिधानं न प्राप्नोति । एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्मेर्बेर्गमे कर्मणी ॥

अथ सनन्तात्सना भवितव्यम् । चिकीर्षितुमिच्छति जिहीर्षितुमिच्छतीति । न भवितव्यम् । किं कारणम् । अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः । अर्थ संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥ न तर्हिदानीमिदं भवति एषितुमिच्छति एषि-
षिषतीति । अस्त्यत्र विशेषः । एकस्यात्रेषेरिषिः साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य वाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः ॥ इहापि तर्ह्येकस्येषेः करोतिविशिष्ट इषिः साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य वाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । येनैव खल्वपि हेतुनैतद्वाक्यं भवति चिकीर्षितुमिच्छति जिहीर्षितुमिच्छतीति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । तस्मात्सनन्तात्सनः प्रतिषेधो वक्तव्यः । तं चापि ब्रुवते-
षिसन इति वक्तव्यम् । भवति हि जुगुप्सिषते मीमांसिषत इति‡ ॥

शौषिकान्मनुबर्थायाच्छौषिको मनुबर्थाः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सनन्तान्न सनिष्यते ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

सुप आत्मनः क्यच् ॥ ३।१।८ ॥

किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितो ऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्* । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन । प्रत्यय-स्वरेणैव सिद्धम्† ॥ विशेषणार्थस्तर्हि । क विशेषणार्थेनार्थः । अस्य च्चौ क्यचि च [७.४.३२; ३३] इति । क्ये त्रेति श्रुच्यमाने अपि काक् इत्येनायते‡ अत्रापि प्रसज्येत । नैतदस्ति । तदनुबन्धकग्रहणे ऽतदनुबन्धकस्य ग्रहणं नेत्येवमेतस्य न भविष्यति ॥ सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि । क च सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः । नः क्ये [१.४.१५] इति ॥

अथात्मग्रहणं किमर्थम् । आत्मेच्छायां यथा स्यात्परेच्छायां मा भूदिति । राज्ञः पुत्रमिच्छतीति ॥ क्रियमाणे ऽपि वा आत्मग्रहणे परेच्छायां प्राप्नोति । किं कारणम् । आत्मन इतीयं कर्तरि षष्ठी । इच्छेत्यकारो भावे । स यद्येवात्मन इच्छत्यथापि परस्यात्मेच्छैवासौ भवति ॥ नात्मग्रहणेनेच्छाभिसंबध्यते । किं तर्हि । सुबन्तमभिसंबध्यते । आत्मनो यत्सुबन्तमिति ॥ यद्यात्मग्रहणं क्रियते छन्दसि परेच्छायां न प्राप्नोति । मा त्वा वृका अघायवो विदन् । तस्मान्नार्थ आत्मग्रहणेन । इह कस्मान्न भवति राज्ञः पुत्रमिच्छतीति । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । छन्दस्यपि तर्हि न प्राप्नोति । मा त्वा वृका अघायवो विदन् । अस्त्यत्र विशेषः । अन्तरेणाप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते । कथं पुनरन्तरेणाप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते । ते चैव हि वृका एवमात्मका हिंसाः कश्चात्मनो ऽघमेषितुमर्हति । अतो ऽन्तरेणाप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते । यथैव तर्हि छन्दस्यघशब्दात्परेच्छायां क्यज्भवत्येवं भाषायामपि प्राप्नोति । अघमिच्छतीति । तस्मादात्मग्रहणं कर्तव्यम् । छन्दसि कथम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति छन्दस्यघशब्दात्परेच्छायां क्यजिति यदयमन्वाघस्यात् [७.४.३७] इति क्यचि प्रकृत§ इत्ववाधनार्थमाकारं शास्ति ॥

अथ सुभ्रहणं किमर्थम् । सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात्प्रातिपदिकान्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषः सुबन्ताद्वोत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा ।

अयमस्ति विशेषः । सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा भवति* प्रातिपदिकात्पुनरु-
त्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा न प्राप्नोति । ननु च प्रातिपदिकादप्युत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा ।
कथम् । आरभ्यते नः क्ये [१.४.१५] इति । तच्चावश्यं कर्तव्यं सुबन्तादुत्पत्तौ
सत्यां नियमार्थम् । तदेव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां विध्यर्थं भविष्यति ॥ इदं
तर्हि प्रयोजनं सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्याद्वातोर्मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
धातोः सन्विधीयते† स बाधको भविष्यति । अनवकाशा हि विधयो बाधका भ-
वन्ति सावकाशश्च सन् । को ऽवकाशः । परेच्छा । न परेच्छायां सना भवितव्यम् ।
किं कारणम् । समानकर्तृकादित्युच्यते यावच्चेहात्मग्रहणं तावत्तत्र समानकर्तृकग्र-
हणम् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्याद्वाक्यान्मा भूदिति । महान्तं
पुत्रमिच्छतीति । न वा भवति महापुत्रीयतीति । भवति यदैतद्वाक्यं भवति महा-
न्पुत्रो महापुत्रः महापुत्रमिच्छति महापुत्रीयतीति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति महान्तं
पुत्रमिच्छतीति तदा न भवितव्यं तदा च प्राप्नोति । तदा मा भूदिति ॥ अथ क्रि-
यमाणे ऽपि सुव्यग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति । सुबन्तं ह्येतद्वाक्यम् । नैतत्सुब-
न्तम् । कथम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति ॥ अथ यदत्र सुबन्तं
तस्मादुत्पत्तिः कस्मान्न भवति ।

समानाधिकरणानां सर्वत्रावृत्तिरयोगादेकेन ।

समानाधिकरणानां सर्वत्रैव वृत्तिर्न भवति । क सर्वत्र । समासविधौ प्रत्यय-
विधौ च । समासविधौ तावत् । ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः । महत्कष्टं श्रित इति ।
प्रत्ययविधौ । ऋद्धस्योपगोरपत्यम् । महान्तं पुत्रमिच्छतीति ॥ किं पुनः कारणं
समानाधिकरणानां सर्वत्र वृत्तिर्न भवति । अयोगादेकेन । न ह्यत्रैकेन पदेन
योगो भवति । इह तावद्ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति षष्ठ्यन्तस्य सुबन्तेन सामर्थ्ये
सति समासो विधीयते । यच्चात्र षष्ठ्यन्तं न तस्य सुबन्तेन सामर्थ्यं यस्य च
सामर्थ्यं न तत्षष्ठ्यन्तं वाक्यं तत् । ऋद्धस्योपगोरपत्यमिति च षष्ठीसमर्थादप-
त्येन योगे प्रत्ययो विधीयते । यच्चात्र षष्ठीसमर्थं न तस्यापत्येन योगो यस्य चा-
पत्येन योगो न तत्षष्ठ्यन्तं वाक्यं तत् ॥ समानाधिकरणानामित्युच्यते ऽथ
व्यधिकरणानां कथम् । राज्ञः पुत्रमिच्छतीति । एवं तर्हादं पठितव्यं सविशेषणाना
सर्वत्रावृत्तिरयोगादेकेनेति ॥

द्वितीयानुपपत्तिस्तु ।

द्वितीया तु नोपपद्यते । महान्तं पुत्रमिच्छतीति । किं कारणम् । न पुत्र इषिकर्म । यदि पुत्रो नेषिकर्म न चावश्यं द्वितीयैव । किं तर्हि । सर्वा द्वितीयादयो विभक्तयः । महता पुत्रेण कृतम् । महते पुत्राय देहि । महतः पुत्रादानय । महतः पुत्रस्य स्वम् । महति पुत्रे निधेहि । तस्मान्नैवं शक्यं वक्तुं न पुत्र इषिकर्मेति । पुत्र एवेषिकर्म तत्सामानाधिकरण्यान्महतो द्वितीयादयो भविष्यन्ति ॥ वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति । सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यम् । यदि सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इत्युच्यते मुण्डयति* माणवकमित्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । अमुण्डादीनामिति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यं सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते ऽमुण्डादीनामिति । न वक्तव्यम् । वृत्तिः कस्मान्न भवति महान्तं पुत्रमिच्छतीति । अगमकत्वात् । इह समानार्थेन वाक्येन भाषितव्यं प्रत्ययान्तेन च । यश्चेह्यर्थो वाक्येन गम्यते महान्तं पुत्रमिच्छतीति नासौ जातुचित्प्रत्ययान्तेन गम्यते महान्तं पुत्रीयतीति । एतस्माद्धेतोर्ब्रूमो ऽगमकत्वादिति न ब्रूमो ऽपशब्दः स्यादिति । यत्र च गमकत्वं भवति भवति तत्र वृत्तिः । तद्यथा । मुण्डयति माणवकमिति ॥

अथास्य क्यजन्तस्य कानि साधनानि भवन्ति । भावः कर्ता च । अथ कर्म । नास्ति कर्म । ननु चायमिषिः सकर्मको यस्यायमर्थे क्यज्विधीयते । अभिहितं तत्कर्मान्तर्भूतं धात्वर्थः संपन्नो न चेदानीमन्यत्कर्मास्ति येन सकर्मकः स्यात् । कथं तर्ह्ययं सकर्मको भवति अपुत्रं पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति† माणवकमिति । अस्त्यत्र विशेषः । द्वे अत्र कर्मणी उपमानकर्मोपमेयकर्म च । उपमानकर्मान्तर्भूतमुपमेयेन कर्मणा सकर्मको भवति । तद्यथा । अपि काकः ह्येनायत‡ इत्यत्र द्वौ कर्तारौ उपमानकर्ता चोपमेयकर्ता च । उपमानकर्तान्तर्भूत उपमेयकर्त्ता सकर्तृको भवति ॥ अयं तर्हि कथं सकर्मको भवति मुण्डयति माणवकमिति । अत्रापि द्वे कर्मणी सामान्यकर्म विशेषकर्म च । सामान्यकर्मान्तर्भूतं विशेषकर्मणा सकर्मको भवति । ननु च वृत्त्यैवात्र न भवितव्यम् । किं कारणम् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । नैष दोषः । नात्रोभौ करोतियुक्तौ मुण्डो माणवकश्च । न हि माणवकत्वं क्रियते । यदा चोभौ करोतियुक्तौ भवतो न भवति तदा वृत्तिः । तद्यथा । बलीवर्दं करोति मुण्डं चैनं करोतीति ॥ कामं तर्ह्येनैव हेतुना क्यजंपि कर्तव्यः

माणवकं मुण्डमिच्छतीति नोभाविषियुक्ताविति । न कर्तव्यः । उभावत्रेषियुक्तौ मुण्डो माणवकश्च । कथम् । न ह्यसौ मौण्ड्यमात्रेण संतोषं करोति माणवकस्थमसौ मौण्ड्यमिच्छति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति मुण्डयति माणवकमिति । अत्रापि ह्युभौ करोतियुक्तौ मुण्डो माणवकश्च । न ह्यसौ मौण्ड्यमात्रेण संतोषं करोति माणवकस्थमसौ मौण्ड्यं निर्वर्तयति ॥ एवं तर्हि मुण्डादयो गुणवचनाः । गुणवचनाश्च सापेक्षाः । वचनात्सापेक्षाणां वृत्तिर्भविष्यति ॥ अथवा धातव एव मुण्डादयः । न चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते ॥ अथवा नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च । यदा वाक्यं न तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिः । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । मुण्डयति । कम् । माणवकमिति । मुण्डविशिष्टेन वा करोतिना तमाप्नुमिच्छति ॥ अथवोक्तमेतन्नात्र व्यापारोऽनुगन्तव्य इति । गमकत्वादिह वृत्तिर्भविष्यति मुण्डयति माणवकमिति ॥

अथेह क्यच्चा भवितव्यम् इष्टः पुत्रः इष्यते पुत्र इति ॥ केचित्तावदाहुर्न भवितव्यमिति । किं कारणम् । स्वशब्देनोक्तत्वादिति ॥ अपर* आहुर्भवितव्यमिति । किं कारणम् । धात्वर्थेऽयं क्यजिवधीयते स च धात्वर्थः केनचिदेव शब्देन निर्देष्टव्य इति ॥ इह भवन्तस्त्वाहुर्न भवितव्यमिति । किं कारणम् । इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं प्रत्ययान्तेन च यथेहार्थो वाक्येन गम्यत इष्टः पुत्रः इष्यते पुत्र इति नासौ जातुचित्प्रत्ययान्तेन गम्यते ॥

क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधः ॥ १ ॥

क्यचि मान्ताव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत् । इदमिच्छति । किमिच्छति । उच्चैरिच्छति । नीचैरिच्छति ॥

गोसमानाक्षरनान्तादित्येके ॥ २ ॥

गामिच्छति गव्यति ॥ समानाक्षरात् । दधीयति मधूयति कर्त्रीयति हर्त्रीयति ॥ नान्तात् । राजीयति तक्षीयति ॥

काम्यच्च ॥ ३ । १ । ९ ॥

किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्* ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातुस्वरेणाप्येतत्सिद्धम्* ॥ ककारस्य तर्हीत्संज्ञापरित्वा-
णार्थः । आदितश्चकारः कर्तव्यः† ॥ अत उत्तरं पठति ।

काम्यचञ्चित्करणानर्थक्यं कस्येदर्याभावात् ॥ १ ॥

काम्यचञ्चित्करणमनर्थकम् । ककारस्य तर्हीत्संज्ञा कस्मान्न भवति । इदर्या-
भावात् । इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति । ननु च लोप एवेत्कार्यम्‡ ।
अकार्यं लोपः । इह हि शब्दस्य कार्यार्थो वा भवत्युपदेशः श्रवणार्थो वा । कार्यं
चेह नास्ति । कार्यं ऽस्ति यदि श्रवणमपि न स्यादुपदेशो ऽनर्थकः स्यात् ॥ इदं
तर्हीत्कार्यम् । अत्रिचित्काम्यति । कितीति गुणप्रतिषेधो यथा स्यात्§ । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । सार्वधातुकार्धधातुकयोर्ङ्गस्य गुण उच्यते धातोश्च विहितः प्रत्ययः
शेष आर्धधातुकसंज्ञां लभते॥ न चायं धातोर्विधीयते ॥ इदं तर्ही । उपयट्काम्यति ।
कितीति संप्रसारणं यथा स्यात्** । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यजादिभिरत्र कितं
विशेषयिष्यामः । यजादीनां यः किदिति । कश्च यजादीनां कित् । यजादिभ्यो यो
विहित इति ॥ अथापि कथंचिदित्कार्यं स्यात् । एवमपि न दोषः । क्रियते न्यास
एव द्विचकारको निर्देशः । सुप आत्मनः क्यच्काम्यचेति ॥ अथवा छान्दसमेतत्†† ।
दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति न चात्र संप्रसारणं दृश्यते ॥

उपमानादाचारे ॥ ३ । १ । १० ॥

अधिकरणाच्च ॥ १ ॥

अधिकरणाच्चेति वक्तव्यं प्रासादीयति कुद्याम् कुटीयति प्रासाद इत्यत्रापि यथा
स्यात् ॥

कर्तुः क्यङ्गुलोपश्च ॥ ३ । १ । ११ ॥

सलोपसंनियोगेनायं क्यङ्गिधीयते तेन यत्रैव सलोपस्तत्रैव स्यात् । पयायते ।
इह न स्यात् । अपि काकः दयेनायते ॥ नैष दोषः । प्रधानशिष्टः क्यङ् । अन्वा-
चयशिष्टः सलोपो यत्र च सकारं पश्यसीति । तथा । कश्चिदुक्तो ग्रामे भिक्षां
चर देवदत्तं चानयेति स ग्रामे भिक्षां चरति यदि देवदत्तं पश्यति तमप्यानयति ॥

* ६.१. १६२.

† १.२.७; ८.

‡ १.२.९.

§ १.१.५.

॥ ७.२. ८३; ३.४. ११४.

** ६.१. १५.

†† ३.२. ७१.

सलोपो वा ॥ १ ॥

सलोपो वेति वक्तव्यम् । पयायते पयस्यते ॥

ओजोऽप्सरसोर्नित्यम् ॥ २ ॥

ओजोऽप्सरसोर्नित्यं सलोपो वक्तव्यः । ओजायमानं यो अहिं जघान ।
अप्सरायते ॥

अपर आह । सलोपो ऽप्सरस एव । पयस्यत इत्येव भवितव्यमिति ॥ कथ-
मोजायमानं यो अहिं जघानेति । छान्दसः प्रयोगश्छन्दसि च दृष्टमनुविधीयते ॥

आचारे गल्भक्लीवहोडेभ्यः क्तिन्वा ॥ ३ ॥

आचारे गल्भक्लीवहोडेभ्यः क्तिन्वा वक्तव्यः । अवगल्भते अवगल्भायते । क्लीव ।
विक्लीवते विक्लीवायते । क्लीव । होड । विहोडते विहोडायते ॥ किं प्रयोजनम् ।
क्रियावचनता यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातव एव गल्भादयः । न
चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । अव-
गल्भा विक्लीवा विहोडा । अ प्रत्ययात् [३.३.१०२] इत्यकारो यथा स्यात् ।
मा भूदेवम् । गुरोश्च हलः [१०३] इत्येवं भविष्यति ॥ इदं तर्हि । अवगल्भांचक्रे
विक्लीवांचक्रे विहोडांचक्रे । कास्प्रत्ययादाममन्त्रे [३.१.३५] इत्याम्यथा स्यात् ॥

अपर आह । सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचारे क्तिन्वक्तव्यो ऽश्वति गर्दभतीत्येवमर्थम् ॥
न तर्हीदानीं गल्भाद्यनुक्रमणं कर्तव्यम् । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । आत्मनेप-
दार्थाननुबन्धानासङ्ग्रामीति* । गल्भ क्लीव होड ॥

भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः ॥ ३ । १ । १२ ॥

हलो लोपसंनियोगेनायं क्यङ्विधीयते तेन यत्रैव हलो लोपस्तत्रैव प्रसज्येत ।
नैष दोषः । प्रधानशिष्टः क्यङ् । अन्वाचयशिष्टो हलो लोपो यत्र च हलं
पश्यसीति ॥

भृशादिष्वभूततद्भावग्रहणम् ॥ १ ॥

भृशादिष्वभूततद्भावग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । क दिवा भृशा भवन्तीति ॥

चिवप्रतिषेधानर्थक्यं च भवत्यर्थे क्यङ्गचनात् ॥ २ ॥

चिवप्रतिषेधश्चानर्थकः । किं कारणम् । भवत्यर्थे क्यङ्गचनात् । भवत्यर्थे हि क्यङ्गधीयते ॥

भवतियोगे चिवविधानम् ॥ ३ ॥

भवतिना योगे चिवविधीयते* । तत्र चिवनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य क्यङ्ग भविष्यति ॥ डाजन्तादपि तर्हि न प्राप्नोति । पटपटायते । डाजपि हि भवतिना योगे विधीयते भवत्यर्थे क्यप्† ।

डाचि वचनप्रामाण्यात् ॥ ४ ॥

डाचि वचनप्रामाण्याद्भविष्यति । किं वचनप्रामाण्यम् । लोहितादिडाज्भ्यः क्यप् [३. १. १३] इति ॥

इह किञ्चिदक्रियमाणं चोच्यते किञ्चिच्च क्रियमाणं प्रत्याख्यायते । स सूत्रभेदः कृतो भवति ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमिह कस्मान्न भवति क्व दिवा भृशा भवन्तीति । नञ्वियुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः । नञ्युक्तमिवयुक्तं वा यत्किञ्चिदिह दृश्यते तत्रान्यस्मिन्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथा ह्यर्थो गम्यते । अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृश आनीयते नासौ लोष्टमानीय कृती भवति । एवमिहाप्यच्चेरिति चिवप्रतिषेधादन्यस्मिन्नच्यन्ते चिवसदृशे कार्यं विज्ञास्यते । किं चातोऽन्यदच्यन्तं चिवसदृशम् । अभूततद्भावः ॥

इह काश्चित्प्रकृतयः सोपसर्गाः पद्यन्ते । अभिभनस् सुभनस् उन्मनस् दुर्मनस् । तत्र विचार्यते भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणं वा स्यात् । अभिभवतौ सुभवतौ उद्भवतौ दुर्भवताविति । प्रकृत्यर्थविशेषणं वा । अभिभनस्शब्दात् सुभनस्शब्दात् उन्मनस्शब्दात् दुर्मनस्शब्दादिति ॥ युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । ननु तेनासंदिग्धेन प्रकृत्यर्थविशेषणेन भवितव्यं यावता प्राक्प्रकृतेः पद्यन्ते । यदि हि प्रत्ययार्थविशेषणं स्यात्प्राग्भवतेः पद्येरन् ॥ नेमे शक्याः प्राग्भवतेः पठितुम् । एवं विशिष्टे हि प्रत्ययार्थे भृशादिमात्रादुत्पत्तिः प्रसज्येत । तस्मान्नैवं शक्यं वक्तुम् । न चेदेवं जायते विचारणा ॥ कश्चात्र विशेषः ।

भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरे दोषः ॥ ५ ॥

भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरे दोषो भवति । अभिमनायते । तिङतिङः [८. १. २८] इति निघातः प्रसज्यते ॥ अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणम् ।

सोपसर्गादिति चेदटि दोषः ॥ ६ ॥

सोपसर्गादिति चेदटि दोषो भवति । स्वमनायतेति ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते ऽटि दोषो भवतीति । अङ्ल्यङ्घ्रिर्वचनेष्विति वक्तव्यम् । अद्युदाहतम् । ल्यपि । सुमनाय्य । द्विर्वचने । अभिमिमनायिषते ॥ नैष दोषः । अवश्यं संप्रामयतेः सोपसर्गादुत्पत्तिर्वक्तव्या असंप्रामयत शूर इत्येवमर्थम् । तन्नियमार्थं भविष्यति । संप्रामयतेरेव सोपसर्गान्नान्यस्मात्सोपसर्गादिति ॥ यदि नियमः क्रियते स्वरो न सिध्यति । एवं तर्हि भृशादिषूपसर्गस्य पराङ्गवद्भावं वक्ष्यामि ॥ यदि पराङ्गवद्भाव उच्यते ऽङ्ल्यङ्घ्रिर्वचनानि न सिध्यन्ति । स्वरविधाविति वक्ष्यामि । एवं च कृत्वास्तु प्रत्ययार्थविशेषणमपि । ननु चोक्तं भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरे दोष इति । स्वरे पराङ्गवद्भावेन परिहृतम् ॥

अयं तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणे सति दोषः क्यङोक्तत्वात्तस्यार्थस्योपसर्गस्य प्रयोगो न प्राप्नोति । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । तद्यथा । अपि काकः श्येनायत इति क्यङोक्तत्वादाचारार्थस्याङः प्रयोगो न भवति* । अस्त्यत्र विशेषः । एकेनात्र विशिष्टे प्रत्ययार्थे प्रत्यय उत्पद्यत इह पुनरनेकेन । तत्र मनायत इत्युक्ते संदेहः स्यादभिवतौ सुभवतावुद्भवतौ दुर्भवताविति । तत्रासंदेहार्थमुपसर्गः प्रयुज्यते ॥ यत्र तर्हेकेन । उत्पुच्छयते† । अत्राप्यनेकेन । पुच्छादुदसने पुच्छाद्वसने पुच्छात्पर्यसन इति ॥

लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ॥ ३ । १ । १३ ॥

किमर्थः ककारः । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । कितीति गुणवृद्धिप्रतिषेधो यथा स्यात्‡ । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्स्य गुण उच्यते धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष आर्धधातुकसंज्ञां लभते§ न चायं धातोर्विधीयते । लोहिता-

* ३. १. ११.

† ३. १. २०.

‡ १. १. ५.

§ ३. ३. ८४; ३. ४. ११४.

दीनि प्रातिपदिकानि ॥ सामान्यग्रहणार्थस्तर्हि । क सामान्यग्रहणार्थेनार्थः । नः क्ये [१.४.१५] इति । नायं नान्ताद्विधीयते ॥ इह तर्हि । यस्य हलः क्यस्य विभाषा [६.४.४९; ५०] इति । नायं हलन्ताद्विधीयते ॥ इह तर्हि । आपत्यस्य च तद्धिते ऽनाति क्यच्छयोश्च [६.४.१५१; १५२] इति । नायमापत्याद्विधीयते ॥ इह तर्हि । कयाच्छन्दसि [३.२.१७०] इति । याच्छन्दसीत्येतावद्वक्तव्यं चुरण्युः तुरण्युः भुरण्युरित्येवमर्थम्* ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । यत्तदकृद्यकार इति दीर्घत्वं† तत्र किङ्ग्रहणमनुवर्तते‡ तदिहापि यथा स्यात् लोहितायते । किं पुनः कारणं तत्र किङ्ग्रहणमनुवर्तते । इह मा भूत् । उरुया धृष्णुयेति§ ॥ यदि किङ्ग्रहणमनुवर्तते पित्र्यमिति पितू रीड्भावो न प्राप्नोति¶ ॥ रीड्भावे किङ्ग्रहणं निवर्तिष्यते ॥ यदि निवर्तते कथमसूया वसूया च यजामहे । असूयतेरसूया वसूयतेर्वसूया । अथवा छान्दसमेतदृष्टानुविधिश्च छन्दसि भवतीति ॥ यदि छान्दसत्वं हेतुर्नार्थः किङ्ग्रहणेनानुवर्तमानेन । कस्मान्न भवति उरुया धृष्णुयेति । छान्दसत्वात् ॥ अथवास्त्वत्र दीर्घत्वं छान्दसं ह्रस्वत्वं भविष्यति । तद्यथा । उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिण्यो युवतय इति ॥

अथ किमर्थः पकारः । विशेषणार्थः । क विशेषणार्थेनार्थः । वा क्यषः [१.३.९०] इति । वा यादिति ह्युच्यमाने पाश्या** अतो ऽपि प्रसज्येत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । परस्मैपदमित्युच्यते न चातः परस्मैपदं नाप्यात्मनेपदं पश्यामः ॥ सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि भविष्यति । क सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः । कयाच्छन्दसीति । याच्छन्दसीत्येवं वक्तव्यं चुरण्युः तुरण्युः भुरण्युरित्येवमर्थम् ॥

लोहितडाज्भ्यः क्यप्वचनम् ॥ १ ॥

लोहितडाज्भ्यः क्यप्वक्तव्यः । लोहितायति लोहितायते । पटपटायति पटपटायते ॥ अथान्यानि लोहितादीनि ।

भृशादिष्वितराणि ॥ २ ॥

भृशादिष्वितराणि पठितव्यानि । किं प्रयोजनम् । डित इत्यात्मनेपदं†† यथा स्यादिति ॥

* ३.१. २७. † ७.४. २५.
¶ ४.३. ७९; ७.४. २७; ६.४. १४८.

‡ ७.४. २२. § ७.१. ३५.
** ४.२. ४९. †† १.३. १२.

कष्टाय क्रमणे ॥ ३ । १ । १४ ॥

कष्टायेति किं निपात्यते । कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्क्रमणे ऽनार्जवे व्यङ्गिपात्यते ।
कष्टाय कर्मणे क्रामति कष्टायते ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते कष्टायेति ।

सन्नकक्षकष्टगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायाम् ॥ १ ॥

सन्नकक्षकष्टगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् । सन्नायते । सन्न ॥
कक्ष । कक्षायते । कक्ष ॥ कष्ट । कष्टायते । कष्ट ॥ गहन । गहनायते ॥

अपर आह । सन्नादिभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यः क्रमणे ऽनार्जवे व्यङ्ग्यः । एतान्येवो-
दाहरणानि ॥ सन्नादिभ्य इति किमर्थम् । कुटिलाय क्रामत्यनुवाकाय । चतुर्थ्यन्तेभ्य
इति किमर्थम् । अजः कष्टं क्रामति ॥

तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नैतत्प्रत्ययान्तनिपातनम् । किं तर्हि । तादर्थ्य
एषा चतुर्थी । कष्टाय यत्प्रातिपदिकम् । कष्टार्थे यत्प्रातिपदिकमिति ॥

कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः ॥ ३ । १ । १५ ॥

रोमन्थ इत्युच्यते को रोमन्थो नाम । उद्गीर्णस्य वावगीर्णस्य वा मन्थो
रोमन्थ इति । यद्येवं हनुचलन इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कीटो रोमन्थं
वर्तयतीति ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति कीटो रोमन्थं
वर्तयति । अनभिधानात् ॥

तपसः परस्मैपदं च ॥ १ ॥

तपसः परस्मैपदं चेति वक्तव्यम् । तपश्चरति तपस्यति । कथं

तपस्यते लोकजिगीषुरग्नेः ।

छान्दसत्वाद्भविष्यति ॥

वाष्पोष्मभ्यामुद्धमने ॥ ३ । १ । १६ ॥

फेनाचेति वक्तव्यम् । फेनायते ॥

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेधेभ्यः करणे ॥ ३ । १ । १७ ॥

अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटापुष्टाप्पुष्टाग्रहणं कर्तव्यम् । अटा । अटायते ॥ अट्टा । अट्टायते ॥ शीका । शीकायते ॥ कोटा । कोटायते ॥ पोटा । पोटायते ॥ सोटा । सोटायते ॥ पुष्टा । पुष्टायते ॥ पुष्टा । पुष्टायते ॥

सुदिनदुर्दिनाभ्यां च ॥ १ ॥

सुदिनदुर्दिनाभ्यां चेति वक्तव्यम् । सुदिनायते दुर्दिनायते ॥

नीहाराच्च ॥ २ ॥

नीहाराच्चेति वक्तव्यम् । नीहारायते ॥

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ ३ । १ । १८ ॥

कर्तृवेदनायामिति किमर्थम् । इह मा भूत् । सुखं वेदयते प्रसाधको देवदत्तस्य ॥ कर्तृवेदनायामित्युच्यमाने ऽप्यत्र प्राप्नोति । किं कारणम् । कर्तुरिति कर्तरि षष्ठी । वेदनायामिति चानो भावे । स यद्येवात्मनो वेदयते ऽथापि परस्य कर्तृवेदनैवासौ भवति ॥ न कर्तृग्रहणेन वेदनाभिसंबध्यते । किं तर्हि । सुखादीन्यभिसंबध्यन्ते । कर्तुर्यानि सुखादीनि ॥

नमोवरिवश्चित्तुः क्यच् ॥ ३ । १ । १९ ॥

नमसः क्यचि द्वितीयानुपपत्तिः ॥ १ ॥

नमसः क्यचि द्वितीया नोपपद्यते । नमस्यति देवान् । किं कारणम् । नमः शब्देन योगे चतुर्थी विधीयते* सा प्राप्नोति ॥

प्रकृत्यन्तरत्वात्सिद्धम् ॥ २ ॥

नमःशब्देन योगे चतुर्थी विधीयते नमस्यतिशब्दश्चायम् । ननु च नमस्यतिशब्दे नमःशब्दो ऽस्ति तेन योगे प्राप्नोति । नैष दोषः । अर्थवतो नमःशब्दस्य ग्रहणं न च नमस्यतिशब्दे नमःशब्दो ऽर्थवान् ॥ अथनोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति द्वितीया भविष्यति ॥

क्यजादिषु प्रत्ययार्थनिर्देशः ॥ ३ ॥

क्यजादिषु प्रत्ययार्थनिर्देशः कर्तव्यः । नमसः पूजायाम् । वरिवसः परिचर्यायाम् । चित्रङ् आश्चर्ये । भाण्डात्समाचयने । श्रीवरादर्जने परिधाने वा । पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने चेति* । किं प्रयोजनम् । क्रियावचनता यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति क्रियावचनाः क्यजादय इति यदयं सनाद्यन्ता धातवः [३. १. ३२] इति धातुसंज्ञां शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । धातुसंज्ञावचन एतत्प्रयोजनं धातोः [३. १. ९१] इति तव्यदादीनामुत्पत्तिर्यथा स्यात्† । यदि चात्र क्रियावचनता न स्याद्धातुसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् । सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न स्युः । किं कारणम् । साधने तव्यदादयो विधीयन्ते साधनं च क्रियायाः । क्रियाभावात्साधनाभावः । साधनाभावात्सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न स्युः । पश्यति त्वाच्चार्यः क्रियावचनाः क्यजादय इति ततः सनाद्यन्ता धातव इति धातुसंज्ञां शास्ति ॥ ननु चेदं प्रयोजनं स्यात्परसाधन उत्पत्तिं वक्ष्यामीति । न परसाधन उत्पत्त्या भवितव्यम् । किं कारणम् । साधनमिति संबन्धिशब्दोऽयम् । संबन्धिशब्दाश्च पुनरेवमात्मका यदुत संबन्धिनमाक्षिपन्ति । तद्यथा । मातरि वर्ति-तव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमिति । न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन्वा पितरीति संबन्धाच्चैतद्गम्यते या यस्य माता यश्च यस्य पितेति । एवमिहापि संबन्धादेतद्गन्तव्यं यस्य धातेर्यत्साधनमिति ॥ अथवा धातव एव क्यजादयः । न चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते । कः खल्वपि पचादीनां क्रियावचनत्वे यत्नं करोति । येनैव खल्वपि हेतुना पचादयः क्रियावचनास्तेनैव क्यजादयो ऽपि । एवमर्थं खल्व्वाचार्यश्चित्प्रयति । क्वचिदर्थानादिशति क्वचिन्न ॥ एवमप्यर्थादेशनं कर्तव्यं कथमिमे ऽबुधा बुध्येरञ्जिति ॥ अथवा शक्यमर्थादेशनमकर्तुम् । कथम् । करण इति वर्तते‡ करणं च करोतेः करोतिश्च क्रियासामान्ये वर्तते ॥

मुण्डामेश्रुक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो

णिच् ॥ ३ । १ । २१ ॥

इमौ हलिकली स्त इकारान्तौ । अस्ति हलशब्दः कलशब्दश्चाकारान्तः । क-योरेदिदं ग्रहणम् । याविकारान्तौ तयोरेत्वं निपात्यते । किं प्रयोजनम् ।

हलिकल्योरत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

हलिकल्योरत्वनिपातनं क्रियते सन्वद्भावो* मा भूदिति । अजहलत् अचक-
लत् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । इकारलोपे† कृते ऽग्लोपिनां नेति प्रतिषेधो भविष्यति ।
वृद्धौ कृतायां‡ लोपस्तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति ॥ इदमिह संप्रधार्यम् । वृद्धिः क्रियता-
मग्लोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्बृद्धिः । नित्यो लोपः । कृतायामपि वृद्धौ
प्राप्नोत्यकृतायामपि प्राप्नोति । अनित्यो लोपः । अन्यस्य कृतायां वृद्धौ प्राप्नोत्य-
न्यस्याकृतायां शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । वृद्धिरप्यनित्या ।
अन्यस्य§ कृते लोपे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ।
उभयोरनित्ययोः परत्वाद्बृद्धिः । वृद्धौ कृतायां लोपस्तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति ॥ अत्रे
पुनः सति वृद्धिः क्रियतां लोप इति यद्यपि परत्वाद्बृद्धिर्वृद्धौ कृतायामप्येव लुप्यते ।
तस्मात्सुष्ठूच्यते हलिकल्योरत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थमिति ॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ ३ । १ । २२ ॥

समभिहार इति कोऽयं शब्दः । समभिपूर्वाद्धरतेर्भावसाधनो घञ् । समभिहरणं
समभिहारः । तद्यथा । पुष्पाभिहारः फलाभिहार इति ॥ विषम उपन्यासः ।
बह्वो हि ताः सुमनसस्तत्र युक्तः समभिहारः । इह पुनरेका क्रिया ॥ यद्यप्येका
सामान्यक्रियावयवक्रियास्तु बह्व्यः । अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्ष-
णक्रियाः । ताः कश्चित्कात्स्न्येन करोति कश्चिदकात्स्न्येन । यः कात्स्न्येन करोति
स उच्यते पापच्यत इति । पुनः पुनर्वा पचति पापच्यत इति ॥

अथ धातुग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । प्राटति भृशमिति ॥ अत उत्तरं
पठति ।

यङ्निधौ धातुग्रहण उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । तत्र¶ तावदुक्तं कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यं सोपसर्गं
कमेति चेत्कर्मविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गं कर्म सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधि-
कारे ऽपि सनो ऽविधानमकर्मत्वादिति । एवमिहापि क्रियासमभिहारग्रहणाद्यङ्निधौ
धातुग्रहणानर्थक्यं सोपसर्गः क्रियासमभिहार इति चेत्क्रियासमभिहारविशेषकत्वा-

दुपसर्गस्यानुपसर्गः क्रियासमभिहारः सोपसर्गस्य हि क्रियासमभिहारत्वे धात्वधिकारेऽपि यङो ऽविधानमक्रियासमभिहारत्वादिति ॥

अथैकाज्जलादिग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । जागर्ति भृशम् । ईक्षते भृशम् ॥

एकाज्जलादिग्रहणे च ॥ २ ॥

एकाज्जलादिग्रहणे चोक्तम् । किमुक्तम् । तत्र* तावदुक्तं कर्मसमानकर्तृकग्रहणानर्थक्यं चेच्छाभिधाने प्रत्ययविधानादकर्मणो ह्यसमानकर्तृकाद्वानभिधानमिति । इहाप्यैकाज्जलादिग्रहणानर्थक्यं क्रियासमभिहारे यङ्ग्रहणादनेकात्रो ज्जलादेर्हनभिधानमिति ॥ तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेऽपि हेकाज्जलादिग्रहणे यत्रैकात्रो हलादेशोत्पद्यमानेन यङर्थस्याभिधानं न भवति न भवति तत्रोत्पत्तिः । तद्यथा । भृशं शोभते । भृशं रोचते । यत्र चानेकात्रो ज्जलादेर्वोत्पद्यमानेन यङर्थस्याभिधानं भवति भवति तत्रोत्पत्तिः । तद्यथा । अटाद्यते अरार्यते अशाद्यते सोसूच्यते सोसूच्यते मोमूच्यते ॥

ऊर्णोतिश्चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

ऊर्णोतिश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रोर्णोनूयते ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते ऊर्णोतेरिति ।

सूचिसूत्रिमूच्यत्यर्त्यशूर्णग्रहणं यङ्ग्रहणं यङ्ग्रहणं ।

अनेकाज्जलाद्यर्थम् ।

सूचिसूत्रिमूच्यत्यर्त्यशूर्णोतीनां ग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । यङ्ग्रहावनेकाज्जलाद्यर्थम् । सोसूच्यते सोसूच्यते मोमूच्यते अटाद्यते अरार्यते अशाद्यते प्रोर्णोनूयते ॥ ऊर्णोतेर्न वक्तव्यम् ।

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकात्रेऽप्युपपन्नात्† ॥

क्रियासमभिहारे यङो विप्रतिषेधेन लोङ्ग्रहणम् ॥ ४ ॥

क्रियासमभिहारे लोङ् भवति‡ यङो विप्रतिषेधेन । क्रियासमभिहारे यङ् भवतीत्यस्यावकाशः । धातुर्य एकाज्जलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते धातुसंबन्धः । लोलूयते । लोटोऽवकाशः । धातुर्योऽनेकाज्जलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते धातुसंबन्धः । स भवाज्जागृहि जागृहीत्येवायं जागर्ति । स भवानीहस्वेहस्वेत्येवायमीहते ।

धातुर्य एकाञ्जलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते धातुसंबन्धश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति ।
स भवाँलुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । लोड् भवति विप्रतिषेधेन ॥ न तर्हीदानी-
मिदं भवति स भवाँल्लोलूयस्व लोलूयस्वेत्येवायं लोलूयत इति । भवति च ।

न वा नानार्थत्वात्कर्तृकर्मणोर्हि लविधानं क्रियाविशेषे स्वार्थे यङ् ॥ ५ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । नानार्थत्वात् । का नानार्थता । कर्तृ-
कर्मणोर्हि लविधानम् । कर्तृकर्मणोर्हि लो विधीयते* क्रियाविशेषे स्वार्थे यङ् ।
तत्रान्तरङ्गत्वाद्यडा भवितव्यम् ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति स भवाँलुनीहि लुनी-
हीत्येवायं लुनाति । भवति च । विभाषा यङ् यदा न यङ् तदा लोट् ॥

उत्तरयोर्विग्रहेण विशेषासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणानर्थक्यम् ॥ ६ ॥

उत्तरयोर्योग्योर्विग्रहेण विशेषासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणमनर्थकम्† । न हि कुटिलं
क्रामतीति चङ्क्रम्यत इति गम्यते ॥ अथैतेभ्यः क्रियासमभिहारे यडा भवितव्यम् ।

क्रियासमभिहारे च नैतेभ्यः ॥ ७ ॥

क्रियासमभिहारे च नैतेभ्यो यडा भवितव्यम् । भृशं जपति ब्राह्मणः भृशं
समिधो दहतीत्येव ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो
णिच् ॥ ३ । १ । २५ ॥

सत्यापेति किं निपात्यते ।

सत्यस्य कृज्यापुक् ॥ १ ॥

सत्यस्य कृज्यापुक् निपात्यते णिच् । सत्यं करोति सत्यापयति ॥ अत्यल्प-
मिदमुच्यते ।

णिविधायर्थवेदसत्यानामापुक् ॥ २ ॥

णिविधायर्थवेदसत्यानामापुक्नेति वक्तव्यम् । अर्थापयति वेदापयति सत्यापयति ॥
यद्यापुक्क्रियते टिलोपः प्राप्नोति‡ । एवं तर्हि पुक्करिष्यते । एवमपि टिलोपः प्राप्नोति ।
एवं तर्ह्यक्करिष्यते । एवमपि टिलोपः प्राप्नोति । एवं तर्ह्यक्करिष्यते§ । एवमप्य-

* ३.४. ६९.

† ३.१. २३, २४.

‡ ६.४. १५५.

§ ६.१. ९७; ७.२. ११५; ७.३. ३६.

नाकारान्तत्वात्पुनः प्राप्नोति । एवं तर्ह्यपुट्टुरिष्यते ॥ अथवा पुनरस्त्वापुगेव । ननु चोक्तं टिलोपः प्राप्नोतीति । आपुग्वचनसामर्थ्याच्च भविष्यति ॥ अथवा पुनरस्तु पुगेव । ननु चोक्तमेवमपि टिलोपः प्राप्नोतीति । पुग्वचनसामर्थ्याच्च भविष्यति ॥ अथवा पुनरस्त्वागेव । ननु चोक्तमेवमपि टिलोपः प्राप्नोतीति । आग्वचनाच्च भविष्यति ॥

हेतुमति च ॥ ३ । १ । २६ ॥

कथमिदं विज्ञायते । हेतुमत्यभिधेये णिज्भवतीति । आहोस्विद्धेतुमति यो धा-
तुर्वर्तत इति ॥ युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्वेनासंदिग्धेन प्रत्ययार्थविशेषणेन
भवितव्यं यावता हेतुमतीत्युच्यते । यदि हि प्रकृत्यर्थविशेषणं स्याद्धेतुमत इत्येवं
ब्रूयात् ॥ नैतदस्ति । भवन्तीह हि विषयसप्तम्योऽपि । तद्यथा । प्रमाणे यत्प्रातिप-
दिकं वर्तते स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्तत इति* । एवमिहापि हेतुमत्यभिधेये णिज्भ-
वति हेतुमति यो धातुर्वर्तत इति जायते विचारणा ॥ अत उत्तरं पठति ।

हेतुमतीति कारकोपादानं प्रत्ययार्थपरिग्रहार्थं यथा तनूकरणे तक्षः ॥ १ ॥

हेतुमतीति कारकमुपादीयते । किं प्रयोजनम् । प्रत्ययार्थपरिग्रहार्थम् । एवं सति
प्रत्ययार्थः सुपरिगृहीतो भवति । यथा तनूकरणे तक्षः [३.१.७६] इति तनूकर-
णमुपादीयते ॥ यदि तर्हि तद्वत्प्रकृत्यर्थविशेषणं भवति । प्रकृत्यर्थविशेषणं हि
तत्तत्र विज्ञायते । तनूकरणक्रियायां तक्ष इति ॥ अस्तु प्रकृत्यर्थविशेषणम् । को
दोषः । इह ह्युक्तः करोति प्रेषितः करोतीति णिच्प्राप्नोति । प्रत्ययार्थविशेषणे
पुनः सति नैष दोषः । स्वशब्देनोक्तत्वाच्च भविष्यति ॥ प्रकृत्यर्थविशेषणेऽपि
सति नैष दोषः । यत्र नान्तरेण शब्दमर्थस्य गतिर्भवति तत्र शब्दः प्रयुज्यते । यत्र
ह्यन्तरेणापि शब्दमर्थस्य गतिर्भवति न तत्र शब्दः प्रयुज्यते ॥ इह तर्हि पाचय-
त्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्युभयोः कर्त्रेलेनाभिधानं प्राप्नोति† । प्रत्ययार्थविशेषणे
पुनः सति न दोषः । प्रधानकर्तरि लादयो भवन्तीति प्रधानकर्ता लेनाभिधीयते
यथात्राप्रधानं सिद्धा तत्र कर्तरीत्येव तृतीया‡ ॥ इह च गमितो ग्रामं देवदत्तो
यज्ञदत्तेनेत्यव्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थानां क्तः कर्तरीति कर्तरि क्तः
प्राप्नोति§ । इह च व्यतिभेदयन्ते व्यतिच्छेदयन्त इत्यव्यतिरिक्तो हिंसार्थ इति

कृत्वा न गतिर्हिसार्थेभ्यः [१.३.१५] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि प्रत्य-
यार्थविशेषणम् । यदि प्रत्ययार्थविशेषणं पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयो-
ज्ये कर्तरि कर्मसंज्ञा प्राप्नोति । भवति हि तस्य तस्मिन्नीप्सा* । इह च ग्रामं गम-
यति ग्रामाय गमयतीति व्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतु-
र्थ्यौ† न प्राप्नुतः । इह च एधोदकस्योपस्कारयतीति व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इति
कृत्वा कृञः प्रतियत्ने [२.३.५३] इति षष्ठी न प्राप्नोति । इह च भेदिका देवद-
त्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति प्रयोज्ये कर्तरि षष्ठी‡ न प्राप्नोति । इह च अभिषा-
वयति परिषावयतीति व्यतिरिक्तः सुनोत्यर्थ इति कृत्वोपसर्गात्सुनोत्यादीनामिति§
षत्वं न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । यत्तावदुच्यते पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति
प्रयोज्ये कर्तरि कर्मसंज्ञा प्राप्नोतीति गतिबुद्धिप्रत्ययसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणी-
त्येतन्नियमार्थं भविष्यति¶ । एतेषामेवाप्यन्तानां यः कर्ता स गौ कर्मसंज्ञो भवति
नान्येषामिति ॥ यदप्युच्यत इह च ग्रामं गमयति ग्रामाय गमयतीति व्यतिरिक्तो
गत्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ न प्राप्नुत इति नासावेवं प्रेष्यते गच्छ
ग्राममिति । कथं तर्हि । साधनविशिष्टामसौ क्रियां प्रेष्यते ग्रामं गच्छ ग्रामाय
गच्छेति ॥ यदप्युच्यत इह च एधोदकस्योपस्कारयतीति व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इति
कृत्वा कृञः प्रतियत्न इति षष्ठी न प्राप्नोतीति नासावेवं प्रेष्यत उपस्कुरुष्वेधोदक-
स्येति । कथं तर्हि । साधनविशिष्टामसौ क्रियां प्रेष्यत एधोदकस्योपस्कुरुष्वेति ॥ यद-
प्युच्यत इह च भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति प्रयोज्ये कर्तरि षष्ठी न
प्राप्नोतीत्युक्तं तत्र** कृद्ग्रहणस्य प्रयोजनं कर्तृभूतपूर्वमात्रेऽपि षष्ठी यथा स्यादिति ॥
यदप्युच्यत इह च अभिषावयति परिषावयतीति व्यतिरिक्तः सुनोत्यर्थ इति कृत्वो-
पसर्गात्सुनोत्यादीनामिति षत्वं न प्राप्नोतीति नासावेवं प्रेष्यते सुन्वमीति । कथं
तर्हि । उपसर्गविशिष्टामसौ क्रियां प्रेष्यते अभिषुण्विति ॥

युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्वेनेनासंदिग्धेन प्रत्ययार्थविशेषणेन भवितव्यं
यावता व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते पचति पाचयतीति च । वाढं युक्तम् । इह पचेः कः
प्रधानार्थः । यासौ तण्डुलानां विक्रिन्ति । अथेदानीं तदभिसंधिपूर्वकं प्रेषणमध्ये-
षणं वा युक्तं यत्सर्वः पच्यर्थः स्यात् ॥

अथ हेतुमतीति को मत्वर्थः । हेतुः कर्तास्य हेतुमान् हेतुमतीति ।

* १.४. ४९.

† २.३. १२.

‡ २.३. ६५.

§ ८.३. ६५.

¶ १.४. ५२.

** २.३. ६५*.

हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्रं भिक्षादिषु दर्शनात् ॥ २ ॥

हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्रं द्रष्टव्यम् । यावद्भूयान्निमित्तं कारणमिति तावद्धेतुरिति । किं प्रयोजनम् । भिक्षादिषु दर्शनात् । भिक्षादिषु हि णिज्वृश्यते । भिक्षा वासयन्ति । कारीषो अग्निरध्यापयतीति ॥ किं पुनः कारणं पारिभाषिके हेतौ न सिध्यति । एवं मन्यते चेतनावत एतद्भवति प्रेषणमध्येषणं चेति भिक्षाश्चाचेतनाः । नैष दोषः । नावश्यं स एव वासं प्रयोजयति य आहोष्यतामिति तूष्णीमप्यासीनो यस्तत्समर्थान्याचरति सोऽपि वासं प्रयोजयति । भिक्षाश्चापि प्रचुरा व्यञ्जनवत्यो लभ्यमाना वासं प्रयोजयन्ति । तथा कारीषो अग्निर्निवात एकान्ते सुप्रज्वलितोऽध्ययनं प्रयोजयति ॥

इह कश्चित्कचिदाह पृच्छतु मा भवान् अनुयुक्तां मा भवानिति । अत्र णिच्कस्मान्न भवति । अकर्तृत्वात् । न ह्यसौ संप्रति पृच्छति । तूष्णीमास्ते । किं च भो वर्तमानकालाया एव क्रियायाः कर्त्ता भवितव्यं न भूतभविष्यत्कालायाः । भूतभविष्यत्कालाया अपि भवितव्यम् । अभिसंबन्धस्तत्र क्रियत इमां क्रियामकार्षीत् इमां क्रियां करिष्यतीति । इह पुनर्न कश्चिदभिसंबन्धः क्रियते न चासौ संप्रति पृच्छति तूष्णीमास्ते । यदि तर्हि कर्ता नास्ति कथं तर्हि कर्तृप्रत्ययेन लोटाभिधीयते । अथ कथमस्मिन्नपृच्छत्ययं प्रच्छिर्वर्तते । अभिसंबन्धस्तत्र क्रियत इमां क्रियां कुर्वति । कर्त्तापि तर्ह्यभिसंबन्धः क्रियते । कथम् । कर्ता चास्याः क्रियाया भवेति । एवं न च कर्ता कर्तृप्रत्ययेन च लोटाभिधीयते ॥ अथापि कथंचित्कर्ता स्यात् । एवमपि न दोषः । लोटोक्तत्वात्प्रेषणस्य णिज् भविष्यति । विधीयन्ते ह्येतेष्वर्थेषु प्रैषादिषु लोडादयः * । यत्र च द्वितीयः प्रयोज्योऽर्थो भवति भवति तत्र णिच् । तद्यथा । आसय शाययेति ॥

कृष्यादिषु चानुत्पत्तिः । कृष्यादिषु चानुत्पत्तिर्वक्तव्या । एकान्ते तूष्णीमासीन उच्यते पञ्चभिर्हलैः कृषतीति । तत्र भवितव्यं पञ्चभिर्हलैः कर्षयतीति ॥

कृष्यादिषु चानुत्पत्तिर्नानाक्रियाणां कृष्यर्थत्वात् ॥ ३ ॥

कृष्यादिषु चानुत्पत्तिः सिद्धा । कुतः । नानाक्रियाणां कृष्यर्थत्वात् । नानाक्रियाः कृषेरर्थाः । नावश्यं कृषिर्विलेखन एव वर्तते । किं तर्हि । प्रतिविधानेऽपि वर्तते । यदसौ भक्तवीजबलीवर्देः प्रतिविधानं करोति स कृष्यर्थः । आतश्च प्रतिविधाने वर्तते यदहरैवासौ न प्रतिविधत्ते तदहरेव तत्कर्म न प्रवर्तते ॥

यज्यादिषु चाविपर्यासः । यज्यादिषु चाविपर्यासो वक्तव्यः । पुष्पमित्रो य-
जते याजका याजयन्तीति । तत्र भवितव्यं पुष्पमित्रो याजयते याजका यजन्तीति ॥

यज्यादिषु चाविपर्यासो नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वात् ॥ ४ ॥

यज्यादिषु चाविपर्यासः सिद्धः । कुतः । नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वात् । नाना-
क्रिया यजेरर्थाः । नावश्यं यजिर्हविष्प्रक्षेपण एव वर्तते । किं तर्हि । त्यागे ऽपि
वर्तते । अहो यजत इत्युच्यते यः सुष्ठु त्यागं करोति । तं च पुष्पमित्रः करोति
याजकाः प्रयोजयन्ति ॥

तत्करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयत्याद्यर्थम् ॥ ५ ॥

तत्करोतीत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सूत्रयत्याद्यर्थम् । सूत्रं क-
रोति सूत्रयति ॥ इह व्याकरणस्य सूत्रं करोति व्याकरणं सूत्रयतीति वाक्ये षष्ठ्यु-
त्पन्ने च प्रत्यये द्वितीया । केनैतदेवं भवति । यो ऽसौ सूत्रव्याकरणयोरभिसंबन्धः
स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते ऽस्ति च करोतेर्व्याकरणेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया
भविष्यति ॥

आख्यानात्कृतस्तदाचष्ट इति कृलुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च
कारकम् ॥ ६ ॥

आख्यानात्कृदन्ताणिज्वक्तव्यस्तदाचष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे । कृलुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः
प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति । बलिब-
न्धमाचष्टे बलिं बन्धयति ॥

आख्यानाच्च प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

आख्यानशब्दाच्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । आख्यानमाचष्ट इति ॥

किं पुनर्यान्येतानि संज्ञाभूतान्याख्यानीनि तत उत्पत्त्या भवितव्यमाहोस्वित्कि-
यान्वाख्यानमात्रात् । किं चातः । यदि संज्ञाभूतेभ्य इह न प्राप्नोति राजागमनमा-
चष्टे राजानमागमयतीति । अथ क्रियान्वाख्यानमात्राच्च दोषो भवति । यथा न
दोषस्तथास्तु ॥

दृश्यर्थायां च प्रवृत्तौ ॥ ८ ॥

दृश्यर्थायां च प्रवृत्तौ कृदन्ताणिज्वक्तव्यस्तदाचष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे । कृलुक्प्र-

कृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति । मृगरमणमाचष्टे मृगान्नमयतीति ।
दृश्यर्थायामिति किमर्थम् । यदा हि ग्रामे मृगरमणमाचष्टे मृगरमणमाचष्ट इत्येव
तदा भवतीति ॥

आङ्लोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम् ॥ ९ ॥

कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायां कृदन्ताणिज्वक्तव्यस्तदाचष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे आङ्-
लोपश्च । कृलुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति । आरात्रिविवासमाचष्टे
रात्रिं विवासयतीति ॥

चित्रिकरणे प्रापि ॥ १० ॥

चित्रिकरणे प्राप्यर्थे कृदन्ताणिज्वक्तव्यः । कृलुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च
कारकं भवतीति । उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयते सूर्य-
मुद्गमयतीति ॥

नक्षत्रयोगे जि ॥ ११ ॥

नक्षत्रयोगे जानात्यर्थे कृदन्ताणिज्वक्तव्यः । कृलुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च
कारकं भवतीति । पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयति । मघाभिर्योजयतीति ॥
तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ।

न वा सामान्यकृतत्वाद्धेतुतो ह्यविशिष्टम् ॥ १२ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । सामान्यकृतत्वात् । सामान्येनैवात्र णिज्भ-
विष्यति हेतुमतीति । किं कारणम् । हेतुतो ह्यविशिष्टम् । हेतुतो ह्यविशिष्टमेतद्भ-
वति । तुल्या हि हेतुता देवदत्ते चादित्ये च ॥ न सिध्यति । स्वतन्त्रप्रयोजको
हेतुसंज्ञो भवतीत्युच्यते* न चासावादित्यं प्रयोजयति ॥

स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम् ॥ १३ ॥

यं भवान्स्वतन्त्रप्रयोजकं मुक्तसंशयं न्याय्यं मन्यते पाचयत्योदनं देवदत्तो
यज्ञदत्तेनेति तेनैतत्तुल्यम् । कथम् ।

प्रवृत्तिर्ह्यभयत्नानपेक्ष्य ॥ १४ ॥

प्रवृत्तिर्ह्यभयत्नानपेक्ष्यैव किञ्चिद्भवति देवदत्ते चादित्ये च । नेह कश्चित्परोऽनु-

महीतव्य इति प्रवर्तते । सर्व इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते । ये तावदेते गुरुभुश्रूषवो नाम तेऽपि स्वभूत्यर्थमेव प्रवर्तन्ते पारलौकिकं च नो भविष्यतीह च नः प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यतीति । तथा यदेतद्वासकर्मकरं नामैतेऽपि स्वभूत्यर्थमेव प्रवर्तन्ते भक्तं चेत्तं च लप्स्यामहे परिभाषाश्च न नो भविष्यन्तीति । तथा य एते शिल्पिनो नाम तेऽपि स्वभूत्यर्थमेव प्रवर्तन्ते वेतनं च लप्स्यामहे मित्राणि च नो भविष्यन्तीति ॥ एवमेतेषु सर्वेषु स्वभूत्यर्थं प्रवर्तमानेषु

कुर्वतः प्रयोजक इति चेतुल्यम् ॥ १५ ॥

यदि कश्चित्कुर्वतः प्रयोजको नाम भवति तेनैतत्तुल्यम् ॥ यदि तर्हि सर्वे इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते कः प्रयोज्यार्थः । यदभिप्रायेषु सज्जन्ते । ईदृशौ वध्नौ कुरु । ईदृशौ पुटकौ कुरु । आदित्यश्चास्याभिप्राये सज्जते । एष तस्याभिप्राय उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयेयेति तं चास्याभिप्रायमादित्यो निर्वर्तयति ॥ भवेदिह वर्तमानकालता युक्ता स्यात् उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयते सूर्यमुद्गमयतीति तत्रस्थस्य हि तस्यादित्य उदेति । इह तु कथं वर्तमानकालता कंसं घातयति बलिं बन्धयतीति चिरहते कंसे चिरबद्धे च बलौ । अत्रापि युक्ता । कथम् । ये तावदेते शोभनिका नामैते प्रत्यक्षं कंसं घातयन्ति प्रत्यक्षं च बलिं बन्धयन्तीति । चित्रेषु कथम् । चित्रेष्वप्युद्गूर्णा निपतिताश्च प्रहारा दृश्यन्ते कंसकर्षण्यश्च । ग्रन्थिकेषु कथं यत्र शब्दगडुमात्रं लक्ष्यते । तेऽपि हि तेषामुत्पत्तिप्रभृत्या विनाशादृद्धीर्व्याचक्षाणाः सतो बुद्धिविषयान्प्रकाशयन्ति । आतश्च सतो व्यामिश्रा हि दृश्यन्ते । केचित्कंसभक्ता भवन्ति केचिद्वासुदेवभक्ताः । वर्णान्यत्वं खल्वपि पुष्यन्ति । केचिद्भक्तमुखा भवन्ति केचित्कालमुखाः । त्रैकाल्यं खल्वपि लोके लक्ष्यते । गच्छ हन्यते कंसः । गच्छ घानिष्यते कंसः । किं गतेन हतः कंस इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ ३ । १ । २७ ॥

किमर्थः ककारः । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । कितीति गुणवृद्धिप्रतिषेधो यथा स्यात्* ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष आर्धधातुकसंज्ञां लभते† न चायं धातोर्विधीयते । कण्ड्वादीनि हि प्रातिपदिकानि ॥

कण्ड्वादिभ्यो वावचनम् ॥ १ ॥

कण्ड्वादिभ्यो वेति वक्तव्यम् ॥

अवचने हि नित्यप्रत्ययत्वम् ॥ २ ॥

अक्रियमाणे हि वावचने नित्यः प्रत्ययविधिः प्रसज्येत ॥ तत्र को दोषः ।

तत्र धातुविधितुक्प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

तत्र धातुविधेस्तुक्प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । कण्ड्वौ कण्ड्वः । अचि भुधा-
तुभुवां य्वोरियडुवडौ [६.४.७७] इत्युवडादेशः प्रसज्येत । इह च कण्ड्वा कण्ड्वे
नोङ्धात्वोः [६.१.१७५] इति प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥ तुक् प्रतिषेद्धव्यः । वल्गुः
मन्तुरिति । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्प्राप्नोति‡ ॥

ह्रस्वयलोपौ च ॥ ४ ॥

ह्रस्वयलोपौ च वक्तव्यौ स्याताम् । वल्गुः मन्तुरिति । किमर्थमिदं न ह्रस्व
एवायमन्तरङ्गत्वात् । अकृच्चकार§ इति दीर्घत्वं प्राप्नोति ॥ यलोपः । यलोपश्च
वक्तव्यः । कण्डूः वल्गुः मन्तुरिति । किमर्थमिदं न वलीत्येव¶ सिद्धम् । वली-
त्युच्यते न चान्न वलादिं पश्यामः । ननु च किं वलादिः । किंलोपे कृते** वलाद्य-
भावान्न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । किंलोपः क्रियतां वलि लोप इति किमत्र
कर्तव्यम् । परत्वात्किंलोपः । नित्यः खल्वपि किंलोपः । कृते अपि यलोपे प्राप्नो-
त्यकृते अपि प्राप्नोति । नित्यत्वात्परत्वाच्च किंलोपे कृते वलाद्यभावान्न प्राप्नोति ।
एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति†† । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥

* १.१. ५.

† ७.२. ८४; १.४. ११४.

‡ ६.१. ७१.

§ ७.४. २५.

¶ ६.१. ६६.

** ६.१. ६७.

†† १.१. ६२.

अथ क्रियमाणे ऽपि वावचने यदा यगन्तात्किप्तदैते दोषाः कस्मान्न भवन्ति । नैतेभ्यस्तदा क्तिब्बृदयते । किं कारणम् । अन्येभ्यो ऽपि दृश्यते [३.२.१७८] इत्युच्यते न चैतेभ्यस्तदा क्तिब्बृदयते । यथैव तर्हि क्रियमाणे वावचने ऽन्येभ्यो ऽपि दृश्यत इत्येवमत्र किन्न भवत्येवमक्रियमाणे ऽपि न भविष्यति । अवश्यमेतेभ्यस्तदा क्तिबेधितव्यः । किं प्रयोजनम् । एतानि रूपाणि यथा स्युरिति ॥

तत्तर्हि वावचनं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । उभयं कण्डूादीनि धातवश्चैव प्रातिपदिकानि च । आतश्चोभयं कण्डूयतीति क्रियां कुर्वाणे प्रयुज्यते ऽस्ति मे कण्डूरिति वेदनामात्रस्य सांनिध्ये ॥

अपर आह ।

धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्ज्ञनादपि ।

आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥

कमेर्णिङ् ॥ ३.१.३० ॥

किमर्थो ऽयं णकारः । वृद्धर्थः । ङिणीति* वृद्धिर्यथा स्यात् । क्रियमाणे ऽपि वै णकारे वृद्धिर्न प्राप्नोति । किं कारणम् । किति च [१.१.५] इति प्रतिषेधात् । णित्करणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥ अत उत्तरं पठति ।

णिङि णित्करणस्य सावकाशत्वाद्वृद्धिप्रतिषेधप्रसङ्गः ॥ १. ॥

णिङि णित्करणं सावकाशम् । को ऽवकाशः । सामान्यग्रहणार्थो णकारः । क सामान्यग्रहणार्थेनार्थः । णेरनिटि [६.४.५१] इति । णिङि णित्करणस्य सावकाशत्वाद्वृद्धेः प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ ङित्करणमपि तर्हि सावकाशम् । को ऽवकाशः । सामान्यग्रहणाविधातार्थो ङकारः । क सामान्यग्रहणाविधातार्थेनार्थः । अत्रैवा । शक्यो ऽत्र सामान्यग्रहणाविधातार्थो ऽन्यो ऽनुबन्ध आसङ्गम् । तत्र ङकारानुरोधाद्वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति । अवश्यमत्रात्मनेपदार्थो ङकारो ऽनुबन्ध आसङ्गो ङित इत्यात्मनेपदं यथा स्यात्† । एवमप्युभयोः सावकाशयोः प्रतिषेधबलीयस्त्वात्प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्यार्च्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कमेर्वृद्धिप्रतिषेधो भवतीति यदयं न कस्यमिचमामिति भित्संज्ञायाः प्रतिषेधं शास्ति ।

मित्प्रतिषेधस्य चार्थवत्त्वात् ॥ २ ॥

मित्प्रतिषेधस्य चार्थवत्त्वात्प्रतिषेधः प्राप्नोति । अर्थवान्मित्प्रतिषेधः । को ऽर्थः ।
 णिङन्तस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं* मा भूदिति । नन्वेतस्या अपि क्ति
 चेति प्रतिषेधेन भवितव्यम् । न भवितव्यम् । उक्तमेतत्क्विति प्रतिषेधे तन्नि-
 मित्प्रहणमिति† ॥ एवं तर्हि न णिङन्तस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं
 प्राप्नोति । किं कारणम् । णिङा व्यवहितत्वात् । लोपे कृते‡ नास्ति व्यवधानम् ।
 स्थानिवद्भावाद्यवधानमेव ॥ णिङोव तर्हि मा भूदिति । णिङि च न प्राप्नोति ।
 किं कारणम् । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति ॥ नैव वा पुनर्णिङन्तस्य
 णिचि वृद्धिः प्राप्नोति । किं कारणम् । णिङा व्यवहितत्वात् । लोपे कृते नास्ति
 व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्यवधानमेव ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं यत्त्रिण्णमुलोर्दीर्घो
 ऽन्यतरस्याम् [६.४.९३] इति दीर्घत्वं तत्कर्मेर्णिङि मा भूदिति । किं पुनः कारणं
 तत्र दीर्घो ऽन्यतरस्यामित्युच्यते न ह्रस्वो ऽन्यतरस्यामित्येवोच्येत । यथाप्राप्तं चापि
 कमेर्ह्रस्वत्वमेव । तत्रायमप्यर्थो ह्रस्वप्रहणं न कर्तव्यं भवति प्रकृतमनुवर्तते । क
 प्रकृतम् । मितां ह्रस्वः [९२] इति । का रूपसिद्धिः अशमि अशामि शमं श-
 मम् शमं शामम् । वृद्ध्या सिद्धम् । न सिध्यति । नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्याना-
 चमेः [७.३.३४] इति वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति । चिण्कृतोः स प्रतिषेधो न णिचि ॥ इदं
 तर्हि । अजनि अजानि जनं जनम् जानं जानम् । जनिवध्योश्च [३५] इति वृद्धि-
 प्रतिषेधः प्राप्नोति । सो ऽपि चिण्कृतोरेव ॥ णिज्यवहितेषु तर्हि यङ्लोपे चोपसंख्यानं
 कर्तव्यं स्यात् । शमयन्तं प्रयोजितवान् अशमि अशामि शमं शमम् शमं शामम् ।
 शंशमयतेः अशंशमि अशंशामि शंशमं शंशमम् शंशामं शंशामम् । किं पुनः
 कारणं न सिध्यति । चिण्णमुल्परं गौ मितामङ्गानां ह्रस्वो भवतीत्युच्यते यथात्र
 णिचिण्णमुल्परो न तस्मिन्मिदङ्गं यस्मिंश्च मिदङ्गं नासौ णिचिण्णमुल्परः । णिलोपे
 तर्हि कृते चिण्णमुल्परः । स्थानिवद्भावाच्च चिण्णमुल्परः ॥ अथ दीर्घो ऽन्यतरस्या-
 मित्युच्यमाने यावता स्थानिवद्भावः कथमेवैतत्सिध्यति । एतदिदानीं दीर्घप्रहणस्य
 प्रयोजनं दीर्घविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवदिति§ स्थानिवद्भावप्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥
 यदा खल्वप्यायादय आर्धधातुके वा भवन्ति¶ तदा णिचि णिङ्नास्ति तदर्थं च
 मित्प्रतिषेधः स्यात् ॥ तस्मात्प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । तद्धितकाम्योरिष्प्रकरणादिति* ॥

आयादय आर्धधातुके वा ॥ ३ । १ । ३१ ॥

कथमिदं विज्ञायते । आयादिभ्यो यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वायादीनां निवृत्तिर्भवतीति । आहोस्विदायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वायादीनामुत्पत्तिर्भवतीति । किं गतमेतदियता सूत्रेणाहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह । कथम् । यदा तावदायादिभ्यो यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वायादीनां निवृत्तिर्भवतीति तदाविशेषेण सर्वमायादिप्रकरणमनुक्रम्यायादय आर्धधातुके वेत्युच्यते । यदाप्यायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वायादीनामुत्पत्तिर्भवतीति तदैकं वाक्यं तच्चेदं च । गुणधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः [२८] आर्धधातुके वा । ऋतेरीयङ् [२९] आर्धधातुके वा । कर्मेर्णिङ् [३०] आर्धधातुके वेति ॥ कश्चान्विशेषः ।

आयादिभ्यो यदार्धधातुकमायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकमिति चोभयथानिष्ट-
प्रसङ्गः ॥ १ ॥ *

आयादिभ्यो यदार्धधातुकमायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकमिति चोभयथानिष्टं प्राप्नोति ॥ यदि विज्ञायत आयादिभ्यो यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वायादीनां निवृत्तिर्भवतीति गुप्तिः जुगोपेति चेष्टं न सिध्यति । इदं चानिष्टं प्राप्नोति गोपांचकार गोपेति च† । इदं तावदिष्टं सिद्धं भवति गोपायांचकार गोपायेति ॥ अथ विज्ञायत आयादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वायादीनामुत्पत्तिर्भवतीति गुप्तिः जुगोपेति चेष्टं सिद्धं भवति । इदं चानिष्टं न प्राप्नोति गोपांचकार गोपेति । इदं त्विष्टं न सिध्यति गोपायांचकार गोपायेति ॥ इदं तावदिष्टं सिध्यति गोपायांचकारेति । कथम् । अस्त्वत्रायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकं लिट् तस्मिन्नवस्थिते वायादय आम्मध्ये पतिष्यति यथा विकरणास्तद्वत् ॥ इदं तर्हीष्टं न सिध्यति गोपायेति ॥

सिद्धं तु सार्वधातुके नित्यवचनादनाश्रित्य वाविधानम् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अविशेषेणायादीनां वाविधिमुक्त्वा सार्वधातुके नित्यमिति वक्ष्यामि ॥

स्यादिवलीयस्त्वं तु विप्रतिषेधेन तुल्यनिमित्तत्वात् ॥ ३ ॥

स्यादिभिस्त्रायादीनां वाधनं प्राप्नोति विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । तुल्यनिमित्तत्वात् । तुल्यं हि निमित्तं स्यादीनामायादीनां च । स्यादीनामवकाशः । करिष्यति हरिष्यति । आयादीनामवकाशः । गोपायति धूपायति । इहोभयं प्राप्नोति । गोपायिष्यति धूपायिष्यतीति । परत्वात्स्यादयः प्राप्नुवन्ति* ॥

न त्रायादिविधानस्यानवकाशत्वात् ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । आयादिविधानस्यानवकाशत्वात् । अनवकाशा आयादय उच्यन्ते च ते वचनाद्भविष्यन्ति । ननु चेदानीमेवावकाशः प्रकृप्नो गोपायति धूपायतीति । अत्रापि शप्स्यादिर्भवति† । यद्यप्यत्रापि शप्स्यादिर्भवति न-त्वत्रास्ति विशेषः सति वा शप्यसति वा । अन्यदिदानीमेतद्यदुच्यते नास्ति विशेष इति यत्तु तदुक्तमायादीनां स्यादिभिरव्याप्तो ऽवकाश इति स नास्त्यवकाशः । अवश्यं खल्वप्यत्र शप्स्यादिरोषितव्यः । किं कारणम् । गोपायन्ती धूपायन्तीति शप्श्यनोर्नित्यम् [७.१.८१] इति नुम्यथा स्यादिति ॥ यदि तर्ह्यनवकाशा आयादय आयादिभिः स्यादीनां वाधनं प्राप्नोति । यथा पुनरयं सूत्रभेदेन परिहारो यदि पुनः शपि नित्यमित्युच्यते । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमायादिभ्यो यदार्धधातुकमायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकमिति चोभयथानिष्टप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । आर्धधातुक इति नैषा परसप्तमी । का तर्हि । विषयसप्तमी । आर्धधातुकविषय इति । तत्रार्धधातुकविषय आयादिप्रकृतेरायादिषु कृतेषु यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ॥

सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३ । १ । ३२ ॥

अन्तग्रहणं किमर्थं न सनादयो धातव इत्येवोच्येत । केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति । तदन्तविधिना‡ ॥ अत उत्तरं पठति ।

सनादिष्वन्तग्रहण उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । पदसंज्ञायामन्तवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति § । इदं चापि प्रत्ययग्रहणमयं चापि संज्ञाविधिः ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते न भूवादयो धातवः [१.३.१] इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । पाठेन धातुसंज्ञा क्रियते न चेमे तत्र पद्यन्ते । कथं तर्ह्यन्येषामपद्यमानानां धातुसंज्ञा भवति । अस्तेभूः ब्रुवो वचिः चक्षिडः ख्याञ् [२.४.५२; ५३; ५४] इति । यद्यप्येते तत्र न पद्यन्ते प्रकृतयस्त्वेषां तत्र पद्यन्ते तत्र स्थानिवद्भावात्सिद्धम् । इमे ऽपि तर्हि यद्यपि तत्र न पद्यन्ते येषां त्वर्थ आदिश्यन्ते ते तत्र पद्यन्ते तत्र स्थानिवद्भावात्सिद्धम् ॥ न सिध्यति । आदेशः स्थानिवद्भवतीत्युच्यते* न चेम आदेशाः । इमे ऽप्यादेशाः । कथम् । आदिश्यते यः स आदेश इमे चाप्यादिश्यन्ते ॥ एवमपि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाः स्थानिवद्भवन्तीत्युच्यते न चेमे षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाः । षष्ठीग्रहणं निवर्तिष्यते । यदि निवर्तते ऽपवाद उत्सर्गकृतं प्राप्नोति । कर्मण्यण् [३.२.१] आतो ऽनुपसर्गे कः [३] इति के ऽप्यण्कृतं प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापवाद उत्सर्गकृतं भवतीति यदयं श्यनादीन्कांश्चिच्छिनः करोति । भ्रम् आ भ्रुरिति ॥

स्यतासी ल्लुटोः ॥ ३ । १ । ३३ ॥

इमे विकरणाः पद्यन्ते तत्र न ज्ञायते क उत्सर्गः को ऽपवाद इति । तत्र वक्तव्यमयमुत्सर्गो ऽयमपवाद इति । इमे ब्रूमो यगुत्सर्गोऽपवादः शबादिः ऽ स्यादयश्च ॥

यद्येवमपवादविप्रतिषेधाच्छबादिवाधनम् ॥ अपवादविप्रतिषेधाच्छबादिभिः स्यादीनां वाधनं प्राप्नोति । शबादीनामवकाशः । पञ्चति यजति । स्यादीनामवकाशः । पक्ष्यते यक्ष्यते । इहोभयं प्राप्नोति । पक्ष्यति यक्ष्यति । परत्वाच्छबादयः प्राप्नुवन्ति ॥

अपवादो नामानेकलक्षणप्रसङ्गः ॥ अपवादो नाम भवति यत्रानेकलक्षणप्रसङ्गः । तत्र भावकर्मणोर्यन्विधीयते कर्तरि शप्कः प्रसङ्गो यद्भावकर्मणोर्यकं कर्तरि शबादयो वाधेरन् ॥ एवं तर्हि यक्शपावुत्सर्गावपवादाः श्यनादयः ॥ स्यादयश्च ॥

अपवादविप्रतिषेधाच्छ्यनादिवाधनम् ॥ अपवादविप्रतिषेधाच्छ्यनादिभिः स्यादीनां वाधनं प्राप्नोति । श्यनादीनामवकाशः । दीव्यति सीव्यति । स्यादीनामवकाशः । पक्ष्यति यक्ष्यति । इहोभयं प्राप्नोति । देविष्यति सेविष्यति । परत्वाच्छ्यनादयः प्राप्नुवन्ति ॥ नैष दोषः । शबादेशाः श्यनादयः करिष्यन्ते शप् स्यादिभिर्वाध्यते तत्र दिवादिभ्यः स्यादिविषये शबेव नास्ति कुतः श्यनादयः । तत्तर्हि शपो ग्रहणं

कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । कर्तरि शप् [३. १. ६८]
 इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । दिवादिभ्य इत्येषा पञ्चमी
 शबिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१. १. ६७] इति ।
 प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः ।
 विहितः प्रत्ययः प्रकृतानुवर्तते ॥ अथवानुवृत्तिः करिष्यते । सार्वधातुके यक्
 [३. १. ६७] स्यतासी ल्लुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवति* । कर्तरि शप् [६८]
 स्यतासी ल्लुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवति । दिवादिभ्यः इयन् [६९] स्यतासी
 ल्लुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवति ॥ अथवान्तरङ्गाः स्यादयः । कान्तरङ्गता ।
 लावस्थायामेव स्यादयः सार्वधातुके इयनादयः ॥

सिब्वहुलं लेटि ॥ ३ । १ । ३४ ॥

सिबुत्सर्गञ्छन्दसि ॥ १ ॥

सिबुत्सर्गञ्छन्दसि कर्तव्यः ॥

सनाद्यन्ते नेषत्वादर्थः ॥ २ ॥

सनाद्यन्ते च कर्तव्यः† । किं प्रयोजनम् । नेषत्वादर्थः । इन्द्रो नस्तेन नेषतु
 गा वो नेष्टात् ॥

प्रकृत्यन्तरत्वात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

प्रकृत्यन्तरत्वात्सिद्धमेतत् । प्रकृत्यन्तरं नेषतिः ॥

नेषतु नेष्टादिति दर्शनात् ॥ ४ ॥

नेषतु नेष्टादिति दृश्यते ॥

अथ किमर्थः पकारः । स्वरार्थः । अनुदात्तौ झुप्पितौ [३. १. ४] इत्येष स्वरो
 यथा स्यात् ॥

पित्करणानर्थक्यं चानच्कत्वात् ॥ ५ ॥

पित्करणं चानर्थकम् । किं कारणम् । अनच्कत्वात् । अनचो ज्यं तन्न नार्थः
 स्वरार्थेन पकारेणानुबन्धेन ॥ इटि कृते साचो भविष्यति ।

इटोऽनुदात्तार्थमिति चेदागमानुदात्तत्वात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

आगमानुदात्तत्वेनेटोऽनुदात्तत्वं भविष्यति ॥ एवं तर्हि सवयं कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । यदवयासिसीष्ठाः । एकाज्लक्षण इट्प्रतिषेधो* मा भूदिति । कायमकारः श्रूयते । न क्वचिच्छ्रूयते लोपोऽस्य भविष्यत्यतो लोप आर्धधातुक इति† । यदि न क्वचिच्छ्रूयते नार्थः स्वरार्थेन पकारेणानुबन्धेन ॥ एवमपि कर्तव्य एव । किं प्रयोजनम् । अनुदात्तस्य लोपो यथा स्यादुदात्तस्य मा भूदिति । किं च स्यात् । उदात्तनिवृत्तिस्वरः‡ प्रसज्येत ॥

सिब्वहुलं छन्दसि णित् ॥ ७ ॥

सिब्वहुलं छन्दसि णिङ्क्तव्यः§ । सविता धर्मं साविषत् । प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३ । १ । ३५ ॥

कास्प्रहणे चकास उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

कास्प्रहणे चकास उपसंख्यानं कर्तव्यम् । चकासांचकार ॥ न कर्तव्यम् । चकास्प्रत्ययादिति वक्ष्यामि । चकास्प्रहणे कास उपसंख्यानं कर्तव्यम् । कासांचक्रे । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं कास्प्रहणे चकास उपसंख्यानमिति । नैष दोषः । चकास्प्रहणे कास्प्रहणेऽस्ति तत्र कास्प्रत्ययादित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । अर्थवतः कास्प्रहणस्य ग्रहणं न च चकास्प्रहणे कास्प्रहणेऽर्थवान् ॥ एवं तर्हि कास्यनेकाच इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । चुलुम्पाद्यर्थम् । चुलुम्पांचकार दरिद्रांचकार ॥

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ॥ ३ । १ । ३६ ॥

गुरुमत आम्बिधाने लिङ्गिमित्तात्प्रतिषेधः ॥ १ ॥

गुरुमत आम्बिधाने लिङ्गिमित्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । इयेष उवोष । गुणे कृत¶ । इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इत्याम्प्राप्नोति ॥ गुरुमद्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ।

* ७.३. १०.

† ६.४. ४८.

‡ ६.१. १६१.

§ ७.३. ११५.

¶ ७.३. ८६.

गुरुमद्वचनं किमर्थमिति चेण्णल्युत्तमे यजादिप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

गुरुमद्वचनं किमर्थमिति चेण्णल्युत्तमे यजादीनां* मा भूदिति । इयजाहम् ।
उवपाहम् ॥

उपदेशवचनात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

उपदेशो गुरुमत इति वक्तव्यम् ॥ यद्युपदेशग्रहणं क्रियत उच्छेरांश्च वक्तव्यः ।
व्युच्छांचकारेति ॥

ऋच्छिप्रतिषेधो ज्ञापक उच्छेरांश्चभावस्य ॥ ४ ॥

यदयमनृच्छ इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यस्तुभिमित्ता । यस्य गुरुमत्ता
भवति तस्मादामिति ॥ स तर्हि ज्ञापकार्थं ऋच्छिप्रतिषेधो वक्तव्यः । ननु चावश्यं
प्राप्त्यर्थोऽपि वक्तव्यः । नार्थः प्राप्त्यर्थेन । ऋच्छत्यृताम् [७.४.११] इत्यृच्छेर्लिटि
गुणवचनं ज्ञापकं नृच्छेर्लिट्याम्भवतीति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अत्यर्थमे-
तत्स्यात् । कथं पुनर्नृच्छेर्लिटि गुण इच्छमानोऽर्थः शक्यो विज्ञातुम् । साम-
र्थ्यात् । ऋच्छेर्लिटि नास्तीति† कृत्वा प्रकृत्यर्थं विज्ञायते । तद्यथा । तिष्ठतेरित्
[७.४.५] जिघ्रतेर्वा [६] इति चङि तिष्ठतिजिघ्रती न स्त इति कृत्वा प्रकृत्यर्थं
विज्ञायते ॥ किं पुनरर्तेर्लिटि गुणवचने प्रयोजनम् । आरतुः आरुः एतद्रूपं यथा
स्यात् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । द्विर्वचने कृते सवर्णदीर्घत्वे च यदि ताव-
द्भातुग्रहणेन ग्रहणमृकारान्तानां लिटि गुणो भवतीति गुणे कृते रपरत्वे च‡ अरतुः
अरुरित्येतद्रूपं प्रसज्येत । अथाभ्यासग्रहणेन ग्रहणमुरत्त्वं रपरत्वं हलादिशेषो॥ ज्ञ
आदेः [७.४.७०] इति दीर्घत्वमातो लोप इटि च [६.४.६४] इत्याकारलोपः
अतुः उरिति वचनमेव श्रूयते । गुणे पुनः सति गुणे कृते रपरत्वे च द्विर्वचनं हला-
दिशेषो ज्ञ आदेरिति दीर्घत्वं ततः सिद्धं भवति यथाटुतुः आटुरिति ॥ किं पुनः
कारणं सवर्णदीर्घत्वं तावद्भवति न पुनरुरत्त्वम्** । परत्वादुरत्त्वेन भवितव्यम् ।
अन्तरङ्गत्वात् । अन्तरङ्गं सवर्णदीर्घत्वं बहिरङ्गमुरत्त्वम् । कान्तरङ्गता । वर्णावा-
भित्य सवर्णदीर्घत्वमङ्गस्योरत्त्वम् । उरत्त्वमप्यन्तरङ्गम् । कथम् । वक्ष्येत्येतत्प्रा-
गभ्यासविकारेभ्यो ङ्गाधिकार इति†† । उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वादुरत्त्वम् । उरत्त्वे
कृते रपरत्वं हलादिशेषो ज्ञ आदेरिति दीर्घत्वं परस्थ रूपस्य यणादेशः सिद्धं भव-

* ६.१. १७. † ६.१. ७३. ‡ ७.३. ७८. § ७.४. ११; १.१. ५१.

॥ ७.४. ६६; १.१. ५३; ७.४. ६०.

** ६.१. १०१; ७.४. ६६.

†† ६.४. ११.

त्यारतुः आरुरिति ॥ अथापि कथंचिदर्थेर्लीटि गुणेनार्थः स्यात् । एवमपि न दोषः ।
 ऋच्छत्यृतामित्यृकारो ऽप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् । प्रक्षिष्टनिर्देशोऽयम् । ऋच्छति ऋ
 ऋत्राम् ऋच्छत्यृतामिति ॥ इहापि तार्ह्यं प्राप्नोति चक्रतुः चक्रुरिति । संयोगादिग्रहणं*
 नियमार्थं भविष्यति । संयोगादेरेवाकेवलस्य नान्यस्याकेवलस्येति ॥ तदेतदन्तरेणा-
 र्तेर्लीटि गुणवचनं रूपं सिद्धमन्तरेण चर्च्छिग्रहणमर्तेर्लीटि गुणः सिद्धः । स एषो
 ऽनन्यार्थं ऋच्छिप्रतिषेधो वक्तव्य उच्छेर्वास्वक्तव्यः ॥ उभयं न वक्तव्यम् । उपदे-
 शग्रहणं न करिष्यते । कस्मान्न भवति इयेष उवोष ।

उक्तं वा ॥ ५ ॥

किमुक्तम् । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति† ॥

ऊर्णोतिश्चोपसंख्यानम् ॥ ६ ॥

ऊर्णोतिश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रोर्णुनाव ॥ न वक्तव्यम् ।

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात्‡ ॥

अथवोकारो ऽप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् । अविभक्तिको निर्देशः । अनृच्छ उ
 अनृच्छो दयायासश्च [३. १. ३७] इति ॥

उषविदजागृभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ३ । १ । ३८ ॥

विदेराभ्कित् ॥ १ ॥

विदेराभ्कित्त्वक्तव्यः§ । विदांचकार ॥ न वक्तव्यः । विदिरकारान्तः । यद्य-
 कारान्तो वेत्तीति गुणो न सिध्यति । लिट्संनियोगेन । एवमपि विवेदेति न सिध्यति ।
 एवं तर्ह्यस्संनियोगेन ॥

भारद्वाजीयाः पठन्ति । विदेराभ्किन्निपातनाद्वागुणत्वमिति ॥

भीह्रीभृहुवां श्रुवच्च ॥ ३ । १ । ३९ ॥

श्रुवदतिदेशे किं प्रयोजनम् ।

श्रुवदतिदेशे प्रयोजनं द्वित्वेच्चे ॥ १ ॥

बिभरांचकार* ॥

कृच्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ३ । १ । ४० ॥

किमर्थमिदमुच्यते । अनुप्रयोगो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आमन्तम-
व्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तो ऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति ॥ अत उत्तरं पठति ।

कृञो ऽनुप्रयोगवचनमस्तिभूप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

कृञो ऽनुप्रयोगवचनं क्रियते ऽस्तिभूप्रतिषेधार्थम् । अस्तिभुवोरनुप्रयोगो मा
भूदिति ॥

आत्मनेपदविध्यर्थं च ॥ २ ॥

आत्मनेपदविध्यर्थं च कृञो ऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । आत्मनेपदं यथा स्यात् ॥
उच्यमाने ऽप्येतस्मिन्नवद्यमात्मनेपदार्थो यत्नः कर्तव्यः† ॥ अस्तिभूप्रतिषेधार्थेन चापि
नार्थः ।

इष्टः सर्वानुप्रयोगः ॥ ३ ॥

सर्वेषामेव कृभ्वस्तीनामनुप्रयोग इष्यते । किमिष्यत एवाहोस्वित्प्राप्त्यपि ।
इष्यते च प्राप्नोति च । कथम् । कृञिति नैतद्भातुग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहार-
ग्रहणम् । क संनिविष्टानां प्रत्याहारः । कृभ्वस्तियोग इत्यतः प्रभृत्या कृञो अका-
रात्‡ ॥

सर्वानुप्रयोग इति चेदशिष्यमर्थाभावात् ॥ ४ ॥

सर्वानुप्रयोग इति चेदशिष्यं कृञो ऽनुप्रयोगवचनम् । किं कारणम् । अर्थाभा-
वात् । आमन्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तो ऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति ॥
इदं तर्हि प्रयोजनं कृभ्वस्तीनामेवानुप्रयोगो यथा स्यात्पचादीनां मा भूदिति । एत-
दपि नास्ति प्रयोजनम् ।

अर्थाभावाच्चान्यस्य ॥. ५ ॥

अर्थाभावाच्चान्यस्य सिद्धम् । कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवाचिनः क्रियाविशेष-

वाचिनः पचादयो न च सामान्यवाचिनोरेव विशेषवाचिनोरेव वा प्रयोगो भवति ।
तत्र विशेषवाचिन उत्पत्तिः सामान्यवाचिनोऽनुप्रयोक्ष्यन्ते ॥

लिट्परार्थं वा ॥ ६ ॥

लिट्परार्थं तर्हि कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । लिट्परस्यैवानुप्रयोगो यथा स्या-
दन्यपरस्य मा भूदिति ॥ किंपरस्य पुनः प्राप्नोति । लट्परस्य । न लट्परस्यानु-
प्रयोगेण भूतकालो विशेषितः स्यात् ॥ निष्ठापरस्य तर्हि मा भूदिति । न निष्ठापरस्यानु-
प्रयोगेण पुरुषोपग्रहौ विशेषितौ स्याताम् ॥ लुङ्परस्य तर्हि मा भूत् । न लुङ्पर-
स्यानुप्रयोगेणानद्यतनो भूतकालो विशेषितः स्यात् ॥ लङ्परस्य तर्हि मा भूत् । न लङ्-
परस्यानुप्रयोगेणानद्यतनः परोक्षः कालो विशेषितः स्यात् ॥ अयं तर्हि भूते परोक्षे ऽन-
द्यतने लङ्निधीयते हश्चतोरलङ् च [३. २. ११६] इति तत्परस्य मा भूदिति । एत-
दपि नास्ति प्रयोजनम् । एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च न
भवति । तद्यथा । गोषु स्वाम्यश्चेषु चेति । न च भवति गोषु चाश्वानां च स्वा-
मीति* ॥

अर्थसमाप्तेर्वानुप्रयोगो न स्यात् ॥ ७ ॥

अर्थसमाप्तेस्तर्ह्यनुप्रयोगो न स्यात् । आमन्तेन परिसमाप्तो ऽर्थ इति कृत्वानुप्र-
योगो न स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । इदानीमेव ह्युक्तमामन्तमव्यक्तपदा-
र्थकं तेनापरिसमाप्तो ऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यतीति ॥

विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वा ॥ ८ ॥

विपर्यासनिवृत्त्यर्थं तर्हि कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । ईहांचक्रे । चक्र ईहामिति
मा भूत् ॥

व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च ॥ ९ ॥

व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । अन्वेव चानुप्रयोगो यथा
स्यात् । ईहांचक्रे । व्यवहितस्य मा भूत् । ईहां देवदत्तश्चक्र इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पा-
दे तृतीयमाह्निकम् ॥

च्लि लुडि ॥ ३ । १ । ४३ ॥

कार्यं च्लिः भ्रूयते । न कचिच्छ्रूयत एतस्य सिजादय आदेशा उच्यन्ते* । यदि न कचिच्छ्रूयते किमर्थस्तर्हि च्लिरुत्सर्गः क्रियते न सिजुत्सर्ग एव कर्तव्यः । तस्य क्सादयो ऽपवादा भविष्यन्ति ॥ अत उत्तरं पठति ।

च्ल्युत्सर्गः सामान्यग्रहणार्थः ॥ १ ॥

च्लिरुत्सर्गः क्रियते सामान्यग्रहणार्थः । क सामान्यग्रहणार्थेनार्थः । मन्त्रे घ-सह्रणशवृद्धाङ्कृगमिजनिभ्यो लेः [२.४.८०] इति । तत्रावरतस्त्रयाणां ग्रहणं कर्तव्यं स्यात् । चङङोः सिच इति ॥

क्सविधाने चानिड्वचने च्लिसंप्रत्ययार्थः ॥ २ ॥

क्सविधाने चानिड्वचने च्लिसंप्रत्ययार्थश्च्लिरुत्सर्गः क्रियते । च्लेरनिटः क्सः सिद्धो भवति† ॥

घसूभावे च ॥ ३ ॥

घसूभावे च च्लावेव कृत लुदित इत्यङ् सिद्धो भवति‡ ॥

अथ चित्करणं किमर्थम् ।

च्लेश्चित्करणं विशेषणार्थम् ॥ ४ ॥

च्लेश्चित्करणं क्रियते विशेषणार्थम् । क विशेषणार्थेनार्थः । च्लेः सिच् [३.१.४४] इति । लेः सिजित्युच्यमाने लिङ्गिडोरपि प्रसज्येत ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् लुडीत्युच्यते न च लुडि लिङ्गिटौ स्तः ॥

अथेदित्करणं किमर्थम् ।

इदित्करणं सामान्यग्रहणार्थम् ॥ ५ ॥

इदित्करणं क्रियते सामान्यग्रहणार्थम् । क सामान्यग्रहणार्थेनार्थः । मन्त्रे घस-ह्रणशवृद्धाङ्कृगमिजनिभ्यो लेरिति । आमः [२.४.८१] इति च ॥ इकारे चेदानीं सामान्यग्रहणार्थे क्रियमाणे ऽवश्यं सामान्यग्रहणाविघातार्थश्चकारः कर्तव्यः । क सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थश्चकारेण । अत्रैव§ ॥

* ३.१. ४४-६६.

† ३.१. ४५.

‡ २.४. ३७; ३.१. ५५.

§ २.४. ८१.

यत्तावदुच्यते च्युत्सर्गः सांमान्यग्रहणार्थ इति क्रियमाणेऽपि वै च्युत्सर्गे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति । च्लि लुङि च्लेः सिच् लेरिति ॥ यदेतद्वेति तत्परार्थं भविष्यति । कथम् । यदेतद्भातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु [२.४.७७] इत्यत्र सिचो ग्रहणमेतद्वेति वक्ष्यामि ॥ यदि लेरित्युच्यते धेट्श्चातुःशब्दं प्राप्नोति* । अदधत् अधात् अधासीत् । अदधादित्यपि प्राप्नोति ॥ न चङो लुकि द्विर्वचनेन भवितव्यम् । किं कारणम् । चङि [६.१.११] इत्युच्यते न चात्र चङं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ॥ बहुवचने तर्हि चातुःशब्दं प्राप्नोति । अदधन् अधुः अधासिषुः । अधानित्यपि प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आतः [३.४.११०] इति जुस्भावो भविष्यति ॥ न सिध्यति । सिज्ग्रहणं† तत्रानुवर्तते ॥ सिज्ग्रहणं निर्वर्तयते ॥ यदि निवर्तते अभुवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि लुक्सिजपवादो विज्ञास्यते ॥ यदि लुक्सिजपवादो विज्ञायते मा हि दाताम् मा हि धातामित्यत्रादिः सिचोऽन्यतरस्याम् [६.१.१८७] इत्येष स्वरो न प्राप्नोति । तस्मान्नैतच्छब्दं वक्तुं लुक्सिजपवाद इति । न चेदुच्यते अभुवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति । तस्मादात इत्यत्र सिज्ग्रहणमनुवर्त्य तस्मिन्नुवर्तमाने धेट्श्चातुःशब्दं प्राप्नोति । तस्माद्भातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेष्वित्यत्र सिचो ग्रहणं कर्तव्यं तस्मिन् क्रियमाणे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति च्लि लुङि च्लेः सिच् लेरिति ॥

यदप्युच्यते कसविधाने चानिङ्गचने च्लिसंप्रत्ययार्थ इति धातुमेवात्रानिटत्वेन विशेषयिष्यामः । धातोरनिट इति । कथं पुनर्धातुर्नानिड् स्यात् । धातुरेवानिड् । कथम् । अनिमित्तं वा इटो णिड् । न वा तस्मादिडस्ति सो ऽयमनिडिति ॥ अथ धातौ विशेष्यमाणे क यो णिडिति विशेषयिष्यसि । किं चातः । यदि विज्ञायते निष्ठायामनिट इति भूयिष्ठेभ्यः प्राप्नोति । भूयिष्ठा हि शलन्ता इगुपधा निष्ठायामनिटः । अथ विज्ञायते लिटि यो णिडिति न कुतश्चित्प्राप्नोति । सर्वे हि शलन्ता इगुपधा लिटि सेटः ॥ किं पुनः कारणं धातौ विशेषयिष्यमाण एतयोर्विशेषयोर्विशेषयिष्यते न पुनर्यत्र सामान्येनेटो विधिप्रतिषेधौ । क सामान्येन । वलादावार्धधातुके ॥

यदप्युच्यते घसूभावे चेत्यर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्त्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तत्तार्धधातुकसामान्ये घसूभावे कृतलदित इत्यङ् भविष्यति ॥

च्लेः सिच् ॥ ३ । १ । ४४ ॥

किमर्थश्चकारः । विशेषणार्थः । क विशेषणार्थेनार्थः । सिचि वृद्धिः परस्मै-
पदेषु [७.२.१] इति । सौ वृद्धिरित्युच्यमाने अग्निः वायुरित्यत्रापि प्रसज्येत ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । परस्मैपदेष्वित्युच्यते न चात्र परस्मैपदं पश्यामः ॥ स्वरा-
र्थस्तर्हि । चितो ऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्* । एतदपि नास्ति प्र-
योजनम् । अनच्को ऽयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन । इटि कृते साचको
भविष्यति । तत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेट उदात्तत्वं भविष्यति† । न सिध्यति । आ-
गमा अनुदात्ता भवन्तीत्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति ॥ अत उत्तरं पठति ।

सिचश्चित्करणानर्थक्यं स्थानिवच्चात् ॥ १ ॥

सिचश्चित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् । स्थानिवच्चात् । चितो ऽयमादेशः
स्थानिवद्भावाच्चिद्विप्यति ॥

अर्थवत्तु चित्करणसामर्थ्याद्धीट उदात्तत्वम् ॥ २ ॥

नैष दोषः । अर्थवत्तु सिचश्चित्करणम् । को ऽयः । चित्करणसामर्थ्याद्धीट उदा-
त्तत्वं भविष्यति । नाप्राप्ते प्रत्ययस्वर आगमानुदात्तत्वमारभ्यते । तद्यथैव प्रत्ययस्वरं
वाधत एवं स्थानिवद्भावादपि या प्राप्तिस्तामपि बाधेत ॥

तस्माच्चित्करणम् ॥ ३ ॥

तस्माच्चकारः कर्तव्यः ॥

अथेदित्करणं किमर्थम् ।

इदित्करणं नकारलोपाभावार्थम् ॥ ४ ॥

इदित्करणं क्रियते नकारलोपो मा भूदिति । अमंस्त अमंस्थाः । अनदितां हल
उपधायाः किति [६.४.२४] इति ॥

न वा हन्तेः सिचः कित्करणं ज्ञापकं नकारलोपाभावस्य ॥ ५ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । यदयं हनः सिच् [१.२.१४] इति हन्तेः
सिचः कित्त्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न सिजन्तस्य नकारलोपो भवतीति ॥
नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । सिच्येव नलोपो

यथा स्यात्परस्मिन्निमित्ते मा भूदिति । कः पुनरत्र विशेषः सिचि वा नलोपे सति परस्मिन्वा निमित्ते । अयमस्ति विशेषः । सिचि नलोपे सति नलोपस्यासिद्धत्वा-
र्दकारलोपो* न भवति । परस्मिन्पुनर्निमित्ते नलोपे सत्यकारलोपः प्राप्नोति ।
समानाश्रयमसिद्धं व्याश्रयं चेदम् ॥ ननु च परस्मिन्नपि निमित्ते नलोपे सत्यकार-
लोपो न भवति । कथम् । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति । तदेतद्धन्तेः
सिचः कित्करणं ज्ञापकमेव न सिजन्तस्य नलोपो भवतीति ॥

इदित्त्वाद्वा स्थानिवच्चात् ॥ ६ ॥

अथाप्यनेनेदितार्थः स्यादिदितो ऽयमादेशः स्थानिवद्भावादिदिङ्गविध्यति ॥

स्पृशमृशकृषतृपदृपः सिज्वा ॥ ७ ॥

स्पृशमृशकृषतृपदृपः सिज्वेति वक्तव्यम्† ॥ स्पृश । अस्पृक्षत् अस्प्राक्षीः ।
स्पृश ॥ मृश । अमृक्षत् अम्राक्षीत् । मृश ॥ कृष । अकृक्षत् अक्राक्षीत् ।
कृष ॥ तृप । अतृपत् अत्राप्सीत् । तृप ॥ दृप । अदृपत् अद्राप्सीत् ॥ किं
प्रयोजनम् । सिज्यथा स्यात् । अथ कसः सिद्धः । सिद्धः शल इगुपधादनिटः
[३. १. ४५] इति ॥

सिजपि सिद्धः । कथम् । च्लेश्वित्करणं प्रत्याख्यायते ‡ तत्र च्लावेव झलक्षणे
ऽमागमे कृते§ विहतनिमित्तत्वात्कसो न भविष्यति ॥ यद्येवमन्त्यस्य सिजादयः
प्राप्नुवन्ति ¶ ॥

सिद्धं तु सिचो यादित्वात् ॥ सिद्धमेतत् । कथम् । यादिः सिच्करिष्यते सो
ऽनेकाल्शिप्सर्वस्य [१. १. ५५] इति सर्वादेशो भविष्यति । किं न भ्रूयते यकारः ।
लुप्रनिर्दिष्टो यकारः ॥ चङङोः कथम् ।

चङङोः प्रश्निष्टनिर्देशात्सिद्धम् ॥ चङङोरपि प्रश्निष्टनिर्देशो ऽयम् । च अङ् चङ् ।
अ अङ् अङ् । सो ऽनेकाल्शिप्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति ॥ चिणः कथम्

चिणो ऽनित्त्वात् ॥ चिणो ऽनित्त्वात्सिद्धम् । किमिदमनित्त्वादिति । अन्त्यस्यायं
स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न । असत्यामित्संज्ञायां
लोपो न । असति लोपे ऽनेकाल् । यदानेकाल्तदा सर्वादेशः । यदा सर्वादेशस्तदा
प्रत्ययः । यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा** । यदेत्संज्ञा तदा लोपः†† ॥

* ६. ४. २२; ४८.

† ३. १. ४५; ५५.

‡ ३. १. ४३*.

§ ३. १. ५५.

¶ १. १. ५३.

** १. १. ७.

†† १. ३. ९.

एवं च तत्र*वार्तिककारस्य निर्णयः सप्रयोजनं चित्करणमिति । अपि च त्रै-
शब्ध्यं न प्रकल्पते । अस्पृक्षत् अस्पाक्षीत् । अस्पाक्षीदिति न सिध्यति । सिचि पुनः
सति विभाषा सिच् । सिच्यपि झल्लक्षणोऽमागमो विभाषा ॥ यस्य खल्वप्यमा
निमित्तं न विहन्यते स स्यादेव† ॥ तस्मात्सुष्ठूच्यते स्पृशमृशकृषतृपदृपः सि-
ज्वेति ॥

शल इगुपधादनिटः क्सः ॥ ३ । १ । ४५ ॥

क्सविधान इगुपधाभावश्चेर्गुणनिमित्तत्वात् ॥ १ ॥

क्सविधान इगुपधस्याभावः । किं कारणम् । च्लेर्गुणनिमित्तत्वात् । च्लिर्गुण-
निमित्तं‡ तत्र च्लावेव गुणे कृत इगुपधादिति क्सो न प्राप्नोति ॥

न वा क्सस्यानवकाशत्वादपवादो गुणस्य ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । क्सस्यानवकाशत्वात् । अनवकाशः क्सो गुणं
वाधिष्यते ॥

अनिड्वचनमविशेषणं च्लेर्नित्यादिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

अनिड्वचनमविशेषणम् । किं कारणम् । च्लेर्नित्यादिष्टत्वात् । नित्यादिष्टश्चिर्न
कचिच्छ्रूयते तत्र च्लेरनिट इति क्सो न प्राप्नोति ॥

न वा क्सस्य सिजपवादत्वात्तस्य चानिडाश्रयत्वादनिति प्रसिद्धे

क्सविधिः ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । क्सस्य सिजपवादत्वात् । सिजपवादः क्सः
स चानिडाश्रयः । न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभि-
निविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य वापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते । तत्र
तावदत्र कदाचित्सिज्भवत्यपवादं क्सं प्रतीक्षते । क्सस्य सिजपवादत्वात्तस्य चानि-
डाश्रयत्वादनिटत्वं प्रसिद्धम् । अनिटि प्रसिद्धे क्सविधिः । अनिटि प्रसिद्धे क्सो
भविष्यति ॥ सिजिदानीं क भविष्यति ।

शेषे सिज्विधानम् ॥ ५ ॥

शेषे सिज्विधानं भविष्यति । अकोषीत् अमोषीदिति ॥

श्लिष आलिङ्गने ॥ ३ । १ । ४६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । नियमार्थम् । श्लिष आलिङ्गन एव कसो यथा स्यात् । इह मा भूत् । उपाश्लिषज्जतु च काष्ठं च । समाश्लिषद्वाहणकुलमिति ॥ अत उत्तरं पठति ।

श्लिष आलिङ्गने नियमानुपपत्तिर्विधेयभावात् ॥ १ ॥

श्लिष आलिङ्गने नियमस्यानुपपत्तिः । किं कारणम् । विधेयभावात् । कैमर्थक्या-
न्नियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् । पुषादिपा-
ठादङ्* प्राप्तस्तद्वाधनार्थः कसो विधेयः । तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो वेत्यपूर्वं एव
विधिः स्यान्न नियमः ॥ किं च स्याद्यद्ययं नियमो न स्यात् । आत्मनेपदेष्वा-
लिङ्गने चानालिङ्गने च कसः प्रसज्येत । यथैव च कसो ऽङ् वाधत एवं चिणमपि
वाधेत । उपाश्लेपि कन्या देवदत्तेनेति ॥

सिद्धं तु श्लिष आलिङ्गने ऽचिण्विषये ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । श्लिष आलिङ्गने ऽचिण्विषये कसो भवतीति वक्तव्यम् ॥

अङ्घ्रिधाने च श्लिषोऽनालिङ्गने ॥ ३ ॥

अङ्घ्रिधाने च श्लिषोऽनालिङ्गन इति वक्तव्यम् ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥
यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं श्लिष आलिङ्गने नियमानुपपत्तिर्विधेयभावादिति ।
नैष दोषः ।

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

योगविभागः करिष्यते । श्लिषः । श्लिषः कसो भवति । किमर्थमिदम् । पुषा-
दिपाठादङ् प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् ॥ तत आलिङ्गने । आलिङ्गने च श्लिषः कसो भ-
वति । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम् । श्लिष आलिङ्गन एव । क मा भूत् ।
उपाश्लिषज्जतु च काष्ठं च । समाश्लिषद्वाहणकुलमिति ॥ यदप्युच्यते यथैव कसो ऽङ्
वाधत एवं चिणमपि वाधेतेति पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्ते नोत्तरानि-
त्येवं कसो ऽङ् वाधिष्यते चिणं न वाधिष्यते । अथवा तत्रा वक्ष्यति चिणमहण-
स्य प्रयोजनं चिणेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥

णिश्चिद्रुस्तुभ्यः कर्तरि चङ् ॥ ३।१।४८ ॥

णिश्चिद्रुस्तु कमेरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

णिश्चिद्रुस्तु कमेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्* ॥

नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः ।

अथ पत्कापिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिण इति ॥

कर्मकर्तरि च ॥ २ ॥

कर्मकर्तरि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । कारयति कटं देवदत्तः । अचीकरत कटः स्वयमेव । उच्छ्रयति कटं देवदत्तः । उदशिथियत कटः स्वयमेव ॥

न वा कर्मण्यविधानात्कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धम् ॥ ३ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । कर्मण्यविधानात् । न हि कश्चित्कर्मणि विधीयते यश्चङ् बाधेत । कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धम् । अस्ति च कर्मकर्तरि कर्तृत्वमिति कृत्वा चङ् भविष्यति । ननु त्रायं कर्मणि विधीयते त्रिभाक्कर्मणोः [३.१.६६] इति । प्रतिषिध्येते तत्र यत्किणौ । यत्किणोः प्रतिषेधे हेतुमणिश्चिद्रु-आमुपसंख्यानमिति† ॥ यस्तर्ह्यहेतुमणिच् । उदपुपुच्छत गौः स्वयमेव । अत्रापि यथा भारद्वाजीयाः पठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन । यत्किणोः प्रतिषेधे णिश्चिद्रु-यन्थिद्रुआत्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति† ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ॥ ३।१।५२ ॥

अस्यतिग्रहणं किमर्थम् ।

अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थम् ॥ १ ॥

अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थं द्रष्टव्यम् । किमुच्यत आत्मनेपदार्थमिति न पुनः परस्मैपदार्थमपि स्यात् । पुषादित्वात् । पुषादिपाठात्परस्मैपदेष्वङ् भविष्यति‡ ॥

कर्मकर्तरि च ॥ २ ॥

कर्मकर्तरि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पर्यास्येतां कृण्डले स्वयमेव ॥ अत्रापि न वा कर्मण्यविधानात्कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धमित्येव§ ॥

जृस्तम्भुचुम्लुचुयुचुगुलुचुलुचुश्चिभ्यश्च ॥ ३ । १ । ५८ ॥

इदं ग्लुचिग्रहणं ग्लुञ्चिग्रहणं च क्रियते । अन्यतरच्छक्यमकर्तुम् । कथम् । यदि तावद्ग्लुचिग्रहणं क्रियते ग्लुञ्चिग्रहणं न करिष्यते । तेनैव सिद्धं न्यग्लुचत् न्यग्लोचीत् । इदमिदानीं ग्लुञ्चे रूपं न्यग्लुञ्चीत् ॥ अथ ग्लुञ्चिग्रहणं क्रियते ग्लुचिग्रहणं न करिष्यते । तेनैव सिद्धं न्यग्लुचत् न्यग्लुञ्चीत् । इदमिदानीं ग्लुचे रूपं न्यग्लोचीदिति ॥

चिण्ते पदः ॥ ३ । १ । ६० ॥

अयं तश्चोऽस्त्येवात्मनेपदमस्ति परस्मैपदमस्त्येकवचनमस्ति बहुवचनम् । कस्येदं ग्रहणम् । यः पदेरस्ति । कश्च पदेरस्ति । पदिरयमात्मनेपदी ॥

चिण्भावकर्मणोः ॥ ३ । १ । ६६ ॥

चिणिति वर्तमाने* पुनश्चिण्ग्रहणं किमर्थम् । नेत्येवं† तदभूद्विध्यर्थमिदम् ॥ अथवा वेत्येवं‡ तदभून्नित्यर्थमिदम् ॥ अथवा चिणिति वर्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं चिणेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥

सार्वधातुके यक् ॥ ३ । १ । ६७ ॥

इह पद्यामः कर्मणि द्विवचनबहुवचनान्युदाह्रियन्ते । पच्येते ओदनौ पच्यन्त ओदना इति । भावे पुनरेकवचनमेव । आस्यते भवता आस्यते भवज्ञाम् आस्यते भवद्भिरिति । केनैतदेवं भवति ॥ कर्मानेकं तस्यानेकत्वाद्विवचनबहुवचनानि भवन्ति । भावः पुनरेक एव ॥ कथं तर्हि द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति । पाकौ पाका इति । आश्रयभेदात् । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति भावस्तस्य भेदाद्विवचनबहुवचनानि भवन्ति । इहापि तर्हि यावन्तस्ते तां क्रियां कुर्वन्ति सर्वे ते तस्या आश्रया भवन्ति तद्भेदाद्विवचनबहुवचनानि प्राप्नुवन्ति ॥ एवं तर्हिदं तावदयं प्रष्टव्यः किमभिस-

मीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते पाकौ पाका इति । यदि तावत्पाकविशेषानभिसमीक्ष्य यथौदनस्य पाको यश्च गुडस्य यश्च तिलानां बहवस्ते शब्दाः सरूपाश्च तत्र युक्तं बहुवचनमेकशेषश्च । तिङभिहिते चापि तदा भावे बहुवचनं श्रूयते । तद्यथा । उष्ट्रासिका आस्यन्ते । हतशायिकाः शय्यन्त इति ॥ अथ कालविशेषानभिसमीक्ष्य यश्चाद्यतनः पाको यश्च ह्यस्तनो यश्च श्वस्तनस्तेऽपि बहवः शब्दाः सरूपाश्च तत्र युक्तं बहुवचनमेकशेषश्च । तिङभिहिते चापि तदा भावे ऽसारूप्यादेकशेषो न भवति । आसि आस्यते आसिष्यते ॥ अस्ति खल्वपि विशेषः कृदभिहितस्य भावस्य तिङभिहितस्य च । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति । किमिदं द्रव्यवदिति । द्रव्यं क्रियाया समवायं गच्छति । कं समवायम् । द्रव्यं क्रियाभिनिर्वृत्तौ साधनत्वमुपैति । तद्व्यास्य भावस्य कृदभिहितस्य भवति । पाको वर्तत इति । क्रियावत्त भवति । किमिदं क्रियावदिति । क्रिया क्रियया समवायं न गच्छति । पचति पठतीति । तद्व्यास्य कृदभिहितस्य न भवति । पाको वर्तत इति ॥ अस्ति खल्वपि विशेषः कृदभिहितस्य भावस्य तिङभिहितस्य च । तिङभिहितेन भावेन कालपुरुषोपग्रहा अभिव्यज्यन्ते कृदभिहितेन पुनर्न व्यज्यन्ते ॥ अस्ति खल्वपि विशेषः कृदभिहितस्य भावस्य तिङभिहितस्य च । तिङभिहितो भावः कर्त्ता संप्रयुज्यते कृदभिहितः पुनर्न संप्रयुज्यते ॥ यावता किञ्चित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषो युक्तं यदयमपि विशेषः स्याद्विद्वत्कृतः संख्याकृतश्चेति ॥

इदं विचार्यते भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्था वा स्युर्विकरणार्था वेति । कथं च सार्वधातुकार्थाः स्युः कथं वा विकरणार्थाः । भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके यग्भवति कर्तृवाचिनि सार्वधातुके शम्भवतीति* सार्वधातुकार्थाः । भावकर्मणोर्यग्भवति सार्वधातुके कर्तरि शम्भवति सार्वधातुक* इति विकरणार्थाः ॥ कश्चात्र विशेषः ।

भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्थाश्चेदेकद्विबहुषु नियमानुपपत्तिरतदर्थत्वात् ॥ १ ॥

भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्थाश्चेदेकद्विबहुषु नियमस्यानुपपत्तिः† । किं कारणम् । अतदर्थत्वात् । न हि तदानीमेकत्वादय एव विभक्त्यर्थाः । किं तर्हि । भावकर्मकर्तारोऽपि ॥ सन्तु तर्हि विकरणार्थाः ।

विकरणार्था इति चेत्कृताभिहिते विकरणाभावः ॥ २ ॥

विकरणार्था इति चेत्कृताभिहिते विकरणो न प्राप्नोति । धारयः पारय इति‡ ॥

* ३.१. ६८.

† १.४. २१; २२.

‡ ३.१. १२८; ३.४. ६७; ३.१. ६८; ७.३. ८४.

किमुच्यते कृताभिहित इति न लेनाप्यभिधानं भवति । अशक्यं लेनाभिधानमाश्र-
यितुम् । पक्षान्तरमिदमास्थितं भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्था वा स्युर्विकरणा-
'र्था' वेति यदि च लेनाप्यभिधानं स्यान्नेदं पक्षान्तरं स्यात् । कथमशक्यं यदा भवा-
नेवाह लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः [३. ४. ६९] इति । एवं वक्ष्यामि लः
कर्मणो भावाच्चाकर्मकेभ्य इति । यस्मिंस्तर्हि ले विकरणा न श्रूयन्ते कस्तत्र भा-
वकर्मकर्तृनभिदास्यति । क्व च न श्रूयन्ते । य एते लुग्विकरणाः श्रुविकरणाश्च ।
अत्राप्युक्ते कर्तृत्वे लुग्भाविष्यति । यस्मिंस्तर्हि ले विकरणा नैवोत्पद्यन्ते कस्तत्र भा-
वकर्मकर्तृनभिदास्यति । क्व च नैवोत्पद्यन्ते । लिङ्ङिटोः । तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं न
लेनाप्यभिधानं भवतीति । भवति चेदभिहिते विकरणाभाव इत्येव ॥ एवं तर्हिदं
स्यात् । यदा भावकर्मणोर्लस्तदा कर्तरि विकरणा यदा कर्तरि लस्तदा भावक-
र्मणोर्विकरणाः ॥ इदमस्य यद्येव स्वाभाविकमथापि वाचनिकं प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्य-
यार्थं सह ब्रूत इति, न चास्ति संभवो यदेकस्याः प्रकृतेर्द्वयोर्नानार्थयोर्द्विगपदनुसहा-
यीभावः स्यात् । एवं च कृत्वैकपक्षीभूतमेवेदं भवति सार्वधातुकार्था एवेति ॥ ननु
चोक्तं भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्थाश्चेदेकाद्विवहृषु नियमानुपपत्तिरतदर्थत्वादिति ।
नैष दोषः ।

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् ।

सुपां तिङां च संख्या चैवार्थः कर्मादयश्च ॥

प्रसिद्धो नियमस्तत्र

प्रसिद्धस्तत्र नियमः ॥

नियमः प्रकृतेषु वा ॥

अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मि-
न्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बह्वषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बह्वषु । बह्वेष्वेव
बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति ॥

भावकर्मणोर्यग्विधाने कर्मकर्तृर्युपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

भावकर्मणोर्यग्विधाने कर्मकर्तृर्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । पच्यते स्वयमेव । पद्यते
स्वयमेव ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ।

विप्रतिषेधाद्धि शपो बलीयस्त्वम् ॥ ४ ॥

विप्रतिषेधाद्धि शपो बलीयस्त्वं प्राप्नोति * । शपो ऽवकाशः । पचति पठति । यको ऽवकाशः । पच्यत ओदनो देवदत्तेन । पद्यते विद्या देवदत्तेन । इहोभयं प्राप्नोति । पच्यते स्वयमेव । पद्यते स्वयमेव । परत्वाच्चाप्नोति ॥

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

योगविभागः करिष्यते † । चिण्भावकर्मणोः । सार्वधातुके यग्भावकर्मणोः । ततः कर्तरि । कर्तरि च यग्भवति भावकर्मणोः ॥

यथैव तर्हि कर्मणि कर्तरि यग्भवत्येवं भावे कर्तरि प्राप्नोति । एति जीवन्तमानन्दः † । नास्य किञ्चिद्रुजति रोग इति ‡ ॥ द्वितीयो योगविभागः करिष्यते § । चिण्भावे । ततः कर्मणि । कर्मणि च चिण्भवतीति । ततः सार्वधातुके यग्भवति भावे च कर्मणि च । ततः कर्तरि । कर्तरि च यग्भवति । कर्मणीत्यनुवर्तते भाव इति निवृत्तम् । ततः शप् । शप् भवति कर्तरीत्येव । कर्मणीत्यपि निवृत्तम् ॥ एवमप्युपसंख्यानं कर्तव्यं विप्रतिषेधाद्धि श्यनो बलीयस्त्वं प्राप्नोति ¶ । श्यनो ऽवकाशः । दीव्यति सीव्यति । यको ऽवकाशः । पच्यत ओदनो देवदत्तेन । पद्यते विद्या देवदत्तेन । इहोभयं प्राप्नोति । दीव्यते स्वयमेव । सीव्यते स्वयमेव । परत्वाच्चाप्नोति ॥ ननु चैतदपि योगविभागादेव सिद्धम् । न सिध्यति । अनन्तरा या प्राप्तिः सा योगविभागेन शक्या वाधितुम् । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया प्राप्नोति । ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं वाधेत । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती वाधितुम् ॥ एवं तर्हि शबादेशाः श्यनादयः करिष्यन्ते शप् यका वाध्यते तत्र दिवादिभ्यो यग्विषये शबेव नास्ति कुतः श्यनादयः । तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । कर्तरि शप् [३.१.६८] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । दिवादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शबिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७] इति । प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ॥

अथवा

* ३.१. ६८.

† ३.३. १८.

‡ २.३. ५४.

§ ३.१. ६६.

¶ ३.१. ६९.

भावकर्मणोरित्यननुवृत्त्यैव सिद्धे सत्यनुवृत्तिर्यको भावाय ।

इहं सार्वधातुके यगित्यन्तरेण भावकर्मणोरित्यनुवृत्तिं सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्भावकर्मणोरित्यनुवर्तयति तस्यैतत्प्रयोजनं कर्मकर्तर्यपि यथा स्यात् ॥

कर्तरिीति च योगविभागः श्यनः पूर्वविप्रतिषेधावचनाय ॥

कर्तरिीति योगविभागः कर्तव्यः श्यनः पूर्वविप्रतिषेधं मा वोचमिति ॥

अथवा कर्मवद्भाववचनसामर्थ्याद्यग्भविष्यति* । अस्त्यन्यत्कर्मवद्भाववचने प्रयोजनम् । किम् । आत्मनेपदं यथा स्यात् । वचनादात्मनेपदं भविष्यति† । चिन्तार्हि यथा स्यात् । चिणपि वचनाद्भविष्यति‡ । चिण्वद्भावस्तार्हि यथा स्यात्§ । नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । तत्र कर्मवद्भाववचनसामर्थ्याद्यग्भविष्यति ॥

अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति कर्मकर्तरि यगिति यदयं न दुहन्तुनमां यक्किणौ [३. १. ८९] इति यक्किणोः प्रतिषेधं शास्ति ॥

यसोऽनुपसर्गात् ॥ ३ । १ । ७१ ॥

अनुपसर्गादिति किमर्थम् । आस्यस्यति प्रयस्यति ॥ अनुपसर्गादिति शक्यमकर्तुम् । कथमायस्यति प्रयस्यति । संयसश्च [३. १. ७२] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । संपूर्वादेव यसो नान्यपृव्वादिति ॥

रूधादिभ्यः श्रम् ॥ ३ । १ । ७८ ॥

किमर्थः शकारः । सार्वधातुकार्थः । शित्सार्वधातुकमिति सार्वधातुकसंज्ञा सार्वधातुकमपिदिति डिच्चवं डितीति गुणप्रतिषेधो यथा स्यात्¶ । भिनत्ति छिनत्तीति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते यस्माच्च प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गसंज्ञं भवति** यस्माच्चात्र प्रत्ययविधिर्न तत्प्रत्यये परतो यच्च प्रत्यये परतो न तस्मात्प्रत्ययविधिः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमार्धधातुकसंज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात् । वलादिलक्षण इट् प्रसज्येत†† ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वलादेरार्धधातुकस्याङ्गस्येदुच्यते यस्माच्च प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गसंज्ञं भवति

* ३. १. ८०.

† १. ३. १२*.

‡ ३. १. ६६.

§ ६. ४. ६२.

¶ ३. ४. ११३; १. २. ४; १. १. ५.

** ०. ३. ८४; ८६; १. ४. १३.

†† ०. २. ३५.

यस्माच्चात्र प्रत्ययविधिर्न तत्प्रत्यये परतो यच्च प्रत्यये परतो न तस्मात्प्रत्ययविधिः॥
अत उत्तरं पठति ।

अभि शित्करणं प्वादिह्रस्वार्थम् ॥ १ ॥

अभि शित्करणं क्रियते प्वादीनां शिति ह्रस्वत्वं यथा स्यात्* । पृणति मृणतीति॥

न वा धात्वन्यत्वात् ॥ २ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । धात्वन्यत्वात् । धात्वन्तरं पृणिमृणी ॥
यत्तर्हि न धात्वन्तरम् । यत्र भूम्यां वृणसे । नैष भ्रम् । अ एतद्भ्रस्वत्वम् । यदि भ्रो
ह्रस्वत्वं स्वरो न सिध्यति । वृणसे । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्येष
स्वरो न प्राप्नोति । तस्माच्चभ्रमेषः । यदि भ्रं असोरलोपः [६.४.१११] इति लोपः
प्राप्नोति । उपधाया† इति वर्तते अनुपधात्वान्न भविष्यति । न स शक्य उपधाया
इति विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । अङ्गः अज्जन्ति‡ । तस्माच्च एव ह्रस्व-
त्वम् । स्वरः कथम् ।

बहुलं पित्सार्वधातुकं छन्दसि ॥ ३ ॥

सार्वधातुकस्य बहुलं छन्दसि पित्त्वं वक्तव्यम्॥ । पित्थापित्त्वं दृश्यते अपित्थ
पित्त्वम् । पितस्तावदपित्त्वम् । मातरं प्रमिणीमि जनित्वीम् । अपितः पित्त्वम् ।
शृणोत ग्रावाणः ॥ तर्त्तर्हि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । अवश्यं छन्दसि ह्रस्वत्वं वक्त-
व्यम् उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिण्यो युवतय इत्येवमर्थम् ॥

विशेषणार्थस्तर्हि । क विशेषणार्थेनार्थः । भ्राजलोपः [६.४.२३] इति । भ्राजलोप
इत्युच्यमाने यज्ञानाम् यज्ञानामित्यत्रापि प्रसज्येत । दीर्घत्वे** कृते न भविष्यति ।
इदमिह संप्रधार्यम् । दीर्घत्वं क्रियतां नलोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नलोपः
स्यात् । तस्माच्चशकारः कर्तव्यः ॥ अथ क्रियमाणे शकार इह कस्मान्न भवति ।
विभ्रानाम् प्रभ्रानामिति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति††॥

तनादिकृञ्य उः ॥ ३ । १ । ७९ ॥

अथ किमर्थं करोतेः पृथग्रहणं क्रियते न तनादिभ्य इत्येवोच्येत । अन्यानि तनो-
त्यादिकार्याणि मा भूवन्निति । कानि । अनुनासिकलोपादीनि§§ । दैवरक्ताः किंशुकाः ।

* ७.३. ८०.

† ६.१. १८६.

‡ ६.४. ८९.

§ ६.४. २३; २२.

¶ १.१.४.

** ६.४. ३.

†† ६.४. १९.

§§ ६.४. ३७.

अनुनासिकाभावादेवानुनासिकलोपो न भविष्यति ॥ इदं तर्हि तनादिकार्यं मा भूत्त-
नादिभ्यस्तथासोः [२. ४. ७९] इति । ननु च भवत्येवात्र ह्रस्वादङ्गात् [८. २. २७]
इति । तेनैव यथा स्यादनेन मा भूदिति । कश्चात् विशेषस्तेन वा सत्यनेन वा ।
तेन सति सिज्लोपस्यासिद्धत्वाच्चिण्वद्भावः* सिद्धो भवति । अनेन पुनः सति चि-
ण्वद्भावो न स्यात् । अनेनापि सति चिण्वद्भावः सिद्धः । कथम् । विभाषा लुक् ।
यदा न लुक्तदा तेन लोपः । तत्र सिज्लोपस्यासिद्धत्वाच्चिण्वद्भावः सिद्धो भवति ॥

तनादित्वात्कृञः सिद्धं सिज्लोपे च न दुष्यति ।

चिण्वद्भावे ऽत्र दोषः स्यात्सो ऽपि प्रोक्तो विभाषया ॥

धिन्विकृण्वोर च ॥ ३ । १ । ८० ॥

कायमकारः श्रूयते । न क्वचिच्छ्रूयते लोपो ऽस्य भवत्यतो लोप आर्धधातुक
इति† । यदि न क्वचिच्छ्रूयते किमर्थमत्वमुच्यते न लोप एवोच्येत । नैवं शक्यम् ।
लोपे हि सति गुणः प्रसज्येत† । अत्वे पुनः सत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद्गुणो न
भवति§ ॥ ननु च लोपे ऽपि सति न धातुलोप आर्धधातुके [१. १. ४] इति प्रतिषे-
धो भविष्यति । आर्धधातुकनिमित्ते लोपे स प्रतिषेधो न त्रैष आर्धधातुकनिमित्तो
लोपः । अपि च प्रत्याख्यायते स योगः । तस्मिन्प्रत्याख्यायते गुणः स्यादेव ।
तस्मादत्वं वक्तव्यम् ॥

अथ किमर्थं नुमनुषक्तयोर्भहणं क्रियते न धिक्विकृण्वोरित्येवोच्येत¶ । धिक्-
कृण्वोरित्युच्यमाने ऽत्वे कृते ऽनिटे देशे नुम्प्रसज्येत । इदमिह संप्रधार्यम् । अत्वं
क्रियतां नुमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नुमागमः । अन्तरङ्गमत्वम् । कान्तरङ्ग-
ता । प्रत्ययोत्पत्तिसंनियोगेनात्वमुच्यत उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाभित्याङ्गस्य
नुमागमः । नुमप्यन्तरङ्गः । कथम् । वक्ष्यत्येतच्चुम्बिधानुपदेशिवद्भवनं प्रत्ययविध्य-
र्थमिति** । उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वान्नुमागमः । तस्माद्विक्विकृण्वोरिति वक्तव्यम् ॥

हलः श्रः शानङ्गौ ॥ ३ । १ । ८३ ॥

किमर्थः शकारः । शित्सार्वाधातुकमिति सार्वाधातुकसंज्ञा सार्वाधातुकमपिदिति
डित्त्वं डितीति प्रतिषेधो यथा स्यात्†† । कुषाण पुषाणेति ॥ अत उत्तरं पठति ।

* ६. ४. ६२.

† ६. ४. ४८.

‡ ७. ३. ८६.

§ १. १. ५७.

¶ ७. १. ५८.

** ७. १. ५८*.

†† ३. ४. ११३; १. २. ४; १. १. ५.

आविकारस्य शिक्करणानर्थक्यं स्थानिवच्चात् ॥ १ ॥

आविकारस्य शिक्करणमनर्थकम् । किं कारणम् । स्थानिवच्चात् । शितोऽय-
मादेशः स्थानिवद्भावाच्छिद्भविष्यति ॥

अर्थवत्तु ज्ञापकं सार्वधातुकादेशे ऽनुबन्धास्थानिवच्चस्य ॥ २ ॥

अर्थवत्तु आविकारस्य शिक्करणम् । कोऽर्थः । ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् ।
एतज्ज्ञापयत्याचार्यः सार्वधातुकादेशे ऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति ॥ किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं हितातडोरपित्वम् ॥ ३ ॥

हेः पित्वं न प्रतिषेध्यम्* । पितो ऽयमादेशः स्थानिवद्भावात्पित्स्यात् । सार्व-
धातुकादेशे ऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नायं पित्त्वविष्यति ॥ तातडि च उकारो
नोच्चार्यो भवति† । पितो ऽयमादेशः स्थानिवद्भावात्पित्स्यात् । सार्वधातुकादेशे ऽनु-
बन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नायं पित्त्वविष्यति ॥

तवादिषु चाडित्वम् ॥ ४ ॥

तवादिषु चाडित्वं प्रयोजनम्‡ । शृणोत यावाणः । डित इम आदेशः स्था-
निवद्भावाण्डितः स्युः । सार्वधातुकादेशे ऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नेमे डितो
भवन्ति ॥

तस्य दोषो मिप आदेशे पिदभावः ॥ ५ ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो मिप आदेशे पितो ऽभावः§ । अचिनवम् असुनवम्
अकरवम् । पितोऽयमादेशः स्थानिवद्भावात्पित्त्ववति । सार्वधातुकादेशे ऽनुबन्धा
न स्थानिवद्भवन्तीति नायं पित्स्यात् ॥ अत्यल्पाभिदमुच्यते मिप आदेश इति । ति-
प्तिष्मिपामादेशा इति वक्तव्यम्¶ । वेद वेत्थ ॥

विदेर्वसोः शित्वम् ॥ ६ ॥

विदेरुत्तरस्य वसोः शित्वं वक्तव्यम्** । शितोऽयमादेशः स्थानिवद्भावाच्छि-
द्भवति । सार्वधातुकादेशे ऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नायं शित्स्यात् ॥

* ३.४. ८०.

† ७.१. ३५.

‡ ७.१. ४५.

§ ३.४. १०१.

¶ ३.४. ८३.

** ७.१. ३६; १.२.४.

कित्करणान्ना सिद्धम् ॥ ७ ॥

अथवावश्यमत्र सामान्यग्रहणाविधातार्थः ककारोऽनुबन्धः कर्तव्यः । क सामान्यग्रहणाविधातार्थेनार्थः । वसोः संप्रसारणम् [६. ४. १३१] इति । तेनैव यत्नेन गुणो न भविष्यति ॥

अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषाः सन्ति प्रयोजनानि । समा दोषा भूयांसो वा । तस्मान्नार्थो ज्ञेन ज्ञापकेन । कथं यानि प्रयोजनानि । तानि क्रियन्ते न्यास एव ॥ एवमपि भवेत्पित्करणसामर्थ्यात्पित्कृतं स्यान्डित्करणसामर्थ्यान्डित्कृतम् । यत्तु खलु पिति डित्कृतं प्राप्नोति डिति च पित्कृतं केन तन्न स्यात् । तमाहृक्तव्यं पिन्न डित्भवतीति डिच्च न पिद्भवतीति ॥ न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि । सार्वधातुकं डिद्भवति पिन्न* । एवं तावत्पितो डित्त्वं प्रतिषिद्धम् । ततोऽसंयोगाद्विद्भवतीति† डिच्च पिन्न भवति । एवं डितः पित्त्वं प्रतिषिद्धम् ॥

छन्दसि शायजपि ॥ ३ । १ । ८४ ॥

शायच्छन्दसि सर्वत्र ॥ १ ॥

शायच्छन्दसि सर्वत्रेति वक्तव्यम् । क सर्वत्र । हौ चाहौ च । किं प्रयोजनम् । मही अस्कभायत् यो अस्कभायत् उद्भूभायत् उन्मथायतेत्यर्थम् ॥

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ३ । १ । ८५ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । व्यत्ययो भवति स्यादीनामिति‡ । आण्डा शुष्णस्य भेदति । भिनत्तीति प्राप्ते । स च न मरति । म्रियत इति प्राप्ते ॥ ततो बहुलम् । बहुलं छन्दसि विषये सर्वे विधयो भवन्तीति । सुपां व्यत्ययः । तिङां व्यत्ययः । वर्णव्यत्ययः । लिङ्गव्यत्ययः । कालव्यत्ययः । पुरुषव्यत्ययः । आत्मनेपदव्यत्ययः । परस्मैपदव्यत्यय इति ॥ सुपां व्यत्ययः । युक्ता मातासीद्दुरि दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते ॥ तिङां व्यत्ययः । चषालं ये अभ्ययूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते ॥ वर्णव्यत्ययः । त्रिष्टुभैजः शुभितमुमवीरम् । छदितमिति प्राप्ते ॥ लिङ्गव्यत्ययः । मधोर्गृह्णाति । मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते ॥ कालव्यत्ययः ।

श्रोऽग्नीनाधास्यमानेन । श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन । आधाता यष्टेत्येवं प्राप्ते*॥ पुरु-
षव्यत्ययः । अधा स वीरैर्देशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते ॥ आत्मनेपदव्य-
त्ययः । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते ॥ परस्मैपदव्यत्ययः । प्रतीपमन्य
ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते ॥

सुमिदुपमहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥

लिङ्याशिष्यङ् ॥ ३ । १ । ८६ ॥

अयमाशिष्यङ्विधीयते । तस्य किं प्रयोजनम् ।

आशिष्यङः प्रयोजनं स्थागागमिवचिविदयः ॥ १ ॥

स्था । उपस्थेयं वृषभं तुमियाणाम् । स्था ॥ गा । अञ्जसा सत्यमुपगेयम् ।
गा ॥ गमि । यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयम् । गमि ॥ वचि । मन्त्रं वोचेमामये । वचि ॥
विदि । विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम् ॥

शकिरुहोश्चेति वक्तव्यम् । शक्तेम त्वा समिधम् । अस्त्रवन्तीमारुहेमा
स्वस्तये ॥

दृशेरक्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ २ ॥

दृशेरक्वक्तव्यः† पितरं च दृशेयं मातरं च दृशेयमित्येवमर्थम् ॥

इह उपस्थेयामेत्याडपि वक्तव्यो न ह्यङैव सिध्यति ॥ न वक्तव्यः । सार्वधा-
तुकत्वात्सलोप आर्धधातुकत्वादेत्वं तत्रोभयलिङ्गत्वात्सिद्धम्‡ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
चतुर्थमाह्निकम् ॥

* ३.३. १५.

† ७.४. १६; १.१.५.

‡ ७.२. ७५; ६.४. ६७; ३.४. ११७.

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ३।१।८७ ॥

वत्करणं किमर्थम् । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । भिद्यते कुशूलेनेति । अकर्म-
काणां भावे लो भवतीति भावे लो यथा स्यात्* ॥ कर्मणेति किमर्थम् । करणाधि-
करणाभ्यां तुल्यक्रियः कर्ता यः स कर्मवन्मा भूत् । साध्वसिश्छिनत्ति । साधु स्थाली
पचति ॥ तुल्यक्रिय इति किमर्थम् । पचत्योदनं देवदत्तः । तुल्यक्रिय इत्यप्युच्य-
मानेऽत्र प्राप्नोति । अत्रापि हि कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता । न तुल्यक्रियग्रहणेन स-
मानक्रियत्वमभिसंबध्यते । किं तर्हि । यस्मिन्कर्मणि कर्तृभूते ऽपि तद्वत्क्रिया लक्ष्यते
यथा कर्मणि स कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवतीति ॥

कर्मवदकर्मकस्य कर्ता ॥ १ ॥

अकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सकर्मकस्य क-
र्ता कर्मवन्मा भूदिति । भिद्यमानः कुशूलः पात्राणि भिनत्ति ॥ तथा

कर्म दृष्टश्चेत्समानधातौ ॥ २ ॥

कर्म दृष्टश्चेत्समानधाताविति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । पचत्योदनं देवदत्तः ।
राध्यत्योदनः स्वयमेव ॥ तथा

कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च ॥ ३ ॥

कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । कर्तृ-
स्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां वा कर्ता कर्मवन्मा भूदिति ॥

यत्तावदुच्यते ऽकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । व-
क्ष्यत्येतत्सकर्मकाणां प्रतिषेधो ऽन्योऽन्यमाश्लिष्यत इति† ॥ यदप्युच्यते कर्म दृष्टश्चेत्स-
मानधाताविति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । धातोरिति‡ वर्तते । धातोः कर्मणः
कर्तुरयं कर्मवद्भावो ऽतिदिश्यते । तत्र संबन्धादेतद्भन्तव्यं यस्य धातोर्यत्कर्म तस्य
चेत्कर्ता स्यादिति । तद्यथा । धातोः कर्मण्यणभवतीति§ । तत्र संबन्धादेतद्भन्त्यते य-
स्य धातोर्यत्कर्मैति । इह मा भूत् । आहर कुम्भं करोति कटमिति ॥ यदप्युच्यते
कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यं कर्तृस्थभाव-
कानां कर्तृस्थक्रियाणां वा कर्ता कर्मवन्मा भूदिति । न वक्तव्यम् । कर्मस्थया

क्रियायां कर्तारमुपमिमीते न च कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां वा कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिरस्ति ॥

किं पुनः कर्मकर्तरि कर्माश्रयमेव भवत्याहोस्वित्कर्त्ताश्रयमपि । किं चातः । यदि कर्माश्रयमेव चङ् शष्कृद्विधयो न सिध्यन्ति । चङ् । अचीकरत्* कटः स्वयमेव । शप् । नमते† दण्डः स्वयमेव । कृद्विधिः । भिदुर‡ काष्ठं स्वयमेव ॥ अथ कर्त्ताश्रयमपि सिद्धमेतद्भवति । किं तर्हीति ।

आत्मनेपदशवादिविधिप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

आत्मनेपदं विधेयं शवादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ उभयं क्रियते न्यास एव§ ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

कर्मकर्तरि कर्तृत्वं स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात् ॥ ५ ॥

कर्मकर्तरि कर्तृत्वमस्ति । कुतः । स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात् । स्वातन्त्र्येणैवात्र कर्ता विवक्षितः ॥ किं पुनः सतः स्वातन्त्र्यस्य विवक्षाहोस्विविवक्षागात्रम् । सत इत्याह । कथं ज्ञायते । इह भिद्यते कुशूलेनेति न चान्यः कर्ता दृश्यते क्रिया चोपलभ्यते । किं च भो विप्रहवतैव क्रियायाः कर्त्ता भवितव्यं न पुनर्वातातपकाला अपि कर्तारः स्युः । भवेत्सिद्धं यदि वातातपकालानामन्यतमः कर्ता स्यात् । यस्तु खलु निवाते निरभिवर्षे अचिरकालकृतः कुशूलः स्वयमेव भिद्यते तस्य नान्यः कर्ता भवत्यन्यदतः कुशूलात् ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रान्यः कर्ता नास्तीह तु कथं न स्यात् लूयते केदारः स्वयमेवेति यत्रासौ देवदत्तो दात्रहस्तः समन्ततो विपरिपतन्द्दृश्यते । अत्रापि यासौ सुकरता नाम तस्या नान्यः कर्ता भवत्यन्यदतः केदारात् ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्र लान्तस्य कर्मवदनुदेशः ॥ ६ ॥

तत्र लान्तस्य कर्मवदनुदेशः कर्तव्यः । लान्तस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥

इतरथा हि कृत्यक्तखलर्थेषु प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

अक्रियमाणे हि लग्नहणे कृत्यक्तखलर्थेषु¶ प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् ॥ कृत्य ।

* (३.१. ८९*); ४८.

† (३.१. ८९); ६८.

‡ ३.४. ६७; ३.२. ११

§ १.२. ७८*; ३.१. ६७*.

¶ ३.४. ७०.

भेत्तव्यः कुशूल इति कर्म । स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितस्तदास्य कर्मवद्भावः स्यात् । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्मिन्प्रतिषिद्धे ऽकर्मकाणां भावे कृत्या भवन्तीति भावे यथा स्यात् । भेत्तव्यं कुशूलेनेति । कृत्य ॥ क्त । भिन्नः कुशूल इति कर्म । स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितस्तदास्य कर्मवद्भावः स्यात् । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्मिन्प्रतिषिद्धे ऽकर्मकाणां भावे क्तो भवतीति भावे क्तो यथा स्यात् । भिन्नं कुशूलेनेति । क्त ॥ खलर्थः । ईषद्भेदः कुशूल इति कर्म । स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितस्तदास्य कर्मवद्भावः स्यात् । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्मिन्प्रतिषिद्धे ऽकर्मकाणां भावे खलभवतीति भावे यथा स्यात् । ईषद्भेदं कुशूलेनेति ॥ तत्तार्हं लग्नहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । लिङ्चाशिष्यङ् [३.१.८६] इति द्विलकारको निर्देशः ॥

सिद्धं तु प्राकृतकर्मत्वात् ॥ ८ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्राकृतकर्मत्वात् । प्राकृतमेवैतत्कर्म यथा कटं करोति शकटं करोतीति ॥ कथं पुनर्ज्ञायते प्राकृतमेवैतत्कर्मेति ।

आत्मसंयोगे कर्मकर्तुः कर्मदर्शनात् ॥ ९ ॥

आत्मसंयोगे कर्मकर्तुः कर्म दृश्यते । क । हन्त्यात्मानम् हन्यत आत्मेनेति ॥ विषम उपन्यासः । हन्त्यात्मानमिति कर्म दृश्यते कर्ता न दृश्यते । आत्मना हन्यत इति कर्ता दृश्यते कर्म न दृश्यते ॥

पदलोपश्च ॥ १० ॥

पदलोपश्चात्र द्रष्टव्यः । हन्त्यात्मानमात्मा । आत्मना हन्यत आत्मेनेति ॥ कः पुनरात्मानं हन्ति को वात्मना हन्यते । द्वावात्मानावन्तरात्मा शरीरात्मा च । अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति । शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवति ॥

सकर्मकाणां प्रतिषेधो ऽन्योऽन्यमाश्लिष्यत इति ॥ ११ ॥

सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अन्योऽन्यमाश्लिष्यतः । अन्योऽन्यं संस्पृशतः । अन्योऽन्यं गृहीत इति ॥

तपेर्वा सकर्मकस्य वचनं नियमार्थम् ॥ १२ ॥

तपेर्वा सकर्मकस्य वचनं* नियमार्थं भविष्यति । तपेरेव सकर्मकस्य नान्यस्य

सकर्मकस्येति ॥ तस्य तर्ह्यन्यकर्मकस्यापि प्राप्नोति । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ।
उत्तप्यमानं सुवर्णं सुवर्णकारमुत्तपति ।

तस्य च तपःकर्मकस्यैव ॥ १३ ॥

तस्य च तपःकर्मकस्यैव कर्ता कर्मवद्भवति नान्यकर्मकस्येति । किमिदं तप इति । तपेरयमौणादिको ऽस्कारो भावसाधनः । कः प्रकृत्यर्थः कः प्रत्ययार्थः । स एव संतापः । कथं पुनः स एव नाम प्रत्ययार्थः स्यात्स एव प्रकृत्यर्थः । सामान्यतपेरवयवतपिः कर्म भवति । तद्यथा । स एतान्पोषानपुष्यद्गोपोषमश्वपोषं रै-
पोषमिति सामान्यपुषेरवयवपुषिः कर्म भवति । एवमिहापि सामान्यतपेरवयवतपिः कर्म भवति ॥

दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोः ॥ १४ ॥

दुहिपच्योः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । दुग्धे गौः पयः । तस्मादुदुम्बरः स लोहितं फलं पच्यते । बहुलवचनं किमर्थम् । परस्मैपदार्थम् । यद्येवं नार्थो बहुलवचनेन । न हि परस्मैपदमिष्यते ॥

सृजियुज्योः इयंस्तु ॥ १५ ॥

सृजियुज्योः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । इयंस्तु भवति* ॥ सृजेः अद्गोपपन्ने कर्तरि कर्मवद्भावो वाच्यश्चिन्तात्मनेपदार्थः । सृज्यते मालाम् । असर्जि मालाम् ॥ युजेस्तु न्याय्ये कर्मकर्तरि यको ऽभावाय । युज्यते ब्रह्म-
चारी योगम् ॥

करणेन तुल्यक्रियः कर्ता बहुलम् ॥ १६ ॥

करणेन तुल्यक्रियः कर्ता बहुलं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । परिवारयन्ति क-
ण्टकैर्वृक्षम् । परिवारयन्ते कण्टका वृक्षमिति ॥

स्रवत्यादीनां प्रतिषेधः ॥ १७ ॥

अवत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्रवति कुण्डिकोदकम् । स्रवति कुण्डिकाया उदकम् । स्रवन्ति वलीकान्युदकम् । स्रवति वलीकेभ्य उदकमिति ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । तुल्यक्रिय इत्युच्यते क्रियान्तरं चात्र गम्यते । इह तावत्स्रवति कुण्डिकोदकमिति विसृजतीति गम्यते । स्रवति कुण्डिकाया उद-

कमिति निष्क्रामतीति गम्यते । स्रवन्ति वलीकान्युदकमिति विसृजन्तीति गम्यते ।
स्रवति वलीकेभ्य उदकमिति पततीति गम्यते ॥

भूषाकर्मकिरतिसनां चान्यत्रात्मनेपदात् ॥ १८ ॥

भूषाकर्मकिरतिसनां च प्रतिषेधो वक्तव्यो अन्यत्रात्मनेपदात् । भूषयते कन्या
स्वयमेव । अबुभूदत कन्या स्वयमेव । मण्डयते कन्या स्वयमेव । अममण्डत
कन्या स्वयमेव ॥ किरति । अवकिरते हस्ती स्वयमेव । अवाकीर्ष्ट हस्ती स्वय-
मेव ॥ सन् । चिकीर्षते कटः स्वयमेव । अचिकीर्षिष्ट कटः स्वयमेव ॥

न दुहस्तुनमां यक्विणौ ॥ ३ । १ । ८९ ॥

यक्विणोः प्रतिषेधे हेतुमणिश्रिब्रूजामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

यक्विणोः प्रतिषेधे हेतुमणिश्रिब्रूजामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । णि । कारयते कटः
स्वयमेव । अचीकरत कटः स्वयमेव । णि ॥ श्रि । उच्छ्रयते दण्डः स्वयमेव ।
उदशिभ्रियत दण्डः स्वयमेव । श्रि ॥ ब्रूज् । ब्रूते कथा स्वयमेव । अवोचत कथा
स्वयमेव ॥

भारद्वाजीयाः पठन्ति । यक्विणोः प्रतिषेधे णिश्रिब्रूजामुपसंख्यानमिति ॥

कुषिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च ॥ ३ । १ । ९० ॥

कुषिरजोः श्यन्विधाने सार्वधातुकवचनम् ॥ १ ॥

कुषिरजोः श्यन्विधाने सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम् ॥

अवचने हि लिङ्गितोः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

अक्रियमाणे हि सार्वधातुकग्रहणे लिङ्गितोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् ।
चुकुषे पादः स्वयमेव । ररञ्जे वलं स्वयमेव । कोषिषीष्ट पादः स्वयमेव ।
रङ्गीष्ट वलं स्वयमेव ॥ क्रियमाणे ऽपि सार्वधातुकग्रहणं इह प्राप्नोति । कीतीह
कुष्णानाः* पादाः ॥ श्यना च स्यादीनां वाधनं प्राप्नोति । कोषिष्यते पादः स्वय-

मेव । रङ्गते वस्त्रं स्वयमेव । अकोषि पादः स्वयमेव । अरञ्जि वस्त्रं स्वय-
मेव ॥

यत्तावदुच्यते सार्वधातुकप्रहणं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ।
क् प्रकृतम् । सार्वधातुके यक् [६७] इति । यदि तदनुवर्तते पूर्वस्मिन्योगे* किं
समुच्चयः । ले च सार्वधातुके चेति । आहोस्विल्लप्रहणं । सार्वधातुकविशेषणम् । किं
चातः । यदि समुच्चयः कतीह भिन्दानाः कुशूल इत्यत्रापि प्राप्नोति । अथ लप्रहणं
सार्वधातुकविशेषणं लिङ्गिदोर्न सिध्यति । विभिदे कुशूलः स्वयमेव । भित्सीष्ट
कुशूलः स्वयमेवेति ॥ अस्तु लप्रहणं सार्वधातुकविशेषणम् । ननु चोक्तं लिङ्गि-
दोर्न सिध्यतीति । लिङ्गिदुहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । कास्पत्ययादा-
ममन्त्रे लिटि [३५] लिङ्ग्याशिष्यङ् [८६] इति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो
भवति यदुक्तं कतीह कुण्णानाः पादा इति प्राप्नोतीति । अत्रापि लविशिष्टं सार्व-
धातुकप्रहणमनुवर्तते ॥

यदप्युच्यते श्यना च स्यादीनां वाधनं प्राप्नोतीति । यक्प्रतिषेधसंबन्धेन श्यनं
वक्ष्यामि । न दुहन्नुनमां यक्किणौ [८९] । ततः कुषिरजोः प्राचां यक्किणौ न भ-
वतः । ततः श्यन्परस्मैपदं चेति ॥ यथैव तर्हि यको विषये श्यन्भवत्येवं चिणो-
ऽपि विषये प्राप्नोति । अकोषि पादः स्वयमेव । अरञ्जि वस्त्रं स्वयमेवेति ॥ एवं
तर्हि द्वितीयो योगविभागः करिष्यते । न दुहन्नुनमां चिणभवति । ततो यक् । यक्
च न भवति दुहन्नुनमाम् । ततः कुषिरजोः प्राचां यक् भवति । ततः श्यन्पर-
स्मैपदं च ॥ अथवानुवृत्तिः करिष्यते । स्यतासी ललुटोः [३३] च्लि लुङि [४३]
च्लेः सिज्भवति† । कर्तरि शप् [६८] स्यतासी ललुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवतीति ।
दिवादिभ्यः श्यन् [६९] स्यतासी ललुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवतीति । कुषिरजोः
प्राचां श्यन्परस्मैपदं च स्यतासी ललुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवतीति ॥ अथवा-
न्तरङ्गाः स्यादयः । कान्तरङ्गाता । लकारावस्थायामेव स्यादयः सार्वधातुके श्यन् ॥

धातोः ॥ ३ । १ । ९१ ॥

आ कुतोऽयं धात्वाधिकारः । किं प्राग्लादेशात्‡ । आहोस्विदा तृतीयाध्यायप-
रिसमाप्तेः । .

धात्वधिकारः प्राग्लादेशात् ॥ १ ॥

, प्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः ॥

लादेशे हि व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

अनुवर्तमाने हि लादेशे धात्वधिकारे व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः स्यात् ॥ किं च स्यात् ।

आद्ये योगे न व्याप्ये तिङः स्युः

आद्ये योगे* विकरणैर्व्यवहितत्वात्तिङो न स्युः । पचति पठतीति ॥ इदमिह संप्रधार्यम् । विकरणाः क्रियन्तामादेशा इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादादेशाः । नित्या विकरणाः† । कृतेष्वप्यादेशेषु प्राप्नुवन्त्यकृतेष्वपि प्राप्नुवन्ति । नित्यत्वा-
द्विकरणेषु कृतेषु विकरणैर्व्यवहितत्वादादेशा न प्राप्नुवन्ति । अनवकाशास्तर्ह्यदे-
शाः । सावकाशा आदेशाः । को ऽवकाशः । य एते लुग्विकरणाः भुविकर-
णाश्च लिङ्गिणौ च ॥

न स्यादेत्वं टेष्टितां यद्विधत्ते ।

यच्च टित्संज्ञानामेत्वं विधत्ते‡ तच्च विकरणैर्व्यवहितत्वान्न स्यात् ॥

एशः शित्त्वं

एकारश्च शित्कर्तव्यः§ । किं प्रयोजनम् । शित्सर्वस्येति¶ । सर्वादेशो यथा स्यात् ।
अक्रियभागे हि शकारे तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्य [१.१.६७; ५४] इति
तकारस्यैत्वे कृते द्वयोरेकारयोः भ्रवणं प्रसज्येत । निवृत्ते पुनर्लादेशे धात्वधिकारे
ज्लो ऽन्त्यस्य विधयो** भवन्तीत्येकारस्यैकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरे-
णापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति ॥

यच्च लोटो विधत्ते

तच्च विकरणैर्व्यवहितत्वान्न स्यात् । किं पुनस्तत् । लोटो लङ्गन् एरुः सेर्हपिच
वा छन्दसि [३.४.८५-८८] इति ॥

यच्चाप्युक्तं लङ्गिणोस्तच्च न स्यात् ॥

किं पुनस्तत् । नित्यं तिङः इतश्च तस्थस्थमिपां ताम्तन्तामः लिङः सीयुट् या-

* ३.४. ७८. † ३.१. ३३. ‡ ३.४. ७९. § ३.४. ८१. ¶ ३.१. ५५.

** १.१. ५२.

सुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च [१९-१०३] इति ॥ तस्मात्प्राग्लदेशाद्धात्वधिकारः ॥

यदि प्राग्लदेशाद्धात्वधिकारो ऽकारः शित्कर्तव्यः* । किं प्रयोजनम् । शित्सर्व-
स्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । अनुवर्तमाने पुनर्लादेशे धात्वधिकारे तस्मादित्युत्तर-
स्यादेः परस्येति थकारस्यात्वे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण† सिद्धं रूपं स्यात्
पेच यूयम् चक्र यूयमिति । ननु च निवृत्ते ऽपि लादेशे धात्वधिकारे ऽलोऽन्त्यस्य
विधयो भवन्तीत्यकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेणापि शकारं
सर्वादेशो भविष्यति । अस्त्यन्यदकारस्याकारवचने प्रयोजनम् । किम् । वक्ष्यत्ये-
तदकारस्याकारवचनं समसंख्यार्थमिति‡ ॥ आर्धधातुकसंज्ञायां§ धातुग्रहणं कर्तव्यं
धातोः परस्यार्धधातुकसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् वृक्षत्वम् वृक्षतेति ॥
तस्माद्लादेशे धात्वधिकारो ऽनुवर्त्यः ॥

ननु चोक्तमाद्ये योगे न व्यवये तिङः स्युरिति । नैष दोषः । आनुपूर्व्यात्सि-
द्धमेतत् । नात्राकृतेष्वादेशेषु विकरणाः प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । सार्वधातुके
विकरणा उच्यन्ते¶ । न चाकृतेष्वादेशेषु सार्वधातुकत्वं भवति । ये तर्हि नैतस्मिन्वि-
शेषे विधीयन्ते । के पुनस्ते । स्यादयः** । तत्रापि विहितविशेषणं धातुग्रहणम् ।
धातोर्विहितस्य लस्येति ॥ यद्येवं विन्दतीति णलादयः प्राप्नुवन्ति†† । धातुनात्र
विहितं विशेषयिष्यामो विदिना चानन्तर्यम् । धातोर्विहितस्य लस्य विदेरनन्तर-
स्येति ॥ इह तर्हि अजक्षिष्यन् अजागरिष्यन्नित्यभ्यस्ताज्ज्ञेर्जुस्भवतीति‡‡ जुस्भावः
प्राप्नोति । अत्रापि धातुना विहितं विशेषयिष्यामो ऽभ्यस्तेनानन्तर्यम् । धातोर्विहित-
स्याभ्यस्तादनन्तरस्येति ॥ आतः [३.४.११०] इत्यत्र कथं विशेषयिष्यसि ।
यदि तावद्धातुग्रहणं विहितविशेषणमाकारग्रहणमानन्तर्यविशेषणम् अलुनन्नित्य-
त्रापि प्राप्नोति । अथाकारग्रहणं विहितविशेषणं धातुग्रहणमानन्तर्यविशेषणम्
अपिबन्नित्यत्रापि प्राप्नोति§§ । अस्तु तर्हि धातुग्रहणं विहितविशेषणमाकारग्रहणमान-
न्तर्यविशेषणम् । ननु चोक्तमलुनन्नित्यत्रापि प्राप्नोतीति । नैष दोषः । लोपे कृते
न भविष्यति । नात्र लोपः प्राप्नोति । किं कारणम् । ईत्वेन वाध्यते । नात्रेत्यं
प्राप्नोति । किं कारणम् । अन्तिभावेन वाध्यते । नात्रान्तिभावः प्राप्नोति । किं
कारणम् । जुस्भावेन वाध्यते । नात्र जुस्भावः प्राप्नोति । किं कारणम् । लोपेन
वाध्यते । लोप ईत्वेनेत्वमन्तिभावेनान्तिभावो जुस्भावेन जुस्भावो लोपेनेति¶¶ चक्र-

* ३.४. ८२.

† ३.१. ९७.

‡ ३.४. ८२*.

§ ३.४. ११४.

¶ ३.१. ६७.

** ३.१. ३३.

†† ३.४. ८३.

‡‡ ३.१. ६; ३.४. १०९.

§§ ७.३. ७८.

¶¶ ३.४. ११२; ११३; ७.१. ३; ३.४. १११.

कमव्यवस्था प्रसज्येत । नास्ति चक्रकप्रसङ्गः । न ह्यव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भवितव्यम् । शास्त्रेण नाम व्यवस्थाकारिणा भवितव्यम् । न चात्र हलादिना मुहूर्तमपि शक्यमवस्थातुम् । तावत्येवान्तिभावेन भवितव्यम् । अन्तिभावे कृते लोपः । लोपेन व्यवस्था भविष्यति ॥ यदप्युच्यत एशः शित्त्वमिति । क्रियते न्यास एव ॥ कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं प्रातिपदिकप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

प्रातिपदिकप्रतिषेधः प्रयोजनम् । धातोस्तव्यदादयो* यथा स्युः प्रातिपदिकान्मा भूवन्निति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । साधने तव्यदादयो विधीयन्ते साधनं च क्रियायाः । क्रियाभावात्साधनाभावः । साधनाभावादसत्यपि धात्वधिकारे प्रातिपदिकान्तव्यदादयो न भविष्यन्ति ॥

स्वपादिषु ॥ ४ ॥

स्वपादिषु तर्हि प्रयोजनम् । स्वपिति । क्षुपतीति मा भूत् ॥

अङ्गसंज्ञा च ॥ ५ ॥

अङ्गसंज्ञा च प्रयोजनम् । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गम् [१.४.१३] इति धातोरङ्गसंज्ञा सिद्धा भवति ॥

कृत्संज्ञा च ॥ ६ ॥

कृत्संज्ञा च प्रयोजनम् । धातुविहितस्य प्रत्ययस्य कृत्संज्ञा सिद्धा भवति† ॥

उपपदसंज्ञा च ॥ ७ ॥

उपपदसंज्ञा च प्रयोजनम् । तत्रैतस्मिन्धात्वधिकारे सप्रमीनिर्दिष्टमुपपदसंज्ञं भवतीत्युपपदसंज्ञा सिद्धा भवति‡ ॥

कृदुपपदसंज्ञे तावन्न प्रयोजयतः । अधिकारादप्येते सिद्धे ॥ स्वपादिषु तर्ह्यङ्गसंज्ञा च प्रयोजनम् ॥

धातुग्रहणमनर्थकं यद्विधौ धात्वधिकारात् ॥ ८ ॥

धातुग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । यद्विधौ धात्वधिकारात् । यद्विधौ§ धातुग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते ॥ तच्चावश्यमनुवर्त्यम् ।

अनधिकारे ह्यङ्गसंज्ञाभावः ॥ ९ ॥

अनधिकारे हि सत्यङ्गसंज्ञाया अभावः स्यात् । करिष्यति हरिष्यतीति* ॥
यदि तदनुवर्तते चूर्णचुरादिभ्यो णिज्भवति† धातोश्चेति धातुमात्राणिच्चाप्नोति ।

हेतुमद्वचनं तु ज्ञापकमन्यत्राभावस्य ॥ १० ॥

यदयं हेतुमति च [३. १. २६] इत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो न धातुमात्राणिज्भव-
तीति ॥ इह तर्हि कण्ड्वादिभ्यो यग्भवति‡ धातोश्चेति धातुमात्राण्यच्चाप्नोति ।

कण्ड्वादिषु च व्यपदेशिवद्वचनात् ॥ ११ ॥

यदयं कण्ड्वादिभ्यो यग्भवतीत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो न धातुमात्राण्यग्भवतीति ॥
अथवा कण्ड्वादीनेव धातुग्रहणेनाभिसंभन्त्स्यामः । कण्ड्वादिभ्यो धातुभ्य इति ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ३. १. ९२ ॥

स्थग्रहणं किमर्थम् । तत्रोपपदं सप्तमीतीयत्युच्यमाने यत्रैव सप्तमी श्रूयते तत्रैव
स्यात् । स्तम्बेरमः कर्णेजपः§ । यत्र चैतेन शब्देन निर्देशः क्रियते । सप्तम्यां जनेर्डः
[३. २. ९७] इति । इह न स्यात् । कुम्भकारः नगरकारः¶ । स्थग्रहणे पुनः क्रिय-
माणे यत्र च सप्तमी श्रूयते यत्र च न श्रूयते यत्र चैतेन शब्देन निर्देशः क्रियते यत्र
चान्येन सप्तमीस्थमात्रे सिद्धं भवति ॥ अथ तत्रग्रहणं किमर्थम् ।

तल्लग्रहणं विषयार्थम् ॥ १ ॥

विषयः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्रैतस्मिन्धात्वधिकारे यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं
भवतीत्युपपदसंज्ञा सिद्धा भवति ॥

उपपदसंज्ञायां समर्थवचनम् ॥ २ ॥

उपपदसंज्ञायां समर्थग्रहणं कर्तव्यम् । समर्थमुपपदं प्रत्ययस्येति वक्तव्यम् । इह
मा भूत् । आहर कुम्भं करोति कटमिति¶ ॥ क्रियमाणे चापि समर्थग्रहणे महान्तं
कुम्भं करोतीत्यत्रापि प्राप्नोति । न वा भवितव्यं महाकुम्भकार इति । भवितव्यं

* ३.१. ३३; ७.३. ८४.

† ३.१. २५.

‡ ३.१. २७.

§ ३.२. १३.

¶ ३.२. १.

यदेतद्वाक्यं भवति महान्कुम्भो महाकुम्भः महाकुम्भं करोतीति महाकुम्भकारः ।
यदा त्वेतद्वाक्यं भवति महान्तं कुम्भं करोतीति तदा न भवितव्यं तदा च
प्राप्नोति । तदा मा भूदिति ॥ यत्तावदुच्यते समर्थग्रहणं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् ।
धातोरिति* वर्तते । धातोः कर्मण्यणभवति । तत्र संवन्धादेतद्वन्तव्यं यस्य धातोर्य-
त्कर्मेति ॥ यदप्युच्यते क्रियमाणे चापि समर्थग्रहणे महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्रापि
प्राप्नोतीति । उपपदमिति महतीयं संज्ञा क्रियते संज्ञा च नाम यतो न लघीयः ।
कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयो-
जनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । उपोच्चारि पदमुपपदमिति । यच्चात्रोपोच्चारि न
तत्पदं यच्च पदं न तदुपोच्चारि । यावता चेदानीं पदगन्धो ऽस्ति पदविधिरयं भवति ।
पदविधिश्च समर्थानां भवति† । तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति ॥

अथ च्यन्त उपपदे किमणा भवितव्यम् । अकुम्भं कुम्भं करोति कुम्भीकरोति
मृदमिति । न भवितव्यम् । किं कारणम् । प्रकृतिविवक्षायां चिर्वाविधीयते । तत्सापे-
क्षम् । सापेक्षं चासमर्थं भवति ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति इच्छाम्यहं काशकटीका-
रमिति । इष्टमेवैतद्गोर्दीयस्य ॥

निमित्तोपादानं च ॥ ३ ॥

निमित्तोपादानं च कर्तव्यम् । निमित्तमुपपदं प्रत्ययस्येति वक्तव्यम् ॥

अनुपादाने ह्यनुपपदे प्रत्ययप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

अक्रियमाणे हि निमित्तोपादाने अनुपपदे अपि प्रत्ययः प्रसज्येत ॥ निर्देश इदानीं
किमर्थः स्यात् ।

निर्देशः संज्ञाकरणार्थः ॥ ५ ॥

यदोपपदे प्रत्ययस्तदोपपदसंज्ञां वक्ष्यामीति ॥ तर्चाहि निमित्तोपादानं कर्तव्यम् ।
न कर्तव्यम् ।

तत्रवचनमुपपदसंनियोगार्थम् ॥ ६ ॥

तत्रवचनं क्रियते तदुपपदसंनियोगार्थं भाविष्यति । कर्मण्यण्विधीयते तत्र
चेत्प्रत्ययो भवतीति । ननु अन्यत्तत्रग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् । किम् । तत्रग्रहणं
विषयार्थमिति । अधिकारादप्येतत्सिद्धम् ॥

कृदतिङ् ॥ ३ । १ । ९३ ॥

अतिङिति किमर्थम् । पचति करोति ॥ अतिङिति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति पचति करोतीति । धातोः परस्य कृत्संज्ञा प्राक् लादेशाद्धात्वधिकारः* ॥ एवमपि स्थानिवद्भावात्कृत्संज्ञा प्राप्नोति† । अथातिङित्युच्यमाने यावता स्थानिवद्भावः कथमेवैतत्सिध्यति । प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात् । अथवा तिङ्भाविनो लकारस्य कृत्संज्ञाप्रतिषेधः ॥ किं न स्याद्यद्यत्र कृत्संज्ञा स्यात् । कृत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात्प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः प्रसज्येत‡ । नैष दोषः । एकत्वादिव्यर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते§ ते चात्र तिङोक्ता एकत्वादय इति कृत्वोक्तार्थत्वान्न भविष्यन्ति ॥ टाबादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्ति । स्त्रियां टाबादयो विधीयन्ते॥ न च तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन योगोऽस्ति ॥ अणादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्ति । अपत्यादिव्यर्थेष्वणादयो विधीयन्ते** न च तिङन्तस्यापत्यादिभिर्योगोऽस्ति ॥ अथापि कथंचिद्योगः स्यात् । एवमपि न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिङन्तादणादयो भवन्तीति यदयं क्वचित्छ्रितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति । अतिशायने तमबिष्ठनौ तिङश्च [९. ३. ५५; ५६] इति ॥ इह तर्हि पचति पठतीति ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति तुक्प्राप्नोति†† । धातोरिति वर्तते ॥ एवमपि चिकीर्षतीत्यत्र प्राप्नोति । अत्रापि शपा व्यवधानात् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्यवधानमेवेति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ॥

* ३.१. ९१; ३.४. ७८.

† ३.४. ७७.

‡ १.२. ४६; ४.१. १.

§ १.४ २१; २२.

॥ ४.१. ३.

** ४.१. ९२.

†† ६.१. ७१.

वासरूपोऽस्त्रियाम् ॥ ३ । १ । ९४ ॥

कथमिदं विज्ञायते । स्त्रियामभिधेयायां वासरूपो न भवतीति । आहोस्वित्स्त्रीप्रत्यये-
ष्विति । किं चातः । यदि विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायामिति लव्या लवितव्या अव
वासरूपो न प्राप्नोति* । अथ विज्ञायते स्त्रीप्रत्ययेष्विति व्यावक्रोशी व्यवक्रुष्टिरिति न
सिध्यति† ॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायां नापि स्त्रीप्रत्ययेष्विति । कथं
तर्हि । स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते । तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति स्त्रियामित्यधिकृत्य‡
ये प्रत्यया विहितास्तेषां प्रतिषेधो विज्ञास्यते ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

असरूपस्य वावचनमुत्सर्गस्य बाधकविषये ऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

असरूपस्य वावचनं क्रियत उत्सर्गस्य बाधकविषये ऽनिवृत्तिर्यथा स्यात् ।
तव्यत्तव्यानीयर उत्सर्गास्तेषामजन्ताद्यदपवादः§ । चेयम् । चेतव्यमित्यपि यथा
स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । अजन्ताद्यद्विधीयते हलन्ताण्यद्विधीयत॥ एतावन्तश्च
धातवो यदुताजन्ता हलन्ताश्च । उच्यन्ते च तव्यदादयस्ते वचनाद्भविष्यन्ति ॥ एवं
तर्हि ण्वुल्तृचावुत्सर्गी तयोः पचादिभ्यो ऽजपवादः** । पचतीति पचः । पक्ता पाचक
इत्यपि यथा स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतदजपि सर्वधातुभ्यो
वक्तव्य इति†† ॥ एवं तर्हि ण्वुल्तृजच उत्सर्गास्तेषामिगुपधात्को ऽपवादः‡‡ ।
विक्षिपः विलिखः । विक्षेप्रा विक्षेपक इत्यपि यथा स्यात् ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ।
किं तर्हीति ।

तत्रोत्पत्तिवाप्रसङ्गो यथा तद्धिते ॥ २ ॥

तत्रोत्पत्तिर्विभाषा प्राप्नोति यथा तद्धिते ॥ अस्तु । यदा विक्षिपः विलिख इत्ये-
तन्न तदा विक्षेप्रा विक्षेपक इत्येतद्भविष्यति ॥ यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात् । तत्तु न
लभ्यम् । किं कारणम् । यथा तद्धित इत्युच्यते तद्धितेषु च सर्वमेवोत्सर्गापवादं
विभाषा । उत्पद्यते वा न वा ॥

सिद्धं त्वसरूपस्य बाधकस्य वावचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । असरूपस्य बाधकस्य वावचनात् । असरूपो बाधको वा

* ३.१. ९०, ९६.

† ३.३. ४३; ९४.

‡ ३.३. ९४.

§ ३.१. ९६; ९७.

¶ ३.१. १३४.

** ३.१. १३३; १३४.

†† ३.१. १३४*.

‡‡ ३.१. १३५.

वाधको भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तत्रोत्पत्तिवाप्रसङ्गो यथा तद्धित इति । नैष दोषः । अस्ति कारणं येन तद्धिते विभाषोत्पत्तिर्भवति । किं कारणम् । प्रकृतिस्तत्र प्रकृत्यर्थे वर्तते अन्येन शब्देन प्रत्ययार्थो अभिधीयते । इह पुनर्न केवला प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते न चान्यः शब्दोऽस्ति यस्तमर्थमभिधीतेति कृत्वानुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥ अथवा समयः कृतो न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति* । एतस्मात्समयादनुत्पत्तिर्न भविष्यति । ननु च य एव तस्य समयस्य कर्ता स एवेदमप्याह । यद्यसौ तत्र प्रमाणमिहापि प्रमाणं भवितुमर्हति । प्रमाणमसौ तत्र चेह च । सामर्थ्यं त्विह द्रष्टव्यं शब्दानां प्रयोगे न चानुत्पत्तौ सामर्थ्यमस्ति । तेनानुत्पत्तिर्न भविष्यति । कथं तर्हि तद्धितेष्वनुत्पत्तौ सामर्थ्यं भवति । अन्येन प्रत्ययेन सामर्थ्यम् । केन । षष्ठ्या ॥ अथवा रूपवत्तामाभित्य वाविधिरुच्यते न चानुत्पत्ती रूपवती । तेनानुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥ एवमपि कुत एतदपवादो विभाषा भविष्यति न पुनरुत्सर्ग इति । न चैवास्ति विशेषो यदपवादो विभाषा स्यादुत्सर्गो वा । अपि च सापेक्षोऽयं निर्देशः क्रियते वासरूप इति न चोत्सर्गवेलायां किञ्चिदपेक्ष्यमस्त्यपवादवेलायां पुनरुत्सर्गोऽपेक्ष्यते । तेन यो रूपवानन्यपूर्वको वाधकः प्राप्नोति स वा वाधको भविष्यति । कः पुनरसौ । अपवादः ॥ यदि यो रूपवानन्यपूर्वको वाधकः प्राप्नोति स वा वाधको भवतीत्युच्यते किवादिषु समावेशो न प्राप्नोति । ग्रामणीः ग्रामणाय इति† । न ह्येते रूपवन्तः । एतेऽपि रूपवन्तः । कस्यामवस्थायाम् । उपदेशावस्थायाम् ॥ यद्येवम्

अनुबन्धभिन्नेषु विभाषाप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

अनुबन्धभिन्नेषु विभाषा प्राप्नोति । कर्मण्यण् [३. २. १] आतोऽनुपसर्गे कः [२] इति कविषये ऽपि प्राप्नोति ॥

सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अनुबन्धस्यानेकान्तत्वात् । अनेकान्ता अनुबन्धाः ॥ अथवा प्रयोगे ऽसरूपाणां वाविधिरन्याय्यः ।

प्रयोगे चेद्भादेशेषु प्रतिषेधः ॥ ६ ॥

प्रयोगे चेद्भादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । ह्यो ऽपचदित्यत्र‡ लुङपि प्राप्नोति । श्वः

पक्तेत्यत्र* लडपि प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न लादेशेषु वासरूपो भवतीति यदयं हशश्वतोर्लङ् च [३. २. ११६] इत्याह । अथवा प्रयोगे ऽसरूपाणां वाविधौ न सर्वमिष्टं संगृहीतमिति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते । को ऽसौ । उपदेशो नाम । उपदेशे चैते सरूपाः ॥

ननु चोक्तमनुबन्धभिन्नेषु विभाषाप्रसङ्ग इति । परिहृतमेतत् । कथम् । सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति । अथैकान्ते दोष एव । एकान्ते च न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमसारूप्यं भवतीति यदयं ददातिदधाल्योर्विभाषा शं शास्ति ॥ अथवासरूपो वाधको वा वाधको भवतीत्युच्यते । अपवादो नामानुबन्धभिन्नो वा भवति रूपान्यत्वेन वा । तेनानेनावयं किञ्चित्प्राप्त्यं किञ्चित्तु संग्रहीतव्यम् । तद्यदनुबन्धकृतमसारूप्यं तन्नाश्रयिष्यामो यत्तु रूपान्यत्वेनासारूप्यं तदाश्रयिष्यामः ॥ अथवासरूपो वाधको वा वाधको भवतीत्युच्यते सर्वत्रासरूपस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो यो ऽसरूप इति । कश्च साधीयः । यः प्रयोगे च प्राक् प्रयोगात् ॥ अथवासरूपो वाधको वा वाधको भवतीत्युच्यते न चैवं कश्चिदपि सरूपः । न एवं विज्ञास्यामः कश्चिदे ऽसरूपा इति । अनुबन्धभिन्नाश्च प्रयोगे सरूपाः ॥

अथ कथमिदं विज्ञायते ऽस्त्रियामिति । किं स्त्रियां न भवतीति । आहोस्वित्प्रास्त्रिया भवतीति । कश्चात्र विशेषः ।

स्त्रियां प्रतिषेधे क्ल्युट्त्तुमुन्खलर्येषु विभाषाप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

स्त्रियां प्रतिषेधे क्ल्युट्त्तुमुन्खलर्येषु विभाषा प्राप्नोति । क्ल । हसितं छात्रस्य शोभनम् । घञपि प्राप्नोति† । ल्युट् । हसनं छात्रस्य शोभनम् । घञपि प्राप्नोति§ । तुमुन् । इच्छति भोक्तुम् । लिङ्गेटावपि प्राप्नोतः¶ । खलर्यः । ईषत्पानः सोमो भवता । खलपि प्राप्नोति** ॥ एवं तर्हि स्त्रियाः प्रागिति वक्ष्यामि ।

स्त्रियाः प्रागिति चेत्स्कायां वावचनम् ॥ ८ ॥

स्त्रियाः प्रागिति चेत्स्कायां वावचनं कर्तव्यम् । आसित्वा भुङ्क्ते । आस्यते भोक्तुमित्यपि यथा स्यात्†† ॥

कालादिषु तुमुनि ॥ ९ ॥

कालादिषु तुमुनि वावचनं कर्तव्यम् । कालो भोक्तुम् । कालो भोजनस्येत्यपि यथा स्यात्†† ॥

* ३.३.१५; १३. † ३.१.१३९. ‡ ३.३.११४; १८. § ३.३.११५; १८. ¶ ३.३.१५८; १५७.

** ३.३.१२८; १२६. †† ३.४.२१; ३.३.१५८. §§ ३.३.१६७; ११५.

अर्हे तृज्विधानम् ॥ १० ॥

अर्हे तृज्विधेयः* । इमे जे कृत्या विधीयन्ते* ते विशेषविहिताः सामान्यविहितं तृचं† वाधेरन् ॥ नैष दोषः । भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते कर्तरि तृचं‡ कः प्रसङ्गो यद्भावकर्मणोः कृत्याः कर्तरि तृचं वाधेरन् ॥ एवं तर्ह्यर्हे कृत्यतृज्विधानम् । अर्हे कृत्यतृचो विधेयाः । अयमर्हे लिङ्विधीयते§ स विशेषविहितः सामान्यविहितान्कृत्यतृचो¶ वाधेत ॥

कृत्याः ॥ ३ । १ । ९५ ॥

कृत्यसंज्ञायां प्राङ्ण्वुल्वचनम् ॥ १ ॥

कृत्यसंज्ञायां प्राङ् ण्वुल* इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । ण्वुलः कृत्यसंज्ञा मा भूत् ॥

अर्हे कृत्यतृज्वचनं तु ज्ञापकं प्राङ्ण्वुल्वचनानर्थक्यस्य ॥ २ ॥

यद्यमर्हे कृत्यतृचञ्च [३. ३. १. ६९] इति तृज्वहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्राङ् ण्वुलः कृत्यसंज्ञा भवतीति । एवमपि ण्वुलः कृत्यसंज्ञा प्राप्नोति । योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥

तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ३ । १ । ९६ ॥

केलिमर उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

केलिमर उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पनेलिमा माषाः । पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरलाः । भेत्तव्याः ॥

वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च ॥ २ ॥

वसेस्तव्यत्कर्तरि वक्तव्यः । णिच्चासौ भवतीति वक्तव्यम्†† । वसतीति वास्तव्यः॥

तद्धितो वा ॥ ३ ॥

तद्धितो वा पुनरेष भविष्यति । वास्तुनि भवो वास्तव्यः‡‡ ॥

* ३.३.१६९. † ३.१.१३३. ‡ ३.४. ७०; ६७. § ३.३.१६८. ¶ ३.१. ९५; १३३.

** ३.१. १३३.

†† ७.२. ११६.

‡‡ ४.३. ५४.

अचो यत् ॥ ३ । १ । ९७ ॥

अज्ग्रहणं किमर्थम् । अजन्ताद्यथा स्यादलन्तान्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । हलन्ताण्यद्विधीयते* स वाधको भविष्यति ॥ यथैव तर्हि ण्यद्यतं वाधत एवं तव्यदादीनपि वाधेत† । अज्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे ऽजन्ताद्यद्विधीयते हलन्ताण्यदेतावन्तश्च धातवो यदुताजन्ता हलन्ताश्चोच्यन्ते च तव्यदादयस्ते वचनाद्भविष्यन्ति । नैतदरितं प्रयोजनम् । वासरूपेण‡ तव्यदादयो भविष्यन्ति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमजन्तभूतपूर्वमात्रादपि यथा स्यात् । लव्यम् पव्यम् । आर्धधातुकसामान्ये गुणे कृते यिप्रत्ययसामान्ये च वान्तादेशे कृते हलन्तादिति ण्यत्प्राप्नोति§ । तथा दित्स्यम् धित्स्यम् आर्धधातुकसामान्ये ऽकारलोपे कृते हलन्तादिति ण्यत्प्राप्नोति¶ । अज्ग्रहणसामर्थ्याद्यदेव भवति ॥

यति जनेरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

यति जनेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । जन्यं वत्सेन ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते । तकिशसिचतियतिजनीनामुपसंख्यानमिति वक्तव्यम् । तकि तक्यम् । शसि शस्यम् । चति चत्यम् । यति यत्यम् । जनि जन्यम् ॥

हनो वा वध च ॥ २ ॥

हनो वा यद्वक्तव्यः । वध इत्ययं चादेशो वक्तव्यः । वध्यः घात्यः** ॥

तद्धितो वा ॥ ३ ॥

तद्धितो वा पुनरेष भविष्यति । वधमर्हति वध्यः†† ॥ यदि तद्धितः समासो न प्राप्नोति । असिवध्यः मुसलवध्य इति । यति पुनः सति साधनं कृतेति वा पादहारकार्थमिति‡‡ समासः सिद्धो भवति ॥ यदि पुनरसिवधशब्दादुत्पत्तिः स्यात् । असिवधमर्हतीति । नैवं शक्यम् । स्वरे हि दोषः स्यात् । असिवध्यः एवं स्वरः प्रसज्येत§§ । असिवध्य इति चेप्यते¶¶ ॥

* ३.१. १२४. † ३.१. ९६. ‡ ३.१. ९४. § ७.३. ८४; ६.१. ७९; ३.१. १२४.

¶ ६.४. ४८; ३.१. १२४. ** ३.१. १२४; ७.३. ३२; ५४. †† ५.१. ६६.

‡‡ २.१. ३३*. §§ ६.१. १८५. ¶¶ ६.१. २१३; ६.२. १३९.

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ॥ ३ । १ । १०० ॥

अनुपसर्गाच्चरेराडि चागुरौ ॥ १ ॥

अनुपसर्गाच्चरेरित्यत्राडि चागुराविति वक्तव्यम् । आचार्यो देशः । अगुराविति किमर्थम् । आचार्य उपनयमानः ॥

अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ ३ । १ । १०३ ॥

स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च ॥ १ ॥

स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम् । अर्यः स्वामी ॥

अजर्यं संगतम् ॥ ३ । १ । १०५ ॥

संगतमिति किं प्रत्युदाह्रियते । अजरः कम्बलः । अजरिता कम्बल इति । किं पुनः कारणं कर्तृसाधनः प्रत्युदाह्रियते न भावसाधनः प्रत्युदाहार्यः । एवं तर्हि

अजर्यं कर्तरि ॥ १ ॥

अजर्यं कर्तरिति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । गत्यर्थानां क्तः कर्तरि विधीयते* तेन योगादजर्यं कर्तरि भविष्यति । गत्यर्थानां वै क्तः कर्मण्यपि विधीयते* तेन योगादजर्यं कर्मण्यपि प्राप्नोति । जीर्यतिरकर्मकः । भावे तर्हि प्राप्नोति । संगतग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् । कर्तृविशेषणं संगतग्रहणम् । संगतं चेत्कर्तृ भवतीति । तद्यथा । हवेलीमसु [७. २. २९] इति लोमानि चेत्कर्तृणि भवन्ति ॥

वदः सुपि क्यप्च ॥ ३ । १ । १०६ ॥

वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणम् ॥ १ ॥

वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । प्रवाद्यम् अपवाद्यमिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अनुपसर्ग इति† वर्तते । एवं तर्ह्यन्वाचष्टे अनुपसर्ग

इति वर्तत इति । नैतदन्वाख्येयमधिकारा अनुवर्तन्त इति । एष एव न्यायो यदुता-
धिकारा अनुवर्तेरिति ॥

भुवो भावे ॥ ३ । १ । १०७ ॥

भावग्रहणं किमर्थम् । कर्मणि मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनं भवतिरयमकर्म-
कः । अकर्मका अपि वै धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति तेन अनुभव्यमाम-
न्त्रणमित्यत्रापि* प्राप्नोति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अनुपसर्ग इति† वर्तते ।
उत्तरार्थं तर्हि भावग्रहणं कर्तव्यम् । हनस्त च [१०८] भावे यथा स्यात् । श्रहत्या
वर्तते । क मा भूत् । श्रघात्यो वृषल इति ॥

हनस्त च ॥ ३ । १ । १०८ ॥

हनस्तश्चित्त्रियां छन्दसि ॥ १ ॥

हनस्त चेत्यत्र चित्त्रियां छन्दसि वक्तव्यः‡ । तां भूणहत्यां निगृह्यानुचरणम् ।
अस्यै त्वां भूणहत्यायै चतुर्थं प्रतिगृहाण । स्त्रियामिति किमर्थम् । आप्नते दस्युहत्या-
य । छन्दसीति किमर्थम् । दस्युहत्या श्रहत्या वर्तते ॥

एतिस्तुशास्वृद्भुषः क्यप् ॥ ३ । १ । १०९ ॥

क्यबिति वर्तमाने§ पुनः क्यग्रहणं किमर्थम् । क्यवेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति
तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति । ण्यत् । ओरावश्यके ण्यतः स्तौतेः क्यपूर्व-
विप्रतिषिद्धमिति वक्ष्यति¶ । स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति । अथवा हनस्त-
श्चित्त्रियां छन्दसि चोदितः** स न वक्तव्यो भवति ॥

क्यविविधौ वृजग्रहणम् ॥ १ ॥

क्यविविधौ वृजग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् वार्या ऋत्विज इति ॥

† ३.१. १००.

‡ ६.१. १६३.

§ ३.१. १०३.

• ३.१. १००.

** ३.१. १०८*.

अञ्ज्ञेश्वोपसंख्यानं संज्ञायाम् ॥ २ ॥

संज्ञायामञ्ज्ञेश्वोपसंख्यानं कर्तव्यम् । आज्यम् ॥ यदि क्यवृद्धिर्न प्राप्नोति* तस्माण्यदेशः । यदि ण्यदुपधालोपो† न प्राप्नोति तस्मात्क्यवेषः । ननु चोक्तं वृद्धिर्न प्राप्नोतीति । आङ्पूर्वस्यैष प्रयोगो भविष्यति । यद्येवमवग्रहः प्राप्नोति । न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः । पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् । यथालक्षणं पदं कर्तव्यम् ।

ई च खनः ॥ ३ । १ । १११ ॥

दीर्घोच्चारणं किमर्थं न इ च खन इत्येवोच्येत । का रूपसिद्धिः खेयम् । आ-
हुणेन सिद्धम्‡ । न सिध्यति । पत्वतुकोरसिद्ध एकादेश इत्येकादेशस्यासिद्धत्वा-
त्तुक्प्रसज्येत § । नैतदस्ति । पदान्तपदाद्योरेकादेशो ऽसिद्धो न त्रैष पदान्तपदाद्योरेका-
देशः । तस्मादि च खन इत्येव वक्तव्यम् ॥

भृजो ऽसंज्ञायाम् ॥ ३ । १ । ११२ ॥

असंज्ञायामिति किमर्थम् । भार्या ॥

भृजः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधो ऽन्येन विहितत्वात् ॥ १ ॥

भृजः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । किं का-
रणम् । अन्येन विहितत्वात् । अन्येन लक्षणेन स्त्रियां क्यविविधीयते । संज्ञायां सम-
जनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृजिणः [३.३.९९] इति ॥ प्रतिषेध इदानीं किमर्थः
स्यात् ।

प्रतिषेधः किमर्थं इति चेदस्त्रीसंज्ञाप्रतिषेधार्थः ॥ २ ॥

प्रतिषेधः किमर्थं इति चेदस्त्रीसंज्ञास्ति तदर्थः प्रतिषेधः स्यात् । भार्या नाम क्ष-
त्रियाः ॥

सिद्धं तु स्त्रियां संज्ञाप्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । स्त्रियां संज्ञाप्रतिषेधो वक्तव्यः । संज्ञायां समजनिषदनि-
पतमनविदषुञ्शीङ्भृजिणः । ततो न स्त्रियां भृज इति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि

भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं भूजः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधो ऽन्येन विहितत्वादिति । नैष दोषः । भाव इति* तत्रानुवर्तते कर्मसाधनश्चायम् । अथवा 'य एते संज्ञायां विधीयन्ते तेषु नैवं विज्ञायते संज्ञायामभिधेयायामिति । किं तर्हि । प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यत इति ॥

अपर आह ।

संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वान्न ते भार्या प्रसिध्यति ।

संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वात्तत्र भार्याशब्दो न सिध्यति ।

स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति ॥ १ ॥

भाव इति तत्र वर्तते† कर्मसाधनश्चायम् ॥

अथवा बहुलं कृत्याः संज्ञायामिति तत्सम्यक् ।

अथवा कृत्यल्युटो बहुलम् [३.३.११३] इत्येवमत्रापि ण्यङ्गविष्यति ॥

यथा यत्नं यथा जन्यं यथा भित्तिस्तथैव सा‡ ॥ २ ॥

समश्च बहुलम् ॥ ४ ॥

समश्च बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यम् । संभृत्या एव संभाराः । संभार्या एव संभाराः ॥

राजसूयमूर्यमृषोदरुच्यकुप्यकृष्टपच्यव्यथ्याः ॥ ३ । १ । ११४ ॥

सूर्यरुच्यव्यथ्याः कर्तरि ॥ १ ॥

सूर्य रुच्य अव्यथ्य इति कर्तरि निपात्यन्ते ॥ किं निपात्यते । सूर्यः ।

सूर्यार्तिभ्यां सनेरुत्वं सुवतेर्वा रुडागमः ।

सरणाद्वा सुवति वा कर्मणीति सूर्यः । सूर्य ॥ रुच्य । रोचते ऽसौ रुच्यः ॥ न व्यथते ऽव्यथ्यः ॥

कुप्यं संज्ञायाम् ॥ २ ॥

कुप्यं संज्ञायामिति वक्तव्यम् । गोप्यमन्यत् ॥

कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वं च कर्मकर्तरि च ॥ ३ ॥

कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वं च कर्मकर्तरि चेति वक्तव्यम् । कृष्टे पच्यन्ते स्वयमेव । कृष्टपच्याश्च मे । अकृष्टपच्याश्च मे । यो हि कृष्टे पक्तव्यः कृष्टपाक्यः स भवति ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ॥ ३ । १ । ११८ ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छन्दसि ॥ १ ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छन्दसीति वक्तव्यम् । मत्तस्य न प्रतिगृह्यमनृतं हि मत्तो वदति ।
तस्मान्नापिगृह्यम् । प्रतिग्राह्यम् अपिग्राह्यमित्येवान्यत्र ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ ३ । १ । १२२ ॥

कस्यायमनुबन्धः । प्रधानस्य । यदि प्रधानस्य अमावस्या एवं स्वरः प्रसज्ये-
त* अमावस्या इति चेप्यते। । तथामावास्याग्रहणेनामावस्याग्रहणं न प्राप्नोति† ॥
एवं तर्हि निपातनस्य । यदि तर्हि निपातनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति श्रोत्रियंश्छन्दो
ऽधीते [५. २. ८४] इति व्यपवर्गाभावाज्जितीत्याद्युदात्तत्वं‡ न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि
अमावसोरहं ण्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम् ।
तथैकवृत्तिता तयोः स्वरश्च मे प्रसिध्यति ॥

छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्थाध्वर्यखन्य-
खान्यदेवयज्यापृच्छचप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्यो-
पचाय्यपृडानि ॥ ३ । १ । १२३ ॥

निष्टर्क्य इति किं निपात्यते । निष्टर्क्ये कृतेराद्यन्तविपर्ययश्छन्दसि कृतार्थः ।
यथा कृतेस्तर्कुः कसेः सिकता हिंसेः सिंहः ॥
अपर आह ।

निष्टर्क्ये व्यत्ययं विद्वान्निसः षत्वं निपातनात् ।
ण्यंदायादेश इत्येतावुपचाय्ये निपातितौ ॥ १ ॥

निष्टर्क्ये चिन्वीत पशुकामः ॥

ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप्पुतुर्भ्यश्च यतो विधिः ।
ण्यदेकस्माद्यशब्दश्च द्वौ क्यपौ ण्यद्विधिश्चतुः ॥ २ ॥

ण्यदेकस्मात् । निष्टर्क्यः । चतुर्भ्यः क्यप् । देवहूयः प्रणीयः उन्नीयः उच्छिष्यः ।

चतुर्भ्यश्च यतो विधिः । मर्यः स्तर्या ध्वर्यः खन्यः । ण्यदेकस्मात् । खान्यः ।
यशब्दश्च । देवयज्या । द्वौ क्यपौ । आपृच्छचः प्रतिषीव्यः । ण्यद्विधिश्चतुः । ब्रह्म-
वाद्यः भाव्यः स्ताव्यः उपचाय्यपृडम् ॥ उपपूर्वाच्चिनोतेरायादेशो निपात्यते न हि
ण्यतैव सिध्यति । हिरण्य इति च वक्तव्यम् । उपत्रेयपृडमेवान्यत्र ॥

ऋहलोर्ण्यत् ॥ ३ । १ । १२४ ॥

पाणौ सृजेर्ण्यद्विधिः ॥ १ ॥

पाणौ सृजेर्ण्यद्विधेयः* । पाणिसर्ग्या रज्जुः ॥

समवपूर्वाच्च ॥ २ ॥

समवपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् । समवसर्ग्यः ॥

लपिदभिभ्यां च ॥ ३ ॥

लपिदभिभ्यां† चेति वक्तव्यम् । अपलाप्यम् अवदाभ्यम् ॥

ओरावश्यके ॥ ३ । १ । १२५ ॥

कथमिदं विज्ञायते । आवश्यक उपपदे । आहोस्विदावश्यके द्योत्य इति ।
कश्चात्र विशेषः ।

आवश्यक उपपद इति चेद्योत्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

आवश्यक उपपद इति चेद्योत्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । लाव्यम् पाव्यम् ॥
अस्तु तर्हि द्योत्ये ।

द्योत्य इति चेत्स्वरसमासानुपपत्तिः ॥ २ ॥

द्योत्य इति चेत्स्वरसमासानुपपत्तिः‡ । अवश्यलाव्यम् अवश्यपाव्यम् ॥ नैष
दोषः । मयूरव्यंसकादित्वात्समासो§ विस्पष्टादिवत्स्वरो भविष्यति ॥

ओरावश्यके ण्यतः स्तौतेः क्यप्पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ ३ ॥

ओरावश्यके ण्यतः स्तौतेः क्यप्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । ओरावश्यके

ण्यद्भवतीत्यस्यावकाशः । अवश्यलाव्यम् अवश्यपाव्यम् । क्यपो ऽवकाशः ।
स्तुत्यः* । इहोभयं प्राप्नोति । अवश्यस्तुत्यः । क्यब्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स
तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तं तत्रा[†] क्यबिति वर्तमाने पुनः
क्यब्ग्रहणस्य प्रयोजनं क्यवेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥ .

आनाय्यो ऽनित्ये ॥ ३ । १ । १२७ ॥

दक्षिणाग्राविति वक्तव्यम् । आनेयो ऽन्यः ॥

आनाय्यो ऽनित्य इति चेद्दक्षिणाग्रौ कृतं भवेत् ।

एकयोनौ तु तं विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥

पाय्यसांनाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधे-
नीषु ॥ ३ । १ । १२९ ॥

पाय्यनिकाय्ययोः किं निपात्यते ।

पाय्यनिकाय्ययोरादिपत्वकत्वनिपातनम् ॥ १ ॥

पाय्यनिकाय्ययोरादिपत्वमादिकत्वं च निपात्यते । मेयम् निचेयमित्येवान्यत्र ॥

क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ ॥ ३ । १ । १३० ॥

कुण्डपाय्ये यद्विधिः ॥ १ ॥

कुण्डपाय्ये यद्विधेयः[‡] । कुण्डपाय्यः क्रतुः ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूहाः ॥ ३ । १ । १३१ ॥

समूहा इत्यनर्थकं वचनं सामान्येन कृतत्वात् ॥ १ ॥

समूह इति वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । सामान्येन कृतत्वात् । सामान्ये-

* ३.१. १०९.

† ३.१. १०९*

‡ ६.१. २१३; ६.२. ३३९.

नैवात्र ण्यङ्गविष्यति । ऋहलोर्ण्यत् [३. १. १२४] इति ॥ वद्यर्थे तर्हि निपातनं कर्तव्यम् । वहेर्ण्यद्यथा स्यात् ।

वह्यर्थमिति चेदूहेस्तदर्थत्वात्सिद्धम् ॥ २ ॥

ऊहिरपि वह्यर्थे वर्तते । कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते । कथमूर्हिवह्यर्थे वर्तते । वह्यर्था अपि धातवो भवन्तीति ॥ अस्ति पुनः कचिदन्यत्राप्यूर्हिवह्यर्थे वर्तते । अस्तीत्याह ।

ऊहिविग्रहाच्च ब्राह्मणे सिद्धम् ॥ ३ ॥

ऊहिविग्रहाच्च ब्राह्मणे सिद्धमेतत् । समूहं चिन्वीत पशुकामः पशवो वै पुरीषं पशूनेवास्मै तत्समूहति ॥

चित्याग्निचित्ये च ॥ ३ । १ । १३२ ॥

अग्निचित्या भावे ऽन्तोदात्तः ॥ १ ॥

अग्निचित्येति भावे ऽन्तोदात्तो भवति । अग्निचयनमेवाग्निचित्या ॥

ण्वुलृचौ ॥ ३ । १ । १३३ ॥

किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितो ऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्* । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम्† ॥ विशेषणार्थस्तर्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः । अमृन्तृजिति‡ । तृ इत्युच्यमाने मातरौ मातरः पितरौ पितरः अत्रापि प्रसज्येत । स्वसृनमृग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । एतयोरेव योनिसंबन्धयोर्नान्येषां योनिसंबन्धानामिति ॥ सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि । क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः । अत्रैव§ । यदेतत्तृन्तृत्रोर्ग्रहणमेतत् इति वक्ष्यामि । यदि तृ इत्युच्यते मातरौ मातरः पितरौ पितरः अत्रापि प्रसज्येत । स्वसृनमृग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । एतयोरेव योनिसंबन्धयोर्नान्येषां योनिसंबन्धानामिति ॥

ण्वुलि सकर्मकग्रहणम् ॥ १ ॥

ण्वुलि सकर्मकग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । आसिता शयितेति ॥

न वा धातुमात्रादर्शनाण्वुलः ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । धातुमात्राण्वुलदृश्यते । इमे ऽस्यासकाः । इमे ऽस्य शायकाः । उत्थिता आसका वैश्रवणस्येति ॥

तृजादिषु वर्तमानकालोपादानमध्यायकवेदाध्यायाद्यर्थम् ॥ ३ ॥

तृजादिषु वर्तमानकालोपादानं कर्तव्यम् । किं कारणम् । अध्यायकवेदाध्यायाद्यर्थम् । अध्यायकः वेदाध्यायः* । अधीतवत्यध्येव्यमाणे वा मा भूदिति ॥

न वा कालमात्रे दर्शनादन्येषाम् ॥ ४ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । कालमात्रे दर्शनादन्येषाम् । कालमात्रे ह्यन्ये ऽपि प्रत्यया दृश्यन्ते । वर्चापारः शमनीपारः* ॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ ३ । १ । १३४ ॥

अजपि सर्वधातुभ्यः ॥ १ ॥

अजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्यः । इहापि यथा स्यात् । भवः शर्वः ॥ न तर्ही-
दानीमिदं पचाद्यनुक्रमणं कर्तव्यम् । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ।

पचाद्यनुक्रमणमनुबन्धासञ्जनार्थमपवादवाधनार्थं च ॥ २ ॥

अनुबन्धासञ्जनार्थं तावत् । नदद् नदी । चोरद् चोरी† । अपवादवाधनार्थम् ।
जारभरा श्वपचेति* ॥

इगुपधज्ञाप्तीकिरः कः ॥ ३ । १ । १३५ ॥

इगुपधेभ्य उपसर्गे कविधिर्मेषाद्यर्थः ॥ १ ॥

इगुपधेभ्य उपसर्गे को विधेयः । किं प्रयोजनम् । मेषाद्यर्थः । मेषः देवः सेवः ॥

न वा बुधादीनां दर्शनादनुपसर्गे ऽपि ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । बुधादीनामनुपसर्गे ऽपि को वृश्यते । बुधः
'भिदः युधः सिव इति ॥ कथं मेषः देवः सेव इति । पचादिषु* पाठः करिष्यते ॥

पाघाध्माधेट्दृशः शः ॥ ३ । १ । १३७ ॥

जिघ्रः संज्ञायां प्रतिषेधः ॥ १ ॥ .

जिघ्रः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यः । व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः ॥ इह केचिच्छास्यैव
प्रतिषेधमाहुः केचिज्जिघ्रभावस्य† । किं पुनरत्र न्याय्यम् । शस्यैव प्रतिषेधो
न्याय्यः । जिघ्रभावे हि प्रतिषिद्धे केन श आकारलोपः स्यात्‡ ॥

अनुपसर्गालिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहि-
भ्यश्च ॥ ३ । १ । १३८ ॥

अनुपसर्गाच्चौ लिम्पेः ॥ १ ॥

अनुपसर्गाच्चौ लिम्पेरिति वक्तव्यम् । निलिम्पा नाम देवाः ॥

गवि च विन्देः संज्ञायाम् ॥ २ ॥

गवि चोपपदे विन्देः संज्ञायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । गोविन्द इति ॥ अत्यल्प-
भिदमुच्यते गवीति । गवादिष्विति वक्तव्यम् । गोविन्दः भरविन्दः ॥

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ ३ । १ । १४० ॥

तनोतेर्णे उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

तनोतेर्णे उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अवतनोतीत्यवतानः ॥

शिल्पिनि ष्नुन् ॥ ३ । १ । १४५ ॥

नृत्तिखनिरञ्जिभ्य इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । दायक इति§ ॥

प्रसृत्वः समभिहारे वुन् ॥ ३ । १ । १४९ ॥

प्रसृत्वः साधुकारिणि वुन्विधानम् ॥ १ ॥

प्रसृत्वः साधुकारिणि वुन्विधेयः । सकृदपि यः दुष्टु करोति तत्र यथा स्या-
द्वृद्धोऽपि यो दुष्टु करोति तत्र मा भूदिति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे षष्ठमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

कर्मण्यण् ॥ ३ । २ । १ ॥

कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाण इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आदित्यं पश्यति । हिमवन्तं शृणोति । ग्रामं गच्छतीति ॥

कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाणे चेद्वेदाध्यायादीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाण इति चेद्वेदाध्यायादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । वेदाध्यायः चर्चापारः शमनीपारः ॥

यत्र च नियुक्तः ॥ २ ॥

यत्र च नियुक्तस्तत्र चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । छत्रधारः द्वारपालः ॥

हग्रहिनीवहिभ्यश्च ॥ ३ ॥

हग्रहिनीवहिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । ह । भारहारः । ग्रहि । कमण्डलुग्राहः । नी । उष्ट्रप्रणायः । वहि । भारवाहः ॥

अपरिगणनं वा ॥ ४ ॥

न वार्थः परिगणनेन । कस्मान्न भवति आदित्यं पश्यति हिमवन्तं शृणोति ग्रामं गच्छतीति ।

अनभिधानात् ॥ ५ ॥

अनभिधानादेव न भविष्यति ॥

अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन ॥ ६ ॥

अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन ॥ अनुपपदस्यावकाशः । पच-
तीति पचः* । कर्मोपपदस्यावकाशः । कुम्भकारः नगरकारः । ओदनपाच उभयं
प्राप्नोति । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन ॥ अनुपपदस्यावकाशः । विक्षिपः विलि-

खः* । कर्मोपपदस्य स एव । काष्ठभेद उभयं प्राप्नोति । कर्मोपपदो भवति विप्र-
तिषेधेन ॥ अनुपपदस्यावकाशः । जानातीति ज्ञः* । कर्मोपपदस्य स एव । अर्थज्ञ
उभयं प्राप्नोति† । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । अनुप-
पदस्तृतीयः । ण्वुल्लृजचः । तेषां णः । णस्य कः‡ । स यथैव को णं बाधत एवं
कर्मोपपदमपि बाधेत । कर्मोपपदो ऽपि तृतीयः । ण्वुल्लृजचः । तेषामण् । अणः
कः§ । उभयोस्तृतीययोर्युक्तो विप्रतिषेधः ॥ अनुपपदस्यावकाशः । लिम्पतीति
लिम्पः¶ । कर्मोपपदस्य स एव । कुशलेप उभयं प्राप्नोति । कर्मोपपदो भवति विप्र-
तिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । अनुपपदस्तृतीयः । ण्वुल्लृजचः । तेषां कः ।
कस्य शः** । स यथैव शः कं बाधत एवं कर्मोपपदमपि बाधेत । का तर्हि
गतिः । मध्ये ऽपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्त इत्येवं शः कं बाधिष्यते कर्मोपपदं न
बाधिष्यते ॥ अनुपपदस्यावकाशः । सुगलः सुम्लः†† । कर्मोपपदस्य स एव । वड-
वासंदाय उभयं प्राप्नोति‡‡ । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रति-
षेधः । अनुपपदस्तृतीयः । ण्वुल्लृजचः । तेषां णः । णस्य कः§§ । स यथैव को
णं बाधत एवं कर्मोपपदमपि बाधेत । का तर्हि गतिः । पुरस्तादपवादा अनन्तरा-
न्विधीन्वाधन्त इत्येवमयं को णं बाधिष्यते कर्मोपपदं न बाधिष्यते ॥

शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ ७ ॥

शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णो वक्तव्यः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ।
शीलि । मांसशीलः मांसशीला । शीलि ॥ कामि । मांसकामः मांसकामा ।
कामि ॥ भक्षि । मांसभक्षः मांसभक्षा । भक्षि ॥ आचरि । कल्याणाचारः कल्या-
णाचारा ॥

ईक्षिक्षमिभ्यां च ॥ ८ ॥

ईक्षिक्षमिभ्यां चेति वक्तव्यम् । सुखप्रतीक्षः सुखप्रतीक्षा । कल्याणक्षमः कल्या-
णक्षमा ॥

किमर्थमिदमुच्यते । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्ष्यामीकार्थं¶¶ मा भूदिति ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह यो मांसं भक्षयति मांसं तस्य भक्षो भवति । योऽसौ
भक्षयतेरत्तदन्तेन*** बहुव्रीहिः ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्कर्मोपपदं णं शास्ति

* ३.१. १३५. † ३.२. ३. ‡ ३.१. १३३-१३४*; १४१; १३५. § ३.१. १३३-१३४*;
३.२. १; ३. ¶ ३.१. १३८. ** ३.१. १३३-१३४*; १३५; १३८. †† ३.१. १३६.
‡‡ ३.२. १. §§ ३.१. १३३-१३४*; १४१; १३६. ¶¶ ४.१. १५. *** ३.३. ५६.

तज्ज्ञापयत्याचार्यः समाने ऽर्थे केवलं विग्रहभेदाद्यत्र कर्मोपपदश्च प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च कर्मोपपदस्तत्र भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । काण्डलावः । काण्डानि लावो ऽस्येति बहुव्रीहिर्न भवति ॥ भवति तु बहुव्रीहिरपि । मांसे कामो ऽस्य मांस-कामो मांसकामक इति वा ॥

न त्वम्भोभिगमा ।

न त्विदं भवति अम्भो ऽभिगमो ऽस्या इति । किं तर्हि । अम्भोभिगामीत्येव भवति ॥ काण्डलावे ऽपि च विग्रहाभावान्न ज्ञापकस्य प्रयोजनं भवतीति । नैषोऽस्ति विग्रहः काण्डानि लावोऽस्येति ॥

अन्नादायेति च कृतां व्यत्ययश्छन्दसि ॥ ९ ॥

अन्नादायेति* च कृतां व्यत्ययश्छन्दसि द्रष्टव्यः । अन्नादायान्नपतये । य आहु-तिमन्नादीं कृत्वा ॥

आतो ऽनुपसर्गे कः ॥ ३ । २ । ३ ॥

कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डः ॥ १ ॥

कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डो वक्तव्यः । ब्रह्मज्यः । किमुच्यते सर्वत्रेति । अन्यत्रापि नावद्यमिहैव । कान्यत्र । आहः प्रह इति† ॥

के हि संप्रसारणप्रसङ्गः ॥ २ ॥

के हि सति संप्रसारणं प्रसज्येत । संप्रसारणे कृते संप्रसारणपरपूर्वत्वे चोवडा-देश आहुव इत्येतद्रूपं स्यात्‡ ॥

स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । अस्त्वत्र संप्रसारणम् । संप्रसारणे कृत आका-रलोपः§ । तस्य स्थानिवद्भावादुवडादेशो न भविष्यति । पूर्वत्वे कृते प्राप्नोति ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । आकारलोपः क्रियतां पूर्वत्वमिति¶ । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादाकारलोपः । न सिध्यति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि वाणा-दाङ्गं बलीयो भवतीत्याकारलोपो भविष्यति ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । आ-कारलोपः क्रियतां संप्रसारणमिति** किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादाकारलोपः । नित्यं

* ३.१. १३४.

† ३.१. १३६.

‡ ३.१. १५; १०८; ६.४. ७७.

§ ६.४. ६४.

¶ ६.४. ६४; १०८.

** ६.४. ६४; १५.

संप्रसारणम् । कृते ऽप्याकारलोपे प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । आकारलोपो ऽपि नित्यः । कृते ऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । अनित्य आकारलोपो न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । अन्तरङ्गं हि पूर्वत्वं वाधते । यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । न च संप्रसारणमेवाकारलोपस्य निमित्तं विहन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् । उभयोर्नित्ययोः परत्वादाकारलोपः । आकारलोपे कृते संप्रसारणम् । संप्रसारणे कृते यणादेशेन सिद्धं रूपम् आहः प्रह्व इति ॥ एवमपि न सिध्यति । यो ऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावा* आदिष्टाच्चैषो ऽचः पूर्वी भवति । एवं तर्ह्यकारलोपस्यासिद्धत्वादुवडादेशो न भविष्यति† ॥ इहापि तर्ह्यकारलोपस्यासिद्धत्वादुवडादेशो न स्यात् जुहुवतुः जुहुवुरिति‡ । अस्त्यत्र विशेषः । अकृते ऽत्राच्चेऽ पूर्वत्वं भवति ॥ इदमिह संप्रधार्यम् । आत्त्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति॥ किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्पूर्वत्वम् । न सिध्यति । अन्तरङ्गत्वादाच्चं प्राप्नोति ॥ एवं तर्हिदमिह संप्रधार्यम् । आत्त्वं क्रियतां संप्रसारणमिति** किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादाच्चम् । नित्यं संप्रसारणम् । कृते ऽप्याच्चे प्राप्नोत्यकृते ऽपि । आच्चमपि नित्यम् । कृते ऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । अनित्यमात्त्वं न हि संप्रसारणे कृते प्राप्नोति । परत्वात्पूर्वत्वेन भवितव्यम् । यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । न च संप्रसारणमेवाच्चस्य निमित्तं विहन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् । उभयोर्नित्ययोः परत्वादाच्चमात्त्वे कृते संप्रसारणम् ॥ एवं तर्हि पूर्वत्वे॥†† योगविभागः करिष्यते । संप्रसारणात्परः पूर्वी भवति । तत एउः । एउश्च संप्रसारणात्पूर्वी भवति । किमर्थमिदम् । अकृत आच्चे पूर्वत्वं यथा स्यात् । ततः पदान्तादिति । एउ इत्येव ॥ इहापि तर्ह्यकृत आच्चे पूर्वत्वं स्यात् आहः प्रह्व इति । अस्त्यत्र विशेषः । आकारान्तलक्षणः कविधिस्तेनानेनावश्यमात्त्वं प्रतीक्ष्यम् । लिट् पुनरविशेषेण धातुमात्राद्विधीयते ॥

नित्यं प्रसारणं हो यण्वार्णादाङ्गे न पूर्वत्वम् ।

योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तत्कार्ये स्थानिवच्चं हि ॥

प्रोवाच भगवान्कात्यस्तेनासिद्धिर्यणस्तु ते ।

आतः को लिणैउः पूर्वः सिद्ध आह्वस्तथा सति ॥

* १.१. ५७*

† ६.४. २२.

‡ ६.१. ३२-३३.

§ ६.१. ४५.

॥ ६.१. ४५; १०८.

** ६.१. ४५; ३२-३३.

†† ६.१. १०९.

सुपि स्थः ॥ ३ । २ । ४ ॥

सुपि स्थो भावे च ॥ १ ॥

सुपि स्थ इत्यत्र भावे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । आखूत्थो वर्तते ।
श्येनोत्थः । शलभोत्थः ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

योगविभागात्सिद्धम् ॥ २ ॥

योगविभागः करिष्यते । आतोऽनुपसर्गे को भवति । ततः सुपि । सुपि चातः
को भवति । कच्चेन पिबति कच्छपः । कटाहेन पिबति कटाहपः । द्वाभ्यां पिबति
द्विपः । ततः स्थः । स्थश्च को भवति सुपीति । किमर्थमिदम् । भावे यथा स्यात् ।
कुतो नु खल्वेतद्भावे भविष्यति न पुनः कर्मादिषु कारकेष्विति । योगविभागादयं
कर्तुरपकृष्यते न चान्यस्मिन्नर्थ आदिश्यते अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति
स्वार्थे भविष्यति । तद्यथा । गुप्तिज्जिह्वः सन् [३.१.५] यावादिभ्यः कन्
[५.४.२९] । सोऽसौ स्वार्थे भवन्भावे भविष्यति ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ३ । २ । ५ ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः शलस्यमुखाहरणयोः ॥ १ ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरित्यत्र शलस्यमुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् । तुन्दप-
रिमृजोऽलसः । शोकापनुदः पुत्रो जातः । यो हि तुन्दं परिमार्ष्टि तुन्दपरिमार्जः
स भवति । यश्च शोकमपनुदति शोकापनुदः स भवति ॥

कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । मूलविभुजो रथः । नख-
मुचानि धनूंषि । काकगुहास्तिलाः । सरसीरुहं कुमुदम् ॥

गापोष्टक् ॥ ३ । २ । ८ ॥

सुरासीध्वोः पिबतेः ॥ १ ॥

सुरासीध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । क्षीरपा* ब्राह्मणीति ।
पिबतेरिति किमर्थम् । या हि सुरां पाति सुरापा* सा भवति ॥

बहुलं तणि ॥ २ ॥

बहुलं तणीति वक्तव्यम् । किमिदं तणीति । संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम् । या
ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति । या ब्राह्मणी सुरापा* भवति
नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति ॥

हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ ३ । २ । ९ ॥

अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुःषु ग्रहेरुप-
संख्यानम् ॥ १ ॥

अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुःषु ग्रहेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
शक्तिग्रहः । शक्ति ॥ लाङ्गल । लाङ्गलग्रहः । लाङ्गल ॥ अङ्कुश । अङ्कुशग्रहः ।
अङ्कुश ॥ यष्टि । यष्टिग्रहः । यष्टि ॥ तोमर । तोमरग्रहः । तोमर ॥ घट ।
घटग्रहः । घट ॥ घटी । घटीग्रहः । घटी ॥ धनुस् । धनुर्ग्रहः ॥

सूत्रे च धार्यर्थे ॥ २ ॥

सूत्रे च धार्यर्थे ग्रहेरुपसंख्यानम् । सूत्रग्रहः । धार्यर्थ इति किमर्थम् । यो
हि सूत्रं गृह्णाति सूत्रग्राहः स भवति ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ ३ । २ । १३ ॥

स्तम्बकर्णयोर्हस्तिसूचकयोः ॥ १ ॥

स्तम्बकर्णयोरित्यत्र हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् । स्तम्बेरमो हस्ती । कर्णे-
जपः सूचकः । स्तम्बे रन्ता कर्णे जपितेत्येवान्यत्र ॥

शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ ३. २. १४ ॥

धातुग्रहणं किमर्थम् ।

शमि संज्ञायां धातुग्रहणं कृजो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

शमि संज्ञायां धातुग्रहणं क्रियते कृजो हेत्वादिषु टो* मा भूदिति । शमि संज्ञायां धातोरज्भवतीत्यस्यावकाशः । शंवदः शंभवः । टस्यावकाशः । आद्ध-
करः पिण्डकरः । शंकरा नाम परिव्राजिका शंकरा शकुनिका तच्छीला च
तस्यामुभयं प्राप्नोति । परत्वादुः स्यात् । धातुग्रहणसामर्थ्यादजेव भवति ॥

कुणरवाडवस्त्वाह । नैषा शंकरा । शंगरैषा । गृणातिः शब्दकर्मा तस्यैष
प्रयोगः ॥

अधिकरणे शेतेः ॥ ३. २. १५ ॥

अधिकरणे शेतेः पार्श्वदिषूपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अधिकरणे शेतेः पार्श्वदिषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । पार्श्वशयः पृष्ठशयः उदर-
शयः ॥

दिग्धसहपूर्वाच्च ॥ १ ॥

दिग्धसहपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् । दिग्धसहशयः ॥

उत्तानादिषु कर्तृषु ॥ ३ ॥

उत्तानादिषु कर्तृष्विति वक्तव्यम् । उत्तानशयः अवमूर्धशयः ॥

गिरौ डञ्छन्दसि ॥ ४ ॥

गिरांनुपपदे छन्दसि डो वक्तव्यः । गिरौ शेते गिरिशः ॥

तद्धितो वा ॥ ५ ॥

तद्धितो वा मुनरेष भविष्यति । गिरौ शेते गिरिश इति† ॥

चरेष्टः ॥ ३।२।१६ ॥

इह कस्मान्न भवति । कुरुंश्चरति । पञ्चालांश्चरतीति । अधिकरण* इति वर्तते । ननु च कर्मणीत्यपि वर्तते तत्र कुत एतदधिकरणे भविष्यति न पुनः कर्मणीति ।

चरोर्भिक्षाग्रहणं ज्ञापकं कर्मण्यप्रसङ्गस्य ॥ १ ॥

यदयं भिक्षासेनादायेषु च [३.२.१७] इति चरोर्भिक्षाग्रहणं करोति तज्ज्ञापय-
त्याचार्यो न भवति कर्मणीति ॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिवहुनान्दीकिलिपिलिबिबलिभ-
क्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजड्वाह्वहर्ग्यत्तद्वनुररुषु ॥ ३।२।२१ ॥

कियत्तद्वहुषु कृजो ऽज्विधानम् ॥ १ ॥

कियत्तद्वहुषु कृजो ऽज्विधानं कर्तव्यम् । किंकरा । किम् ॥ यद् । यत्करा ।
यद् ॥ तद् । तत्करा । तद् ॥ बहु । बहुकरा ॥

स्तम्बशकृतोरिन् ॥ ३।२।२४ ॥

स्तम्बशकृतोर्ब्रीहिवत्सयोः ॥ १ ॥

ब्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् । स्तम्बकरिर्ब्रीहिः । शकृत्करिर्वत्सः ॥

फलेग्रहिरात्मंभरिश्च ॥ ३।२।२६ ॥

आत्मंभरिरिति किं निपात्यते । आत्मनो मुम्भृजश्चेन्प्रत्ययः ॥ अत्यल्पमि-
दमुच्यते ।

भृजः कुक्ष्यात्मनोर्मुम्च ॥ १ ॥

भृजः कुक्ष्यात्मनोर्मुम्चेति वक्तव्यम् । कुक्षिभरिः ।

आत्मंभरिश्चरति यूथमसेवमानः ॥

एजेः खश् ॥ ३ । २ । २८ ।

खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेटुदजहातिभ्यः ॥ १ ॥

खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेटुदजहातिभ्य इति वक्तव्यम् । वात-
मजा मृगाः । वात ॥ शुनी । शुनिंधयः । शुनी ॥ तिल । तिलंतुदः । तिल ॥
शर्ध । शर्धजहा माषाः ॥

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ ३ । २ । २९ ॥

स्तने धेटः ॥ १ ॥

स्तने धेट इति वक्तव्यम् । स्तनंधयः ॥ ततो

मुष्टौ धमश्च ॥ २ ॥

मुष्टौ धमश्च धेटश्चेति वक्तव्यम् । मुष्टिधमः मुष्टिधयः ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते । नासिकानाडीमुष्टिघटीखारीष्विति वक्तव्यम् । नासिकं-
धमः नासिकंधयः । नासिका ॥ नाडी । नाडिंधमः नाडिंधयः । नाडी ॥ मुष्टि ।
मुष्टिंधमः मुष्टिंधयः । मुष्टि ॥ घटी । घटिंधमः घटिंधयः । घटी ॥ खारी ।
खारिंधमः खारिंधयः ॥

प्रियवशो वदः खच् ॥ ३ । २ । ३८ ॥

खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । मितंगमः । मितंगमा हस्तिनी ॥

विहायसो विह च ॥ २ ॥

विहायसो विह इत्ययमादेशो वक्तव्यः खच्च । विहंगमः ॥

खच्च डिद्वा ॥ ३ ॥

खच्च डिद्वा वक्तव्यः* । विहंगः ॥

डे च ॥ ४ ॥

डे च विहायसो विह इत्ययमादेशो वक्तव्यः । विहगः† ॥

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वान्तेषु डः ॥ ३ । २ । ४८ ॥

डप्रकरणे सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

डप्रकरणे सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । सर्वत्रगः पन्नगः ॥

उरसो लोपश्च ॥ २ ॥

उरसो लोपश्च वक्तव्यः । उरगः ॥

सुदुरोरधिकरणे ॥ ३ ॥

सुदुरोरधिकरणे डो वक्तव्यः । सुगः दुर्गः ॥

निसो देशे ॥ ४ ॥

निसो देशे डो वक्तव्यः । निर्गः ॥

अपर आह । डप्रकरणे ऽन्येष्वपि दृश्यते ॥ अन्येष्वपि डो भवतीति वक्तव्यम् । ततः रुयगारगः । अभ्रुते यावदन्नाय ग्रामगः । ध्वंसते गुरुतल्पगः ॥

आशिषि हनः ॥ ३ । २ । ४९ ॥

दारावाहनोऽणन्त्यस्य च टः संज्ञायाम् ॥ १ ॥

दारावुपपद आङ्पूर्वाद्धन्तेरण्वक्तव्यो ऽन्त्यस्य च टो वक्तव्यः । दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् ॥

चारौ वा ॥ २ ॥

चारावुपपद आङ्पूर्वाद्धन्तेरण्वक्तव्यो ऽन्त्यस्य च टो वा वक्तव्यः । चार्वाघाटः चार्वाघातः ॥

कर्मणिं समि च ॥ ३ ॥

कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धन्तेरण्वक्तव्यो ऽन्त्यस्य च टो वा वक्तव्यः । वर्णसंघाटः
र्णसंघातः । पदसंघाटः पदसंघातः ॥

लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ ३ । २ । ५२ ॥

कथमिदं विज्ञायते । लक्षणे कर्तरीति । आहोस्विद्धक्षणवति कर्तरीति । किं
चातः । यदि विज्ञायते लक्षणे कर्तरीति सिद्धं जायाघ्नस्तिलकालकः पतिघ्नी
पाणिलेखेति जायाघ्नो ब्राह्मणः पतिघ्नी वृषलीति न सिध्यति । अथ विज्ञायते लक्ष-
णवति कर्तरीति सिद्धं जायाघ्नो ब्राह्मणः पतिघ्नी वृषलीति जायाघ्नस्तिलकालकः
पतिघ्नी पाणिलेखेति न सिध्यति ॥ अस्तु लक्षणे कर्तरीति । कथं जायाघ्नो ब्राह्मणः
पतिघ्नी वृषलीति । अकारो मत्वर्थीयः * । जायाघ्नो ऽस्मिन्नस्तीति सोऽयं जायाघ्नः ।
पतिघ्नी वृषलीति न सिध्यति ॥ अस्तु तर्हि लक्षणवति कर्तरीति । कथं जायाघ्नस्ति-
लकालकः पतिघ्नी पाणिलेखेति । अमनुष्यकर्तृक इत्येवं भविष्यति† ॥

अमनुष्यकर्तृके च ॥ ३ । २ । ५३ ॥

अप्राणिकर्तृक इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । नगरघातो हस्ती ॥ यद्यप्राणि-
कर्तृक इत्युच्यते शशघ्नी शकुनिरिति न सिध्यति । अस्तु तर्ह्यमनुष्यकर्तृक इत्येवं ।
कथं नगरघातो हस्ती । कृत्यल्युटो बहुलम् [३. ३. ११३] इत्येवमत्राणभवि-
ष्यति ॥

पाणिघताडघ्नौ शिल्पिनि ॥ ३ । २ । ५५ ॥

राजघ उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

राजघ उपसंख्यानं कर्तव्यम् । राजघः ॥

आढ्यसुभगस्थूलपलितनम्रान्धप्रियेषु च्यर्थेष्वच्चौ कृञः करणे
ख्युन् ॥ ३ । २ । ५६ ॥

ख्युनि चिप्रतिषेधानर्थक्यं ल्युट्ख्युनोरविशेषात् ॥ १ ॥

ख्युनि चिप्रतिषेधो ऽर्थकः । किं कारणम् । ल्युट्ख्युनोरविशेषात् । ख्युना मुक्ते ल्युटा भवितव्यं* न चैवास्ति विशेषः३व्यन्त उपपदे ल्युटः ख्युनो वा । तदेव रूपं स एव च स्वरः† ॥ अयमस्ति विशेषः । ल्युटि सतीकारेण भवितव्यं‡ ख्युनि सति न भवितव्यम् । ख्युन्यपि सति भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति । नञ्जञीकञ्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानमिति§ ॥ अयं तर्हि विशेषः । ख्युनि सति नित्यसमासेन भवितव्यमुपपदसमासो हि नित्यसमास इति¶ ॥ ल्युटि सति न भवितव्यम् । ल्युद्यपि भवितव्यम् । गतिसमासो ऽपि हि नित्यसमासः३व्यन्तं च गतिसंज्ञं भवति** ॥ मुमर्थं तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । ख्युनि सति मुमा भवितव्यं ल्युटि सति न भवितव्यम् ।

मुमर्थमिति चेन्नाव्ययत्वात् ॥ २ ॥

मुमर्थमिति चेत्तत्र । किं कारणम् । अव्ययत्वात् । अनव्ययस्य मुमुच्यते च्यन्तं चाव्ययसंज्ञम्†† ॥

उत्तरार्थं तु ॥ ३ ॥

उत्तरार्थं तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । कर्तरि भुवः खिण्णुचवुकञौ [३. २. ५७] अच्चावित्येव । आढीभविता ॥ अथेदानीमनेन मुक्ते ताच्छीलिक इण्णुज्विधीयते‡‡ सो ऽत्र कस्मान्न भवति । रुढिशब्दप्रकारास्ताच्छीलिका न च रुढिशब्दा गतिभिर्विशेष्यन्ते । न हि भवति देवदत्तः प्रदेवदत्त इति ॥

कर्तरि भुवः खिण्णुचवुकञौ ॥ ३ । २ । ५७ ॥

किमर्थं खिण्णुजिकारादिः क्रियते न ऋत्तुरित्येवोच्येत । तत्रायमप्यर्थः स्वरार्थ-
अकारो§§ न कर्तव्यो भवति ॥ केनेदानीमिकारादित्वं क्रियते ।

* ३.२. ११७. † ६.१. १९३; १९७. ‡ ४.१. १५. § ४.१. १५*; ८७*. ¶ २.२. १९.
** १.४. ६१; २.२. १८. †† ६.२. ६७; १.४. ६१; ५६; १.१. २७.
‡‡ ३.२. १३८. §§ ६.१. १६३; २.१. २.

इण्युच इकारादित्वमुदात्तत्वाकृतं भुवः ।

भवतेरुदात्तत्वादिकारादित्वं भविष्यति* ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । खिद्ये क्रियते 'तत्र चत्वे'† कृते संदेहः स्यात्किंवा खिद्येति । संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति खिदिति व्याख्यास्यामः ॥

नञस्तु स्वरसिद्धर्थमिकारादित्वमिण्युचः ॥ १ ॥

इदं तर्हि प्रयोजनं कृत्योकेण्युच्चार्यादयश्च [६. १. १६०] इत्येष स्वरो यथा स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमपीति कृते षत्वे‡ चेण्युज्भविष्यति ॥ न सिध्यति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । अथवासिद्धं खल्वपि षत्वं षत्वस्यासिद्धत्वादिस्तु जेव भवति ॥

इण्युच इकारादित्वमुदात्तत्वाकृतं भुवः ।

नञस्तु स्वरसिद्धर्थमिकारादित्वमिण्युचः ॥ १ ॥

स्पृशोऽनुदके किन् ॥ ३ । २ । ५८ ॥

किमर्थो नकारः । स्वरार्थः । त्रितीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्§ ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाच्चोऽयं विधीयते तत्र नार्थः स्वरार्थेन नकारेणानुबन्धेन । धातुस्वरेणैव सिद्धम्¶ ॥ यस्तर्ह्येनेकाच् दधृगिति । वक्ष्यत्येतदूर्ध्वेर्ध्वचनमन्तोदात्तत्वं च निपात्यत इति** ॥ विशेषणार्थस्तर्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः । किन्प्रत्ययस्य कुः [८. १. ६२] इति । किप्रत्ययस्य कुरित्युच्यमाने संदेहः स्यात्किंविष प्रत्ययः किञ्चेति । संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति किप्रत्ययस्येति व्याख्यास्यामः ॥

ऋत्विग्दधृक्स्तग्दिगुणिगञ्चुयुजिकृञ्चां च ॥ ३ । २ । ५९ ॥

दधृगिति किं निपात्यते ।

धूर्ध्वेर्ध्वचनमन्तोदात्तत्वं च ॥ १ ॥

धूर्ध्वेर्ध्वचनमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते ॥

* ७. १. ३५. † ८. ४. ५५. ‡ ८. ३. ५९. § ६. १. १९७. ¶ ६. १. १६२. ** ३. १. ५९*.

त्यदादिषु दृशो ऽनालोचने कञ्च ॥ ३ । २ । ६० ॥

किमर्थो अकारः । स्वरार्थः । भितीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्* । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नकारेणाप्येष स्वरः सिद्धः ॥ विशेषणार्थस्तर्हि भविष्यति । क विशेषणार्थेनार्थः । कञ्करविति† । कन्करविति हुच्यमाने याचितिका‡ अत्रापि प्रसज्येत ॥

दृशोः समानान्ययोश्चोपसंख्यानम् ॥ १ ॥

दृशोः समानान्ययोश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । सदृक् सदृशः§ । अन्यादृक् अन्यादृशः¶ ॥

कृदर्थानुपपत्तिस्तु ॥ २ ॥

कृदर्थस्तु नोपपद्यते । दृशोः कर्तरि प्राप्नोति** ॥

इवार्थे तु तद्धितः ॥ ३ ॥

इवार्थे ऽयं तद्धितो द्रष्टव्यः । स इवार्यं तादृक् । अन्य इवार्यमन्यादृक् ॥ अथवा युक्त एवात्र कृदर्थः । कर्मकर्तायम् । तमिवेमं पश्यन्ति जनाः सोऽयं स इव दृश्यमानस्तमिवात्मानं पश्यति । तादृक् । अन्यमिवेमं पश्यन्ति जनाः सोऽयमन्य इव दृश्यमानो ऽन्यमिवात्मानं पश्यति । अन्यादृगिति ॥

सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि

किप् ॥ ३ । २ । ६१ ॥

सदादिषु सुग्रहणम् ॥ १ ॥

सदादिषु सुग्रहणं कर्तव्यम् । होता वेदिषत् । अतिथिर्दुरोणसत् ॥ न तर्हीदानीमुपसर्गे ऽपीति वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽन्यत्र सुग्रहण उपसर्गग्रहणं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणं चोदिन†† तन्न वक्तव्यं भवति ॥

* ६.१. १९०.

† ४.१. १५.

‡ ४.४. २१.

§ ६.३. ८९.

¶ ६.३. ९१.

** ३.४. ६७.

†† ३.१. १०६*.

अदोऽनन्ने क्रव्ये च ॥ ३ । २ । ६८-६९ ॥

किमर्थमिदमुच्यते नादोऽनन्न इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । छन्दसीत्येतदनु-
वर्तते* भाषार्थोऽयमारम्भः । पूर्वस्मिन्नेव योगो† छन्दोग्रहणं निवृत्तम् । तच्चावश्यं
निवर्त्यमामादित्येवमर्थम् ॥ अत उत्तरं पठति ।

अदोऽनन्ने क्रव्येग्रहणं वासरूपनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

अदोऽनन्ने क्रव्येग्रहणं क्रियते वासरूपो‡ मा भूदिति ॥

॥ १ ॥

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ॥ ३ । २ । ७१ ॥

श्वेतवहादीनां डस् ॥ १ ॥

श्वेतवहादीनां डस्वक्तव्यः । श्वेतवा इन्द्रः ॥

पदस्य च ॥ २ ॥

पदस्येति च वक्तव्यम् । इह मा भूत् । श्वेतवाहौ श्वेतवाहः ॥ किं प्रयोजनम् ।

वर्थम् ॥ ३ ॥

रुयथा स्यात्§ ॥ क्रियते वर्थं निपातनम् अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च[८.२.६७]
इति । आतश्च वर्थम् उक्थशस्शब्दस्य सामान्येन§ रुः सिद्धो न तस्य निपातनं क्रि-
यते । तन्न वक्तव्यम् । अवश्यं तद्वक्तव्यं दीर्घार्थम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्र
दीर्घत्वमत्वसन्तस्य चाधातोः [६.४.१४] इति । यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम् ।
क्व च तेन न सिध्यति । संबुद्धौ । हे श्वेतवा इति ॥ न तर्हीदानीं डस्वक्तव्यः ।
वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । उत्वार्थम्¶ । श्वेतवोभ्याम् श्वेतवोभिः ॥

स्थः क च ॥ ३ । २ । ७७ ॥

किमर्थं स्थः कक्किपावुच्येते न क्विप्सिद्धोऽन्येभ्योऽपि वृद्धयते [३.२.१७८]
इति कश्चातोऽनुपसर्गे कः[३] इति । न सिध्यति । विशेषविहितः कः सामान्य-

विहितं क्विपं वाधते । वासरूपेण क्विपि भविष्यति ॥ इदं तर्हि । शंस्थः शंस्थाः ।
उक्तमेतच्छमि संज्ञायां धातुग्रहणं कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थमिति* । स यथैवाचटं
वाधत एवं कक्किपावपि वाधेत ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ३ । २ । ७८ ॥

सुपीति† वर्तमाने पुनः सुप्ग्रहणं किमर्थम् । अनुपसर्ग इत्येवं तदभूत् । इदं
सुष्मात्रे यथा स्यात् । प्रत्यासारिण्यः उदासारिण्यः ॥

णिन्विधौ साधुकारिण्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

णिन्विधौ साधुकारिण्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । साधुकारी साधुदायी ॥

ब्रह्मणि वदः ॥ २ ॥

ब्रह्मणि वद उपसंख्यानं कर्तव्यम् । ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥

व्रते ॥ ३ । २ । ८० ॥

किमुदाहरणम् । अश्राद्धभोजी । किं योऽश्राद्धं भुङ्क्ते सोऽश्राद्धभोजी । किं
घातः । यदासावश्राद्धं न भुङ्क्ते तदास्य व्रतलोपः स्यात् । तद्यथा । स्थायी यदा
न तिष्ठति तदास्य व्रतलोपो भवति ॥ एवं तर्हि णिन्त्यन्तेन समासो भविष्यति ।
न श्राद्धभोजी अश्राद्धभोजीति । नैवं शक्यम् । स्वरे हि दोषः स्यात् । अश्राद्धभो-
जीत्येवं‡ स्वरः प्रसज्येत अश्राद्धभोजीति§ चेप्यते ॥ एवं तर्हि नञ एवायं भुजि-
प्रतिषेधवाचिनः श्राद्धशब्देनासमर्थसमासः । न भोजी श्राद्धस्येति । स तर्ह्यसमर्थ-
समासो वक्तव्यः । यद्यपि वक्तव्योऽथैतर्हि बहूनि प्रयोजनानि । कानि । असू-
र्यपदयानि मुखानि । अपुनर्गेयाः श्लोकाः । अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः । सुडनपुंसक-
स्य [१.१.४३] इति ॥

आत्ममाने खश्च ॥ ३ । २ । ८३ ॥

आत्मग्रहणं किमर्थम् । परमाने मा भूत् । क्रियमाणे ऽप्यात्मग्रहणे परमाने

प्राप्नोति । किं कारणम् । आत्मन इतीयं कर्तरि षष्ठी मान इत्यकारो भावे* । स यद्येवात्मानं मन्यते ऽथापि परमात्मन एवासौ मानो भवति । नैष दोषः । आत्मन इति कर्मणि षष्ठीयम् । कथम् । कर्तृकर्मणोः कृति [२. ३. ६५] इति । ननु च कर्तर्यपि वा एतेनैव विधीयते तत्र कुत एतत्कर्मणि भविष्यति न पुनः कर्तरीति ॥ एवं तर्हि

कर्मकर्तरि च ॥ १ ॥

कर्मकर्तरि चेति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आत्मन इति कर्मणि षष्ठी । कथम् । कर्तृकर्मणोः कृतीति । ननु चोक्तं कर्तर्यपि वा एतेनैव विधीयते तत्र कुत एतत्कर्मणि भविष्यति न पुनः कर्तरीति । आत्मग्रहणसामर्थ्यात्कर्मणि विशास्यते ॥ एवमपि कर्मकर्तृग्रहणं कर्तव्यं कर्मापदिष्टो† यद्यथा स्याच्छ्रयन्मा भूदिति । कश्चात्र विशेषो यको वा श्यनो वा । यकि सत्यन्तोदात्तत्वेन भवितव्यं‡ श्यनि सत्याशुदात्तत्वेन§ ॥ श्यन्यपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम् । कथम् । खशः स्वरः श्यनः स्वरं वाधिष्यते । सति शिष्टत्वाच्छ्रयनः स्वरः प्राप्नोति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सति शिष्टोऽपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधत इति यदयं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति¶ । लसार्वधातुक एतज्ज्ञापकं स्यात् । नेत्याह । अविशेषेण ज्ञापकम् ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

* ३.३. १८.

† ३.१. ६७.

‡ ३.१. ३.

§ ६.१. १९७.

¶ ६.१. १८६.

भूते ॥ ३ । २ । ८४ ॥

भूत इत्युच्यते कस्मिन्भूते । काले । न वै कालाधिकारोऽस्ति ॥ एवं तर्हि धातोः [३.१.९१] इति वर्तते धातौ भूते । धातुर्वै शब्दो न च शब्दस्य भूतभविष्यद्वर्तमानतायां संभवोऽस्ति । शब्दे ऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । कः पुनर्धात्वर्थः । क्रिया । क्रियायां भूतायाम् ॥ यद्येवं

निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । केतरेतराश्रयता । भूतकालेनायं शब्देन निर्देशः क्रियते निर्देशोत्तरकालं च भूतकालता* तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥

अव्ययनिर्देशात्सिद्धम् ॥ २ ॥

अव्ययवता शब्देन निर्देशः करिष्यते । अवर्तमाने ऽभविष्यतीति ॥ स तर्ह्यव्ययवता शब्देन निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । अव्ययमेष भूतेशब्दो नैषा भवतेर्निष्ठा । कथमव्ययत्वम् । विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति† निपातसंज्ञा निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा‡ ॥ अथापि भवतेर्निष्ठा । एवमप्यव्ययमेव । कथम् । न व्येतीत्यव्ययमिति । क पुनर्न व्येति । एतौ कालविशेषौ वर्तमानभविष्यन्तौ । स्वभावतो भूत एव वर्तते ॥ यदि तर्हि न व्येतीत्यव्ययं

न वा तद्विधानस्यान्यत्राभावात् ॥ ३ ॥

न वा भूताधिकारेणार्थः । किं कारणम् । तद्विधानस्यान्यत्राभावात् । येऽप्येत इत उत्तरं प्रत्ययाः शिष्यन्त एते ऽप्येतौ कालविशेषौ न वियन्ति वर्तमानभविष्यन्तौ । स्वभावत एव ते भूत एव वर्तन्ते ॥ अत उत्तरं पठति ।

भूताधिकारस्य प्रयोजनं कुमारघाती शीर्षघाती आखुहा विडालः सुत्वानः सुन्वन्तः सुषुपुषः अनेहाः अग्निमादधानस्य ॥ ४ ॥

कुमारघाती शीर्षघातीति भविष्यद्वर्तमानार्थो भूतनिवृत्त्यर्थः§ ॥ आखुहा विडाल इति भविष्यद्वर्तमानार्थः । इतरथा हि ब्रह्मादिषु नियमस्त्रिषु कालेषु निवर्तकः

स्यात्* ॥ सुत्वानः सुन्वन्तः । यज्ञसंयोगे दुनिपस्त्रिषु कालेषु शतापवादो मा भूत्† ॥
 सुषुपुषः । नजिङ् सर्वकालापवादो मा भूत्‡ ॥ अनेहा इति वर्तमानकाल एव ।
 अन्यत्रानाहन्ता§ ॥ आदधानस्य । कानचश्चानइताच्छीलयादिषु सर्वकालापवादो मा
 भूत् । अग्निमादधानस्य । आदधानस्येत्येवान्यत्र¶ ॥

ब्रह्मभूणवृत्रेषु किप् ॥ ३ । २ । ८७ ॥

किमर्थं ब्रह्मादिषु हन्तेः किविधीयते न किपान्येभ्यो ऽपि दृश्यत इत्येव
 सिद्धम्** ।

ब्रह्मादिषु हन्तेः किवृचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

नियमार्थो ऽयमारम्भः । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेः किव्यथा स्यात् । किमविशेषेण ।
 नेत्याह । उपपदविशेष एतस्मिंश्च विशेषे ॥ अथ ब्रह्मादिषु हन्तेर्णिनिना†† भवि-
 तव्यम् । न भवितव्यम् । किं कारणम् । उभयतो नियमात् । उभयतो नियमो
 ऽयम् । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेः किंभवति किवेव च ब्रह्मादिष्विति ॥

तथा चोत्तरस्य वचनार्थः ॥ २ ॥

एवं च कृत्वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थ उपपन्नो भवति । बहुलं छन्दसि[८८]
 इति । यो मातृहा पितृहा भ्रातृहा । न च भवति । अमित्रघातः‡‡ ॥

कर्मणीनिर्विक्रियः ॥ ३ । २ । ९३ ॥

कर्मणि कुत्सिते ॥ १ ॥

कर्मणि कुत्सित इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । धान्यविक्रायः‡‡ ॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ ३ । २ । १०१ ॥

अन्येभ्यो ऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । आखा उत्खा
 परिखा ॥

* ३.२. ७६; ८७. † ३.२. १०३; १३२. ‡ ३.२. १०२; १०७. § ३.२. १; ३.२. १३३.
 ¶ ३.२. १०६; १२९. ** ३.२. ७६. †† ३.२. ८६. ‡‡ ३.२. २.

निष्ठा ॥ ३ । २ । १०२ ॥

निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । केतरेतराश्रयता । सतोः क्तक्तवत्वोः संज्ञया* भवितव्यं संज्ञया च क्तक्तवतू भाव्येते तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥

द्विर्वा क्तक्तवतुग्रहणम् ॥ २ ॥

द्विर्वा क्तक्तवतुग्रहणं कर्तव्यं भवति । क्तक्तवतू भूते । क्तक्तवतू निष्ठेति ॥ यदि पुनरिहैव निष्ठासंज्ञाप्युच्येत । क्तक्तवतू भूते । ततो निष्ठा । निष्ठासंज्ञौ च क्तक्तवतू भवत इति । किं कृतं भवति । द्विः क्तक्तवतुग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥ एवमपि ताविति वक्तव्यं स्यात् । वक्ष्यति हेततौ सदिति वचनमसंसर्गार्थमिति† । असंसक्तयोर्भूतेन कालेन निष्ठासंज्ञा यथा स्यात् । अमिदा मिन्नः । अद्विवादा द्विवणः‡ ॥

यदि पुनरदृष्टभुतावेव क्तक्तवतू गृहीत्वा निष्ठासंज्ञोच्येत । नैवं शक्यम् । दृष्ट-भुतयोर्न स्यात् । अमिदा मिन्नः । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवं द्विः क्तक्तवतु-ग्रहणं कर्तव्यमितरेतराश्रयं वा भवति ॥

नैष दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेतद्भवति सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परि-हृतानि सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति§ । नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । न हि संज्ञा नित्या ॥ एवं तर्हि भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा । कश्चित्कंचित्तन्तुवायमा-हास्य सूत्रस्य शाटकं वयेति । स पश्यति यदि शाटको न वातव्यो ऽथ वातव्यो न शाटकः शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता । स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति । एवमिहापि तौ भूते काले भवतो ययोरभिनिर्वृत्तयोर्निष्ठेत्येषा संज्ञा भविष्यति ॥

आदिकर्मणि निष्ठा ॥ ३ ॥

आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या । प्रकृतः कटं देवदत्त इति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । .

* १.१. २६.

† ३.२.१२७*.

‡ ३.२. १८७.

§ १.१.१*.

यद्वा भवन्त्यर्थे ॥ ४ ॥

यद्वा भवन्त्या अर्थे भाष्यते । प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकरोति कटं देवदत्त इति ॥

न्याय्या त्वाद्यपवर्गात् ॥ ५ ॥

न्याय्या त्वेषा भूतकालता । कुतः । आद्यपवर्गात् । आदिरत्रापवृक्तः । एष च नाम न्याय्यो भूतकालो यत्र किञ्चिदपवृक्तं दृश्यते ॥

वा चाद्यतन्याम् ॥ ६ ॥

वा चाद्यतन्यां भाष्यते । प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्राकार्षात्कटं देवदत्त इति ॥ किं शक्यन्त एते शब्दाः प्रयोक्तुमित्यतो न्याय्येषा भूतकालता । नावश्यं प्रयोगा-
देव । क्रिया नाभेयमत्यन्तापरिदृष्टानुमानगम्याशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुं यथा
गर्भो निर्लुडितः । सासौ येन येन शब्देनाभिसंबध्यते तावति तावति परिसमाप्यते ।
तद्यथा । कश्चित्पाटलिपुत्रं जिगमिषुरेकमहर्गत्वाहेदमद्य गतमिति । न च तावतास्य
व्रजिक्रिया परिसमाप्ता भवति । यत्तु गतं तदभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते इदमद्य गत-
मिति । एवमिहापि यत्कृतं तदभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते प्रकृतः कटं देवदत्त इति ।
यदा हि वेणिकान्तः कटोऽभिसमीक्षितो भवति प्रकरोति कटमित्येव तदा भवति ॥

लिटः कानञ्वा ॥ ३ । २ । १०६ ॥

कमुश्च ॥ ३ । २ । १०७ ॥

किमर्थं कानच्कसोर्वावचनं क्रियते ।

कानच्कसोर्वावचनं छन्दसि तिङो दर्शनात् ॥ १ ॥

कानच्कसोर्वावचनं क्रियते छन्दसि तिङो दर्शनात् । छन्दसि तिङपि दृश्यते ।
अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं बावापृथिवी आततान ॥

न वानेन विहितस्यादेशवचनात् ॥ २ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । अनेन* विहितस्यादेशवचनात् । अस्त्वनेन

विहितस्यादेशः केनेदानीं छन्दसि विहितस्य लिटः श्रवणं भविष्यति । छन्दसि लुङ्लङ्लिटः [३. ४. ६] इत्यनेन ॥ तदेतद्वाचनं तिष्ठतु तावत्संन्यासिकम् ॥

अथ कित्करणं किमर्थं नासंयोगाल्लिट् [१. २. ५] इत्येव सिद्धम् ।

कित्करणं संयोगान्तार्थम् ॥ ३ ॥

कित्करणं क्रियते संयोगान्तार्थम् । संयोगान्ताः प्रयोजयन्ति । वृत्रस्य यद्वद्वधानस्य रोदसी । त्वमर्णवान्बद्वधानां अरम्णाः । अञ्जेराजिवानिति* ॥ छान्दसौ कानच्कसू । लिट् च छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति । तत्र सार्वधातुकमपिङ्ङि-
द्भवतीति† डिच्चादुपधालोपो भविष्यति* ॥

ऋकारान्तगुणप्रतिषेधार्थं वा ॥ ४ ॥

ऋकारान्तगुणप्रतिषेधार्थं तर्हि कित्करणं कर्तव्यम् । अयं लिट्कारान्तानां प्रतिषेधविषये गुण आरभ्यते‡ । स यथैवेह प्रतिषेधं वाधित्वा गुणो भवति तेरतुः तेरुः एवमिहापि स्यात् तृतीर्वान् तितिराणः । पुनः कित्करणात्यतिषिध्यते ॥

भाषायां सदवसश्रुवः ॥ ३ । २ । १०८ ॥

भाषायां सदादिभ्यो वा लिट् ॥ १ ॥

भाषायां सदादिभ्यो वा लिङ्लुक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ।

तद्विषये लुङो ऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

तस्य लिटो विषये लुङो ऽनिवृत्तिर्यथा स्यात्§ । उपसेदिवान्कौत्सः पाणिनिम् ।
उपासदत् ॥

अनद्यतनपरोक्षयोश्च ॥ ३ ॥

अनद्यतनपरोक्षयोश्च वा लिङ्लुक्तव्यः । उपसेदिवान्कौत्सः पाणिनिम् । उपासीदत् । उपससाद ॥

अपवादविप्रतिषेधाद्धि तयोर्भावः ॥ ४ ॥

अपवादविप्रतिषेधाद्धि तौ स्याताम् । कौ । लङ्ङितौ¶ ॥

तस्य कसुरपरोक्षे नित्यम् ॥ ५ ॥

तस्य लिटो भाषायां कसुरपरोक्षे नित्यमिति वक्तव्यम् ॥ अपरोक्षग्रहणेन नार्थः । तस्य कसुरनित्यमित्येव । केनेदानीं लिटः परोक्षे भ्रवणं भविष्यति । परोक्षे लिट् [११५] इत्यनेन ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अनुवृत्तिः करिष्यते । भाषायां सदादिभ्यो वा लिङ्भवति लिटश्च कसुर्भवति । ततो लुङ् [११०] । लुङ् भवति भूते काले भाषायां सदादिभ्यो वा लिङ्भवति लिटश्च कसुर्भवति । ततो अनद्यतने लङ् [१११] । अनद्यतने भूते काले लङ् भवति भाषायां सदादिभ्यो वा लिङ्भवति लिटश्च कसुर्भवति । परोक्षे लिङ्भवति* भाषायां सदादिभ्यो वा लिङ्भवति लिटश्च कसुर्भवति ॥ तत्रायमप्यर्थस्तस्य कसुरपरोक्षे नित्यमित्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ ३ । २ । १०९ ॥

किमर्थमुपेयिवानिति निपातनं क्रियते । उपेयुषि निपातनमिडर्थम् । उपेयुषि निपातनं क्रियत इडर्थम् । इड्यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धो ज्ञेद्वस्वे-काजादुसाम् [७. २. ६७] इति । द्विर्वचने† कृते जेकाच्त्वान्न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । द्विर्वचनं क्रियतामिडिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादिडागमः । नित्यं द्विर्वचनम् कृते ऽपीटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । इडपि नित्यः । कृते ऽपि द्विर्वचन एकादेशो‡ च प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । नात्रैकादेशः प्राप्नोति । किं कारणम् । दीर्घ इणः किति [७. ४. ६९] इति दीर्घत्वेन वाध्यते । तदेतदुपेयुषि निपातनमिडर्थं क्रियते ॥

उपेयुषि निपातनमिडर्थमिति चेदजादावतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

उपेयुषि निपातनमिडर्थमिति चेदजादाविटो ऽतिप्रसङ्गो भवति । उपेयुषा उपेयुषे उपेयुषः उपेयुषीति ॥

एकादिष्टस्येयभावार्थं तु ॥ २ ॥

एकादिष्टस्येयभावार्थं तु निपातनं क्रियते । एकादिष्टस्य ईयित्येतद्रूपं निपात्यते ॥ ननु चोक्तं नात्रैकादेशः प्राप्नोति किं कारणम् दीर्घ इणः कितीति दीर्घत्वेन वाध्यत इति । तादृ न सुष्ठूच्यते । न हि दीर्घत्वमेकादेशं वाधते । कस्तर्हि वाधते । यणा-

देशः* । स चापि कृ वाधते । यत्रास्य निमित्तमास्ति । यत्र हि निमित्तं नास्ति निष्प्रति-
द्वन्द्वस्तत्रैकादेशः ॥

व्यञ्जने यणादेशार्थं वा ॥ ३ ॥

अथवा व्यञ्जन एव यणादेशो निपात्यते । यणादेशे कृत एकाच इतीदं सिद्धो
भवति ॥

अपर आह ।

नोपेयिवान्निपात्यो द्विर्वचनादिङ्गविष्यति परत्वात् ।

द्विर्वचनं क्रियतामिडितीङ्गविष्यति विप्रतिषेधेन ॥ इहापि तर्हि द्विर्वचनादिद-
स्यात् विभिद्धान् चिच्छिद्धानिति ।

अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यमित्याहुः ॥ १ ॥

अन्येषामेकाचां नित्यं द्विर्वचनम् । कृते ऽपीटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥

अस्य पुनरिदं च नित्यो द्विर्वचनं च न विहन्यते ह्यस्य ।

अस्य पुनरिदं चैव नित्यो द्विर्वचनं च ॥

द्विर्वचने चैकाच्चात्

द्विर्वचने च कृत एकाज्भवति । कथम् । एकादेशे कृते ॥

तस्मादिङ्गाधते द्वित्वम् ॥ २ ॥

तस्मादिङ् द्विर्वचनं बाधते ॥

अनूचानः कर्तरि ॥ ४ ॥

अनूचानः कर्तरीति वक्तव्यम् । अनूक्तवाननूचानः । अनूक्तमित्येवान्यत्र ॥

नोपेयिवान्निपात्यो द्विर्वचनादिङ्गविष्यति परत्वात् ।

अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यमित्याहुः ॥ १ ॥

अस्य पुनरिदं च नित्यो द्विर्वचनं च न विहन्यते ह्यस्य ।

द्विर्वचने चैकाच्चात्तस्मादिङ्गाधते द्वित्वम् ॥ २ ॥

लुङ् ॥ ३ । २ । ११० ॥

लुङ्लृटोरपवादप्रसङ्गो भूतभविष्यतोरविशेषवचनात् ॥ १ ॥

लुङ्लृटोरपवादः प्राप्नोति । अगमाम घोषान् अपाम पयः अशयिष्महि पूती-

कृतृणु । गमिष्यामो घोषान् पास्यामः पयः शयिष्यामहे पूतीकृतृणु । किं कारणम् । भूतभविष्यतोरविशेषवचनात् । भूतभविष्यतोरविशेषेणैतौ विधीयेते लुङ्लुटौ* तयोर्विशेषविहितौ लङ्लुटावपवादौ प्राप्तः† ॥

न वापवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानम् ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अपवादस्य निमित्ताभावात् । नात्रापवादस्य निमित्तमस्ति । किं कारणम् । अनद्यतने हि तयोर्विधानम् । अनद्यतने हि तौ विधीयेते लङ्लुटौ न चात्रानद्यतनः कालो विवक्षितः । किं तर्हि । भूतकालसामान्यं भविष्यत्कालसामान्यं च ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं गमिष्यामो घोषान् पास्यामः पयः शयिष्यामहे पूतीकृतृणुष्विति यत्रैतन्न ज्ञायते । किम् । कदेति । इह तु कथम् अगमाम घोषान् अपाम पयः अशयिष्महि पूतीकृतृणुष्विति यत्रैतन्निर्ज्ञातं भवत्यमुष्मिन्नहनि गतमिति । अत्रापि न वापवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानमित्येव । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् । सतो ऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिकैडका । अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा भवति । तद्यथा । समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धितकमिति ॥

वसेर्लुङ्गाविशेषे ॥ ३ ॥

वसेर्लुङ्गाविशेषे वक्तव्यः । न्याय्ये प्रत्युत्थाने प्रत्युत्थितं कश्चित्कचित्पृच्छति क भवानुषित इति । स आह । अमुत्रावात्समिति । अमुत्रावसमिति प्राप्नोति ॥

जागरणसंततौ ॥ ४ ॥

जागरणसंतताविति वक्तव्यम् । यो हि मुहूर्तमात्रमपि स्वपिति तत्रामुत्रावसमित्येव भवितव्यम् ॥

अनद्यतने लङ् ॥ ३ । २ । १११ ॥

अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशो ऽयं ह्यो ऽभुक्षमहीति ॥ १ ॥

अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः । अविद्यमानाद्यतने ऽनद्यतन इति । किं प्रयोजनम् । अथ ह्यो ऽभुक्षमहीति । अथ च ह्यथाभुक्षमहीति व्यामिश्रे लुङेव‡

यथा स्यात् ॥ यद्येवमद्यतने ऽपि लङ् प्राप्नोति न ह्यद्यतने ऽद्यतनो विद्यते । अद्यतने ऽप्यद्यतनो विद्यते । कथम् । व्यपदेशिवद्भावेन ॥

परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये ॥ २ ॥

परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ्कृतव्यः । अरुणद्यवनः साकेतम् । अरुणद्यवनो मध्यमिकाम् ॥ परोक्ष इति किमर्थम् । उदगादादित्यः । लोकविज्ञात इति किमर्थम् । चकार कटं देवदत्तः । प्रयोक्तुर्दर्शनविषय इति किमर्थम् ।

जघान कंसं किल वासुदेवः ॥

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ३ । २ । ११४ ॥

किमुदाहरणम् । अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान्गमिष्यामस्तत्र सत्कून्पा-
स्यामः । अभिजानासि देवदत्त कश्मीरानगच्छाम तत्र सत्कूनपिबाम ॥ भवेत्पूर्वं पर-
माकाङ्क्षतीति साकाङ्क्षं स्यात्परं तु कथं साकाङ्क्षम् । परमपि साकाङ्क्षम् । कथम् ।
अस्त्यस्मिन्नाकाङ्क्षेत्यतः साकाङ्क्षम् ॥

विभाषा साकाङ्क्षे सर्वत्र ॥ १ ॥

विभाषा साकाङ्क्षे सर्वत्रेति वक्तव्यम् । क सर्वत्र । यदि चायदि च* । यदि
तावत् । अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरान्गमिष्यामः । यत्कश्मीरानगच्छाम ।
यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । यत्तत्रौदनमभुञ्जमहि । अयदि । अभिजानासि देवदत्त कश्मी-
रान्गमिष्यामः । कश्मीरानगच्छाम । तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । तत्रौदनमभुञ्जमहि ॥

परोक्षे लिट् ॥ ३ । २ । ११५ ॥

परोक्ष इत्युच्यते किं परोक्षं नाम । परमक्षः परोक्षम् । अक्षि पुनः किम् । अ-
श्रोतेरयमौणादिकः करणसाधनः सिप्रत्ययः । अश्रुते ऽनेनेत्यक्षि ॥ यद्येवं परा-
क्षमिति प्राप्नोति । नैष दोषः ।

परोभावः परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यताम् ।

परशब्दस्याक्षशब्द उत्तरपदे परोभावो वक्तव्यः ॥

उत्वं वादेः परादक्षः

अथवा परशब्दादुत्तरस्याक्षिशब्दस्योत्वं वक्तव्यम् ॥

सिद्धं वास्मान्निपातनात् ॥

अथवा निपातनादेव सिद्धं परोक्षे लिङिति ॥

कस्मिन्पुनः परोक्षे । काले । न वै कालाधिकारो ऽस्ति । एवं तर्हि धातोः [३. १. ११] इति वर्तते धातौ परोक्षे । धातुर्वै शब्दो न च शब्दस्य प्रत्यक्षपरोक्षतायां संभवो ऽस्ति । शब्दे ऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । परोक्षे धातौ परोक्षे धात्वर्थ इति । कः पुनर्धात्वर्थः । क्रिया । क्रियायां परोक्षायाम् ॥ यद्येवं ह्यो ऽपचदित्यत्रापि लिट् प्राप्नोति । किं कारणम् । क्रिया नामेयमत्यन्तापरिवृष्टानुमानगम्याशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुं यथा गर्भो निर्लुडितः । एवं तर्हि साधनेषु परोक्षेषु ॥ साधनेषु च भवतः कः संप्रत्ययः । यदि तावद्गुणसमुदायः साधनं साधनमप्यनुमानगम्यम् । अथान्यद्गुणेभ्यः साधनं भवति प्रत्यक्षपरोक्षतायां संभवः ॥ अथ यदानेन रथ्यायां तण्डुलोदकं दृष्टं कथं तत्र भवितव्यम् । यदि तावत्साधनेषु परोक्षेषु पपाचेति भवितव्यम् । भवन्ति हि तस्य साधनानि परोक्षाणि । अथ य एते क्रियाकृता विशेषाश्चीत्काराः फूत्काराश्चेति तेषु परोक्षेषु । एवमपि पपाचेति भवितव्यम् ॥

कथंजातीयकं पुनः परोक्षं नाम । केचित्तावदाहुर्वर्षशतवृत्तं परोक्षमिति । अपर आहुः कटान्तरितं परोक्षमिति । अपर आहुर्व्यहवृत्तं व्यहवृत्तं चेति ॥ सर्वथोत्तमो न सिध्यति । सुप्रमत्तयोरुत्तम इति वक्तव्यम् । सुप्तोऽहं किल विललाप । मत्तोऽहं किल विललाप । सुप्तो न्वहं किल विललाप । मत्तो न्वहं किल विललाप । अथवा भवति वै कश्चिज्जाग्रदपि वर्तमानं कालं नोपलभते । तद्यथा । वैयाकरणानां शाकटायनो रथमार्ग आसीनः शकटसार्थं यान्तं नोपलेभे । किं पुनः कारणं जाग्रदपि वर्तमानं कालं नोपलभते । मनसा संयुक्तानीन्द्रियाण्युपलब्धौ कारणानि भवन्ति मनसोऽस्मांनिध्यात् ॥

परोक्षे लिङित्यन्तापह्नवे च ॥ १ ॥

परोक्षे लिङित्यन्तापह्नवे चेति वक्तव्यम् । नो खण्डिकाञ्जगाम नो कलिगाञ्जगाम न कारिसोमं प्रपपावमे न दार्वजस्य प्रतिजग्राह को मे मनुष्यः प्रहरेद्वधाय ॥

परोभावः परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यताम् ।

उत्वं वादेः परादक्षः सिद्धं वास्मान्निपातनात् ॥

लट् स्मे ॥ ३। २। ११८ ॥

स्मपुरा भूतमात्रे न स्मपुराद्यतने ॥ १ ॥

स्मपुरा भूतमात्रे न स्मपुराद्यतन इति वक्तव्यम् । किमयं स्मादिविधिः पुरा-
न्तो* ज्विशेषेण भूतमात्रे भवति तत्र वक्तव्यं स्मलक्षणः† पुरालक्षणश्चाद्यतने न भवत
इति । आहोस्वित्स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चाविशेषेण भूतमात्रे भवत इति तत्र स्माद्यर्थ
न स्मपुराद्यतन इति वक्तव्यम् । किं चातः ।

स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण किं कृतं भवति ।

न स्मपुराद्यतन इति ब्रुवता कात्यायनेनेह ॥ १ ॥

स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण भवति किं वार्त्तिककारः प्रतिषेधेन करोति
न स्मपुराद्यतन इति ॥

अनुवृत्तिरनद्यतनस्य लट् स्म इति तत्र नास्ति नञ्कार्यम् ।

लट् स्म इत्यत्रानद्यतन‡ इत्येतदनुवर्तिष्यते ॥

अपरोक्षानद्यतनौ ननौ च नन्वोश्च१ विनिवृत्तौ ॥ २ ॥

न पुराद्यतन इति भवेदेतद्वाच्यं

तत्रैतावद्वक्तव्यं स्यान्न पुराद्यतन इति ॥

तत्र चापि लुङ्ग्रहणम् ।

तत्र चापि लुङ्ग्रहणं१ ज्ञापकं न पुरालक्षणो ज्यतने भवतीति ॥

अथ बुद्धिरविशेषात्स्मपुरा हेतू

अथ बुद्धिरियमविशेषेण स्मपुरा हेतू इति ।

तत्र चापि शृणु भूयः ॥ ३ ॥

अपरोक्षे चेत्येव** प्राक्पुरिसंशब्दनाद्विनिवृत्तः ।

सर्वत्रानद्यतनस्तथा सति नञा किमिह कार्यम् ॥ ४ ॥

स्मादावपरोक्षे चेत्यकार्यमिति शक्यमेतदपि विद्धि ।

शक्यं हि निवर्तयितुं परोक्ष इति†† लट् स्म इत्यत्र ॥ ५ ॥

* ३.२. ११८-१२२. † ३.२. ११८; ११९; १२२. ‡ ३.२. १११. § ३.२. १२०; १२१.

१ ३.२. १२२.

** ३.२. ११९.

†† ३.२. ११९.

स्यादेवा तव बुद्धिः स्मलक्षणेऽप्येवमेव सिद्धमिति ।

लट् स्म इति भवेन्नार्थस्तस्मात्कार्यं परार्थं तु ॥ ६ ॥

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चानद्यतने भवत इति ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ ३ । २ । १२० ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचन इत्यशिष्यं क्रियासमाप्तेर्विवक्षितत्वात् ॥ १ ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचन इत्यशिष्यो लट् । किं कारणम् । क्रियासमाप्तेर्विवक्षित-
त्वात् । क्रियाया अत्रासमाप्तिर्विवक्षिता । एष नाम न्याय्यो वर्तमानः कालो यत्र
क्रियाया असमाप्तिर्भवति तत्र वर्तमाने लट् [३.२.१२३] इत्येव सिद्धम् ॥ यदि
वर्तमाने लङित्येव लङ्भवति शतृशानचौ प्राप्नुतः* । इष्येते शतृशानचौ । ननु मां
कुर्वन्तं पश्य । ननु मां कुर्वाणं पश्येति ॥

पुरि लुङ् चास्मे ॥ ३ । २ । १२२ ॥

ह्रशश्चञ्चां पुरा ॥ १ ॥

ह्रशश्चलक्षणात्पुरालक्षणो भवति विप्रतिषेधेन । ह्रशश्चलक्षणस्यावकाशः† । इति
हाकरोत् इति ह चकार । शश्चदकरोत् शश्चकार । पुरालक्षणस्यावकाशः । रथेनायं
पुरा याति । रथेनायं पुरायासीत् । इहोभयं प्राप्नोति । रथेन ह शश्चत्पुरा याति ।
रथेन ह शश्चत्पुरायासीत् । पुरालक्षणो भवति विप्रतिषेधेन ॥

स्मः सर्वेभ्यो विप्रतिषेधेन ॥ २ ॥

स्मलक्षणः‡ सर्वेभ्यो भवति विप्रतिषेधेन । ह्रशश्चलक्षणात्पुरालक्षणाच्च । ह्रश-
श्चलक्षणस्यावकाशः । इति हाकरोत् इति ह चकार । शश्चदकरोत् शश्चकार ।
पुरालक्षणस्यावकाशः । रथेनायं पुरा याति । रथेनायं पुरायासीत् । स्मलक्षणस्या-
वकाशः । धर्मेण स्म कुरवो युध्यन्ते । इह सर्वं प्राप्नोति । न ह स्म वै पुरा शश्च-
दग्निरपरशुवृक्चं दहति । स्मलक्षणो लङ्भवति विप्रतिषेधेन ॥

वर्तमाने लट् ॥ ३।२।१२३ ॥

प्रवृत्तस्याविरामे शिष्या भवन्त्यवर्तमानत्वात् ॥ १ ॥

प्रवृत्तस्याविरामे शासितव्या भवन्ती । इहाधीमहे । इह वसामः । इह पुष्प-
मित्रं याजयामः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अवर्तमानत्वात् ॥

नित्यप्रवृत्ते च कालाविभागात् ॥ २ ॥

नित्यप्रवृत्ते च शासितव्या भवन्ती । तिष्ठन्ति पर्वताः । स्रवन्ति नद्य इति ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति । कालाविभागात् । इह भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्वो वर्तमानः
कालो न चात्र भूतभविष्यन्तो कालौ स्तः ॥

न्याय्या त्वारम्भानपवर्गात् ॥ ३ ॥

न्याय्या त्वेषा वर्तमानकालता । कुतः । आरम्भानपवर्गात् । आरम्भो व्या-
नपवृक्तः । एष नाम न्याय्यो वर्तमानः कालो यत्रारम्भो जनपवृक्तः ॥

अस्ति च मुक्तसंशये विरामः ॥ ४ ॥

यं खल्वपि भवान्मुक्तसंशयं वर्तमानं कालं न्याय्यं मन्यते भुङ्क्ते देवदत्त इति
तेनैतत्तुल्यम् । सोऽपि ह्यवश्यं भुङ्क्षानो हसति वा जल्पति वा पानीयं वा पिबति ।
यद्यत्र युक्ता वर्तमानकालता दृश्यत इहापि युक्ता दृश्यताम् ॥

सन्ति च कालाविभागाः ॥ ५ ॥

सन्ति खल्वपि कालाविभागाः । तिष्ठन्ति पर्वताः । स्थास्यन्ति पर्वताः । तस्युः
पर्वता इति । किं शक्यन्त एते शब्दाः प्रयोक्तुमित्यतः सन्ति कालाविभागाः ।
नावश्यं प्रयोगादेव । इह भूतभविष्यद्वर्तमानानां राज्ञां याः क्रियास्तास्तिष्ठतेरधिकरण-
म् । इह तावत्तिष्ठन्ति पर्वता इति संप्रति ये राजानस्तेषां याः क्रियास्तासु वर्त-
मानासु । स्थास्यन्ति पर्वता इतीत उत्तरं ये राजानो भविष्यन्ति तेषां याः क्रियास्तासु
भविष्यन्तीषु । तस्युः पर्वता इतीह ये राजानो बभूवुस्तेषां याः क्रियास्तासु भूतासु ॥

अपर आह । नास्ति वर्तमानः काल इति । अपि चात्र श्लोकानुदाहरन्ति ।

न वर्तते चक्रमिषुर्न पात्यते न स्यन्दन्ते सरितः सागराय ।

कूटस्थोऽयं लोको न विचेष्टितास्ति यो ह्येवं पश्यति सोऽप्यनन्धः ॥

मीमांसको मन्यमानो युवा मेधाविसंमतः ।
 काकं स्मेहानुपृच्छति किं ते पतितलक्षणम् ॥
 अनागते न पतसि अतिक्रान्ते च काक न ।
 यदि संप्रति पतसि सर्वो लोकः पतत्ययम् ॥
 हिमवानपि गच्छति ॥
 अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानमिति त्रयम् ।
 सर्वत्र च गतिर्नास्ति गच्छतीति किमुच्यते ॥
 क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थं यद्विचेष्टितम् ।
 तत्समीक्ष्य प्रयुञ्जीत गच्छतीत्यविचारयन् ॥

अपर आह । अस्ति वर्तमानः काल इति । आदित्यगतिवन्नोपलभ्यते । अपि
 चात्र श्लोकमुदाहरन्ति ।

विसस्य वाला इव दह्यमाना न लक्ष्यते विकृतिः संनिपाते ।

अस्तीति तां वेदयन्ते त्रिभावाः सूक्ष्मो हि भावो अनुमितेन गम्यः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये
 पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ ३ । २ । १२४ ॥

लस्याप्रथमासमानाधिकरणेनायोगादेदेशानुपपत्तिर्यथान्यत्र ॥ १ ॥

लस्याप्रथमासमानाधिकरणेनायोगादेदेश्योरनुपपत्तिर्यथान्यत्र । तद्यथा । अन्यत्रापि लस्याप्रथमासमानाधिकरणेन योगो न भवति । कान्यत्र । लङि । अपच-
दोदनं देवदत्त इति ॥

योग इति चेदन्यत्रापि योगः स्यात् ॥ २ ॥

अथ मतमेतद्भवति योग इत्यन्यत्रापि योगः स्यात् । कान्यत्र । लङि । अपच-
दोदनं देवदत्त इति ॥

न क्वचियोग इति कृत्वातः सर्वत्र योगेन भवितव्यं क्वचिद्वायोग इति कृत्वा
सर्वत्रायोगेन । तद्यथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते ऽपरे
न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानित्यतः सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वानर्थक इति
सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यद्यतो ऽप्रथमासमानाधिकरणेन योगो
भवति लङो न स्वाभाविकमेतत् ॥ अथवादेशे सामानाधिकरण्यं दृष्ट्वानुमानाद्वन्तव्यं
प्रकृतेरपि सामानाधिकरण्यं भवतीति । तद्यथा । धूमं दृष्ट्वाभिरत्रेति गम्यते त्रिविष्ट-
ब्धकं दृष्ट्वा परित्राजक इति ॥ विषम उपन्यासः । प्रत्यक्षस्तेनाग्निधूमयोरभिसंबन्धः
कृतो भवति त्रिविष्टब्धकपरित्राजकयोश्च । स तद्विदेशस्थमपि दृष्ट्वा जानात्यभिरत्र
परित्राजकोऽत्रेति ॥ भवति वै प्रत्यक्षादप्यनुमानबलीयस्त्वम् । तद्यथा । अलात-
चक्रं प्रत्यक्षं दृश्यते ऽनुमानाच्च गम्यते नैतदस्तीति ॥ कस्यचित्त्वल्वपि सकृत्कृ-
तो ऽभिसंबन्धो ऽत्यन्ताय कृतो भवति । तद्यथा । वृक्षपर्णयोरयं वृक्ष इदं पर्णमिति ।
स तद्विदेशस्थमपि दृष्ट्वा जानाति वृक्षस्येदं पर्णमिति ॥

किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यत्प्रथमासमानाधिकरणादिति । आहोस्वित्प्रसज्यप्रति-
षेधः प्रथमासमानाधिकरणे नेति । कश्चात्र विशेषः ।

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरण इति चेत्प्रत्ययोत्तरपदयो-

रूपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरण इति चेत्प्रत्ययोत्तरपदयोरूपसंख्यानं

कर्तव्यम् । कौर्वतः पाचतः* । कुर्वङ्गक्तिः पचङ्गक्तिः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिः† । अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः प्रथमासमानाधिकरणे नेति ।

प्रथमाप्रतिषेध उत्तरपद आदेशानुपपत्तिः ॥ ४ ॥

प्रथमाप्रतिषेध उत्तरपद आदेशयोरनुपपत्तिः । कुर्वती चासौ भक्तिश्च कुर्वङ्गक्तिः पचङ्गक्तिः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिरिति ॥ ये चाप्येते समानाधिकरणवृत्तयस्तद्वितास्तत्र च शतृशानचौ न प्राप्नुतः । कुर्वत्तरः पचत्तरः कुर्वाणतरः पचमानतरः । कुर्वद्रूपः पचद्रूपः कुर्वाणरूपः पचमानरूपः । कुर्वत्कल्पः पचत्कल्पः कुर्वाणकल्पः पचमानकल्प इति ॥

सिद्धं तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च शतृशानचौ भवत इति वक्तव्यम् ॥

तत्र प्रत्ययस्यादेशनिमित्तत्वादप्रसिद्धिः ॥ ६ ॥

तत्र प्रत्ययस्यादेशनिमित्तत्वादप्रसिद्धिः । आदेशनिमित्तः प्रत्ययः प्रत्ययनिमित्तश्चादेशस्तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥

उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वाच्छतृशानचोरप्रसिद्धिः ॥ ७ ॥

उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वाच्छतृशानचोरप्रसिद्धिः । उत्तरपदनिमित्तः सुप्सुबन्तनिमित्तं चोत्तरपदं तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥

न वा लकारस्य कृच्चात्प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् ॥ ८ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । लकारस्य कृच्चात्प्रातिपदिकत्वम् । लकारः कृत्कृत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा । तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् । प्रातिपदिकाश्रया स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति‡ ॥

तिङादेशात्सुबुत्पत्तिः ॥ ९ ॥

तिङादेशः क्रियतां सुबुत्पत्तिरिति परत्वात्सुबुत्पत्तिर्भविष्यति§ ॥

तस्मादुत्तरपदप्रसिद्धिः ॥ १० ॥

तस्मादुत्तरपदं प्रसिद्धमुत्तरपदे प्रसिद्ध उत्तरपद इति शतृशानचौ भविष्यतः ॥ इहापि तर्हि तिङादेशात्सुबुत्पत्तिः स्यात् पचति पठतीति । अस्त्यत्र विशेषः ।

* ४.१. ९२. † २.२. ८. ‡ ३.१. ९३ ; १.२. ४३. ४.१. २.

§ ३.४. ७८ ; ४.१. २.

नित्योऽत्र तिङादेशः । उत्पन्नेऽपि सुपि प्राप्नोत्यनुत्पन्ने ऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वा-
त्तिङादेशे कृते सुवुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥ इहापि तर्हि नित्यत्वात्तिङादेशः स्यात्
कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः पचमानभक्तिरिति । अस्त्यत्र विशेषः । शतृशानचौ तिङ-
पवादौ तौ चात्र निमित्तवन्तौ न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यप-
वादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य वापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिवि-
शते । न तावदत्र कदाचित्तिङ् भवति । अपवादौ शतृशानचौ प्रतीक्षते ॥

तदेतत्क सिद्धं भवति । यत्र सामान्यादुत्पत्तिः । यत्र हि विशेषादत इञ्
[४.१.९५] इतीतरेतराश्रयमेव तत्र भवति । वीक्षमाणस्यापत्यं वैक्षमाणिरिति ॥
इह च शतृशानचौ प्राप्तुतः । पचतितराम् जल्पतितराम् पचतिरूपम् जल्पतिरूपम्
पचतिकल्पम् जल्पतिकल्पम् पचति पठतीति ॥ तदेतत्कथं कृत्वा सिद्धं भवति ।

शतृशानचौ यदि लटो वा ।

यदि लटः शतृशानचौ वा भवतो व्यवस्थितविभाषा' च । तेनेह च भविष्यतः
कौर्वतः पाचतः कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः पचमानभक्तिः कुर्वत्तरः पचत्तरः पचमा-
नतरः कुर्वद्रूपः पचद्रूपः पचमानरूपः कुर्वत्कल्पः पचत्कल्पः पचमानकल्पः पचन्
पठति च लटः शतृशानचौ । इह च न भविष्यतः पचतितराम् जल्पतितराम्
पचतिरूपम् जल्पतिरूपम् पचतिकल्पम् जल्पतिकल्पम् पचति पठतीति च लटः शतृ-
शानचौ ॥ तत्तर्हि वाचनं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ।
नन्योर्विभाषा [३.२.१२१] इति । यदि तदनुवर्तते वर्तमाने लट् [१२३] इति लङपि
विभाषा प्राप्नोति । संबन्धमनुवर्तिष्यते । नन्योर्विभाषा । पुरि लुङ् चास्मे [१२२] वि-
भाषा । वर्तमाने लट् पुरि लुङ् चास्मे विभाषा । लटः शतृशानचौ विभाषा । पुरि
लुङ् चास्म इति निवृत्तम् ॥ न तर्हीदानीमप्रथमासमानाधिकरण इति वक्तव्यम् ।
वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । नित्यार्थम् । अप्रथमासमानाधिकरणे नित्यौ यथा
स्थातामिति । क तर्हीदानीं विभाषा । प्रथमासमानाधिकरणे । पचन् पचति । पच-
मानः पचत इति ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ ३। २। १२६ ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियाया गुण उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियाया गुण उपसंख्यानं कर्तव्यम् । तिष्ठन्मूत्रयति । गच्छन्भक्षय-
तीति ॥

कर्तुश्च लक्षणयोः पर्यायेणाचयोगे ॥ २ ॥

, कर्तुश्च लक्षणयोः पर्यायेणाचयोग उपसंख्यानं कर्तव्यम् । यो ऽधीयान आस्ते स देवदत्तः । य आसीनो ऽधीते स देवदत्तः ॥ अचयोग इति किमर्थम् । य आस्ते चाधीते च स चैत्रः ॥

तत्त्वान्वाख्याने च ॥ ३ ॥

तत्त्वान्वाख्याने चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । शयाना वर्धते दूर्वा । आसीनं वर्धते विसमिति ॥

सदादयश्च बहुलम् ॥ ४ ॥

सदादयश्च बहुलमिति वक्तव्यम् । सन्ब्राह्मणः अस्ति ब्राह्मणः । विद्यते ब्राह्मणः विद्यमानो ब्राह्मण इति ॥

इङ्जुहोत्योर्वाविवचनम् ॥ ५ ॥

इङ्जुहोत्योर्वेति वक्तव्यम् । अधीते अधीयानः । जुहोति जुहन् ॥

माङ्चाक्रोशे ॥ ६ ॥

माङ्चाक्रोश इति वक्तव्यम् । मा पचन् । मा पचमानः ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्येव सिद्धम् ॥ इह तावत्तिष्ठन्मूत्रयतीति तिष्ठतिक्रिया मूत्रयतिक्रियाया लक्षणम् । गच्छन्भक्षयतीति गच्छ-
तिक्रिया भक्षयतिक्रियाया लक्षणम् ॥ यो ऽधीयान आस्ते स देवदत्त इत्यध्यय-
नक्रियासनक्रियाया लक्षणम् । य आसीनो ऽधीते स देवदत्त इत्यासिक्रियाध्ययनक्रि-
याया लक्षणम् । इदं तर्हि प्रयोजनमचयोग इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । य
आस्ते चाधीते च स चैत्र इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । नैतिक्रियाया लक्षणम् ।
किं तर्हि । कर्तृलक्षणमेतत् ॥ शयाना वर्धते दूर्वेति शैतिक्रिया वृद्धिक्रियाया लक्षणम् ।
आसीनं वर्धते विसमित्यासिक्रिया वृद्धिक्रियाया लक्षणमिति ॥ सदादयश्च बहुलम्
इङ्जुहोत्योर्वा माङ्चाक्रोश इति वक्तव्यमेव ॥

तौ सत् ॥ ३ । २ । १२७ ॥

तौ ग्रहणं किमर्थम् । शत्रुशानचौ प्रतिनिर्दिश्येते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतौ

शतृशानचावनुवर्तिष्येते । क प्रकृतौ । लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे
[३.२.१२४] इति ॥ अत उत्तरं पठति ।

तौ सदिति वचनमसंसर्गार्थम् ॥ १ ॥

तौग्रहणं क्रियते ऽसंसर्गार्थम् । असंसक्तयोरेतैर्विशेषैः शतृशानचोः सत्संज्ञा
यथा स्यात् ॥ ननु चैते विशेषा निवर्तेरन् । यद्यप्येते विशेषा निवर्तन्ते ज्यं तु खलु
वर्तमानः कालो ऽवश्यमुत्तरार्थो ऽनुवर्त्यः । तस्मिन्नुवर्तमाने वर्तमानकालविहितयोरेव
शतृशानचोः सत्संज्ञा स्याद्भूतभविष्यत्कालविहितयोर्न स्यात्* । किं पुनर्भूतभविष्य-
त्कालविहितयोः सत्संज्ञावचने प्रयोजनम् । पूरणगुणसुहितार्थसत् [२.२.११] इति ।
ब्राह्मणस्य पश्यन् । ब्राह्मणस्य पश्यमाणः ॥ अथ क्रियमाणे ऽपि तौग्रहणे कथमे-
वासंसक्तयोरेतैर्विशेषैः सत्संज्ञा लभ्या । लभ्येत्याह । कथम् । ताविति शब्दतः ।
सदिति योगे क्रियमाणे तौग्रहणं योगाङ्गं जायते सति च योगाङ्गे योगविभागः
करिष्यते । तौ । तावेतौ शतृशानचौ धातुमात्रात्परस्य प्रत्ययस्य भवतः । ततः
सत् । सत्संज्ञौ भवतः शतृशानचौ ॥ इहापि तर्हि प्राप्तुतः । कारकः हारकः इति ।

अवधारणं लृटि विधानम् ।

लृटः सद्वा [३.३.१४] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । लृट एव धातुमात्रात्परस्य
नान्यस्येति ॥ कैमर्थ्यक्यानियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति
विधेयम् । किम् । नित्यौ शतृशानचौ प्राप्तौ तौ विभाषा विधेयौ । तत्रापूर्वो विधि-
रस्तु नियमोऽस्त्वित्यपूर्वं एव विधिर्भविष्यति न नियमः ॥

योगविभागतश्च विहितं सत् ।

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । लृटः सत् । लृटः सत्संज्ञौ भवतः । कि-
मर्थमिदम् । नियमार्थम् । लृट एव धातुमात्रात्परस्य नान्यस्येति । ततो वा । वा
च लृटः शतृशानचौ सत्संज्ञौ भवतः । तत्रायमप्यर्थः सद्भिर्भिर्नित्यमप्रथमासमाना-
धिकरण इति वक्ष्यति† तन्न वक्तव्यं भवति ॥

अथ यावेतावुत्तरौ शत्रानौ‡ किमेतौ लादेशावाहोस्विदलादेशौ । कश्चात्र
विशेषः ।

उत्तरयोर्लादेशो वावचनम् ॥ २ ॥

उत्तरयोर्लादेशो वेति वक्तव्यम् । पवमानः यजमानः । पवते यजत इत्यपि
यथा स्यात् ॥

* ३.३.१३१: १४. † ३.१.१३३. ‡ ३.३.१४*. § ३.२.१२८-१३०.

साधनाभिधानम् ॥ ३ ॥

साधनाभिधानं च प्राप्नोति । लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः [३.४.६९]
भावकर्मणोरपि प्राप्नोतः ॥

स्वरः ॥ ४ ॥

स्वरश्च साध्यः । कतीह पवमानाः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्येष
स्वरः* प्राप्नोति ॥

उपग्रहप्रतिषेधश्च ॥ ५ ॥

उपग्रहस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । कतीह निघ्नानाः । तङानावात्मनेपदम्
[१.४.१००] इत्यात्मनेपदसंज्ञा प्राप्नोति ॥

स्तां तर्ह्यलादेशौ ।

अलादेशे षष्ठीप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

अलादेशे षष्ठीप्रतिषेधो वक्तव्यः । सोमं पवमानः । नडमाम्नानः । अधीयन्पा-
रायणम् । लप्रयोगे नेति प्रतिषेधो† न प्राप्नोति ॥ मा भूदेवं तृनित्येवं‡ भविष्यति ।
कथम् । तृनिति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क्व संनिवि-
ष्टानां प्रत्याहारः । लटः शत्रित्यत आरभ्या तृनो नकारात्§ ॥ यदि प्रत्याहारग्र-
हणं चौरस्य द्विषन् वृषलस्य द्विषन् अत्रापि प्राप्नोति§ ।

द्विषः शतुर्वावचनम् ॥ ७ ॥

द्विषः शतुर्वेति वक्तव्यम् । तच्चावदयं वक्तव्यं प्रत्ययग्रहणे सति प्रतिषेधार्थम् ।
तदेव प्रत्याहारग्रहणे सति विध्यर्थं भविष्यति ॥

तृन् ॥ ३ । २ । १३५ ॥

तृन्विधावृत्तिक्षु चानुपसर्गस्य ॥ १ ॥

तृन्विधावृत्तिक्षु चानुपसर्गस्येति वक्तव्यम् । होता पोता । अनुपसर्गस्येति कि-
मर्थम् । प्रशास्ता प्रतिहर्ता ॥

नयतेः षुक् ॥ २ ॥

नयतेः षुक्वक्तव्यः । तृश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । नेष्टा ॥

* ६.२. १८५.

† २.२. ६९.

‡ ३.२. १२४-१२५.

§ ३.२. १११.

न वा धात्वन्यत्वात् ॥ ३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । धात्वन्यत्वात् । धात्वन्तरं नेषतिः ॥ कथं ज्ञायते ।

नेषतु नेष्टादिति दर्शनात् ॥ ४ ॥

नेषतु नेष्टादिति प्रयोगो दृश्यते । इन्द्रो नस्तेन नेषतु । गा वो नेष्टात् ॥

त्विषेर्देवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च ॥ ५ ॥

त्विषेर्देवतायां तृन्वक्तव्यो ऽकारश्चोपधाया अनिट्त्वं चेति । त्वष्टा । किं पुनरिदं त्विषेरेवानिट्त्वम् । नेत्याह । यच्चानुक्रान्तं यच्चानुक्रंस्यते सर्वस्यैष शेषो अनिट्त्वं चेति ॥

क्षदेश्च युक्ते ॥ ६ ॥

क्षदेश्च युक्ते तृन्वक्तव्यः । क्षत्ता ॥

छन्दसि तृच्च ॥ ७ ॥

छन्दसि तृच्च तृन् वक्तव्यः । क्षत्तृभ्यः संगृहीतृभ्यः । क्षत्तृभ्यः संगृहीतृभ्यः ॥

ग्लानिस्थश्च क्त्नुः ॥ ३ । २ । १३९ ॥

क्लोः कित्त्वे स्थ ईकारप्रतिषेधः ॥ १ ॥

क्लोः कित्त्वे स्थ ईकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्थाक्षुरिति । घुमास्थागापाजहातिसां हलि [६.४.६६] इतीत्वं प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि न कित्त्वरिप्यते ।

अकिति गुणप्रतिषेधः ॥ २ ॥

यद्यकिङ्गुणप्रतिषेधो वक्तव्यः । जिष्णुरिति* ॥

भुव इट्प्रतिषेधश्च ॥ ३ ॥

भुव इट्प्रतिषेधश्च वक्तव्यः† । किं चान्यत् । गुणप्रतिषेधश्च । भूष्णुरिति ॥ अस्तु तर्हि कित् । अनु चोक्तं क्लोः कित्त्वे स्थ ईकारप्रतिषेध इति । नैष दोषः ।

स्थादंशिभ्यां लुप्ठन्दसि ॥ ४ ॥

स्थादंशिभ्यां लुप्ठन्दसि वक्तव्यः । स्थास्तु जङ्गमम् । दङ्गवः पशव इति ।
स इदानीं स्थो अविशेषेण विधास्यते । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं लोः किञ्चे स्थ ईकारप्रतिषेध इति । एवं तर्हि
गित्कारिष्यते ।

स्त्रोर्गित्त्वान्न स्थ ईकारः

स्त्रोर्गित्वात्स्थ ईकारो न भविष्यति । किं कारणम् ।

किङितोरीत्त्वशासनात् ।

किङितोरीत्त्वं शिष्यते ॥ इह तर्हि जिष्णुरिति गुणः प्राप्नोति ।

गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः

गुणाभावस्त्रिषु स्मर्तव्यः* । गिति किति ङितीति । तद्वकारग्रहणं कर्तव्यम् ।
न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे गकारश्चर्त्वभूतो† निर्दिश्यते । किति
चेति ॥ इह तर्हि भूष्णुरिति श्रुतः किति [७. २. ११] इतीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति ।

श्रुकोऽनिट्त्वं गकोरितोः ॥

श्रुकोऽनिट्त्वं गकारककारयोरिति वक्तव्यम् । तद्वकारग्रहणं कर्तव्यम् । न
कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे गकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते । श्रुतः किति ।
यद्येवं चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्धशीत्युत्त्वं प्राप्नोति‡ । सौत्रो निर्देशः । अथवासंहितया
निर्देशः करिष्यते । श्रुतः किति ॥

स्त्रोर्गित्त्वान्न स्थ ईकारः किङितोरीत्त्वशासनात् ।

गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्रुकोऽनिट्त्वं गकोरितोः ॥

शमित्यष्टाभ्यो धिनुण् ॥ ३. २. १४१ ॥

धिणयं वक्तव्यः । धिनुणि हि सति शमिनौ शमिनः तमिनौ तमिनः उगिदचां स-
र्वनामस्थाने ऽधातोः [७. १. ७०] इति नुम्प्रसज्येत । नैष दोषः । झल्यग्रहणं तत्र चोदयि-
ष्यति§ ॥ इह तर्हि शमिनितरा.शमिनीतरा तमिनितरा तमिनीतरा उगितो घादिषु नद्या
अन्यतरस्यां ह्रस्वो भवतीत्यन्यतरस्यां ह्रस्वत्वं प्रसज्येत¶ ॥ इष्यत एवं ह्रस्वत्वम् ॥

* १. १. ५.

† ८. ४. ५५.

‡ ६. १. ११४.

§ ७. १. १*

¶ ६. ३. ४५.

धिनुणकर्मकाणाम् ॥ १ ॥

धिनुणकर्मकाणामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । संपृणक्ति* शाकमिति ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । अनभिधानादिति† ॥

निन्दाहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभा-
पासूयो वुञ् ॥ ३ । २ । १४६ ॥

किमर्थं निन्दादिभ्यो वुञ्चिधीयते न ण्वलैव‡ सिद्धम् । न ह्यस्ति विशेषो नि-
न्दादिभ्यो ण्वुलो वा वुञो वा । तदेव रूपं स एव स्वरः§ ॥

वुञ्मनेकाचः ॥ १ ॥

वुञ्मनेकाचः प्रयोजयन्ति । असूयकः ॥ अथ ये ऽत्रैकाचः पद्यन्ते तेषां
ग्रहणं किमर्थम् । न तेषां ण्वुलैव सिद्धम् । न सिध्यति । अयं तच्छीलादिष्वर्थेषु
तृन्विधीयते¶ । स विशेषविहितः सामान्यविहितं ण्वुलं वाधेत । वासरूपन्यायेन**
ण्वुलपि भविष्यति ॥ अत उत्तरं पठति ।

निन्दादिभ्यो वुञ्चचनमन्येभ्यो ण्वुलः प्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

निन्दादिभ्यो वुञ्चचनं क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्या-
चार्यस्तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेनान्येभ्यो ण्वुल् न भवतीति ॥

तृजादिप्रतिषेधार्थं वैके ॥ ३ ॥

अथवैतज्ज्ञापयत्याचार्यस्ताच्छीलिकेषु सर्व एव तृजादयो वासरूपेण न
भवन्तीति ॥

बुचङ्गम्यदन्म्यसृगृधिड्वलशुचलषपतपदः ॥ ३ । २ । १५० ॥

पदिग्रहणमनर्थकमनुदात्तेतश्च हलादेरिति सिद्धत्वात् ॥ १ ॥

पदिग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति सिद्धत्वात् । अनु-
दात्तेतश्च हलादेः [१४९] इत्येवात्र युत्सिद्धः ॥ न सिध्यति । अयं पदेरुक्ञि-

* ३.२. १४१. † ३.२.१*. ‡ ३.१. १३३. § ६. १. १९३. ¶ ९७. ¶ ३.२. १३५. ** ३.१. ९४.

धीयते लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ् [१५४] इति । स विशेषविहितः सामान्यविहितं युचं बाधेत ॥ वासरूपन्यायेन युजपि भविष्यति ॥

असरूपनिवृत्त्यर्थं तु ॥ २ ॥

असरूपनिवृत्त्यर्थं तर्हि पदिग्रहणं क्रियते । एतज्ज्ञापयत्याचार्यस्ताच्छीलिकेषु ताच्छीलिका वासरूपेण न भवन्तीति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते सूददीपदीक्षश्च [१५३] इति दीपिग्रहणमनर्थकम् । अयं दीपे रो विधीयते नमिकम्पिस्म्यजसकमर्हिसदीपो रः [१६७] इति । स विशेषविहितः सामान्यविहितं युचं बाधिष्यते । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्दीपिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति युचो रेण समावेश इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । कस्मा कन्या कमना कन्येत्येतत्सिद्धं भवति* ॥

स्पृहगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ ३ । २ । १५८ ॥

किमर्थमालुजुच्यते न लुशेवोच्येत । का रूपसिद्धिः स्पृहयालुः गृहयालुः । शपि कृते† ज्ञो दीर्घो यञि [७.३.१०१] इति दीर्घत्वं भविष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदालुचं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ज्येभ्यो ऽप्ययं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । आलुचि शीङ्ग्रहणं चोदयिष्यति‡ तन्न कर्तव्यं भवति ॥

आलुचि शीङ्ग्रहणम् ॥ १. ॥

आलुचि शीङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । शयालुः ॥

आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ ३ । २ । १७१ ॥

किमर्थं किकिनोः कित्त्वमुच्यते नासंयोगाद्विद्वित् [१.२.५] इत्येव सिद्धम् ।

किकिनोः कित्त्वमृकारगुणप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

किकिनोः कित्करणं क्रियत ऋकारगुणप्रतिषेधार्थम् । अयमृकारान्तानां लिटि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यत ऋच्छत्यृताम् [७.४.११] इति । स यथेह भवति आतस्तरतुः आतस्तरित्वेवमिहापि प्रसज्येत मित्रावरुणौ ततुरिः दूरे ह्यध्वा जगुरिरिति । स पुनः कित्वेन बाध्यते ॥

उत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात् ॥ २ ॥

उत्सर्गश्छन्दसि किकिनौ वक्तव्यौ । किं प्रयोजनम् । सदादिभ्यो दर्शनात् । सदादिभ्यो हि किकिनौ दृश्येते । सदिमनिरमिनमिविचीनां सेदिः मेनिः रेमिः नेमिश्चक्रमिवाभवत् विविचि रत्नधातमम् ॥

भाषायां धाञ्कृसृजनिनमिभ्यः ॥ ३ ॥

भाषायां धाञ्कृसृजनिनमिभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ ॥ धाञ् । दधिः । धाञ् ॥ कृ । चक्रिः । कृ ॥ सृ । सलिः । सृ ॥ जनि । जज्ञिः । जनि ॥ नमि । नेमिः ॥

सासहिवावहिचाचलिपापतीनां निपातनम् ॥ ४ ॥

सासहिवावहिचाचलिपापतीनां निपातनं कर्तव्यम् । वृषा सहमानं सासहिः । वावहिः । चाचलिः । पापतिः ॥

अपर आह । सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ । एतान्ये-
वोदाहरणानि ॥

भियः कृक्कुनौ ॥ ३ । २ । १७४ ॥

भियः कुकनपि वक्तव्यः । भीरुकः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ ३ । २ । १७८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न किञ्चान्येभ्योऽपि दृश्यत इत्येव* सिद्धम् ।

किञ्चिधिरनुपपदार्थः ॥ १ ॥

अनुपपदार्थो ज्यमारम्भः । पचेः पक् । भिदेर्भित् । छिदेर्छित् ॥ अथ यो ऽत्र सोपपदस्तस्य† ग्रहणं किमर्थम् । न तेनैव सिद्धम् । न सिध्यति । इह केचिदा-
करोति सूत्र‡ पठन्ति केचिदाक्कुरिति । तत्र य आ करोति पठन्ति तैः क्विबप्या-
क्षिप्ति भवति तत्र तच्छीलादिष्वर्थेषु क्विव्यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
य एवासावक्षिणोषविहितः स तच्छीलादिषु भविष्यत्यन्यत्र च ॥ न सिध्यति । अयं

तच्छीलादिष्वर्थेषु तृन्विधीयते* स विशेषविहितः सामान्यविहितं किंप वाधेत ॥
 वासरूपेण क्विपि भविष्यति ॥ न सिध्यति । इदानीमेव ह्युक्तं तच्छीलादिष्वर्थेषु
 ऋसरूपेण तृजादयो न भवन्तीति† क्विप्वापि तृजादिः ॥

वचिप्रच्छायायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्च ॥ २ ॥

वचिप्रच्छायायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घत्वं च वक्तव्यं क्विप्च । वचि । वाक् । वचि ॥
 प्रच्छि । शब्दप्राट् । प्रच्छि ॥ आयतस्तु । आयतस्तूः । आयतस्तु ॥ कटप्रु । कटप्रूः ।
 कटप्रु ॥ जु । जूः ॥ श्रि । श्रीः ॥

अपर आह । वचिप्रच्छयोरसंप्रसारणं चेति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न
 वक्तव्यम् । दीर्घवचनसामर्थ्यात्प्रसारणं न भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । दीर्घत्वं
 क्रियतां संप्रसारणमिति‡ किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्संप्रसारणम् । अन्तरङ्गं दीर्घ-
 त्वम् । कान्तरङ्गता । प्रत्ययोत्पत्तिसंनियोगेन दीर्घत्वमुच्यत उत्पन्ने प्रत्यये संप्रसा-
 रणम् । तत्रान्तरङ्गत्वाद्दीर्घत्वे कृते संप्रसारणं प्रसारणपरपूर्वत्वे कृते कार्यकृतत्वा-
 त्पुनर्दीर्घत्वं न स्यात् । तस्मात्पुनरुच्यते दीर्घवचनसामर्थ्यात्प्रसारणं न भविष्यतीति ॥

द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥ ३ ॥

द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे चेति वक्तव्यम् । द्युति । द्युत् । द्युति ॥ गमि । जगत् ।
 गमि ॥ जुहोति । जुहोतेर्दीर्घश्च । जुहूः ॥

दृणातेर्ह्रस्वश्च द्वे च क्विप्चेति वक्तव्यम् । ददृत् ॥ जुहृजुहोतेर्ह्रयतेर्वा ॥ ददृहृ-
 णातेर्दीर्घतेर्वा ॥ जूर्वरतेर्जीर्यतेर्वा ॥

ध्यायतेः संप्रसारणं च ॥ ४ ॥

ध्यायतेः संप्रसारणं च क्विप्च वक्तव्यः ॥ धीर्ध्यायतेर्द्धातेर्वा ॥

विप्रसंभ्यो ड्रसंज्ञायाम् ॥ ३ । २ । १८० ॥

ड्रुप्रकरणे मितद्वादिभ्य उपसंख्यानं धातुविधितुक्प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

ड्रुप्रकरणे मितद्वादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । धातुविधितु-
 कप्रतिषेधार्थम् । धातुविधेस्तुक्श्च प्रतिषेधो यथा स्यात् । मितदुः मितदू मितद्वयः ।
 अचि भुधातुभुवाम् [६.४.७७] इत्युवडादेशो मा भूत् । इह च मितद्वा मितद्वे

नोङ्धात्वोः [६.१.१७५] इति प्रतिषेधो मा भूत् ॥ तुङ्गिवाधिः । मितकुः । ह्रस्वस्य
पिति कृति तुग्भवतीति* तुग्मा भूदिति ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ ३ । २ । १८८ ॥

शीलितो रक्षितः क्षान्त आकुष्टो जुष्ट इत्यपि ।

रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥ १ ॥

दृष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ ।

कर्ष्ट भविष्यतीत्याहुरमृताः पूर्ववत्स्मृताः ॥ २ ॥

न म्रियन्ते ऽमृताः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये
पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

उणादयो बहुलम् ॥ ३ । ३ । १ ॥

बहुलवचनं किमर्थम् ।

बाहुल्यं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः

तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादयो दृश्यन्ते न सर्वाभ्यो दृश्यन्ते ॥

प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ।

प्रायेण खल्वपि ते समुच्चिता न सर्वे समुच्चिताः ॥

कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं

कार्याणि खल्वपि सशेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षणेन परिसमाप्तानि ॥
किं पुनः कारणं तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादयो दृश्यन्ते न सर्वाभ्यो दृश्यन्ते । किं
च कारणं प्रायेण समुच्चिता न सर्वे समुच्चिताः । किं च कारणं कार्याणि सशे-
षाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षणेन परिसमाप्तानि ।

नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥ १ ॥

नैगमाश्च रूढिभवाश्चौणादिकाः सुसाधवः कथं स्युः ॥

नाम च धातुजमाह निरुक्ते

नाम खल्वपि धातुजम् । एवमाहुर्नैरुक्ताः ॥

व्याकरणे शाकटस्य च तोकम् ।

वैयाकरणानां च शाकटायन आह धातुजं नामेति ॥ अथ यस्य विशेषपदार्थो
न समुत्थितः कथं तत्र भवितव्यम् ।

यन्न विशेषपदार्थसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतिश्च तद्रूपम् ॥ २ ॥

प्रकृतिं दृष्ट्वा प्रत्यय ऊहितव्यः प्रत्ययं च दृष्ट्वा प्रकृतिरूहितव्या ॥

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ । ३ । ३ ॥

भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । श्रो ग्रामं गमी । किं पुनः कारणं न सिध्यति । लृटायं निर्देशः क्रियते लृट्टानद्यतने लुटा बाध्यते* । तेन लृट एव विषय एते प्रत्ययाः स्युर्लुटो विषये न स्युः ॥

इतरेतराश्रयं च ॥ २ ॥

इतरेतराश्रयं च भवति । केतरेतराश्रयता । भविष्यत्कालेनायं निर्देशः क्रियते निर्देशोत्तरकाला च भविष्यत्कालता तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । एकं तावदुक्तं न वापवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानमिति† ॥ अपरमप्युक्तमव्ययनिर्देशात्सिद्धमिति‡ । अव्ययवता शब्देन निर्देशः कर्तव्यः । अवर्तमाने ऽभूत इति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । अव्ययमेष भविष्यतिशब्दो नैषा भवतेर्लृट् । कथमव्ययसंज्ञा । विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा निपातो ऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा§ ॥ अथापि भवतेर्लृट् । एवमप्यव्ययमेव । कथम् । न व्येतीत्यव्ययमिति । क्व पुनर्न व्येति । एतौ कालविशेषौ भूतवर्तमानौ । स्वभावतो भविष्यत्येव वर्तते ॥ यदि तर्हि न व्येतीत्यव्ययं न वा तद्विधानस्यान्यत्राभावात् । न वा भविष्यदधिकारेणार्थः । किं कारणम् । तद्विधानस्यान्यत्राभावात् । येषां ह्येते ऽत उत्तरं प्रत्ययाः शिष्यन्त एते ऽप्येतौ कालविशेषौ न वियन्ति भूतवर्तमानौ स्वभावतो भविष्यत्येव वर्तन्ते ॥ अत उत्तरं पठति ।

भविष्यदधिकारस्य प्रयोजनं यावत्पचति पुरा पचतीत्यनपशब्दत्वाय॥ ॥४॥

यावत्पुरानिपातयोर्लृट् ॥ ३ । ३ । ४ ॥

यावत्पुरादिषु लङ्घिर्लुटः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

यावत्पुरादिषु लङ्घिर्भवति लुटः पूर्वविप्रतिषेधेन । यावत्पुरानिपातयोर्लङ्घव-

* ३. ३. १३; १५. † ३. ३. ११०*. ‡ ३. ३. ८४*. § १४. ५० ग°; १. १. ३०. ॥ ३. ३. ४.

तीत्यस्यावकाशः । यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । लुटोऽवकाशः* । श्वः कर्ता । श्वोऽध्येता ।
 इहोभयं प्राप्नोति । यावच्छ्वो भुङ्क्ते । पुरा श्वो भुङ्क्ते । लङ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥
 स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । अनद्यतने लुट् [१५] इत्यत्र याव-
 त्पुरानिपातयोर्लङित्येतदनुवर्तिष्यते ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ३. ३. ७ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न लिप्स्यमानसिद्धिरपि लिप्सैव तत्र किंवृत्ते लिप्सायाम् [६]
 इत्येव सिद्धम् । अकिंवृत्तार्थोऽयमारम्भः । यो भवतामोदनं ददाति स स्वर्गं
 लोकं गच्छति । यो भवतामोदनं दास्यति स स्वर्गं लोकं गमिष्यति ॥

तुमुन्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ ३. ३. १० ॥

किमर्थं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां ण्वुल्विधीयते नाविशेषेण विहितो ण्वुल् स
 क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामन्यत्र च भविष्यति । ण्वुलि सकर्मकग्रहणं चोदितम-
 कर्मकार्थोऽयमारम्भः । आसको व्रजति । शायको व्रजतीति । प्रत्याख्यातं तन्न वा
 धातुमात्रादर्शनाण्वुल इति† ॥ एवं तर्हि तृजादिषु वर्तमानकालोपादानं चोदितमवर्त-
 मानकालार्थोऽयमारम्भः । तदपि प्रत्याख्यातं न वा कालमात्रे दर्शनादन्येषामि-
 ति‡ ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः [२. ३. ७०] इत्यत्र षष्ठ्याः
 प्रतिषेध उक्तः स यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । य एवासावविशेषवि-
 हितः स यदा भविष्यति भविष्यति तदास्य प्रतिषेधो भविष्यति॥ एवं तर्हि भवि-
 ष्यदधिकारविहितस्य प्रतिषेधो यथा स्यात् । इह मा भूत् । अङ्ग यजतां लप्स्यन्ते
 ऽस्य याजकाः । य एनं याजयिष्यन्तीति । नैष भविष्यत्कालः । कस्तर्हि । भूतकालः ।
 कथं तर्हि भविष्यत्कालता गम्यते । धातुसंबन्धे प्रत्ययाः [३. ४. १] इति ॥ यस्तर्हि
 न धातुसंबन्धः । इमे ऽस्य याजकाः । इमे ऽस्य लावका इति । एषोऽपि भूतकालः ।
 कथं तर्हि भविष्यत्कालता गम्यते । संबन्धात् । स च तावत्तैरयाजितो भवति तस्य
 च तावत्तैर्यवा अलूना भवन्त्युच्यते च ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । अयं क्रियाया-
 मुपपदे क्रियार्थायां तुमुन्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितं ण्वुलं वाधेत ।
 एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । भावे तुमुन्विधीयते कर्तरि ण्वुल्लङ्कारः प्रसङ्गो

यद्भावे विहितस्तुमुन्कर्तरि विहितं ण्वुलं बाधेत ॥ लृट् तर्हि बाधेत* । वासरूपेण ण्वुलपि भविष्यति ॥ अत उत्तरं पठति ।

ण्वुलः क्रियार्थोपपदस्य पुनर्विधानं तृजादिप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

ण्वुलः क्रियार्थोपपदस्य पुनर्विधानं क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो† न भवन्तीति । ण्वुलपि तृजादिः ॥

भाववचनाश्च ॥ ३ । ३ । ११ ॥

किमर्थमिदमुच्यते नाविशेषेण भावे‡ प्रत्यया ये विहितास्ते क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामन्यत्र च भविष्यन्ति ।

भाववचनानां यथाविहितानां प्रतिपदविध्यर्थम् ॥ १ ॥

भाववचनानां यथाविहितानां प्रतिपदविध्यर्थो ज्यमारम्भः । इदानीमेव§ हुक्तं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति भाववचनाश्चापि तृजादयः ॥ आस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । यथाविहिता इति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । इह याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण भावे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषेण क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां यथा स्युर्व्यतिकरो मा भूदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह भावे प्रत्यया भवन्तीतीयता सिद्धम् । सो ज्यमेवं सिद्धे सति यद्वचनग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं वाचका यथा स्युरिति । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण भावे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषेण क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां भवन्ति ततोऽमी वाचकाः कृताः स्युः । अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यान्नामी वाचकाः कृताः स्युः ॥

अण्कर्मणि च ॥ ३ । ३ । १२ ॥

किमर्थमिदमुच्यते नाविशेषेण कर्मण्यण्विहितः¶ स क्रियायामुपपदे क्रियार्थाया-
मन्यत्र च भविष्यति ।

अणः पुनर्वचनमपवादविषये अनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

अणः पुनर्वचनं क्रियते ऽपवादविषये अनिवृत्तिर्यथा स्यात् । गोदायो व्रजति । कम्बलदायो व्रजतीति* ॥ किमुच्यते ऽपवादविषये अनिवृत्तिर्यथा स्यादिति न पुनरुत्सर्गविषये प्रतिपदविध्यर्थं स्यात् । इदानीमेव† ह्युक्तं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीत्यपि तृजादिः ॥ एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते ऽपवादविषये चानिवृत्तिरुत्सर्गविषये च प्रतिपदविधानम् । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । कर्मग्रहणसामर्थ्यात् । कथं पुनरन्तरेण कर्मग्रहणं कर्मण्यलभ्यः । वचनग्रहणमपि‡ प्रकृतमनुवर्तते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । अपर्यायेणेति तु वक्तव्यम् । कदाचिद्धि कर्मणि स्यात्कदाचित्क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति ॥ तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । चेन संनियोगः करिष्यते । अण्कर्मणि च । किं चान्यत् । क्रियायां चोपपदे क्रियार्थायामिति । एवमपि प्रत्येकमुपपदसंज्ञा न प्राप्नोति । चेनैव संनियोगः करिष्यते प्रत्येकं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति प्रत्येकमुपपदसंज्ञा भविष्यति ॥

लृट् शेषे च ॥ ३ । ३ । १३ ॥

शेषवचनं किमर्थम् ।

लृटि शेषवचनं क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थम् ॥ १ ॥

लृटि शेषवचनं क्रियते क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थम् । प्रतिपदविधिर्यथा स्यात् ॥

अविशेषेण विधाने लृटो ऽभावः प्रतिषिद्धत्वात् ॥ २ ॥

अविशेषेण हि विधाने सति लृटो ऽभावः स्यात् । करिष्यामीति व्रजति । हरिष्यामीति व्रजतीति । किं कारणम् । प्रतिषिद्धत्वात् । इदानीमेव† ह्युक्तं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति लृट्पि तृजादिः ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । साधीयस्तु खलु शेषग्रहणेन क्रियार्थोपपदाद्गुण्निर्भज्यते । किं कारणम् । अक्रियार्थोपपदत्वात् । शेष इत्युच्यते शेषश्च कः । यदन्यत्क्रियायाः क्रियार्थायाः ॥ एवं तर्हि लृटि शेषवचनं क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थम् । लृटि शेषवचनं क्रियते क्रियायां प्रतिपदविधिर्यथा स्यात् । लृट् शेषे च ।

करिष्यति हरिष्यतीति । क च । क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति ॥ स तर्हि चकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । इह लृङ्भवतीतीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यच्छेषग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथोपजायेत । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । लृङ्भवति क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति । ततः शेषे । शेषे च लृङ्भवतीति ॥

लृटः सद्वा ॥ ३।३।१४ ॥

सद्विधिर्नित्यमप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १ ॥

सद्विधिरप्रथमासमानाधिकरणे नित्यमिति वक्तव्यम् । पश्यन्तं पश्य । पश्यमाणं पश्य ॥ क तर्हिदानीं विभाषा । प्रथमासमानाधिकरणे । पश्यन् पश्यति । पश्य-माणः पश्यते ॥

अनद्यतने लृट् ॥ ३।३।१५ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । अनद्यतने लृटः सत्संज्ञौ भवतः । श्रोऽग्नीनाधास्यमानेन । श्रः सोमेन यक्ष्यमाणेन । ततः लृट् । लृङ्भवत्यनद्यतने । श्रः कर्ता । श्रोऽध्येता । केन विहितस्यानद्यतने लृटः सत्संज्ञाबुध्येते । एतदेव ज्ञापयति भवत्यनद्यतने लृङिति यदयमनद्यतने लृटः सत्संज्ञौ शास्ति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यानमिति* ॥

परिदेवने अस्तनी भविष्यन्त्यर्थे ॥ १ ॥

परिदेवने अस्तनी भविष्यन्त्या अर्थ इति वक्तव्यम् । इयं नु कदा गन्ता यैवं पादौ निदधाति । अयं नु कदाध्येता य एवमनभियुक्त इति ॥

कालप्रकर्षात्तूपमानम् ॥ २ ॥

कालप्रकर्षात्तूपमानं भविष्यति । गन्तेवेयं गन्ता । नेयं गमिष्यति । अध्येतेवाय-मध्येता । नायमध्येष्यते ॥ न वै तिङन्तेनोपमानमस्ति । एवं तर्ह्यनद्यतन इवानद्य-तन इति ॥ .

पदसृजविशस्पृशो घञ् ॥ ३।३।१६ ॥

स्पृश उपतापे ॥ १ ॥

स्पृश उपताप इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कम्बलस्पर्श इति* ॥

सृ स्थिरे ॥ ३।३।१७ ॥

व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यम् । अतीसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । बले । शालसारः खदिरसारः ॥

भावे ॥ ३।३।१८ ॥

भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः ॥ १ ॥

भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः कर्तव्यः । भूतौ भवने भाव इति । किं प्रयोजनम् । सर्वलिङ्गे भाव एते प्रत्यया यथा स्युरिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । पुँलिङ्गेनायं निर्देशः क्रियत एकवचनान्तेन च तेन पुँलिङ्ग एव भाव एकवचने चैते प्रत्ययाः स्युः स्त्रीनपुंसकयोर्द्विवचनबहुवचनयोश्च† न स्युः ॥ नात्र निर्देशस्तन्त्रम् । कथं पुनस्तेनैव च नाम निर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात् । तत्कारी च भवांस्तद्वैषी च । नान्तरीयकत्वाद्वात्र पुँलिङ्गेन निर्देशः क्रियत एकवचनेन च । अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिच्च लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः । तद्यथा । कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्सशकलान्सकण्टकानाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वात्पुँलिङ्गेन निर्देशः क्रियत एकवचनान्तेन च । न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रम् । कयाचिद्विभक्त्या केनचिच्च लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः ॥ अथवा कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवाचिनः क्रियाविशेषवाचिनः पचादयः । यच्चात्र पचतेर्भवतिर्भवति न तद्भवतेः पचतिर्भवति । यच्च भवतेः पचतिर्भवति न तत्पचतेर्भवतिर्भवति । किं च पचतेर्भवतिर्भवति । सामान्यम् । किं च भवतेः पचतिर्भवति । विशेषः । तद्यथा । उपाध्यायस्य शिष्यो मातुलस्य

भागिनेयं गत्वाह । उपाध्यायं भवानभिवादयतामिति । स गत्वा मातुलमभिवाद-
यते । तथा मातुलस्य भागिनेय उपाध्यायस्य शिष्यं गत्वाह । मातुलं भवानभिवा-
दयतामिति । स गत्वोपाध्यायमभिवादयते । एवमिहापि पचतेर्भवतौ यत्तन्निर्दिश्यते ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ ३ । ३ । १९ ॥

कारकग्रहणं किमर्थम् ।

कारकग्रहणमनादेशे स्वार्थविज्ञानात् ॥ १ ॥

कारकग्रहणं क्रियतेऽनादेशे स्वार्थविज्ञानात् । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे
भवन्तीति । तद्यथा । गुप्तिज्जिह्वः सन् [३. १. ५] यावादिभ्यः कन् [५. ४. २९]
इति । एवमिमे ऽपि प्रत्ययाः स्वार्थे स्युः । स्वार्थे मा भूवन्कारके यथा स्युरित्ये-
वमर्थमिदमुच्यते ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । विहितः प्रत्ययः स्वार्थे भावे घञिति* ॥
तेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा नियमोऽयं विज्ञायेत । अकर्तरि संज्ञायामेवेति । अस्ति
चेदानीं कश्चित्संज्ञाभूतो भावो यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । आवाहः विवाह
इति ॥ कैमर्थक्यान्नियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् ।
किम् । अकर्तरि च कारके संज्ञायां घञिविधेयः । तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्वि-
त्यपूर्वं एव विधिर्भविष्यति न नियमः ॥ तदेव तर्हि प्रयोजनं स्वार्थे मा भूवन्निति ।
ननु चोक्तं विहितः प्रत्ययः स्वार्थे भावे घञिति । अन्यः स भावो बाह्यः प्रकृ-
त्यर्थात् । अनेनेदानीमाभ्यन्तरे भावे स्यात् । कः पुनरेतयोर्भावयोर्विशेषः । उक्तो
भावभेदो भाष्ये† ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे
तथा ह्यर्थगतिः । नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिन्स्तत्सदृशे कार्ये विज्ञायते तथा ह्यर्थो
गम्यते । तद्यथा । अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशं पुरुषमानयति नासौ लोष्ट-
मानीय कृती भवति । एवमिहाप्यकर्तरीति कर्तृप्रतिषेधादन्यस्मिन्नकर्तरि कर्तृसदृशे
कार्ये विज्ञास्यते । किं चान्यदकर्तृ कर्तृसदृशम् । कारकम् ॥ उत्तरार्थे तर्हि कार-
कग्रहणं कर्तव्यम् । परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः [२०] कारके यथा स्यात् । इह मा
भूत् । एका तिलोच्छ्रितः । द्वे सृती इति‡ । घञनुक्रमणमजञ्विषये ऽवचने है
स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानमिति वक्ष्यति§ तन्न वक्तव्यं भवति ॥ एतदपि नास्ति
प्रयोजनम् । अत्राप्यकर्तरीत्येवानुवर्तिष्यते ॥

* ३.३. १८.

† ३.१. ६७*.

‡ ३.३. २४.

§ ३.३. २०*.

संज्ञाग्रहणानर्थक्यं च सर्वत्र घञो दर्शनात् ॥ २ ॥

संज्ञाग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् । सर्वत्र घञो दर्शनात् । असंज्ञायामपि हि घञ्दृश्यते । को भवता दायो दत्तः । को भवता लाभो लब्ध इति ॥ यदि संज्ञाग्रहणं न क्रियते प्रतिप्रसङ्गो भवति । कृतः कट इत्यत्र कारः कट इति प्राप्नोति ।

अतिप्रसङ्ग इति चेदभिधानलक्षणत्वात्प्रत्ययस्य सिद्धम् ॥ ३ ॥

अतिप्रसङ्ग इति चेत्तत्र । किं कारणम् । अभिधानलक्षणत्वात्प्रत्ययस्य सिद्धम् । अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासाः । अनभिधानान्न भविष्यन्ति ॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ ३ । ३ । २० ॥

सर्वग्रहणं किमर्थम् । सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ्यथा स्यात् । अजपोरपि विषये* । एकस्तण्डुलनिश्चायः† । द्वौ शूर्पनिष्पावौ‡ ॥

सर्वग्रहणमनर्थकं परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात् ॥ १ ॥

सर्वग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात् । परिमाणाख्यायामित्येव घञ्सिद्धो ऽजपोरपि विषये नार्थः सर्वग्रहणेन ॥ अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । एकः पाकः द्वौ पाकौ त्रयः पाका इति । पूर्वेणाप्येतत्सिद्धम्§ । न सिध्यति । संज्ञायामिति पूर्वो योगो न चैषा संज्ञा । प्रत्याख्यायते संज्ञाग्रहणम् । अथापि क्रियते । एवमपि न दोषः । अजपावपि संज्ञायामेव । यथाजातीयक उत्सर्गस्तथाजातीयकेनापवादेनापि भवितव्यम् ॥ उत्तरार्थं तर्हि । इडश्च [२१] सर्वेभ्यो ऽपि यथा स्यात् । ननु चायमिडेक एव । वण्टरण्डाकल्पः सर्वेषु साधनेषु यथा स्यात् । उपेत्याधीयते तस्मादुपाध्यायः । अधीयते तस्मिन्नध्यायः । अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च [३.३.१२२] इत्येतन्निपातनं न कर्तव्यं भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । क्रियते न्यास एव ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि वक्तव्यम् । कर्मव्यतिहारे णच्स्त्रियाम् [४३] इति सर्वेभ्यो यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं व्यतिपाकार्थं पृथग्रहणं वाधकवाधनार्थं व्याघ्रचोरीव्यावचर्च्यर्थं तत्र व्यतीक्षादिषु दोषः सिद्धं तु प्रकृते स्त्रीग्रहणे गजग्रहणं गिजग्रहणं चेति¶ ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि । अभिविधौ भाव इनुण्

[४४] सर्वेभ्यो यथा स्यात् । सांराविणम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतद-
भिविधौ भावग्रहणं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थं पृथग्ग्रहणं वाधकवाधनार्थं न तु ल्युट्
इति* ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं प्रकृत्याश्रयो यो ऽपवादस्तस्य वाधनं यथा स्यादर्थाश्रयो
यो ऽपवादस्तस्य वाधनं मा भूदिति । एका तिलोच्छ्रितिः । द्वे सृती इति† ॥
घञनुक्रमणमजञ्विषये ऽवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानमिति चोदयिष्यति
तन्न वक्तव्यं भवति ॥

घञनुक्रमणमजञ्विषये ॥ २ ॥

घञनुक्रमणमजञ्विषय इति वक्तव्यम्‡ ॥

अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानम् ॥ ३ ॥

अनुच्यमाने हेतस्मिन्स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादो ऽयं विज्ञायेत । एका तिलोच्छ्रितिः ।
द्वे सृती इति† ॥

दारजारौ कर्तरि णिलुक् च ॥ ४ ॥

दारजारौ कर्तरि वक्तव्यौ । णिलुक् च वक्तव्यः । दारयन्तीति दाराः । जर-
यन्तीति जाराः ॥

करणे वा ॥ ५ ॥

करणे वा वक्तव्यौ । दीर्यते तैर्दाराः । जीर्यन्ति तैर्जाराः ॥

इडश्च ॥ ३ । ३ । २१ ॥

इडश्चेत्यपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा डीष् ॥ १ ॥

इडश्चेत्यत्रापादाने स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यं तदन्ताच्च वा डीष् वक्तव्यः । उपे-
त्याधीयते तस्या उपाध्यायी उपाध्याया ॥

श्रु वायुवर्णनिवृत्तेषु ॥ २ ॥

श्रु इत्येतस्माद्वायुवर्णनिवृत्तेषु घञ्वक्तव्यः । शारो वायुः । शारो वर्णः ।

गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः ॥

समि मुष्टौ ॥ ३ । ३ । ३६ ॥

समि मुष्टावित्यनर्थकं वचनं परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात् ॥ १ ॥

समि मुष्टावित्येतद्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । परिमाणाख्यायामिति* सिद्ध-
त्वात् । परिमाणाख्यायामित्येव सिद्धम् ॥

अपरिमाणार्थं तु ॥ २ ॥

अपरिमाणार्थो ज्यमारम्भः । मल्लस्य संग्राहः । मुष्टिकस्य संग्राह इति ॥

उद्गाभनिग्राभौ च छन्दसि सुगुद्यमननिपातनयोः ॥ ३ ॥

उद्गाभः निग्राभ इतीमौ शब्दौ छन्दसि वक्तव्यौ सुगुद्यमननिपातनयोरर्थयोः ।

उद्गाभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ॥

कर्मव्यतिहारे णच्स्त्रियाम् ॥ ३ । ३ । ४३ ॥

स्त्रीग्रहणं किमर्थम् ।

कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं व्यतिपाकार्थम् ॥ १ ॥

कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं क्रियते व्यतिपाकार्थम् । इह मा भूत् । व्यतिपाको†
वर्तते ॥ अथ किमर्थं पृथग्रहणम् ।

पृथग्रहणं वाधकवाधनार्थम् ॥ २ ॥

पृथग्रहणं क्रियते वाधकवाधनार्थम् । ये तस्य‡ वाधकास्तद्वाधनार्थम् ॥ किं
प्रयोजनम् ।

व्यावचोरीव्यावचर्च्यर्थम् ॥ ३ ॥

व्यावचोरी वर्तते । व्यावचर्ची वर्तते§ ॥

तत्र व्यतीक्षादिषु दोषः ॥ ४ ॥

तत्र व्यतीक्षादिषु दोषो भवति । व्यतीक्षा वर्तते । व्यतीहा वर्तते¶ ॥

सिद्धं तु प्रकृते स्त्रीग्रहणे णज्ग्रहणं णिज्ग्रहणं च ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रकृत एव स्त्रीग्रहणे ऽयं योगः कर्तव्यः । स्त्रियां क्तिन् ।
ततः कर्मव्यतिहारे णच् । ततो णिवः ॥

अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ३ । ३ । ४४ ॥

भावग्रहणं किमर्थम् ।

अभिविधौ भावग्रहणं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

अभिविधौ भावग्रहणं क्रियते नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् । नपुंसकलिङ्गे भावे
क्तादयो* मा भूवन्निति ॥ अथ किमर्थं पृथग्रहणम् ।

पृथग्रहणं बाधकबाधनार्थम् ॥ २ ॥

पृथग्रहणं क्रियते बाधकबाधनार्थम् । ये तस्य* बाधकास्तद्बाधनार्थम् ॥

न तु ल्युटः ॥ ३ ॥

ल्युटो बाधनं नेष्यते । संकूटनमित्येव भवति† ॥

एरच् ॥ ३ । ३ । ५६ ॥

अज्विधौ भयस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अज्विधौ भयस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । भयम् ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते भयस्येति । भयादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् ।
भयम् वर्षम् ॥ किं प्रयोजनम् ।

नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे क्तादयो* मा भूवन्निति ॥

कल्पादिभ्यश्च प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

कल्पादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कल्पः अर्थः मन्त्रः‡ ॥

जवसवौ छन्दसि ॥ ४ ॥

जवसवौ छन्दसि वक्तव्यौ* । ऊर्वोरस्तु मे जवः । अयं मे पञ्चौदनः सवः ॥

ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ॥ ३ । ३ । ५८ ॥

किमर्थं निष्पूर्वाच्चिनोतेरब्धिधीयते नाचैवा† सिद्धम् । न ह्यस्ति विशेषो निष्पूर्वा-
च्चिनोतेरपो वाचो वा । तदेव रूपं स एव स्वरः‡ ॥ न सिध्यति । हस्तादाने चेर्ध-
ञ्प्राप्तस्तद्वाधनार्थम्§ ॥ अत उत्तरं पठति ।

अब्धिधौ निश्चिग्रहणमनर्थकं स्तेयस्य घञ्चिधौ प्रतिषेधात् ॥ १ ॥

अब्धिधौ निश्चिग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । स्तेयस्य घञ्चिधौ प्रतिषेधात् ।
स्तेयस्य घञ्चिधौ प्रतिषेध उच्यते निष्पूर्वाच्चिनोतिः स्तेये वर्तते ॥ अस्तेयार्थं तर्हीदं
वक्तव्यं निष्पूर्वाच्चिनोतेरस्तेये यथा स्यात् ।

अस्तेयार्थमिति चेन्नानिष्टत्वात् ॥ २ ॥

अस्तेयार्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । अनिष्टत्वात् । न हि निष्पूर्वाच्चिनोतेरस्तेये
अभिप्यते । किं तर्हि । घञेवेप्यते ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यन्निष्पूर्वाच्चिनोतेरपं शा-
स्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो यत्तदन्तस्थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् [६. २. १४३; १४४]
इति तन्निष्पूर्वाच्चिनोतेर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । निश्चयः । एष
स्वरः¶ सिद्धो भवति ॥

वशिरण्योश्चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

वशिरण्योश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । सवशं सैन्धवम् । धनंजयो रणे रणे ॥

घञर्थे कविधानं स्थास्त्रापाव्यधिहनिषुध्यर्थम् ॥ ४ ॥

घञर्थे को विधेयः । किं प्रयोजनम् । स्थास्त्रापाव्यधिहनिषुध्यर्थम् ॥ स्या ।
प्रतिष्ठन्ते अस्मिन्धान्यानीति प्रस्यः । प्रस्ये हिमवतः शृङ्गे । स्या ॥ स्त्रा । प्रज्ञान्ति
तस्मिन्निति प्रक्षः । स्त्रा ॥ पा । प्रपिबन्त्यस्यां प्रपा । पा** ॥ व्यधि । आविध्यन्ति
तेनाविधम्†† । व्यधि ॥ हनि । विघ्नन्ति तस्मिन्मनांसि विघ्नः‡‡ । हनि ॥ युधि ।
आयुध्यन्ते तेनायुधम्§§ ॥

* ३.३. ५७. † ३.३. ५६. ‡ ६.२. १४४. § ३.३. ४०. ¶ ६.२. १३९.

** ६.४. ६४. †† ६.१. १६. ‡‡ ६.४. ९८; ७.३. ५४. §§ १.१. ५.

स्तम्बे क च ॥ ३।३।८३ ॥

कस्मादयं को विधीयते । हन्तेरित्याह । तद्धन्तिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । हनश्च वधः [७६] इति । तद्वा अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुम् । नैतानि निपातनानि । हन्तेरेत आदेशाः । यद्यादेशा घनस्वरो न सिध्यति । घनः* ॥ सन्तु तर्हि निपातनानि । ननु चोक्तं तद्वा अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुमिति । संबन्धमनुवर्तिष्यते ॥ अथवा पुनः सन्त्वादेशाः । ननु चोक्तं स्वरो न सिध्यतीति । नैष दोषः । अकारान्ता आदेशाः† ॥

अथ यदेषीकया स्तम्बो हन्यते कथं तत्र भवितव्यम् । केचित्तावदाहुः । स्तम्ब-
धेति भवितव्यम् ॥ अपर आहुः । स्तम्बहेतिरिति भवितव्यम् । ऊतियूतिजूतिसा-
तिहेतिकीर्तयश्च [३.३.९७] इति निपातनमिति ॥ अपर आहुः । स्तम्बहननीति
भवितव्यमिति । वक्ष्यत्येतदजम्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेनेति‡ ॥

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ३।३।९० ॥

यजादिभ्यो नस्य डित्त्वे संप्रसारणप्रतिषेधः ॥ १ ॥

यजादिभ्यो नस्य डित्त्वे संप्रसारणस्य§ प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रश्न इति ॥ एवं
तर्ह्यडित्करिष्यते ।

अङिति गुणप्रतिषेधः ॥ २ ॥

यद्यङिगुणस्य¶ प्रतिषेधो वक्तव्यः । विश्व इति । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यास-
मेवास्तु । ननु चोक्तं यजादिभ्यो नस्य डित्त्वे संप्रसारणप्रतिषेध इति । नैष दोषः ।
निपातनादेतस्तिङ्गम् । किं निपातनम् । प्रश्ने चासन्नकाले [३.३.११७] इति ॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ ३।३।९४ ॥

स्त्रियां क्तिनावादिभ्यश्च ॥ १ ॥

क्षियं क्तिनित्यत्रावादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । आप्तिः राडिः दीप्तिः** ॥

* ३.३. ७७.

+ ६.४. ४८; ६.१. १६१.

‡ ३.३. १२६*.

§ ६.१. १६.

¶ ७.३. ८६.

** ३.३. १०३.

निष्ठायां वा सेटो ङ्कारवचनात्सिद्धम् ॥ २ ॥

अथवा निष्ठायां सेटो ङ्कारो भवतीति वक्तव्यम् ॥ यदि निष्ठायां सेटो ङ्कारो भवतीत्युच्यते संसा ध्वंसेति न सिध्यति सस्तिः ध्वस्तिरिति प्राप्नोति । किं पुनरिदं परिगणनम् । त्रय एवावादयः । आहोस्विदुदाहरणमात्रम् । किं चातः । यदि परिगणनं भेदो भवति । अथोदाहरणमात्रं नास्ति भेदः । सस्तिः ध्वस्तिरित्येव भवितव्यम् ॥

स्थागापापचो भावे ॥ ३ । ३ । ९५ ॥

स्थादिभ्यः सर्वापवादप्रसङ्गः ॥ १ ॥

स्थादिभ्यः सर्वापवादः क्तिन्प्राप्नोति । स यथैवाङं वाधत एवं ण्वुलिञ्चावपि वाधेत* । कां त्वं स्थायिकामस्थाः कां स्थायिम् ॥

सिद्धं त्वङ्ङिधाने स्थादिप्रतिषेधात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अङ्ङिधान एव स्थादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रतिषिद्धे तस्मिन्किनेव भविष्यति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं स्थादिभ्यः सर्वापवादप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्त इत्येवमयं स्त्रियां क्तिनङं वाधिष्यते ण्वुलिञौ न वाधिष्यते ॥

श्रुयजिषिस्तुभ्यः करणे ॥ ३ ॥

श्रुयजिषिस्तुभ्यः करणे क्तिन्वक्तव्यः† । श्रूयते जनयेति श्रुतिः । इज्यते जनयेतीष्टिः । इष्यते जनयेष्टिः । स्तूयते जनया स्तुतिः ॥

ग्लाज्याहाभ्यो निः ॥ ४ ॥

ग्लाज्याहाभ्यो निर्वक्तव्यः । ग्लानिः ज्यानिः हानिः ॥

व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ३ । ३ । ९८ ॥

क्यञ्चिधिरधिकरणे च ॥ १ ॥

क्यञ्चिधिरधिकरणे चेति वक्तव्यम् । समजन्ति तस्यां समज्या‡ ॥

कृञः श च ॥ ३ । ३ । १०० ॥

कृञः श चेति वावचनं क्तिनर्थम् ॥ १ ॥

कृञः श चेति वावचनं कर्तव्यं क्तिनपि यथा स्यात् । कृतिः ॥

इच्छा ॥ ३ । ३ । १०१ ॥

किं निपा यते । इषेः शे यगभावः* ॥ अत्यल्पमिदमुच्यत इच्छेति । इच्छाप-
रिचर्यापरिसर्यामृगयाटाङ्गानां निपातनं कर्तव्यम् ॥ जागर्तेरकारो वा । जागर्या
जागरा† ॥

पिडिदादिभ्योऽङ् ॥ ३ । ३ । १०४ ॥

भिदा विदारणे ॥ १ ॥

भिदा विदारण इति वक्तव्यम् । भित्तिरन्या ॥

छिदा द्वैधीकरणे ॥ २ ॥

छिदा द्वैधीकरण इति वक्तव्यम् । छित्तिरन्या ॥

आरा शस्त्र्याम् ॥ ३ ॥

आरा शस्त्र्यामिति वक्तव्यम् । आर्तिरन्या ॥

धारा प्रपाते ॥ ४ ॥

धारा प्रपात इति वक्तव्यम् । धृतिरन्या ॥

गुहा गिर्योषधयोः ॥ ५ ॥

गुहा गिर्योषधोरिति वक्तव्यम् । गूढिरन्या ॥

ण्यासश्रन्थो युच् ॥ ३ । ३ । १०७ ॥

किमर्थधकारः । स्वरार्थः । चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्‡ ॥

* ३.४. ११३; ३.१. ६७.

† ७.३. ८५.

‡ ६.१. १६३.

नैतदस्ति प्रयोजनम् । उदात्त इति वर्तते भूवीरा उदात्तः [३.३.९६] इति ।
यद्युदात्त इति वर्तते व्रजयजोर्भावे क्यप् [९८] किमर्थः पकारः* । तुगर्थः ।
ह्रस्वस्य पिति कृति [६.१.७१] इति । उदात्त इति वर्तते । एवमपि कुत एतत्तदन्त-
स्योदात्तत्वं भविष्यति न पुनरादेरिति । उदात्त इत्यनुवर्तनसामर्थ्याद्यस्याप्राप्तः स्वर-
स्तस्य भवति । कस्य चाप्राप्तः । अन्त्यस्या† ॥ सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि । क्व
सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः । युवोरनाकौ [७.१.१] इति । एतदपि नास्ति प्रयोज-
नम् । वक्ष्यत्येतत्सिद्धं तु युवोरनुनासिकवचनादिति‡ ॥

युच्प्रकरणे घट्टिवन्दिद्विदिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

युच्प्रकरणे घट्टिवन्दिद्विदिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । घट्टना वन्दना वेदना ॥

इषेरनिच्छार्थस्य ॥ २ ॥

इषेरनिच्छार्थस्येति वक्तव्यम् । अन्विष्यते अन्वेषणा ॥

परेर्वा ॥ ३ ॥

परेर्वेति वक्तव्यम् । अन्यां परीष्टिं चर । अन्यां पर्येषणां चर ॥

रोगाख्यायां ण्वुत्वहुलम् ॥ ३ । ३ । १०८ ॥

धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् ॥ १ ॥

धात्वर्थनिर्देशे ण्वुत्वक्तव्यः । का नामासिकान्येष्वीहमानेषु । का नाम शायि-
कान्येष्वधीयानेषु ॥

इक्षितपौ धातुनिर्देशे ॥ २ ॥

इक्षितपावित्येतौ प्रत्ययौ धातुनिर्देशे वक्तव्यौ । पचेर्ब्रूहि । पचतेर्ब्रूहि ॥

वर्णात्कारः ॥ ३ ॥

वर्णात्कारप्रत्ययो वक्तव्यः । अकारः इकारः ।

रादिफः ॥ ४ ॥

रादिफो वक्तव्यः । रेफः ॥

मत्वर्थाच्छः ॥ ५ ॥

मत्वर्थाच्छो वक्तव्यः । मत्वर्थायः ॥

इणजादिभ्यः ॥ ६ ॥

इणजादिभ्यो वक्तव्यः । आजिः आतिः आदिः ॥

इञ्वपादिभ्यः ॥ ७ ॥

इञ्वपादिभ्यो वक्तव्यः । वापिः वासिः वादिः ॥

इकृष्यादिभ्यः ॥ ८ ॥

इकृष्यादिभ्यो वक्तव्यः । कृषिः किरिः गिरिः ॥

संपदादिभ्यः क्तिप् ॥ ९ ॥

संपदादिभ्यः क्तिवक्तव्यः । संपत् विपत् प्रतिपत् आपत् परिषत् ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ३ । ३ । ११३ ॥

कृतो बहुलमिति वक्तव्यं पादहारकाद्यर्थम् । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः* । गले चोप्यते गलेचोपकः† । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन‡ ॥

गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ३ । ३ । ११९ ॥

गोचरादीनामग्रहणं प्रायवचनाद्यथा कपो निकष इति ॥ १ ॥

गोचरादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । घञ्कस्मान्न भवति§ । प्रायवचनात्¶ । यथा कपः निकष इति प्रायवचनाद्भन्न भवति ॥

हलश्च ॥ ३ । ३ । १२१ ॥

घञ्विधाववहाराधारावायानामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

घञ्विधाववहाराधारावायानामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अवह्रियन्ते अस्मिन्नवहारः॥ आध्रियन्ते अस्मिन्नाधारः । एत्यैतस्मिन्वयन्त्यावायः॥

* २.१. ३३*. † ६.३. १२. ‡ ३.३. १५*. § ३.३. १२१. ¶ ३.३. ११८; १२१.

उदङ्कोऽनुदके ॥ ३ । ३ । १२३ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न हलश्च [१२१] इत्येव सिद्धम् । अनुदक इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । उदकोदञ्चनः* ॥

उदङ्कोऽनुदकग्रहणानर्थक्यं च प्रायवचनाद्यथा गोदोहनः प्रसाधन इति ॥ १ ॥

उदङ्कोऽनुदकग्रहणं चानर्थकम् । घञ्कस्मान्न भवति । प्रायवचनाद्भन्न भवति । यथा गोदोहनः प्रसाधन इति ॥

खनो घ च ॥ ३ । ३ । १२५ ॥

डो वक्तव्यः । आखः ॥ डरो वक्तव्यः । आखरः ॥ इको वक्तव्यः । आखनिकः ॥ इकवको वक्तव्यः । आखनिकवकः ॥

ईषहुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ ३ । ३ । १२६ ॥

अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः ॥ १ ॥

अजब्भ्यां स्त्रीखलना भवन्ति विप्रतिषेधेन । अजपोरवकाशः । चयः लवः† । स्त्रीप्रत्ययानामवकाशः । कृतिः हतिः§ । इहोभयं प्राप्नोति । चितिः स्तुतिः ॥ खलोऽवकाशः । ईषद्भेदः सुभेदः । अजपोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । ईषच्चयः सुचयः । ईषल्लवः सुलवः ॥ अनस्यावकाशः । इध्मप्रव्रश्चनः* । अजपोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । पलाशचयनः अविलवनः ॥ स्त्रीखलना भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥

स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन ॥ २ ॥

स्त्रियाः खलनौ भवतो विप्रतिषेधेन । स्त्रीप्रत्ययानामवकाशः । कृतिः हतिः । खलोऽवकाशः । ईषद्भेदः सुभेदः । इहोभयं प्राप्नोति । ईषद्भेदा सुभेदा ॥ अनस्यावकाशः । इध्मप्रव्रश्चनः । स्त्रीप्रत्ययानां स एव । इहोभयं प्राप्नोति । सक्तुधानी तिलपीडनी ॥ खलनौ भवतो विप्रतिषेधेन ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः ॥ ३।३।१२७ ॥

खल्कर्तृकर्मणोऽव्यययोः ॥ १ ॥

खल्कर्तृकर्मणोऽव्यययोरिति वक्तव्यम् । अनाद्येन भवतेपदाद्येन शक्यं भवितुम् ईषदाद्यंभवं भवता । दुराद्यंभवम् । स्वाद्यंभवम् ॥

कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थम् ॥ २ ॥

कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थं द्रष्टव्यम्* । द्वेष्यं विजानीयादभिधेययोरिति । तदाचार्यः शुद्धद्रवत्वान्वाचष्टे कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थमिति ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ ३।३।१३० ॥

भाषायां शासियुधिदृशिधृषिभ्यो युच् ॥ १ ॥

भाषायां शासियुधिदृशिधृषिभ्यो युज्वक्तव्यः । दुःशासनः दुर्योधनः दुर्दर्शनः दुर्धर्षणः ॥

मृषेथेति वक्तव्यम् । दुर्मर्षणः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ॥ ३ । ३ । १३१ ॥

वत्करणं किमर्थम् । वर्तमानसामीप्ये वर्तमाने वेतीयत्युच्यमाने वर्तमाने ये प्रत्यया विहितास्ते* वर्तमानसामीप्ये धातुमात्रात्स्युः । वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण वर्तमाने प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषेण वर्तमानसामीप्ये भवन्ति ततो ऽमी वर्तमानवत्कृताः स्युः । अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यान्नामी वर्तमानवत्कृताः स्युः ॥

इह वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेत्युक्ता लडेवोदाह्रियते । यदि पुनर्वा लङ्गवतीत्येवोच्येत ॥ अत उत्तरं पठति ।

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वचनं शत्राद्यर्थम् ॥ १ ॥

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वचनं क्रियते शत्राद्यर्थम् । शत्राद्यर्थोऽयमारम्भः । एषोऽस्मि पचन् । एषोऽस्मि पचमान इति† ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । लडादेशौ शतृशानचौ तत्र वा लङ्गवतीत्येव सिद्धम् ॥ यौ तर्ह्यलडादेशौ । एषोऽस्मि पचमानः । एषोऽस्मि यजमान इति‡ ॥ यौ चापि लडादेशौ तावपि प्रयोजयतः । वर्तमानविहितस्य लटः शतृशानचावुच्येते अविशेषविहितश्चायं योगः । शत्राद्यर्थमिति खल्वप्युच्यते बहवश्च शत्रादयः । एषोऽस्म्यलंकरिण्युः । एषोऽस्मि प्रजनिण्युः ॥

आशंसायां भूतवच्च ॥ ३ । ३ । १३२ ॥

आशंसा नाम भविष्यत्काला ॥

आशंसायां भूतवदतिदेशे लङ्घितोः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

आशंसायां भूतवदतिदेशे लङ्घितोः॥ प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

न वापवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानम् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । अपवादस्य निमित्ताभावात् । नात्रापवादस्य निमित्तमस्ति । कथम् । अनद्यतने हि तयोर्विधानम् । अनद्यतने हि तौ विधीयेते लङ्घितौ न चात्रानद्यतनः कालो विवक्षितः । कस्तर्हि । भूतकालसामान्यम् ॥

* ३.२. १२३-३.३.१. † ३.२. १२४. ‡ ३.२. १२८. § ३.२. १२६. ॥ ३.२. १११; ११५.

आशंसासंभावनयोरविशेषात्तद्विधानस्याप्राप्तिः ॥ ३ ॥

आशंसा संभावनमित्यविशिष्टावेतावर्थौ । आशंसासंभावनयोरविशेषात्तद्विधान-
स्याप्राप्तिः । आशंसायां ये विधीयन्ते ते संभावनेष्वपि प्राप्तुवन्ति ये च संभावने
विधीयन्ते त आशंसायामपि प्राप्तुवन्ति । किं तर्ह्युच्यते आप्तिरिति न साधीयः
प्राप्तिर्भवति । इष्टा व्यवस्था न प्रकल्पेत । न सर्वे सर्वत्रेप्यन्ते ॥

न वा संभावनावयवत्वादाशंसायाः ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । संभावनावयवत्वादाशंसायाः । संभावनावय-
वात्मिकाशंसा । आशंसा नाम प्रधारितो ऽर्थो ऽभिनीतश्चानभिनीतश्च । संभावनं
नाम प्रधारितो ऽर्थोऽभिनीत एव ॥

अर्थासंदेहो बालमर्थत्वात्संभावनस्य ॥ ५ ॥

अथवार्थासंदेह एव पुनरस्य । किं कारणम् । अलमर्थत्वात्संभावनस्य । संभा-
वन आलमर्थं गम्यत आशंसायां पुनरनालमर्थम् ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति संभा-
वने ऽप्यनालमर्थं गम्यत इति यदयं संभावने ऽलमित्याह* । तस्मात्सुष्ठूच्यते न वा
संभावनावयवत्वादाशंसाया इति ॥

क्षिप्रवचने लृट् ॥ ३ । ३ । १३३ ॥

क्षिप्रवचने लृट् आशंसावचने लिङ्प्रतिषेधेन ॥ १ ॥

क्षिप्रवचने लृट् आशंसावचने लिङ्भवति† विप्रतिषेधेन । क्षिप्रवचने लृङ्भवतीत्य-
स्यावकाशः । उपाध्यायश्रेदागतः क्षिप्रमध्येप्यामहे । आशंसावचने लिङ्भवतीत्य-
स्यावकाशः । उपाध्यायश्रेदागत आशंसे युक्तोऽधीयीय । इहोभयं प्राप्नोति । उ-
पाध्यायश्रेदागत आशंसे क्षिप्रमधीयीय । लिङ्भवति विप्रतिषेधेन ॥

अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्यो अनिष्पन्नत्वात् ॥ २ ॥

अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्यः शासितव्यः । किं कारणम् । अनिष्पन्नत्वात् ।
देवश्रेष्ठो निष्पन्नाः शालयः । तत्र भवितव्यं संपत्स्यन्ते शालय इति ॥

सिद्धं तु भविष्यत्प्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । भविष्यत्प्रतिषेधात् । यल्लोको भविष्यद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं

न मृष्यति । कश्चिदाह । देवश्चेदृष्टः संपत्स्यन्ते शालय इति । स उच्यते । मैवं वोचः संपन्नाः शालय इत्येवं ब्रूहि ॥

हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा ॥ ४ ॥

हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा पुनः सिद्धमेतत् । हेतुभूतकालं वर्षं वर्षकाला च क्रिया ॥ यदि तर्हि निष्पन्नोऽर्थः किं निष्पन्नकार्याणि न क्रियन्ते । कानि । भोजन-
नादीनि । अन्यदिदानीमेतदुच्यते किं निष्पन्नकार्याणि न क्रियन्त इति यत्तु
तन्निष्पन्नोऽर्थो न निष्पन्न इति स निष्पन्नोऽर्थः । अवश्यं खल्वपि कोष्ठगतेष्वपि
शालिष्ववहननादीनि प्रतीक्ष्याणि । एवमिहापि निष्पन्नोऽर्थोऽवश्यं तु जननादीनि
प्रतीक्ष्याणि ॥

अस्त्यर्थानां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः कर्तुर्विद्यमानत्वात् ॥ ५ ॥

अस्त्यर्थानां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः शासितव्याः । कूपोऽस्ति । कूपो भविष्यति ।
कूपो भविता । कूपोऽभूत् । कूप आसीत् । कूपो बभूवेति । कथं पुनर्ज्ञायते भवन्त्या
एषोऽर्थ इति । कर्तुर्विद्यमानत्वात् । कर्तात्र विद्यते । कथं पुनर्ज्ञायते कर्तात्र विद्यत
इति । कूपोऽनेन कदाचिदृष्टो न चास्य कंचिदप्यपायं पश्यति । स तु तत्र बुद्ध्या
नित्यां सत्तामध्यवस्यति कूपोऽस्तीति ॥

सिद्धं तु यथास्वं कालसमुच्चारणात् ॥ ६ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यथास्वमेता विभक्तयः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्त इति ॥
कथं पुनर्ज्ञायते यथास्वमेता विभक्तयः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्त इति ।

अवात्वात् ॥ ७ ॥

यन्न वा भाष्यन्ते ॥

असिद्धविपर्यासश्च ॥ ८ ॥

असिद्धश्च विपर्यासः । न हीह कश्चित्कूपोऽस्तीति प्रयोक्तव्ये कूपोऽभूदिति प्रयु-
ङ्क्ते ॥ किं पुनः कारणं न वा भाष्यन्ते असिद्धश्च विपर्यासः । इह किंचिदिन्द्रि-
यकर्म किंचिद्बुद्धिकर्म । इन्द्रियकर्म समासादनं बुद्धिकर्म व्यवसायः । एवं हि
कश्चित्पाटलिपुत्रं जिगमिपुराह । योज्यमध्वा गन्तव्य आ पाटलिपुत्रादेतस्मिन्कूपो
भविष्यति । अनद्यन्ते कूपो भवितेति । समासाद्य कूपोऽस्तीति । समासाद्यातिक्रम्य
कूपोऽभूदिति । समासाद्यातिक्रम्योषित्वा कूप आसीदिति । समासाद्यातिक्रम्योषित्वा

विस्मृत्य कूपो बभूवेति । तद्यदेन्द्रियकर्म तदैता विभक्तयो यदा हि बुद्धिकर्म तदा वर्तमाना भविष्यति ॥

नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ ३ । ३ । १३५ ॥

किमर्थमिमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते नाद्यतनवदित्येवोच्येत ।

नानद्यतनवत्प्रतिषेधे लङ्लुटोः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

नानद्यतनवत्प्रतिषेधे लङ्लुटोः* प्रतिषेधो द्रष्टव्यः ॥

अद्यतनवद्वचने हि विधानम् ॥ २ ॥

अद्यतनवद्वचने हि सति विधिरयं विज्ञायेत ॥ तत्र को दोषः ।

तत्र लङ्लिधिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

तत्र लङ्लिधिः प्रसज्येत ॥

लुङ्लुटोश्चायथाकालम् ॥ ४ ॥

लुङ्लुटोश्चायथाकालं प्रयोगः प्रसज्येत । लुङोऽपि विषये लृट् स्यात् । लृटश्च विषये लुङ् स्यात् ॥ अद्य पुनरयं द्वौ प्रतिषेधावुक्त्वा तूष्णीमास्ते यथाप्राप्तमेवाद्य-
तने भविष्यतीति† ॥

भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन् ॥ ३ । ३ । १३६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न नानद्यतनवदित्येव‡ सिद्धम् ।

भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन्नित्यक्रियाप्रबन्धार्थम् ॥ १ ॥

अक्रियाप्रबन्धार्थोऽयमारम्भः ॥ किमुच्यते ऽक्रियाप्रबन्धार्थ इति न पुनः क्रियाप्र-
बन्धार्थोऽपि स्यात् ।

क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद्वचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद्वचनमनर्थकम् । सिद्धं क्रियाप्रबन्धे

* ३.३.१११; ३.३.१५.

† ३.३.११०; ३.३.१३.

‡ ३.३.१३५.

इदं तर्हि प्रयोजनमनहोरात्राणामिति वक्ष्यामीति* । इह मा भूत् । योऽयं त्रिं-
शद्वात्र आगामी तस्य यो ऽवरः पञ्चदशरात्र इति ।

अहोरात्रप्रतिषेधार्थमिति चेन्नानिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

अहोरात्रप्रतिषेधार्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । अनिष्टत्वात् । अत्रापि नान-
द्यतनवदित्येवेष्यते ॥

इदं तर्हि प्रयोजनं भविष्यतीति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । योऽयमध्वा गत
आ पाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं साकेतादिति । नानिष्टत्वात् । अत्रापि नानद्यतनवदि-
त्येवेष्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं मर्यादावचन इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । यो
ऽयमध्वापरिमाणो गन्तव्यस्तस्य यदवरं साकेतादिति । नानिष्टत्वात् । अत्रापि ना-
नद्यतनवदित्येवेष्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमवरस्मिन्निति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् ।
योऽयमध्वा पाटलिपुत्राद्गन्तव्यस्तस्य यत्परं साकेतादिति । नानिष्टत्वात् । अत्रापि
नानद्यतनवदित्येवेष्यते ॥ तस्मात्सुष्ठूच्यते भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन्नित्यक्रि-
याप्रबन्धार्थं क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद्वचनानर्थक्यमिति ॥

कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥ ३ । ३ । १३७ ॥

अनहोरात्राणामिति तद्विभागे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

अनहोरात्राणामिति तद्विभागे प्रतिषेधो वक्तव्यः । योऽयं त्रिंशद्वात्र आगामी
तस्य यो ऽवरो ऽर्धमास इति ॥

तैश्च विभागे ॥ २ ॥

तैश्च विभाग इति वक्तव्यम् । योऽयं मास आगामी तस्य यो ऽवरः पञ्चदशरात्र
इति ॥ द्वेष्यं विजानीयादहोरात्राणामेवाहोरात्रैर्विभागे प्रतिषेधो भवतीति । तदाचार्यः
सुष्ठूत्वान्वाचष्टे अहोरात्राणामिति तेषां विभागे तैश्च विभाग इति ॥

परस्मिन्विभाषा ॥ ३ । ३ । १३८ ॥

कस्मिन्परस्मिन् । कालविभागे । कुत एतत् । योगविभागकरणसमर्थता† ॥

लिङ्गिमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ ३।३।१३९ ॥

. साधनातिपत्तावित्यपि वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अभोक्ष्यत भवान्मांसेन यदि मत्समीप आसिष्यतेति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिरस्तीति साधनातिपत्तिश्चेत्क्रियातिपत्तिरपि भवति तत्र क्रियातिपत्ता-वित्येव सिद्धम् ॥

भूते च ॥ ३।३।१४० ॥

भूते लृङ्गुताप्यादिषु ॥ १ ॥

भूतं लृङ्गुताप्यादिषु* द्रष्टव्यः । उताध्यैष्यत । अव्यध्यैष्यत ॥

वोताप्योः ॥ ३।३।१४१ ॥

विभाषा गर्हाप्रभृतौ प्रागुतापिभ्याम् ॥ १ ॥

विभाषा गर्हाप्रभृतौ प्रागुतापिभ्यामिति† वक्तव्यम् ॥ वोताप्योरिति ह्युच्यमाने संदेहः स्यात्प्राग्वोतापिभ्यां सह वेति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे विभाषा गर्हा-प्रभृतौ प्रागुतापिभ्यामिति ॥

गर्हायां लङ्गिधात्वोः ॥ ३।३।१४२ ॥

गर्हायां लङ्गिधानानर्थक्यं क्रियासमाप्तिविवक्षितत्वात् ॥ १ ॥

गर्हायां लङ्गिधिरनर्थकः । किं कारणम् । क्रियासमाप्तिविवक्षितत्वात् । क्रियाया अत्रासमाप्तिर्गम्यते । एष च नाम न्याय्यो वर्तमानः कालो यत्र क्रियापरिसमाप्ता भवति तत्र वर्तमाने लट् [३.२.१२३] इत्येव सिद्धम् ॥ यदि वर्तमाने लङि-त्येवमत्र लङ्गवति शतृशानचौ प्राप्तुतः‡ । इष्येते च शतृशानचौ । अपि मां याजयन्तं पश्य । अपि मां याजयमानं पश्य ॥

अनवकृत्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ॥ ३ । ३ । १४५ ॥

किंवृत्तस्यानाधिकारादुत्तरत्राकिंवृत्तग्रहणानर्थक्यम् ॥ १ ॥

किंवृत्तस्यानाधिकारादुत्तरत्राकिंवृत्तग्रहणमनर्थकम् । निवृत्तं किंवृत्त इति* त-
स्मिन्निवृत्ते अविशेषेण किंवृत्ते चाकिंवृत्ते च भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमुपपदसंज्ञां
वक्ष्यामीति† । उपपदसंज्ञावचने किं प्रयोजनम् । उपपदमतिङ् [२.२.१९]
इति समासो यथा स्यात् । अतिङिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । यदा तर्हि लृटः सत्संज्ञौ
तदोपपदसंज्ञा भविष्यति । भविष्यदधिकारविहितस्य लृटः सत्संज्ञाबुद्ध्येते‡ आविशो-
षविहितश्चायम् ॥

जातृयदोर्लिङ् ॥ ३ । ३ । १४७ ॥

जातृयदोर्लिङ्निधाने यदायद्योरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

जातृयदोर्लिङ्निधाने यदायद्योरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । यदा भवद्विधः क्षत्रियं या-
जयेत् । यदि भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् ॥

शेषे लृडयदौ ॥ ३ । ३ । १५१ ॥

चित्रीकरणे यदिप्रतिषेधानर्थक्यमर्थान्यत्वात् ॥ १ ॥

चित्रीकरणे यदिप्रतिषेधोऽनर्थकः । किं कारणम् । अर्थान्यत्वात् । न हि यदा-
बुपपदे चित्रीकरणं गम्यते । किं तर्हि । संभावनम्§ ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ ३ । ३ । १५६ ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ्गा ॥ १ ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ्गेति वक्तव्यम् । अनेन चेद्यायान्न शकटं पर्याभवेत् । अनेन चे-
द्यास्यति न शकटं पर्याभविष्यति ॥

भविष्यदधिकारे ॥ २ ॥

भविष्यदधिकार इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । वर्षतीति धावति । हन्तीति प-
लायते ॥ अथेदानीं शतृशानचावत्र कस्मान्न भवतः ।

देवत्रातो* गलो† ग्राह‡ इतियोगे च सद्भिधिः§ ।

मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः॥ संशितव्रतः** ॥

7-4-41

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ ३ । ३ । १५७ ॥

कामप्रवेदनं चेत् ॥ १ ॥

कामप्रवेदनं चेद्ब्रूम्यत इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । इच्छन्कटं करोति ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ ३ । ३ । १६१ ॥

विध्यधीष्टयोः को विशेषः । विधिर्नाम प्रेषणम् । अधीष्टं नाम सत्कारपूर्विका
व्यापारणा ॥ अथ निमन्त्रणामन्त्रणयोः को विशेषः । संनिहितेन निमन्त्रणं भव-
त्यसंनिहितेनामन्त्रणम् । नैषोऽस्ति विशेषः । असंनिहितेनापि निमन्त्रणं भवति संनि-
हितेन चामन्त्रणम् । एवं तर्हि यन्नियोगतः कर्तव्यं तन्निमन्त्रणम् । किं पुनस्तत् ।
हव्यं कव्यं वा । ब्राह्मणेन सिद्धं भुज्यतामित्युक्ते ऽधर्मः प्रत्याख्यातुः । आमन्त्रणे
कामचारः ॥

कथं पुनरिदं विज्ञायते । निमन्त्रणादीनामर्थ इति । आहोस्विन्निमन्त्रणादिषु गम्य-
मानेष्विति । कश्चात्र विशेषः ।

निमन्त्रणादीनामर्थे चेदामन्त्रयै निमन्त्रयै भवन्तमिति प्रत्ययानुपपत्तिः

प्रकृत्यभिहितत्वात् ॥ १ ॥

निमन्त्रणादीनामर्थे चेदामन्त्रयै निमन्त्रयै भवन्तमिति प्रत्ययानुपपत्तिः । किं कार-
णम् । प्रकृत्यभिहितत्वात् । प्रकृत्याभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा प्रत्ययो न प्राप्नोति ॥

द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिश्चैकार्थत्वात् ॥ २ ॥

द्विवचनबहुवचनयोश्चाप्रसिद्धिः । किं कारणम् । एकार्थत्वात् । एकोऽयमर्थो नि-
मन्त्रणं नाम तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति ॥

अस्तु तर्हि निमन्त्रणादिषु गम्यमानेषु । इहापि तर्हि प्राप्नोति । देवदत्तो भव-
न्तमामन्त्रयते । देवदत्तो भवन्तं निमन्त्रयत इति ।

सिद्धं तु द्वितीयाकाङ्क्षस्य प्रकृते प्रत्ययार्थे प्रत्ययविधानात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । द्वितीयाकाङ्क्षस्य धातोः प्रकृते प्रत्ययार्थे प्रत्ययो भवतीति
वक्तव्यम् । के च प्रकृता अर्थाः । भावकर्मकर्तारः* ॥ भवेत्सिद्धं प्राप्नोतु भवानाम-
न्त्रणम् अनुभवतु भवानामन्त्रणमिति यत्र द्वितीय आकाङ्क्षते । इदं तु न सिध्यति
आमन्त्रयै निमन्त्रया इति । अत्रापि द्वितीय आकाङ्क्षते । कः । निमन्त्रिरेव ।
आमन्त्रया आमन्त्रणम् निमन्त्रयै निमन्त्रणमिति । कथं पुनर्निमन्त्रिर्नाम निम-
न्त्रणमाकाङ्क्षेत् । वृष्टश्च भावेन भावयोगः । तद्यथा । इषिरिषिणा युज्यते स्त्रीत्वं
च स्त्रीत्वेन ॥

यावतात्र द्वितीय आकाङ्क्षते ऽस्तु तर्हि निमन्त्रणादीनामर्थ इति । ननु चोक्तं
निमन्त्रणादीनामर्थे चेदामन्त्रयै निमन्त्रयै भवन्तमिति प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभिहि-
तत्वादिति । नैष दोषः । योऽसौ द्वितीय आकाङ्क्षते स एव मम प्रत्ययार्थो भवि-
ष्यति ॥ अयं तर्हि दोषो द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिशैकार्थत्वादिति । नैष दोषः ।

मुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् ।

मुपां संख्या चैवार्थः कर्मादयश्च ॥

प्रसिद्धो नियमस्तत्र

प्रसिद्धस्तत्र नियमः ॥

नियमः प्रकृतेषु वा ॥

अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्ने-
वैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेव बहुव-
चनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति ॥

प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ ३ । ३ । १६३ ॥

किमर्थं प्रेषादिष्वर्थेषु कृत्या विधीयन्ते नाविशेषेण विहिताः† कृत्यास्ते प्रेषा-
दिषु भविष्यन्त्यन्यत्र च । प्रेषादिषु कृत्यानां विधाने नियमार्थम् । नियमार्थोऽय-
मारम्भः । प्रेषादिष्वेव कृत्या यथा स्युरिति ॥

प्रैषादिषु कृत्यानां वचनं नियमार्थमिति चेत्तदनिष्टम् ॥ १ ॥

प्रैषादिषु कृत्यानां वचनं नियमार्थमिति चेत्तदनिष्टं प्राप्नोति । न हि प्रैषादिष्वेव कृत्या इष्यन्ते । किं तर्हि । अविशेषेणेष्यन्ते । बुसोपेन्ध्यम् तृणोपेन्ध्यम् घनघात्यम् ॥

विध्यर्थं तु स्त्रियाः प्रागिति वचनात् ॥ २ ॥

विध्यर्थं तु प्रैषादिषु कृत्यानां वचनम् । अयं प्रैषादिष्वर्थेषु लोड्भिधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितान्कृत्यान्वाधते । वासरूपेण कृत्या अपि भविष्यन्ति* । न स्युः । किं कारणम् । स्त्रियाः प्रागिति वचनात् । प्राक्स्त्रिया वासरूपः† ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ ३ । ३ । १६७ ॥

प्रथमान्तेष्विति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । इह मा भूत् । काले भुङ्क्ते ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रैषादिष्विति वर्तते‡ । तच्चावश्यं प्रैषादिग्रहण-मनुवर्त्यम् । प्रथमान्तेष्विति हुच्यमान इहापि प्रसज्येत ।

कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

* ३.१. ९४.

† ३.३. ९४.

‡ ३.३. १६३.

धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ॥ ३ । ४ । १ ॥

प्रत्यय इति* वर्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । अधातुप्रत्ययानामपि धातु-
संबन्धे साधुत्वं यथा स्यात् । गोमानासीत् । गोमान्भवितेति† ॥

इह पश्यामो भूतकालो भविष्यत्कालेनाभिसंबध्यमानो भविष्यत्कालः संपद्यते ।
कस्मान्न भविष्यत्कालो भूतकालेनाभिसंबध्यमानो भूतकालः संपद्यते ।

धातुसंबन्धे प्रत्ययस्य यथाकालविधानात्सिद्धम् ॥ १ ॥

यथाकालविहिता एवैते प्रत्ययाः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्ते ॥ कथं तर्हि
कालान्यत्वं गम्यते ।

उपपदस्य तु कालान्यत्वम् ॥ २ ॥

उपपदस्यैतत्कालान्यत्वम् ॥ कुतो नु खल्वेतदग्निष्टोमयाजीत्येतदुपपदं भविष्यति
न पुनर्जनितेति । एवं तर्ह्यस्त्यादिभिर्योगे । अस्त्यादिविषयाः प्रत्ययाः साधव इति
वक्ष्यामि । के पुनरस्त्यादयः । अस्तिभूजनयः ॥ एवमपि यदास्त्यादीनामेवास्त्या-
दिभिर्योगस्तदा न ज्ञायते कः कस्य कालमनुवर्तत इति । भावि कृत्यमासीत् । पुत्रो
जनिष्यमाण आसीत् ॥ एवं तर्हि वाक्यमेवैतदेवंजातीयकं प्रयुज्यते । अग्निष्टोमया-
जीत्येतत्तस्मिन्भविता । कस्मिन् । योऽस्य पुत्रो जनिता । कदा । यदानेनाग्निष्टो-
मेनेष्टं भवति‡ ॥

क्रियासमभिवहारे लोड्डोटो हिस्वौ वा च तद्ध्रस्वोः ॥ ३ । ४ । २ ॥

हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं लादेशप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं हिः परस्मैपदानां यथा स्यात्स्व
आत्मनेपदानामिति । किं प्रयोजनम् । लादेशप्रतिषेधार्थम् । लादेशौ हिस्वौ मा
भूतामिति । किं च स्याद्यदि लादेशौ हिस्वौ स्याताम् । तिङन्तं पदमिति§ पदसंज्ञा न

* ३.१.१.

† ५.२. ९४.

‡ ३.२. ६५.

§ १.४. १४.

स्यात् ॥ मा भूदेवम् । सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा भविष्यति । कथं स्वाद्युत्पत्तिः । लकारस्य कृत्वात्प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् । लकारः कृत्स्थ कृत्वा-
त्कृत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रया प्रातिपदिकाश्रया स्वाद्युत्पत्तिरपि
भविष्यति* ॥ यदि स्वाद्युत्पत्तिः सुपां श्रवणं प्राप्नोति । अव्ययादिति† सुश्लुग्भविष्यति ।
कथमव्ययत्वम् । विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा निपातो
ऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा ‡ ॥ इह तर्हि स भवौलुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति तिङतिङः
[८.१.२८] इति निघातो न प्राप्नोति ॥

समसंख्यार्थं च ॥ २ ॥

समसंख्यार्थं च हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम्§ । हिः परस्मैप-
दानां यथा स्यात्स्व आत्मनेपदानां व्यतिकरो मा भूदिति ॥

न वा तध्वमोरादेशवचनं ज्ञापकं पदादेशस्य ॥ ३ ॥

न वा हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । किं कारणम् । तध्वमोरा-
देशवचनं ज्ञापकं पदादेशस्य । यदयं वा च तध्वमोरित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः
पदादेशौ हिस्वाविति ॥

तत्र पदादेशे पिच्वाटोः प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

तत्र पदादेशे पिच्वस्याटश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । पिच्वस्य तावत् । स भवौ-
लुनीहि¶ लुनीहीत्येवायं लुनाति । आटः खल्वपि । सोऽहं लुनीहि** लुनीहीत्येवं
लुनानि ॥ पिच्वस्य तावन्न वक्तव्यः । पितृप्रतिषेधे†† योगविभागः करिष्यते । इह
सोर्हिर्भवति । ततोऽपिच । अपिच भवति यावान्हिर्नाम ॥ आटश्चापि न वक्तव्यः । आटि
कृते साट्स्यादेशो भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । आट्टियतामादेश इति किमत्र
कर्तव्यम् । परत्वादाडागमः । नित्य आदेशः । कृते ऽप्याटि प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति ।
आडपि नित्यः । कृते ऽप्यादेशे प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । अनित्य आट् । अन्यस्य
कृते ऽप्यादेशे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते ऽपि प्राप्नोति शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो
भवति । आदेशो ऽप्यनित्यः । अन्यस्य कृत आटि प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य
च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । उभयोरनित्ययोः परत्वादाडागमः । आटि कृते
साट्स्यादेशो भविष्यति ॥ इदं तर्हि सोऽहं भुङ्क्ते भुङ्क्तेत्येवं भुनजा इति श्रसोर-
क्षोपः [६.४.१११] इत्यकारलोपो न प्राप्नोति ॥ समसंख्यार्थत्वं चाप्यपरिहृतमेव ॥

* ३.१. ९३; १.२. ४६; ४.१.२. † २.४. ८२. ‡ १.४. ५० ब; १.२. ३७. § १.३. १०.

¶ १.२. ४; ६.४. ११३; (३.१.४).

** २.४. ९२.

†† ३.४. ८७.

सिद्धं तु लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्विर्वचनात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ केन विहितस्य क्रियासमभिहारे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्विर्वचनमुच्यते । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवति क्रियासमभिहारे लोडिति यदयं क्रियासमभिहारे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्विर्वचनं शास्ति । कुतो नु खल्वेतज्ज्ञापकादत्र लोड्विष्यति न पुनर्य एवासावविशेषविहितः स यदा क्रियासमभिहारे भवति तदास्य द्विर्वचनं भवतीति । लोण्मध्यमपुरुषैकवचन एव खल्वपि सिद्धं स्यादिमौ चान्यौ हिस्वौ सर्वेषां पुरुषाणां सर्वेषां वचनानामिष्येते । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं लादेशप्रतिषेधार्थं समसंख्यार्थं चेति । नैष दोषः ।

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

योगविभागः करिष्यते । क्रियासमभिहारे लोड्भवति । ततो लोटो हिस्वौ भवतः । लोटित्येवानुवर्तते । लोटौ यौ हिस्वाविति । कथं वा च तद्ध्वमोरिति । वा च तद्ध्वंभाविनो लोट इत्येवमेतद्विज्ञायते ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ३ । ४ । ४ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । अनुप्रयोगो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । हिस्वान्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं यथाविधीति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । समुच्चये सामान्यवचनस्य [३.४.५] इति वक्ष्यति तत्रान्तरेण वचनं यथाविध्यनुप्रयोगो भविष्यति ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ३ । ४ । ५ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । अनुप्रयोगो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । हिस्वान्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं सामान्यवचनस्येति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सामान्यवचनस्यानुप्रयोगोऽस्तु विशेषवचनस्येति सामान्यवचनस्यैवानुप्रयोगो भविष्यति लघुत्वात् ॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ३।४।८ ॥

उपसंवादाशङ्कयोर्वचनानर्थक्यं लिङर्थत्वात् ॥ १ ॥

उपसंवादाशङ्कयोर्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । लिङर्थत्वात् । लिङर्थे लेट् [३.४.७] इत्येव सिद्धम् ॥ कः पुनर्लिङर्थः । केचित्तावदाहुः । हेतुहेतुमतोर्लिङ् [३.३.१५६] इति । अपर आहुः । वक्तव्य एवैतस्मिन्विशेषे लिङ् । प्रयुज्यते हि लोके यदि मे भवानिदं कुर्यादहमपि त इदं दद्याम् ॥

तुमर्थं सेसेनसेऽसेनकसेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्त- वैतवेङ्गुतवेनः ॥ ३।४।९ ॥

तुमर्थं इत्युच्यते कस्तुमर्थः । कर्ता* । यद्येवं नार्थस्तुमर्थग्रहणेन । येनैव खल्वपि हेतुना कर्तरि तुमुन्भवति तेनैव हेतुना सयादयोऽपि भविष्यन्ति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति 'यत्तुमर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽस्त्यन्यः कर्तुस्तुमुनोऽर्थ' इति । कः पुनरसौ । भावः । कुतो नु खल्वेतद्भावे तुमुन्भविष्यति न पुनः कर्मादिषु कारकेष्विति । ज्ञापकादयं कर्तुरपकृष्यते न चान्यस्मिन्नर्थ आदिश्यते अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति स्वार्थे भविष्यति । तद्यथा । गुप्तिज्जिह्वः सन् [३.१.५] यावादिभ्यः कन् [५.४.२९] इति । सोऽसौ स्वार्थे भवन्भावे भविष्यति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अव्ययकृतो भावे भवन्तीत्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥

उदीचां माडो व्यतीहारे ॥ ३।४।१९ ॥

किमर्थं मेडः सानुबन्धकस्यात्त्वभूतस्य† ग्रहणं क्रियते नोदीचां मेड इत्येवोच्येत । तत्रायमप्यर्थ उदीचां मेड इति व्यतिहारग्रहणं न कर्तव्यं भवति । किं कारणम् । तद्विषयो हि सः । व्यतिहारविषय एव मयतिः ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यन्मेडः सानुबन्धकस्यात्त्वभूतस्य ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं

भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधे पृथक्क-
निर्देशो ज्ञाकारान्तत्वादित्युक्तं* तन्न वक्तव्यं भवति ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते न समानकर्तृकयोः पूर्वकाले [३. ४. २१] इत्येव सिद्धम् ।
अपूर्वकालार्थो ज्यमारम्भः । पूर्वं ह्यसौ याचते पश्चादपमयते ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ ३ । ४ । २१ ॥

इह कस्मान्न भवति । पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद्व्रजतीति । स्वशब्देनोक्तत्वान्न भवति । न
तर्हीदानीमिदं भवति पूर्वं भुङ्क्ता ततो व्रजतीति । नैतत्क्रियापौर्वकाल्यम् । किं तर्हि ।
कर्तृपौर्वकाल्यमेतत् । पूर्वं ह्यसौ भुङ्क्तान्येभ्यो भोक्तृभ्यस्ततः पश्चाद्व्रजत्यन्येभ्यो
व्रजितृभ्यः ॥

इह कस्मान्न भवति । आस्यते भोक्तुमिति । कुतः कस्मान्न भवति किमासेराहो-
स्विद्भुजेः । भुजेः कस्मान्न भवति । अपूर्वकालत्वात् । आसेस्तर्हि कस्मान्न भवति ।
यस्मादत्र लङ्भवाति । एतदत्र प्रष्टव्यं लङ्न कथं भवतीति । लट्वात्र वा-
सरूपेणा भविष्यति ॥

समानकर्तृकयोरिति बहुष्वप्राप्तिः ॥ १ ॥

समानकर्तृकयोरिति बहुषु क्त्वा न प्राप्नोति । ज्ञात्वा भुङ्क्ता पीत्वा व्रजतीति ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति । द्विवचननिर्देशात् । द्विवचनेनार्थं निर्देशः क्रियते तेन
द्वयोरेव पौर्वकाल्ये स्याद्बहुनां न स्यात् ॥

सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । क्रियाप्रधानत्वात् । क्रियाप्रधानो ज्यं निर्देशः । नात्र निर्देश-
स्तन्त्रम् ॥ कथं पुनस्तेनैव नाम निर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात् । तत्कारी च
भवांस्तद्वेषी च । नान्तरीयकत्वादत्र द्विवचनेन निर्देशः क्रियते । अवश्यं कयाचिद्वि-
भक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्यः । तथा । कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सतुर्षं
सपलालमाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति ।
तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्सशकलान्सकण्टकानाहरति नान्तरीयकत्वात् । स
यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वाद्वि-
वचनेन निर्देशः क्रियते । न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रम् ॥ एवमपि

लोकविज्ञानान्न सिध्यति ॥ ३ ॥

तद्यथा । लोके ब्राह्मणानां पूर्वं आनीयतामित्युक्ते सर्वपूर्वं आनीयते । एवमिहापि सर्वपूर्वायाः क्रियायाः प्राप्नोति ॥

अनन्यवचनात्तु सिद्धम् ॥ ४ ॥

समानकर्तृकयोरनन्यस्येति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं समानकर्तृकयोरिति बहुष्वप्राप्तिरिति । परिहृतमेतत्सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वादिति । ननु चोक्तमेवमपि लोकविज्ञानान्न सिध्यतीति । नैष दोषः । सर्वेषामत्र व्रजिक्रियां प्रति पौर्वकाल्यम् । ज्ञात्वा व्रजति भुक्त्वा व्रजति पीत्वा व्रजतीति । एवं च कृत्वा प्रयोगो अनियतो भवति । ज्ञात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । पीत्वा ज्ञात्वा भुक्त्वा व्रजतीति ॥

व्यादाय स्वपितीत्युपसंख्यानमपूर्वकालत्वात् ॥ ५ ॥

व्यादाय स्वपितीत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अपूर्वकालत्वात् । पूर्वं ह्यसौ स्वपिति पश्चाद्व्याददाति ॥

न वा स्वप्नस्यावरकालत्वात् ॥ ६ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । स्वप्नस्यावरकालत्वात् । अवरकालः स्वप्नः । अवश्यमसौ व्यादाय मुहूर्तमपि स्वपिति ॥

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ ३ । ४ । २४ ॥

किमियं प्राप्ते विभाषाहोस्विदप्राप्ते । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते । आभीक्ष्ण्य* इति वा नित्ये प्राप्ते ज्यत्र वाप्राप्ते । किं चातः । यदि प्राप्त आभीक्ष्ण्ये अनिष्टा विभाषा प्राप्नोत्यन्यत्र चेष्टा न सिध्यति । अथाप्राप्ते

अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधो वक्तव्यः† ॥ स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तमेतदमैवाव्ययेन [२. २. २०] इत्यत्रैवकारकरणस्य प्रयोजनममैवाव्ययेन यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्र‡ समासो यथा स्यादमा चान्येन च यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्र मा भूदिति ॥

स्वादुमि णमुल् ॥ ३।४।२६ ॥

किमर्थं स्वादुमि मकारान्तत्वं निपात्यते न खमुञ्प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते* ।

स्वादुमि मान्तनिपातनमीकाराभावार्थम् ॥ १ ॥

स्वादुमि मान्तनिपातनं क्रियत ईकाराभावार्थम् । ईकारो† मा भूदिति । स्वाद्वीं कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते स्वादुंकारं यवागूं भुङ्क्ते ॥

च्यन्तस्य च मकारान्तार्थम् ॥ २ ॥

च्यन्तस्य च मकारान्तत्वं निपात्यते । अस्वादु स्वादु कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते ॥

आ च तुमुनः समानाधिकरणे ॥ ३ ॥

आ च तुमुनः‡ प्रत्ययाः समानाधिकरणे वक्तव्याः । केन । अनुप्रयोगेण । किं प्रयोजनम् । स्वादुंकारं यवागूर्भुज्यते देवदत्तेनेति देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । णमुलाभिहितः कर्तेति§ । ननु च भुजिप्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया । यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया यवाग्वां द्वितीया प्राप्नोति । किं कारणम् । णमुलानभिहितं कर्मेति ॥ यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इह हि स्वादुंकारं यवागूं भुङ्क्ते देवदत्त इति यवाग्वां द्वितीया न स्यात् । किं कारणं न स्यात् । णमुलाभिहितं कर्मेति । ननु च भुजिप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया । यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति । किं कारणम् । णमुलानभिहितः कर्तेति ॥

अथानेन क्लायामर्थः । पक्कौदनो भुज्यते देवदत्तेनेति । वाढमर्थः । देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । क्लयाभिहितः कर्तेति । ननु च भुजिप्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया । यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीयौदने द्वितीया प्राप्नोति । किं कारणम् । क्लयानभिहितं कर्मेति ॥ यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इह हि पक्कौदनं भुङ्क्ते देवदत्त इत्यौदने द्वितीया

न स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । क्लयाभिहितं कर्मेति । ननु च भुजिप्रत्यये-
नानभिहितं कर्मेति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया । यदि सत्यभिधाने
चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया
देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति । किं कारणम् । क्लयानभिहितः कर्तेति ॥

अथानेन तुमुन्यर्थः । भोक्तुमोदनः पच्यते देवदत्तेनेति । वाढमर्थः । देवदत्ते
तृतीया यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । तुमुनाभिहितः कर्तेति । ननु च
पचिप्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया । यदि
सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति
तृतीयौदने द्वितीया प्राप्नोति । किं कारणम् । तुमुनानभिहितं कर्मेति ॥ यदि पुन-
रयं कर्मणि विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इह हि भोक्तुमोदनं पचति देवदत्त इत्यौदने
द्वितीया न स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । तुमुनाभिहितं कर्मेति । ननु च पचि-
प्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया । यदि सत्य-
भिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति
द्वितीया देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति । किं कारणम् । तुमुनानभिहितः कर्तेति ॥

अथानेनेहार्थः । पक्त्वौदनं ग्रामो गम्यते देवदत्तेनेति । वाढमर्थः । देवदत्ते तृती-
या यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । क्लयाभिहितः कर्तेति । ननु च गमि-
प्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया । यदि सत्य-
भिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति
तृतीया यदुक्तमोदने द्वितीया प्राप्नोतीति स इह दोषो न जायते ॥

तत्तर्हि वक्तव्यमा च तुमुनः समानाधिकरण इति । न वक्तव्यम् । अव्ययकृतो
भावे भवन्तीति भावे भविष्यन्ति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं
गंस्यते । तुमर्थ इति* वर्तते । तुमर्थश्च कः । भावः ॥

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३ । ४ । ३२ ॥

ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं गोष्पदप्रं वृष्टो देव इति ।
प्रातिः पूरणकर्मा तस्मादेष कः† । यदि को विभक्तीनां श्रवणं प्राप्नोति । श्रूयन्त
एवात्र विभक्तयः । तद्यथा । एकेन गोष्पदप्रेण ॥

करणे हनः ॥ ३।४।३७ ॥

हनः करणे ऽनर्थकं वचनं हिंसार्थेभ्यो णमुल्विधानात् ॥ १ ॥

हनः करणे ऽनर्थकं वचनम् । किं कारणम् । हिंसार्थेभ्यो णमुल्विधानात् । हिंसार्थेभ्यो णमुल्विधीयते* तेनैव सिद्धम् ॥

अर्थवत्त्वहिंसार्थस्य विधानात् ॥ २ ॥

अर्थवत्तु हन्तेर्णमुल्वचनम् । कोऽर्थः । अहिंसार्थस्य विधानात् । अहिंसार्थाण्यु-
मुल्यथा स्यात् । अस्ति पुनरयं कचिद्धन्तिरहिंसार्थो यदर्थो विधिः स्यात् । अस्ती-
त्याह । पाण्युपघातं वेदिं हन्ति ॥

नित्यसमासार्थं च ॥ ३ ॥

नित्यसमासार्थं च हिंसार्थादपि हन्तेरनेन विधिरेषितव्यः† ॥ कथं पुनरिच्छ-
तापि हिंसार्थाद्धन्तेरनेन विधिर्लभ्यः । अनेनास्तु तेन वेति तेन स्याद्विप्रतिषेधेन ।

हन्तेः पूर्वविप्रतिषेधो वार्त्तिकेनैव ज्ञापितः ।

यदयं नित्यसमासार्थं चेत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो हिंसार्थादपि हन्तेरनेन विधिर्भ-
वतीति ॥

अधिकरणे बन्धः ॥ ३।४।४१ ॥

इह कस्मान्न भवति । यामे बद्ध इति । एवं वक्ष्यामि । अधिकरणे बन्धः संज्ञा-
याम् [४१-४२] । ततः कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिबहोः [४३] इति । कथमट्टालिका-
बन्धं बद्धः चण्डालिकाबन्धं बद्धः । उपमाने कर्मणि च [४५] इत्येवं भविष्यति ॥

तिर्यच्यपवर्गे ॥ ३।४।६० ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । तिरश्चीति भवितव्यम् । सौत्रोऽयं निर्देशः ॥

नाधार्थप्रत्यये च्यर्थे ॥ ३।४।६२ ॥

अर्थग्रहणं किमर्थम् । नाधाप्रत्यय इतीयत्युच्यमान इहैव स्यात् द्विधाकृत्य । इह

न स्यात् द्वैधंकृत्य* । अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । नाधाप्रत्यये च सिद्धं भवति यथान्यस्तेन समानार्थः ॥ अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । हिरुकृत्वा पृथकृत्वा ॥

अन्वच्यानुलोम्ये ॥ ३ । ४ । ६४ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । अनूचीति भावितव्यम् । सौत्रोऽयं निर्देशः ॥

कर्तरि कृत् ॥ ३ । ४ । ६७ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

कर्तरि कृद्वचनमनादेशे स्वार्थविज्ञानात् ॥ १ ॥

कर्तरि कृतो भवन्तीत्युच्यते आदेशे स्वार्थविज्ञानात् । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति । तद्यथा । गुप्तिज्जिह्वः सन् [३.१.५] यावादिभ्यः कन् [५.४.२९] इति । एवमिमे प्रत्ययाः कृतः स्वार्थे स्युः । स्वार्थे मा भूवन्कर्तरि यथा स्युरित्येवमर्थमिदमुच्यते ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । यमिच्छति स्वार्थ आह तम् । भावे घञ्भवतीति† ॥ कर्मणि तर्हि मा भूवन्निति । कर्मण्यपि यमिच्छत्याह तम् । धः कर्मणि शृन् [३.२.१८१] इति ॥ करणाधिकरणयोस्तर्हि मा भूवन्निति । करणाधिकरणयोरपि यमिच्छत्याह तम् । ल्युट्करणधिकरणयोर्भवतीति‡ ॥ संप्रदानापादानयोस्तर्हि मा भूवन्निति । संप्रदानापादानयोरपि यमिच्छत्याह तम् । दाशगोघ्नौ संप्रदाने [३.४.७३] भीमादयो ऽपादाने [७४] इति ॥ य इदानीमतोऽन्यः प्रत्ययः शेषः सोऽन्तरेण वचनं कर्तर्येव भविष्यति ॥ तदेव तर्हि प्रयोजनं स्वार्थे मा भूवन्निति । ननु चोक्तं यमिच्छति स्वार्थ आह तं भावे घञ्भवतीति । अन्यः स भावो वाह्यः प्रकृत्यर्थात् । अनेनेदानीमाभ्यन्तरे भावे स्युस्तत्र मा भूवन्निति कर्तृग्रहणम् । कः पुनरेतयोर्भावयोर्विशेषः । उक्तो भावभेदो भाष्ये§ ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्र ख्युनादिप्रतिषेधो नानावाक्यत्वात् ॥ २ ॥

तत्र ख्युनादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । ख्युनादयः॥ कर्तरि मा भूवन्निति । ननु

* ५.१. ४२; ४५.

† ३.३. १८.

‡ ३.३. ११७.

§ ३.१. ६७*.

॥ ३.२. ५६.

च करणे ल्युनादयो विधीयन्ते ते कर्तरि न भविष्यन्ति । तेन च करणे स्युरनेन च कर्तरि । ननु चापवादत्वात्ल्युनादयो बाधकाः स्युः । न स्युः । किं कारणम् । नाना-
वाक्यत्वात् । नाना वाक्यं तच्चेदं च । समानवाक्ये ऽपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्ते नाना-
वाक्यत्वाद्वाधनं न प्राप्नोति ॥

तद्वच्च कृत्येष्वेवकारकरणम् ॥ ३ ॥

एवं च कृत्वा कृत्येष्वेवकारः क्रियते । तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः [३.४.७०] इति ।
भावे चाकर्मकेभ्य इति* ॥ किं प्रयोजनम् ।

तच्च भव्याद्यर्थम् ॥ ४ ॥

भव्यादिषु[†] समावेशः सिद्धो भवति । गेयो माणवकः साक्षाम् । गेयानि माण-
वकेन सामानीति ॥

ऋषिदेवतयोस्तु कृद्भिः समावेशवचनं ज्ञापकमसमावेशस्य ॥ ५ ॥

यदयं कर्तरि ऋषिदेवतयोः [३.२.१८६] इति सिद्धे सति समावेशे समावेशार्थं
चकारं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न भवति समावेश इति ॥ किमर्थं तर्हि कृत्ये-
ष्वेवकारः क्रियते ।

एवकारकरणं च चार्थं ॥ ६ ॥

एवकारकरणं च चार्थं द्रष्टव्यम् । तयोर्भावकर्मणोः कृत्या भवन्ति भव्यादीनां
कर्तरि चेति ॥ किं प्रयोजनम् ।

तच्च भव्याद्यर्थम् ॥ ७ ॥

भव्यादिषु समावेशः सिद्धो भवति । गेयो माणवकः साक्षाम् । गेयानि माण-
वकेन सामानीति ॥

यत्तावदुच्यत ऋषिदेवतयोस्तु कृद्भिः समावेशवचनं ज्ञापकमसमावेशस्येति नैत-
ज्ज्ञापकसाध्यमपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्त इति । एष एव न्यायो यदुतापवादैरुत्सर्गा
बाध्येरन् । ननु चोक्तं नानावाक्यत्वाद्वाधनं न प्राप्नोतीति । न विदेशस्थमिति कृत्वातो
नाना वाक्यं भवति । विदेशस्थमपि सदेकवाक्यं भवति । तद्यथा । द्वितीये ऽध्याये
लुगुच्यते[‡] तस्य चतुर्थषष्ठ्योरलुगुच्यते[§] ऽपवादः ॥ यदप्युच्यत एवकारकरणं च
चार्थं इति कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते । कथमेवकारार्थे वर्तते । स एष

एवकारः स्वार्थे वर्तते । किं प्रयोजनम् । ज्ञापकार्यम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञाप-
यत्याचार्य इत* उत्तरं समावेशो भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । तच्च
भव्याद्यर्थम् । भव्यादिषु समावेशः सिद्धो भवति । गेयो माणवकः साम्नाम् । गेयानि
माणवकेन सामानीति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यत इहापि समावेशः प्राप्नोति । दाशगोघ्नौ
संप्रदाने [३.४.७३] भीमादयोऽप्रादाने [७४] इति । अत्रापि सिद्धं भवति । यदयमा-
दिकर्मणि क्तः कर्तरि च [७१] इति सिद्धे समावेशे समावेशं शास्ति तज्ज्ञापय-
त्याचार्यः प्रागमुतः† समावेशो भवतीति ॥

किं पुनरयं प्रत्ययनियमः । धातोः परो ऽकारो ऽकशब्दो वा नियोगतः कर्तारं
ब्रुवन्कृत्संज्ञश्च भवति प्रत्ययसंज्ञश्चेति । आहोस्वित्संज्ञानियमः । धातोः परो ऽकारो
ऽकशब्दो वा स्वभावतः कर्तारं ब्रुवन्कृत्संज्ञश्च भवति प्रत्ययसंज्ञश्चेति । कश्चात्र
विशेषः ।

तत्र प्रत्ययनियमे ऽनिष्टप्रसङ्गः ॥ ८ ॥

तत्र प्रत्ययनियमे सत्यनिष्टं प्राप्नोति । काष्ठभिदब्राह्मणः । बलभिदब्राह्मणः ।
एषोऽपि नियोगतः कर्तारं ब्रुवन्कृत्संज्ञश्च स्यात्प्रत्ययसंज्ञश्च ॥

संज्ञानियमे सिद्धम् ॥ ९ ॥

संज्ञानियमे सति सिद्धं भवति ॥ यदि संज्ञानियमो विभक्तादिषु दोषः । विभक्ता
भ्रातरः पीता गाव इति न सिध्यति । प्रत्ययनियमे पुनः सति परिगणिताभ्यः प्रकृ-
तिभ्यः परः क्तो नियोगतः कर्तारमाह‡ न चेमास्तत्र परिगण्यन्ते प्रकृतयः ॥

विभक्तादिषु चाप्राप्तिः प्रकृतेः प्रत्ययपरवचनात् ॥ १० ॥

विभक्तादिषु च प्रत्ययनियमस्याप्राप्तिः । किं कारणम् । प्रकृतेः प्रत्ययपरव-
चनात् । परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्तः स्वभावतः कर्तारमाह न चेमास्तत्र परि-
गण्यन्ते ॥ न तर्हीदानीमयं साधुर्भवति । भवति साधुर्न तु कर्तरि । कथं तर्हीदानी-
मत्र कर्तृत्वं गम्यते । अकारो मत्वर्थीयः§ । विभक्तमेषामस्ति विभक्ताः ।
पीतमेषामस्ति पीता इति । अथवोत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । विभक्तधना विभक्ताः ।
पीतोदकाः पीता इति ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ३ । ४ । ६९ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । ल एतेषु साधनेषु यथा स्यात्कर्तरि च कर्मणि च भावे चा-

कर्मकेभ्य इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । भावकर्मणोरात्मनेपदं विधीयते शेषात्कर्तरि परस्मैपदमेतावांश्च लो यदुत परस्मैपदमात्मनेपदं च* । स चायमेवं विहितः ॥ अत उत्तरं पठति ।

लग्नहणं सकर्मकनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

लग्नहणं क्रियते सकर्मकनिवृत्त्यर्थम् । सकर्मकाणां भावे लो मा भूदिति ॥ यदि पुनस्तत्रैवाकर्मकग्रहणं क्रियेत† ॥ तत्तत्राकर्मकग्रहणं कर्तव्यम् ॥ ननु चेहापि क्रियते । भावे चाकर्मकेभ्य इति ॥ परार्थमेतद्भविष्यति । तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः [७०] भावे चाकर्मकेभ्य इति ॥ यावदिह लग्नहणं तावत्तत्राकर्मकग्रहणम् । इह वा लग्नहणं क्रियेत तत्र वाकर्मकग्रहणं को न्वत्र विशेषः ॥ अयमस्ति विशेषः । इह लग्नहणे क्रियमाण आनः‡ कर्तरि सिद्धो भवति । तत्र पुनरकर्मकग्रहणे क्रियमाण आनः कर्तरि न प्राप्नोति ॥ तत्राप्यकर्मकग्रहणे क्रियमाण आनः कर्तरि सिद्धो भवति । कथम् । भावकर्मणोरित्यतो ज्यद्यदात्मनेपदानुक्रमणं सर्वं तत्कर्त्रर्थम् ॥

विप्रतिषेधाद्धानः कर्तरि ॥ विप्रतिषेधाद्धानः कर्तरि भविष्यति । तत्र भावकर्मणोरित्येतदस्तु कर्तरि कृत् [३. ४. ६७] इति कर्तरि कृदित्येतद्भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥

सर्वप्रसङ्गस्तु । सर्वेभ्यस्तु धातुभ्य आनः कर्तरि प्राप्नोति । परस्मैपदिभ्योऽपि ॥ नैष दोषः । अनुदात्तङित इत्येष योगोऽनियमार्थो भविष्यति ॥ यद्येष योगो नियमार्थो विधिर्न प्रकल्पते । आस्ते शेत इति । अथ विध्यर्थ आनस्य नियमो न प्राप्नोति । आसीनः शयानः । तथा नेर्विशः [१. ३. १७] इत्येवमाद्यनुक्रमणं यदि नियमार्थं विधिर्न प्रकल्पते । अथ विध्यर्थमानस्य नियमो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि नियमार्थम् । ननु चोक्तं विधिर्न प्रकल्पत इति । विधिश्च प्रकृप्तः । कथम् । भावकर्मणोरित्यत्रानुदात्तङित इत्येतदनुवर्तिष्यते । यद्यनुवर्तत एवमप्यनुदात्तङित एव भावकर्मणोरात्मनेपदं प्राप्नोति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते॥ । अनुदात्तङित आत्मनेपदं भवति । ततो भावकर्मणोः । ततः कर्तरि । कर्तरि चात्मनेपदं भवति । अनुदात्तङित इत्येव । भावकर्मणोरिति निवृत्तम् । ततः कर्मव्यतिहारे । कर्तरीत्येवानुवर्तते अनुदात्तङित इत्यपि निवृत्तम् ॥ यदप्युच्यते तथा नेर्विश इत्येवमाद्यनुक्रमणं यदि नियमार्थं विधिर्न प्रकल्पते ऽयं विध्यर्थमानस्य नियमो न प्राप्नोतीत्यस्तु विध्यर्थम् । ननु चोक्तमानस्य नियमो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । यथैवात्राप्राप्तास्तङो भवन्त्येवमानोऽपि भविष्यति ॥

सर्वत्राप्रसङ्गस्तु ॥ सर्वेषु तु साधनेष्वानो न प्राप्नोति । विप्रतिषेधाद्वाः कर्तरीति भावकर्मणोर्न स्यात्कर्तर्येव स्यात् । इह पुनर्लभहणे क्रियमाणे कर्तरि कृदित्येतदस्तु लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्येतद्भ-
विष्यति विप्रतिषेधेन ॥

सर्वप्रसङ्गस्तु ॥ लादेशः सर्वेषु साधनेषु प्राप्नोति । शतृक्सू च भावकर्मणोरपि प्राप्नुतः ॥ नैष दोषः । शेषात्परस्मैपदं कर्तरीत्येवं तौ कर्तारं ह्रियेते ॥

लस्य ॥ ३ । ४ । ७७ ॥

लादेशो सर्वप्रसङ्गो अविशेषात् ॥ १ ॥

लादेशो सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्य लकारस्यादेशः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । लु-
नाति लभते । किं कारणम् । अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयत एवंजाती-
यकस्य लकारस्यादेशो भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥

अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् । अर्थवतो लकारस्य ग्रहणं न चैषो ऽर्थवान् ॥

अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेन्न वर्णग्रहणेषु ॥ २ ॥

अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । वर्णग्रहणमिदं न चैतद्ग्रहण-
णेषु भवत्यर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति ॥

तस्माद्विशिष्टग्रहणम् ॥ ३ ॥

तस्माद्विशिष्टस्य लकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । धातोः [३. १. ९१] इति
वर्तते ॥ एवमपि शाला माला मल्ल इत्यत्र प्राप्नोति । उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्राति-
पदिकानि ॥ एवमपि नन्दनः* अत्र प्राप्नोति । इत्संज्ञात्र वाधिका भविष्यति† । इ-
हापि तर्हि वाधेत । पचति पठतीति । इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति । इदम-
स्तीत्कार्यं लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात् । लिति त्युच्यते
न चात्र लितं पश्यामः । अथापि कथञ्चिद्वचनाद्वा अनुवर्तनाद्वेत्संज्ञकानामादेशः स्या-
देवमपि न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न लादेशो लिङ्कृतं भवतीति यदयं णलं
लितं करोति ॥ अथाप्युणादयो व्युत्पाद्यन्त एवमपि न दोषः । क्रियते विशिष्ट-
ग्रहणं लस्येति ॥

लादेशो वर्णविधेः पूर्वविप्रतिषेद्धम् ॥ ४ ॥

लादेशो वर्णविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन* । लादेशस्यावकाशः । पचतु पठतु ।
वर्णविधेरवकाशः । दध्यत्र मध्यत्र । इहोभयं प्राप्नोति । पचत्वत्र पठत्वत्रेति ।
लादेशो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

उक्तं वा ॥ ५ ॥

किमुक्तम् । लादेशो वर्णविधेरिति† ॥

टित् आत्मनेपदानां टेरे ॥ ३ । ४ । ७९ ॥

टित् एत्व आत्मनेपदेष्वानप्रतिषेधः ॥ १ ॥

टित् एत्व आत्मनेपदेष्वानस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पचमानः यजमानः । टित्
इत्येत्वं प्राप्नोति ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । ज्ञापकं वा सानुबन्धकस्यादेशवचन इत्कार्याभावस्येति‡ ॥ नैत-
दस्त्युक्तम् । एवं किल तदुक्तं स्याद्यद्येवं विज्ञायेत टित् आत्मनेपदम् टिदात्मनेपदम्
टिदात्मनेपदानामिति । तच्च न । टितो लकारस्य यान्यात्मनेपदानीत्येवमेतद्विज्ञायेत ॥
अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । टित् आत्मनेपदम् टिदात्मनेपदम् टिदात्मनेपदानामिति वि-
ज्ञायमाने अकुर्वि अत्रापि प्रसज्येत§ । नैष टित् । कस्तर्हि । ठित् । स चावश्यं ठित्-
तव्य आदिर्मा भूदिति¶ ॥ कथमिदोऽत् [३.४.१०६] इति । इदोऽदिति वक्ष्यामीति ।
तच्चावश्यं वक्तव्यं पर्यवपाद्यस्य मा भूत् । लविषीष्ट** ॥ इह तर्हि इषमूर्जमहमित
आदि आतो लोप इटि च [६.४.६४] इत्याकारलोपो न प्राप्नोति । तस्माद्विदेषः ॥
आदिस्तर्हि कस्मान्न भवति । सप्तदशादेशाः स्थानेयोगत्वं प्रयोजयन्ति तानेको नोत्स-
हते विहन्तुमिति कृत्वादिर्न भविष्यति । पर्यवपाद्यस्य तर्हि कस्मान्न भवति । लवि-
षीष्टेति । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति ॥ इदं तर्ह्युक्तं प्रकृतानामात्मने-
पदानामेत्वं भवतीति†† । के च प्रकृताः । तादयः‡‡ ॥

आने मुग्ज्ञापकं§§ त्वेत्वे टित्तामिशिसीरिचः¶¶ ।

* ३.४.८३; ६.१.७७. † १.४.२.* ‡ २.४.४९.* § ३.४.७८. ¶ १.१.४६.

** ३.४.१०२; ७.२.३५. †† २.४.४९.* ‡‡ ३.४.७८. §§ ७.२.८२. ¶¶ ३.४.८०, ८१.

डारौरःसु* टिदटितः प्रकृते तदुणे† कथम् ॥

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणत्वमाः ॥ ३ । ४ । ८२ ॥

णलः शित्करणं सर्वादेशार्थम् ॥ १ ॥

णल्लिशत्कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । सर्वादेशार्थम् । शित्सर्वस्येति‡ सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारे ऽलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत§ ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । अनित्त्वात्सिद्धमिति¶ । णकारः क्रियते तस्यानित्त्वात्सिद्धम् ॥ क एष परिहारो न्याय्यः । शकारमसि चोदितः । णकारं करिष्यामि शकारं न करिष्यामीति । णकारो वात्र क्रियेत शकारो वा को न्वत्र विशेषः । अवश्यमत्र णकारो वृद्ध्यर्थः कर्तव्यो णितीति** वृद्धिर्यथा स्यात् ॥ नार्थो वृद्ध्यर्थेन णकारेण । णित्त्वे योगविभागः करिष्यते†† । इदमस्ति गोतो णित् [७.१.९०] । ततो ऽल् । अल् च णिद्भवति । तत उत्तमो वेति ॥ एवं तर्हि लकारः क्रियते तस्यानित्त्वात्सिद्धम् । क एष परिहारो न्याय्यः । शकारमसि चोदितः । लकारं करिष्यामि शकारं न करिष्यामीति । लकारो वा क्रियेत शकारो वा को न्वत्र विशेषः । अवश्यमेवात्र स्वरार्थो लकारः कर्तव्यो णिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्‡‡ ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातुस्वरे§§ कृते द्विर्वचनं तत्रान्तर्यतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशो भविष्यति । कथं पुनरयमन्तोदात्तः स्याद्यदेकाच् । व्यपदेशिवद्भावेन । यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनान्तोदात्त एवमाद्युदात्तोऽपि तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशः प्रसज्येत । सत्यमेवमेतत् । न त्विदं लक्षणमस्ति धातोरादिरुदात्तो भवतीति । इदं पुनरस्ति धातोरन्त उदात्तो भवतीति । सोऽसौ लक्षणेनान्तोदात्तस्तत्रान्तर्यतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशो भविष्यति ॥ एतदप्यादेशो नास्त्यादेशस्यान्त उदात्तो भवतीति । प्रकृतितो ज्ञेन स्वरो लभ्यः प्रकृतिश्चास्य यथैवान्तोदात्तैवमाद्युदात्तापि ॥ द्विःप्रयोगे चापि द्विर्वचन उभयोरन्तोदात्तत्वं प्रसज्येत । अनुदात्तं पदमेकवर्जम् [६.१.१५८] इति नास्ति यौगपथेन

* २.४. ८५*. † ३.४. ९३*. ‡ १.१. ५५. § १.१. ५२. ¶ २.४. ८५*.

** ७.२. १९५. †† ७.१. ९१. ‡‡ ६.१. १९३. §§ ६.१. १६२.

संभवः । पर्यायः प्रसज्येत ॥ तस्मात्स्वरार्थो लकारः कर्तव्यः । लकारः क्रियते तस्यानित्वात्सिद्धम् ॥

अकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थम् ॥ ३ ॥

अकारः शित्कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । सर्वादेशार्थम् । शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारे ऽलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत ॥ ननु चाकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेण शकारं सर्वादेशो भविष्यति । अस्यन्यदकारस्याकारवचने प्रयोजनम् । किम् ।

अकारवचनं समसंख्यार्थम् ॥ ४ ॥

संख्यातानुदेशो* यथा स्यात् ॥

तस्माच्छित्करणम् ॥ ५ ॥

तस्माच्छकारः कर्तव्यः ॥ न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । प्रशिष्टनिर्देशो ऽयम् । अ अ अ । सोऽनेकान्तिशित्सर्वस्य [१.१.५५] इति सर्वादेशो भविष्यति ॥

लोढो लङ् ॥ ३।४।८५ ॥

लङ्प्रदतिदेशे जुस्भावप्रतिषेधः ॥ १ ॥

लङ्प्रदतिदेशे जुस्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । यान्तु वान्तु । लङ्ः शाकटायनस्यैव [३.४.१११] इति जुस्भावः प्राप्नोति ॥

उत्त्ववचनात्सिद्धम् ॥ २ ॥

उत्त्वमत्र बाधकं भविष्यति† । अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति सावकाशं चोत्त्वम् । कोऽवकाशः । पचतु पठतु । अत्रापीकारलोपः‡ प्राप्नोति । तद्यथैवोत्त्वमिकारलोपं बाधते एवं जुस्भावमपि बाधते । न बाधते । किं कारणम् । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न चाप्राप्त इकारलोप उत्त्वमारभ्यते जुस्भावे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्त इत्येवमुत्त्वमिकारलोपं बाधते जुस्भावं न बाधते ॥ एवं तर्हि वक्ष्यति तत्र लङ्ग्रहणस्य प्रयोजनं लङेव यो लङ् तत्र यथा स्याल्लङ्ग्रावेन यो लङ् तत्र मा भूदिति§ ॥

सेह्यपिच्च ॥ ३ । ४ । ८७ ॥

मेर्निः ॥ ३ । ४ । ८९ ॥

हिन्योरुत्वप्रतिषेधः ॥ १ ॥

हिन्योरुकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । लुनीहि लुनानि । एरुः [३.४.८६] इत्युत्वं प्राप्नोति ॥

न वोच्चारणसामर्थ्यात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । उच्चारणसामर्थ्यादत्रोत्वं न भविष्यति । अलघीयश्चैव हीकारोच्चारणमुकारोच्चारणादिकारं चोच्चारयत्युकारं च नोच्चारयति तस्यैतत्प्रयोजनमुत्वं मा भूदिति ॥

एत ऐ ॥ ३ । ४ । ९३ ॥

एत ऐत्व आहुणप्रतिषेधः ॥ १ ॥

एत ऐत्व आहुणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पचावेदम् पचामेदम् । आहुणे* कृत एत ऐदित्यैत्वं प्राप्नोति ॥

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षण आहुणोऽन्तरङ्गलक्षणमैत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

लिङः सीयुट् ॥ ३ । ४ । १०२ ॥

यामुडादेः सीयुट्प्रतिषेधः ॥ १ ॥

यामुडादेः† सीयुट् प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुयुः सुनुयुः । लिङः सीयुडिति सीयुट् प्राप्नोति ॥

न वा वाक्यापकर्षात् ॥ १ ॥

, न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । वाक्यापकर्षात् । वाक्यापकर्षाद्यासुट् सीयुट्
वाधियते ॥

सुट्तिथोस्त्वपकर्षविज्ञानम् ॥ ३ ॥

सुटोऽपीदानीं तिथोरपकर्षो विज्ञायेत* । कृषीष्ट कृषीष्टाः ॥

अनादेश्च सुट्चनम् ॥ ४ ॥

अनादेश्च सुट्क्तव्यः । कृषीयास्ताम् कृषीयास्थाम् । तकारथकारादोर्लिङ् इति
सुप्न प्राप्नोति ॥

न वा तिथोः प्रधानभावात्तद्विशेषणं लिङ्ग्रहणम् ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । तिथोः प्रधानभावात् । तिथावेवात्र प्रधानं
तद्विशेषणं लिङ्ग्रहणम् । नैवं विज्ञायते तकारथकारादोर्लिङ् इति । कथं तर्हि । तका-
रथकारयोः सुट्भवति तौ चेल्लिङ् इति ॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ॥ ३ । ४ । १०३ ॥

किमर्थं यासुटो ङित्वमुच्यते ।

यासुटो ङित्वचनं पिदर्थम् ॥ १ ॥

पिति वचनानि प्रयोजयन्ति ॥ अथ किमर्थमुदात्तवचनं क्रियते ।

उदात्तवचनं च ॥ २ ॥

किम् । पिदर्थमेव† ॥

आगमानुदात्तार्थं वा ॥ ३ ॥

अथवैतज्ज्ञापयत्याचार्य आगमा अनुदात्ता भवन्तीति ॥ असत्यन्यस्मिन्प्र-
योजने ज्ञापकं भवति । उक्तं चैतद्यासुटो ङित्वचनं पिदर्थमुदात्तवचनं चेति शक्य-
मनेन वक्तुं यासुट् परस्मैपदेषु भवत्यपिच लिङ्भवतीति सोऽयमेवं लषीयसा न्यासेन
सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्य आगमा अनुदात्ता भवन्तीति‡ ॥

आतः ॥ ३ । ४ । ११० ॥

किमिदं जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमाहोस्वित्पापकम् । कथं च नियमार्थं स्यात्कथं वा प्रापकम् । यदि सिज्ग्रहणमनुवर्तते* ततो नियमार्थम् । अथ निवृत्तं ततः प्रापकम् ॥ कश्चात्र विशेषः ।

जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत्सिज्जुग्रहणम् ॥ १ ॥

जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत्सिज्जुग्रहणं कर्तव्यम् । आतः सिज्जुगन्तादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अकार्षुः अहार्षुः ॥ अस्तु तर्हि प्रापकम् ।

प्रापकमिति चेत्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ॥ २ ॥

प्रापकमिति चेत्प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति ॥

एवकारकरणं च ॥ ३ ॥

एवकारकरणं च कर्तव्यम् । लङः शाकटायनस्यैव [३.४.१११] इति ॥ नियमार्थं पुनः सति नार्थ एवकारेण । ननु च प्रापकेऽपि सति सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति । इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्ह्येवकारः कर्तव्यः । यथैवं विज्ञायेत लङः शाकटायनस्यैवेति । मैवं विज्ञायि लङ एव शाकटायनस्येति । किं च स्यात् । लुङः शाकटायनस्य न स्यात् । अदुः अपुः अधुः अस्थुः ॥

लङ्ग्रहणं च ॥ ४ ॥

लङ्ग्रहणं च कर्तव्यम् । लङः शाकटायनस्यैवेति ॥ नियमार्थं पुनः सति नार्थो लङ्ग्रहणेन । आतोऽङित इति† वर्तते न चान्य आकारादनन्तरोऽङिदस्त्यन्यदतो लङः ॥

अस्तु तर्हि नियमार्थम् । ननु चोक्तं जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत्सिज्जुग्रहणमिति । नैष दोषः । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यो द्वाभ्यामनन्तर आतश्च सिचश्च ॥ अथ तदेवकारकरणं नैव कर्तव्यम् । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । उत्तरार्थम् । लिट् लिङाशिषि [३.४.११५; ११६] आर्धधातुकमेव यथा स्यात् । इतरथा हि वचनादार्धधातुकसंज्ञा स्यात्सिङ्ग्रहणेन च ग्रहणात्सार्व-

धातुकसंज्ञा* ॥ अथ तल्लङ्ग्रहणं नैव कर्तव्यम् । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ।
लङ्गे यो लङ् तत्र यथा स्याल्लङ्ग्रावेन यो लङ् तत्र मा भूदिति† ॥

आर्धधातुकं शेषः ॥ ३ । ४ । ११४ ॥

आर्धधातुकसंज्ञायां धातुग्रहणम् ॥ १ ॥

आर्धधातुकसंज्ञायां धातुग्रहणं कर्तव्यम् । धातोः परस्यार्धधातुकसंज्ञा यथा
स्यात् । इह मा भूत् । वृक्षत्वम् वृक्षतेति ॥ क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे

स्वादिप्रतिषेधः ॥ २ ॥

स्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत् । लूभ्याम् लूभिरिति ॥ अनुक्रान्तापेक्षं
शेषग्रहणम् ॥ एवमपि अभिकाम्यति वायुकाम्यतीति प्राप्नोति‡ । तस्माद्धातुग्रहणं
कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेर्धात्वधिकारः प्रकृतोऽनुवर्तते ।
क प्रकृतः । धातोरेकाचो हलादेः [३.१.२२] इति ॥ एवमपि श्रीकाम्यति भू-
काम्यतीति प्राप्नोति ।

तद्विधानात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

विहितविशेषणं धातुग्रहणम् । धातोर्यो विहित इति । धातोरेष विहितः ।
संकीर्त्य धातोरित्येवं यो विहित इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थे
पादे प्रथममाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

उच्चाप्रातिपदिकात् ॥ ४ । १ । १ ॥

उच्चाप्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् । उच्चाप्रातिपदिकात्स्वादयो यथा स्युर्धातोर्मा भूवन्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातोस्तव्यदादयो विधीयन्ते* ते ऽपवादत्वाद्वाधका भविष्यन्ति ॥ तिङन्तात्तर्हि मा भूवन्निति । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते† ते चात्र तिङोक्ता एकत्वादय इति कृत्वोक्तार्थत्वान्न भविष्यन्ति ॥ टाबादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति । स्त्रियां टाबादयो विधीयन्ते‡ न च तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन योगो ऽस्ति ॥ अणादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति । अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते§ न च तिङन्तस्यापत्यादिभिर्योगोऽस्ति । अथापि कथंचिद्योगः स्यात् । एवमपि न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिङन्तादणादयो भवन्तीति यदयं क्वचित्छ्रितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति । अतिशयने तमविष्टनौ तिङ्श्च [५. ३. ५५; ५६] इति ॥ अत उत्तरं पठति ।

उच्चाप्रातिपदिकग्रहणमङ्गभपदसंज्ञार्थम् ॥ १ ॥

उच्चाप्रातिपदिकग्रहणं क्रियते ऽङ्गभपदसंज्ञार्थम् । अङ्गभपदसंज्ञा उच्चाप्रातिपदिकस्य यथा स्युरिति¶ ॥

क्व पुनरिहाङ्गभपदसंज्ञार्थेन उच्चाप्रातिपदिकग्रहणेनार्थः । टाबादिषु । नैतदस्ति प्रयोजनम् । ग्रहणवद्वाटाबादयो विधीयन्ते । उगितो ङीष्भवति । अतष्टाभवतीति** । यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । अथापि कश्चिदग्रहणः । एवमपि न दोषः । स्त्रियां टाबादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपं स्त्रियां वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ॥ अणादिषु तर्हि । अणादयोऽपि ग्रहणवद्भ्यो विधीयन्ते । गर्गादिभ्यो यञ् [४. १. १०५] नडादिभ्यः फक् [१९] इति । यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । अथापि कश्चिदग्रहणः । एवमपि न दोषः । अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिष्वर्थेषु वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ॥ स्वार्थिकेषु

* ३.१. ९६. † १.४. २१; २२. ‡ ४.१. ३. § ४.१. ९२. ¶ १.४. १३-१८. ** ४.१. ६; ४.

तर्हि । स्वार्थिका अपि ग्रहणवज्जो विधीयन्ते । यावादिभ्यः कन् [५.४.२९] प्रज्ञादिभ्योऽणिनि* । यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । यस्तर्ह्यग्रहणः । शुक्लतरः कृष्णतर इति । अत्रापि न यावच्छुक्लस्तावच्छुक्लतरः प्रकृष्टः शुक्लः शुक्लतरः यत्तच्छब्दरूपं प्रकृष्टे वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ॥ स्वादिषु तर्हि । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपमेकत्वादिव्वर्थेषु वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । कथं पुनरिहोच्यमानाः† स्वादय एकत्वादिव्वर्थेषु‡ शक्या विज्ञातुम् । एकवाक्यत्वात् । एकं वाक्यं तच्चेदं च । यथेकं वाक्यं तच्चेदं च किमर्थं नानादेशस्थं क्रियते । कौशलमात्रमेतदाचार्यो दर्शयति यदेकं वाक्यं सन्नानादेशस्थं करोत्यन्यदपि किञ्चित्संग्रहीष्यामीति ॥

यच्छयोश्च लुगर्थम् ॥ २ ॥

यच्छयोस्तर्हि लुगर्थं उच्चाप्रातिपदिकग्रहणं क्रियते । कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् [४.३.१६८] इति उच्चाप्रातिपदिकात्परस्य लुग्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि उच्चाप्रातिपदिकग्रहणे प्रकृतेरपि लुक्प्रसज्येत ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यथापरिभाषितं प्रत्ययस्य लुक्शुलुपो भवन्तीति§ प्रत्ययस्य भविष्यति । एवमप्युकारसकारयोः प्रसज्येत । कमेः सः कंसः । पराञ्शृणातीति परश्रुरिति । उणादयोऽन्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥

वृद्धावृद्धावर्णस्वरव्यञ्जलक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थम् ॥ ३ ॥

वृद्धावृद्धावर्णस्वरव्यञ्जलक्षणे तर्हि प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थं उच्चाप्रातिपदिकग्रहणं क्रियते । वृद्धात् अवृद्धात् अवर्णान्तात् अनुदात्तादेः व्यञ्ज इत्येतानि प्रातिपदिकविशेषणानि यथा स्युरिति ॥ अथाक्रियमाणे उच्चाप्रातिपदिकग्रहणे कस्येतानि विशेषणानि स्युः । समर्थविशेषणानि¶ । तत्र को दोषः । उदीचां वृद्धादगोत्रात् [४.१.१५७] इह च प्रसज्येत । ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति । एतद्धि समर्थं वृद्धम् । इह च न स्यात् । ज्ञयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमिति । एतद्धि समर्थमवृद्धम् । वृद्ध ॥ अवृद्ध । प्राचामवृद्धात्किन्बहुलम् [४.१.१६०] इह च प्रसज्येत । ज्ञयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमिति । एतद्धि समर्थमवृद्धम् । इह च न स्यात् । ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति । एतद्धि समर्थं वृद्धम् । अवृद्ध ॥ अवर्ण । अत इञ्भवतीतीहैव स्यात्** । दक्षस्यापत्यं दाक्षिरिति । एतद्धि समर्थमकारान्तम् । इह च न स्यात् । दक्षयोरपत्यम् दक्षाणामपत्यमिति । एतद्धि समर्थमनवर्णान्तम् । अवर्ण ॥

* ५.४.३८. † ४.१.२. ‡ १.४.२१; २२. § १.१.६१. ¶ २.१.१. ** ४.१.९५.

स्वर । अनुदात्तादेरऽभवतीतीह च प्रसज्येत* । वाचो विकारः त्वचो विकार इति । एतद्धि समर्थमनुदात्तादि । इह च न स्यात् । सर्वेषां विकार इति । एतद्धि समर्थमुदात्तादि† । स्वर ॥ व्यञ्जलक्षण । व्यञ्जनितीह च प्रसज्येत‡ । वाचा तरति त्वचा तरतीति । एतद्धि समर्थं व्यच् । इह च न स्यात् । घटेन तरतीति । एतद्धि समर्थमव्यच् ॥ अस्ति पुनः समर्थविशेषणे सति किञ्चिदिष्टं संगृहीतं भवत्याहोस्वि-होषान्तमेव । अस्तीत्याह । किम् । साम्ना तरति वेम्ना तरतीति । एतद्धि समर्थमपि व्यञ्ज्याप्प्रातिपदिकमपि ॥

अथ उच्चाभ्रहणं किमर्थं न प्रातिपदिकादित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । अप्र-त्ययऽ इति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ यद्येष उच्चाभ्रहणे हेतुस्त्यूङ्ग-हणमपि कर्तव्यं तावपि हि प्रत्ययौ । तिग्रहणे तावद्वाच्यम् । तद्धितः प्रातिपदिक-मिति॥ प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति । ऊङ्ग्रहणे चापि वार्त्तम् । उवर्णान्तादुङ्घि-यते** तत्रैकादेश एकादेशे कृते ऽन्तादिवद्भावात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति ॥ यद्येष ऊङो ऽग्रहणे हेतुराभ्रहणमपि न कर्तव्यम् । आबपि ह्यकारान्ताद्विधीयते तत्रैकादेश एकादेशे कृते ऽन्तादिवद्भावात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति । यस्तर्ह्यनकारान्तात् । कुञ्चा उणिहा देवविशेति†† । अत्राप्यकारान्तादृत्तिर्लक्ष्यते । कुञ्चानालभेत । उणिहक-कुमौ । देवविशं च मनुष्यविशं चेति ॥ इह तावदुणिहककुभावित्याप एवैतदौत्तर-पदिकं ह्रस्वत्वम्‡‡ । इह खल्वपि देवविशं च मनुष्यविशं चेति नास्ति विशेषो ऽकारान्तादम उत्पत्तौ सत्यां व्यञ्जनान्ताद्वेति ॥ यत्तावदुच्यत इह तावदुणिहककु-भावित्याप एवैतदौत्तरपदिकं ह्रस्वत्वमिति संज्ञाछन्दसोरित्येवं तत्र चैषा संज्ञा नापीदं छन्दः । यदप्युच्यत इह खल्वपि देवविशं च मनुष्यविशं चेति नास्ति विशेषो ऽकारान्तादम उत्पत्तौ सत्यां व्यञ्जनान्ताद्वेति स्वरे विशेषः । यद्यत्र व्यञ्जना-न्तादुत्पत्तिः स्याद्देवविशमित्येवं स्वरः प्रसज्येत§§ देवविशमिति चेप्यते॥॥ । तस्मात्क एष एवंविषयः ॥ इदं तर्हि पादोऽन्यतरस्यां टाबृचि [४. १. ८; ९] इति । ऋचीत्युच्यते तत्र छान्दसत्वाद्भविष्यति । ऋचीति नेदं छन्दो विवक्षितं काठकं कालापकं मौदकं पैप्पलादकं वा । किं तर्हि । प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् । ऋक्प्रात्य-यार्थो भवतीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पदशब्दः पादशब्दसमानार्थो ऽकारा-न्तश्छन्दसि दृश्यते । तस्याः समाक्षरमेकं पदम् । एकः पाद इत्यर्थः । तस्मादुत्प-

* ४.३. १४०. † ६.१. १६८; १९१. ‡ ४.४. ७. § १.२. ४५. ॥ ४.१. ७७; ७६; १.२. ४६.

** ४.१. ६६. †† ४.१. ४. ग०. ‡‡ ६.१. ६३. §§ ६.२. १३९; ६.१. ४.

॥ १ ॥ ६.२. १४४.

त्तिर्भविष्यति ॥ इदं तर्हि डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् [४. १. १३] इति । बहुराजा
बहुराजे बहुराजा इति ॥

उच्चाग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् ॥ ४ ॥

उच्चाग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्र-
हणात् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥
कः पुनरत्र विशेष एषा वा परिभाषा क्रियेत उच्चाग्रहणं वा । अवश्यमेषा परि-
भाषा कर्तव्या । बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । कानि ।

प्रयोजनं सर्वनामस्वरसमासतद्धितविधिलुगलुगर्थम् ॥ ५ ॥

सर्वनामविधिः प्रयोजनम् । सर्वनाम्नः* सुडिहैव स्यात् तेषाम् येषाम् । तासाम्
यासामित्यत्र न स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । अवर्णान्ताष्टाब्विधीयते तत्रैकादे-
श एकादेशे कृते ऽन्तादिवद्भावात्सुडुविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । सर्वनामस्तृतीया
च [२. ३. २७] इहैव स्यात् भवता हेतुना भवतो हेतोरिति । भवत्या हेतुना
भवत्या हेतोरित्यत्र न स्यात् । सर्वनाम ॥ स्वर । कुशूलकूपकुम्भशालं बिले
[६. २. १०२] इहैव स्यात् कुशूलविलम् । कुशूलीविलमित्यत्र न स्यात् ।
स्वरः ॥ समास । द्वितीया श्रितादिभिः सह समस्यते† । इहैव स्यात् कष्टं श्रितः
कष्टश्रितः । कष्टं श्रिता कष्टश्रितेत्यत्र न स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
श्रितशब्दो ऽकारान्तस्तत्रैकादेश एकादेशे कृते ऽन्तादिवद्भावाद्भविष्यति ॥ इदं तर्हि ।
पूर्वसदृश [२. १. ३१] इतीहैव स्यात् पित्रा सदृशः पितृसदृशः । पित्रा स-
दृशी पितृसदृशीत्यत्र न स्यात् । समास ॥ तद्धितविधिः । अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्
[४. २. ४७] इहैव स्यात् हस्तिनां समूहो हास्तिकम् । हस्तिनीनां समूहो हा-
स्तिकमित्यत्र न स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुंवद्भावेनैतत्सिद्धम्‡ ॥ इदं
तर्हि । प्रमाणे द्वयसच् [५. २. ३७] यथेहं भवति हस्तिद्वयसम् हस्तिमात्रमे-
वं हस्तिनीद्वयसम् हस्तिनीमात्रमित्यपि यथा स्यात् । तद्धितविधिः ॥ लुक् । ने-
न्सिद्धबभ्रातिषु च [६. ३. १९] इहैव स्यात् स्थण्डिलशायी । स्थण्डिलशायि-
नीत्यत्र न स्यात् । लुक् ॥ अलुक् । शयवासवासिष्वकालात् [१८] इहैव स्यात्
ग्रामेवासी । ग्रामेवासिनीत्यत्र न स्यात् ॥

मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥

मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थं प्रयोजनम् । विध्यर्थं तावत् । व्यङ्गानिनोश्च

[६.३.३६] इहैव स्यात् दर्शनीयमानी । दर्शनीयमानिनीत्यत्र न स्यात् । प्रतिषेधार्थमपि । वक्ष्यति स्वाङ्गाद्येतोऽमानिनि* । तस्मिन्क्रियमाण इहैव स्यात् दीर्घमुखमानी । दीर्घमुखमानिनीत्यत्र न स्यात् ॥

प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च ॥ ७ ॥

प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च प्रयोजनम् । तृजकाभ्यां कर्तरि [२.२.१५] इहैव स्यात् अपां स्रष्टा । अपां स्रष्टीत्यत्र न स्यात् ॥ उपचार । अतः कृकमिकंसकुम्भ [८.३.४६] इहैव स्यात् अयस्कुम्भः । अयस्कुम्भीत्यत्र न स्यात् ॥

एतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या । एतस्यां च सत्यां नार्थो उच्चाग्रहणेन ॥

अतिप्रसङ्ग उपपदविधौ ॥ ८ ॥

उपपदविधावतिप्रसङ्गो भवति । द्विषत्परयोस्तापेः [३.२.३९] यथेह भवति द्विषतप इत्येवं द्विषतीताप इत्यत्रापि स्यात् ॥

यजिजोः फकि ॥ ९ ॥

यजिजोः फक्यतिप्रसङ्गो भवति† । यथेह भवति गार्ग्यायणः दाक्षायण एवं गार्गेयः दाक्षेय इत्यत्रापि स्यात् ॥ नैष दोषः । ढगत्र वाधको भविष्यति‡ ॥

समासान्तेषु च ॥ १० ॥

समासान्तेषु चातिप्रसङ्गो भवति । राजाहःसखिभ्यष्टच् [५.४.९१] यथेह भवति मद्रराजः कश्मीरराज एवं मद्रराज्ञी कश्मीरराज्ञीत्यत्रापि स्यात् ॥ न वा भवति मद्रराजीति । भवति यदा समासान्तादीकारः । लिङ्गविशिष्टग्रहणे त्वीकारान्तात्समासान्तः प्रसज्येत । तत्र को दोषः । पुंवङ्गावष्टिलोपश्च§ । तत्र मद्रराजीत्येतद्रूपं स्यान्मद्रराज्ञीति चेव्यते ॥

महदाच्चे प्रियादिषु ॥ ११ ॥

महदाच्चे प्रियादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः [६.३.४६] इति यथेह भवति महान्प्रियोऽस्य महाप्रिय एवं महती प्रियास्य महतीप्रिय इत्यत्रापि स्यात् ॥ किमुच्यते प्रियादिष्विति । यत्र पुंवङ्गावः प्रतिषिध्यते¶ । यत्र तु न प्रतिषिध्यते भावितव्यमेव तत्राच्चेनेति ॥

* ६.३.४०. † ४.१.१०१. ‡ ४.१.१२१. § ६.३.३५*; ६.४.१४४. ¶ ६.३.३४.

ञित्स्वरे ॥ १२ ॥

ञित्स्वरे ऽतिप्रसङ्गो भवति । ञित्यादिरुदात्तो भवति* । यथेह भवति दाक्षिः
अहिचुम्बकायनरेवं दाक्षी अहिचुम्बकायनीत्यत्रापि स्यात् ॥

राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोः ॥ १३ ॥

राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोरतिप्रसङ्गो भवति । राजा च ब्राह्मणकुमारयोः
[६.२.५९] इति यथेह भवति राजकुमारः राजब्राह्मण एवं राजकुमारी राज-
ब्राह्मणीत्यत्रापि स्यात् ॥

समाससंघातग्रहणेषु च ॥ १४ ॥

समाससंघातग्रहणेषु चातिप्रसङ्गो भवति । बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूमि [६.२.१७५]
यथेह भवति बहुगोमान् बहुयवमानेवं बहुगोमती बहुयवमतीत्यत्रापि स्यात् ॥ किमु-
च्यते समाससंघातग्रहणेष्विति । यदवयवग्रहणं प्रयोजनमेव तदस्याः परिभाषायाः ।
कुशूलकूपकुम्भशालं बिले कुशूलीबिलमिति यथा ॥

विभक्तौ चोक्तम् ॥ १५ ॥

किमुक्तम् । न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणादिति† ॥

एतेऽस्याः परिभाषाया दोषा एतानि च प्रयोजनानि स्युः । एते दोषाः समा भूयांसो
वा तस्माच्चार्योऽनया परिभाषया । न हि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या
लक्षणं वा न प्रणेत्यम् । न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिशीयन्ते न च मृगाः
सन्तीति यवा नोप्यन्ते । दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः प्रयोजनानामुदाह-
रणमात्रम् । कुत एतत् । न हि दोषाणां लक्षणमस्तीति । तस्माद्यान्येतस्याः परि-
भाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या प्रतिविधेयं च दोषेषु ॥

तद्धितविधानार्थं तु ॥ १६ ॥

तद्धितविधानार्थं तु उच्चाग्रहणं कर्तव्यम् । उच्चाबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात् ।
कालितरा हरिणितरा । खट्वातरा मालातरा‡ ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ।

विप्रतिषेधाद्धि तद्धितबलीयस्त्वम् ॥ १७ ॥

विप्रतिषेधाद्धि तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति ॥

तत्र समासान्तेषु दोषः ॥ १८ ॥

तत्र समासान्तेषु दोषो भवति । बहुगोमत्का बहुयवमत्का । समासान्ता अपि उच्चाबन्तात्स्युः

त्यूडोश्च ग्रहणम् ॥ १९ ॥

त्यूडोश्चापि ग्रहणं कर्तव्यं भवति । युवतिका ब्रह्मबन्धुकेति[†] ॥ ऊङ्ग्रहणेन तावन्नार्थः । नास्त्यत्र विशेष उकारान्तादुत्पत्तौ सत्यामूङन्ताद्वा[‡] ॥ इदं तर्हि । युवतितरा[§] ब्रह्मबन्धुतरेति[¶] ॥

तदन्तस्य च प्रत्ययार्थेनायोगात्तद्धितानुत्पत्तिः ॥ २० ॥

तदन्तस्य च उच्चाबन्तस्य प्रत्ययार्थेनायोगात्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति । कालितरा हरिणितरा । खट्वातरा मालातरेति । किं कारणम् । उच्चाबन्तमेतत्स्त्रीप्रधानं न च स्त्रीत्वस्य प्रकर्षाप्रकर्षौ स्तः ॥ नैष दोषः । न हि किञ्चिदुच्यते एवंजातीयकादुत्पत्तव्यमेवंजातीयकान्नेति । एतावदुच्यते ऽतिशायने तमविघ्नौ तिङश्च [५.३.५५;५६] इति यस्य च प्रकर्षोऽस्ति तस्य प्रकर्षे प्रत्ययो भविष्यत्यस्ति चाप्रधानस्य गुणस्य प्रकर्षः । इह खल्वपि शुक्लतरः कृष्णतर इति द्रव्यं प्रधानं गुणस्य च प्रकर्षे प्रत्यय उत्पद्यते ॥

उक्तं वा ॥ २१ ॥

किमुक्तम् । सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टाबादय इति^{**} । प्रातिपदिकविशेषणं स्त्रीग्रहणं स्वार्थिकाष्टाबादयः । नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयान्यामिति नापि स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति । कथं तर्हि । यत्स्त्रियां प्रातिपदिकं वर्तते तस्माद्वाबादयो भवन्ति । कस्मिन्नर्थे । स्वार्थ इति ॥ ननु चोक्तं तत्र समासान्तेषु दोष इति । समासान्ता अपि स्वार्थिका उभयोः स्वार्थिकयोः परत्वात्समासान्ता भविष्यन्ति ॥ कथं कालिकेति^{††} । प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्येत्त्वं भविष्यति^{‡‡} ॥ कथं हरिणिकेति । हरिणशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति ॥ कथं लोहिनिकेति । वक्ष्यत्येतल्लोहिताल्लिङ्गवाधने वेति^{§§} ॥

स्त्रियाम् ॥ ४ । १ । ३ ॥

स्त्रियामित्युच्यते का स्त्री नाम । लोकत एते शब्दाः प्रसिद्धाः स्त्री पुमान्पुंस-

* ५.४. १५३. † ५.३. ७३. ‡ ७.४. १३. § ६.३. ४१. ¶ ६.३. ४४.

** ४.१. ३*. †† ५.४. ३३. ‡‡ ७.३. ४४. §§ ५.४. ३०*.

कमिति । यल्लोके दृष्टैतदवसीयत इयं स्त्र्ययं पुमानिदं नपुंसकमिति सा स्त्री स पुमांस्तन्नपुंसकमिति ॥ किं पुनर्लोके दृष्टैतदवसीयत इयं स्त्र्ययं पुमानिदं नपुंसकमिति । लिङ्गम् । किं पुनस्तत् ।

स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः ।

उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥

लिङ्गास्त्रीपुंसयोजने भूकुंसे टाप्प्रसज्यते ।

लिङ्गास्त्रीपुंसयोजने सति भूकुंसे टाप्प्राप्नोति* । यद्धि लोके दृष्टैतदवसीयत इयं स्त्रीत्यस्ति तद्भूकुंसे ॥

नत्वं खरकुटीः पश्य

इह चञ्चाः पश्य वधिकाः पश्य खरकुटीः† पश्येति तस्माच्छसो नः पुंसि [६. १. १०३] इति नत्वं प्राप्नोति । यद्धि लोके दृष्टैतदवसीयते ज्यं पुमानित्यस्ति तद्वधिकादिषु ॥

खट्वावृक्षौ न सिध्यतः ॥

खट्वावृक्षयोश्च लिङ्गं न सिध्यति । यद्धि लोके दृष्टैतदवसीयत इयं स्त्र्ययं पुमानिति न तत्खट्वावृक्षयोरस्ति ॥ किं तर्हि तयोर्लिङ्गं न्याय्यम् ।

नापुंसकं भवेत्तस्मिन्

नापुंसकं खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं न्याय्यम् । किमिदं नापुंसकमिति । नपुंसके भवं नापुंसकम् ।

तदभावे नपुंसकम् ॥

तदभावे स्त्रीपुंसलिङ्गाभावे नपुंसकलिङ्गं न्याय्यम् ॥

असत्तु मृगतृष्णावत्

असत्तु खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं द्रष्टव्यम् । कथं पुनरसन्नाम लिङ्गं शक्यं द्रष्टुम् । मृगतृष्णावत् । तद्यथा । मृगास्तृषिता अपां धाराः पश्यन्ति न च ताः सन्ति ॥

गन्धर्वनगरं यथा ।

यथा गन्धर्वनगराणि दूरतो दृश्यन्त उपसृत्य च नोपलभ्यन्ते तद्वत्खट्वावृक्षयो-
रसलिङ्गं द्रष्टव्यम् ॥

आदित्यगतिवत्सन्न

अथवा यथादित्यस्य गतिः सती नोपलभ्यते तद्वत्खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते ॥

वस्त्रान्तर्हितवच्च तत् ॥

यथा वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि नोपलभ्यन्ते तद्वत्खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते ॥ विषम उपन्यासः । वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि वस्त्रापाय उपलभ्यन्ते खट्वावृक्षयोः पुनर्येऽप्येते रथकारा वाशीवृक्षादनहस्ता मूलात्पभृत्यामावृक्षांस्तक्षुवन्ति तेऽपि तयोर्लिङ्गं नोपलभ्यते । केनैतदवसीयते खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यत इति । षड्विः प्रकारैः सतां भावानामनुपलब्धिर्भवत्यतिसंनिकर्षादतिविप्रकर्षान्मूर्त्यन्तरव्यवधानात्तमसावृतत्वादिन्द्रियदौर्बल्यादतिप्रमादादिति । अतोऽत्र कश्चिद्धेतुर्दृष्टव्यो येन खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते । केनैतदवसीयते खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यत इति ।

तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वा

स्त्रीकृतं शब्दं दृष्ट्वा स्त्रीत्यवसीयते पुंस्कृतं दृष्ट्वा पुमानिति ॥

यथाकाशेन ज्योतिषः ।

तद्यथा । आकाशं दृष्ट्वा ज्योतिरत्रेति गम्यते ज्योतिर्निमित्तं आकाशम् ॥

अन्योऽन्यसंश्रयं त्वेतत्

अन्योऽन्यसंश्रयं त्वेतद्भवति । स्त्रीकृतः शब्दः शब्दकृतं च स्त्रीत्वम् । एतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥

प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥

प्रत्यक्षेण खल्वपि स विरुध्यते य आह खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यत इति । तत्र स्वेन्द्रियविरोधः कृतो भवति न च नाम स्वेन्द्रियविरोधिना भवितव्यम् ॥

तटे च सर्वलिङ्गानि दृष्ट्वा कोऽध्यवसास्यति ॥

तटे च खल्वपि सर्वाणि लिङ्गानि दृष्ट्वा तटः तटी तटमिति कस्तदध्यवसा-
तुमर्हतीयं स्वयं पुमानिदं नपुंसकमिति ॥

तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुम् । अवश्यं च कश्चित्स्व-
कृतान्त आस्थेयः । कोऽसौ स्वकृतान्तः ।

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वकृतान्ततः ।

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ । किमिदं संस्त्यानप्रसवाविति ।

संस्त्याने स्त्यायतेर्दृष्टस्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमान् ।

इति । ननु च लोकेऽपि स्त्यायतेरेव स्त्री सूतेश्च पुमान् । अधिकरणसाधना लोके स्त्री । स्त्यायत्यस्यां गर्भ इति । कर्तृसाधनश्च पुमान् । सूते पुमानिति । इह पुनरुभयं भावसाधनम् । स्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिश्च पुमान् । कस्य पुनः स्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिर्वा पुमान् । गुणानाम् । केषाम् । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम् । सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः । यत्राल्पीयांसो गुणास्तत्रावरतस्त्रयः शब्दः स्पर्शो रूपमिति । रसगन्धौ न सर्वत्र । प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या । न हीह कश्चित्स्वास्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते । वर्धते वा यावदनेन वर्धितव्यमपायेन वा युज्यते । तच्चोभयं सर्वत्र । यद्युभयं सर्वत्र कुतो व्यवस्था । विवक्षातः । संस्त्यानविवक्षायां स्त्री प्रसवविवक्षायां पुमानुभयोरविवक्षायां नपुंसकम् ॥

तस्योक्तौ लोकतो नाम

तस्योक्तौ च वचने लोकतो नामैतद्भवति स्त्री पुमान्नपुंसकमिति ॥

गुणो वा लुपि युक्तवत् ॥

वधिकादिषु भूयान्परिहारः । लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने [१. २. ५१] इत्येवमत्र गुणो भवति ॥ न चैतन्मन्तव्यं स्वमनीषिकयोच्यत इति । पठिष्यति ह्याचार्यो लिङ्गमशिष्यं लोकाभयत्वाल्लिङ्गस्येति । पुनः पठिष्यत्येकार्थे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्चेति* ॥

संस्त्याने स्त्यायतेर्दृष्टस्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमान् ।

तस्योक्तौ लोकतो नाम गुणो वा लुपि युक्तवत् ॥

कथं पुनरिदं विज्ञायते । स्त्रियामभिधेयायां टाबादयो भवन्तीति । आहोस्वि-
स्त्रीसमानाधिकरणात्पातिपदिकादिति । कथात्र विशेषः ।

स्त्रियामिति स्व्यर्थाभिधाने चेद्वाबादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्य-

यानुपपत्तिः ॥ १ ॥

स्त्रियामिति स्व्यर्थाभिधाने चेद्वाबादयो भवन्ति द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः ।
कुमार्यौ कुमार्यः । किशोर्यौ किशोर्यः । किं कारणम् । एको ज्यमर्थः स्त्रीत्वं नाम
तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति ॥ अनेकप्रत्ययानुपपत्तिश्च । अनेकश्च प्रत्ययो

नोपपद्यते । गार्ग्यायणी* कारीषगन्ध्या† कालितरेति‡ । किं कारणम् । एकत्वात्स्त्री-
त्वस्य । एकोऽयमर्थः स्त्रीत्वं नाम तस्यैकेनोक्तत्वाद्धितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् ।
किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥

स्व्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात्स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्तिः ॥ २ ॥

स्व्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात्स्त्रियामितीकारो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि स्त्रीस-
मानाधिकरणात्प्रातिपदिकोदिति ।

स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्भूतादिष्वतिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्भूतादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । भूतमियं ब्राह्मणी ।
कारणमियं ब्राह्मणी । आवपनमियमुष्टिकेति ॥ स्वार्थाभिधाने पुनष्टाबादिषु सत्स्विह
तावद्भूतमियं ब्राह्मणीति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि । पौतन्यम् । कारण-
मियं ब्राह्मणीति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि । प्राधान्यम् । आवपनमुष्टि-
केति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि । संभवनम् ॥

षट्संज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

षट्संज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः § । पञ्च ब्राह्मण्यः । दश ब्राह्मण्यः ॥
स्वार्थाभिधाने पुनष्टाबादिषु सत्सु नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि । भेदो
विवक्षितः संख्या ॥ इह च स्त्री ईकारो न प्राप्नोति । न हि तेनैव तस्य सामाना-
धिकरण्यमस्ति ॥

सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टाबादयः ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रातिपदिकविशेषणत्वात् । प्रातिपदिकविशेषणं स्त्रीग्रहणं
स्वार्थिकाष्टाबादयः । नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायामिति नापि स्त्रीसमानाधिकर-
णादिति । कथं तर्हि । स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्माद्वाबादयो भवन्ति । कस्मि-
न्नर्थे । स्वार्थ इति ॥ अथवा पुनरस्तु स्त्रियामभिधेयायामिति । ननु चोक्तं स्त्रिया-
मिति स्वार्थाभिधाने चेद्वाबादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः स्व्यर्थस्य च
प्रातिपदिकार्थत्वात्स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्तिरिति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते द्विव-
चनबहुवचनयोरनुपपत्तिरिति

* ४.१. १०५. १७; ४१. † ४.१. ८३; ७८; ७४. ‡ ४.१. ४२; ५.३. ५७; ४.१. ४. § ४.१. १०.

गुणवचनस्य चाश्रयतो लिङ्गवचनभावात् ॥ ६ ॥

गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा । शुक्लं वस्त्रम् । शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः । शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यददो द्रव्यं श्रितं भवति स्त्रीत्वं तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्स्त्रीत्वस्यापि भविष्यति ॥ यदप्युच्यते ज्ञेकप्रत्ययानुपपत्तिरिति

भावस्य च भावयुक्तत्वात् ॥ ७ ॥

भावो भावेन युज्यते । तद्यथा । इषिरिषिणा निमान्त्रिश्च निमान्त्रिणा* ॥ विषम उप-
न्यासः । युक्तं तत्रान्यत्वं साधनभेदात्कालभेदाच्च । उक्तं तत्रैकस्य वाह्यं साधनं
सर्वकालश्च प्रत्ययोऽपरस्याभ्यन्तरं साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्यय इति । इह पुनरेकं
स्त्रीत्वम् ॥ अथैकमप्युपलभ्यते । किं चातः । यद्येकमुपलभ्यते द्वितीयमप्युपलभ्यताम् ।
अथैकमप्यनुमानगम्यं द्वितीयमप्यनुमानाद्गम्यताम् ॥ कस्य तावद्भवानेतं गुणं न्याय्यं
मन्यते स्त्रीत्वं नाम । द्रव्यस्य । द्रव्ये च भवतः कः संप्रत्ययः । यदि तावद्गुण-
समुदायो द्रव्यं का गतिर्य एते भावाः कृदभिहितास्तद्विताभिहिताश्च । चिकीर्षा
गोतेति† । अथ मतमेतत्कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति स्त्रीत्वमपि स्त्रीत्वेनाभि-
हितं द्रव्यवद्भवति ॥ क्व च तावद्दोषः स्यात् । वृष्टस्य हि दोषस्य सुसुखः परि-
हारो गार्ग्यायणी कारीषगन्ध्या कालितरेति । इह तावद्गार्ग्यायणीति शित्करणसा-
मर्थ्यान्डीभाविष्यति‡ । कारीषगन्ध्येति वचनाच्चाभाविष्यति§ । कालितरेति न याव-
त्काली तावत्कालितरा । किं तर्हि । प्रकृष्टा काली कालितरा । यत्तच्छब्दरूपं प्रकर्षे
वर्तते तस्यानुक्तं स्त्रीत्वमिति कृत्वा टाभाविष्यति¶ ॥ यदप्युच्यत इह च स्त्री ईकारो
न प्राप्नोतीति निपातनादेतस्तिङ्गम् । किं निपातनम् । स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुहभ्यश्च
[४.१.१७६] इति ॥

स्त्रीविषये उच्चापोरप्रसिद्धिकारान्तादर्शनात् ॥ ८ ॥

स्त्रीविषये उच्चापोरप्रसिद्धिः । खट्वा माला । किं कारणम् । अकारान्तादर्श-
नात् । न ह्यकारान्तता दृश्यते । ननु चेयं दृश्यते । अतिखट्वाः अतिमाल इति ।
नैषाकारान्तता । आप एवैतद्भस्वत्वम्** ॥

* ३.१.७* ३.३. १६१*
§ ४.१.७४.

† ३.३. १०२; ५.१. ११९.
¶ ४.१. ४.

‡ ४.१. ४१.
** १. १. ४८.

सर्वेषां तु स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः ॥ ९ ॥

सर्वेषामेव तु प्रातिपदिकानां स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्तव्यः । शशः ।
षष इति मा भूत् । पलाशः । पलाष इति मा भूत् । मञ्जकः । मञ्जक इति मा भूत् ॥

तस्मात्सिद्धम् ॥ १० ॥

तस्मात्सिद्धमेतद्भवति ॥ अथवेयमकारान्तता दृश्यते । पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः
षटः पञ्चखट्टः दशखट्टः* ॥

अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ । १ । ४ ॥

शूद्रा चामहत्पूर्वा ॥ १ ॥

शूद्रा चामहत्पूर्वेति वक्तव्यम् । शूद्रा । अमहत्पूर्वेति किमर्थम् । महाशूद्री† ॥

जातिः ॥ २ ॥

जातिरिति वक्तव्यम् । या हि महती शूद्रा महाशूद्रा सा भवति ॥

शूद्रशब्दोऽजादिषु पद्यते तत्र कः प्रसङ्गो यन्महत्पूर्वात्स्यात् । नैव प्राप्नोति नार्थः
प्रतिषेधेन । तदन्तविधिना‡ प्राप्नोति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषि-
ध्यते । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधिरिति । किमेतस्य ज्ञापने
प्रयोजनम् । भवती अतिभवती महती अतिमहती अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति§ ।
जातिरिति च वक्ष्यामीति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते पञ्चाजी दशाजी¶ अत्रापि प्राप्नोति** ।
नैष दोषः । अजादिभिरत्र स्त्रियं विशेषयिष्यामः । अजादीनां या स्त्रीति ॥

उगितश्च ॥ ४ । १ । ६ ॥

कथमिदं विज्ञायते । उगितः प्रातिपदिकादिति । आहोस्विदुगिदन्तात्प्रातिपदिका-
दिति । किं चातः । यदि विज्ञायत उगितः प्रातिपदिकादिति सिद्धं भवती महती
अतिभवती अतिमहतीति न सिध्यति । तदन्तविधिना‡ भविष्यति । ग्रहणवता प्राति-
पदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते ॥ अथ विज्ञायत उगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति सिद्ध-

* ५.१. १९; २८; १.२. ४९.

† ४.१. ६३.

‡ १.१. ७२.

§ ४.१. ६.

¶ ४.१. २१.

** ४.१. ४.

मतिभवती अतिमहती भवती महतीति न सिध्यति । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति । व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेन ॥ उभयथा च निर्गोमती निर्यवमतीति न सिध्यति । किं कारणम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति ॥ यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदुगितः प्रातिपदिकादिति । कथमतिभवती अतिमहतीति । तदन्तविधिना भविष्यति । ननु चोक्तं ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यत इति । नैतत्प्रातिपदिकग्रहणम् । प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेतद्ग्रहणम् ॥ अथवा पुनरस्तू-
गिदन्तात्प्रातिपदिकादिति । कथं भवती महतीति । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति । ननु चोक्तं व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति । नैतत्प्रातिपदिकग्रहणम् । प्रातिपदि-
काप्रातिपदिकयोरेतद्ग्रहणम् ॥ यदप्युच्यत उभयथा निर्गोमती निर्यवमतीति न सि-
ध्यति किं कारणम् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति । नैतत्प्रत्ययग्रहणम् ।
प्रत्ययाप्रत्यययोरेतद्ग्रहणम् । कथम् । वर्णोऽप्युगित्प्रत्ययोऽप्युगित्प्रातिपदिकमप्युगित् ॥

धातोरुगितः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

धातोरुगितः प्रतिषेधो वक्तव्यः । उखास्रद्वाहणी । पर्णध्वद्वाहणी ॥

अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अञ्चतेश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्राची प्रतीची ॥

उगित्यञ्चतिग्रहणात्सिद्धमधातोः ॥ ३ ॥

उगित्यञ्चतिग्रहणादधातोः सिद्धम्* । अञ्चतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । अञ्च-
तेरेवोगितो धातोर्नान्यस्योगितो धातोरिति ॥

वनो र च ॥ ४ । १ । ७ ॥

इह कस्मान्न भवति । निःशुनी अतियूनीति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति ॥
एवमपि मघोनी अत्र प्राप्नोति । मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् ॥

वनो न दशः ॥ १ ॥

वनो र चेत्यत्र दशन्तास्र भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । सहयुध्वा
ब्रह्माणीति ॥ यदि न दश इत्युच्यते शर्वरीति न सिध्यति । विहितविशेषणं

पा० ४. १. ७-१०.]

॥ व्याकरणमहाभाष्यम् ॥

हरग्रहणम् । हशन्ताशो विहित इति ॥ एवमपि प्रेत्त्वरीति न सिध्यति । कथं
चात्र तुगागमः । छान्दसत्वात् । डीन्नावपि तर्हि छान्दसत्वादेव भविष्यतः ॥
बहुलं छन्दसि डीन्ना वक्तव्यौ । यज्वरीरिषः । यज्वनीरिषः ॥

रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं प्रतिषिद्धत्वात् ॥ २ ॥

रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । बहुधीवरी बहुपीवरी । किं पुनः कारणं
न सिध्यति । प्रतिषिद्धत्वात् । अनो बहुव्रीहेः [४. १. १२] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

अनो बहुव्रीहिप्रतिषेधे वोपधालोपिनो वावचनम् ॥ ३ ॥

अनो बहुव्रीहिप्रतिषेधे वोपधालोपिनो वेति वक्तव्यम् ॥ अन्यथा कृत्वा चोदि-
तमन्यथा कृत्वा परिहारः । यथोपसंख्यानं चोदितं तथा नित्याभ्यां डीन्नाभ्यां भवित-
व्यम् । यथा परिहारस्तथा विभाषया भवितव्यम् ॥ यथोपसंख्यानं चोदितमेवमपि
विभाषया भवितव्यं न ह्यत्र डीन्नुर्लभः । सिद्धोऽत्र डीवन उपधालोपिनोऽन्यतर-
स्याम् [४. १. २८] इति । डीप्संनियोगेन र उच्यमानो ज्येन सति न स्यादित्ये-
वमर्थमुपसंख्यानं चोद्यते । किं पुनः कारणं डीप्संनियोगेन र उच्यते । इह मा
भूत् । सुपूर्वा चारुपूर्वेति ॥ तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । वक्ष्यति डाबु-
भाभ्यामन्यतरस्याम् [४. १. १३] इत्यत्रान्यतरस्यांग्रहणस्य प्रयोजनं डाप्प्रतिषेधाभ्यां
मुक्ते डीन्नावपि यथा स्यातामिति* ॥

न षट्स्रस्त्रादिभ्यः ॥ ४ । १ । १० ॥

कस्यायं प्रतिषेधः । डीवनन्तरस्तस्य† प्रतिषेधः ॥ अथेदानीं डीपि प्रतिषिद्धे

षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते‡ टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ।

अत इति प्राप्नोति§ । असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति¶ । परिगणि-
तेषु कार्येषु नलोपो ऽसिद्धो न चेदं तत्र परिगण्यते । इदमपि तत्र परिगण्यते ।
कथम् ।

प्रत्याहाराच्चापा सिद्धम्

अबिति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क संनिविष्टानां
प्रत्याहारः । प्रथमैकवचनात्प्रभृत्या चापः पकारात्** ॥ यदि प्रत्याहारग्रहणं

* ४. १. १३. † ४. १. ५. ‡ ८. २. ७. § ४. १. ४. ¶ ८. २. २. ** ४. १. २— ७४.

दोषस्त्वित्त्वे

, इत्त्वे दोषो भवति । बहुचर्मिका । प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यातः [७. ३. ४४] इतीत्त्वं न प्राप्नोति ॥

तस्मान्नोभौ ॥

तस्मात्षट्संज्ञकेभ्य उभौ न भवत इति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । खियाम् [४. १. ३] इति वर्तते खियां यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः ॥

षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्यन्तिः कस्मान्न स्यात् ।

प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दोषस्त्वित्त्वे तस्मान्नोभौ ॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ ४ । १ । १३ ॥

किमर्थमुभाभ्यामित्युच्यते । उभाभ्यां योगाभ्यां डाव्यथा स्यान्मनन्तादनन्ताच्च बहुव्रीहेः* ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतमुभयमनुवर्तते ॥

अथान्यतरस्यांग्रहणं किमर्थम् । अन्यतरस्यां डाव्यथा स्याडापा मुक्ते प्रतिषेधोऽपि यथा स्यादिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह डावप्युच्यते प्रतिषेधोऽपि तावुभौ वचनाद्भविष्यतः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते डीवपि यथा स्यात् । सिद्धोऽत्र डीबन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् [४. १. २८] इति ॥ अथ तदन्यतरस्यांग्रहणं† शक्यमकर्तुम् । वाढं शक्यम् । कथम् । इह डावप्युच्यते प्रतिषेधोऽपि डीवपि तत्सर्वं वचनाद्भविष्यति । नैवं शक्यं विज्ञातुम् । अक्रियमाणे हि तत्रान्यतरस्यांग्रहणेऽनवकाशो डीवडाप्प्रतिषेधौ बाधेत । डाप्प्रतिषेधावप्यनवकाशौ तौ वचनाद्भविष्यतः । सावकाशौ डाप्प्रतिषेधौ । कोऽवकाशः । सुपूर्वा चारुपर्वेति । तस्मात्तदन्यतरस्यांग्रहणं कर्तव्यम् ॥ इदं तु खत्वन्यतरस्यांग्रहणं शक्यमकर्तुम् । इदमप्यवश्यं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते डीव्रावपि यथा स्यातामिति । रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं चोदितं‡ तत्र वक्तव्यं भवति ॥

अथेह कथं भवितव्यम् । बहवः श्वानो ऽस्यां रथायाम् बहवो युवानो ऽस्यां शालायामिति । बहुशूका बहुयुकेति भवितव्यम् । का रूपसिद्धिः । डाष्टिलोपः प्रसारणं प्रसारणपरपूर्वत्वं नद्युतश्चेति कप्§ ॥ कपा तावच्च भवितव्यम् । किं कार-

* ४.१. ११; १२.

† ४.१. २८.

‡ ४.१. ७*.

§ ४.१. १३; ६.४. १४२; १३३; ६.१. १०८; ६.४. २; ५.४. १५४.

णम् । नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तद्विज्ञायते न चैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः । प्रसारणेनापि न भवितव्यम् । वक्ष्यत्येतत् । श्वादीनां प्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमिति* । परपूर्वत्वेन चापि न भवितव्यम् । वक्ष्यत्येतत् । संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणमसमानाङ्गप्रतिषेधार्थमिति† ॥ तस्माद्बहुश्च बहुयुवेति भवितव्यम् ॥

अनुपसर्जनात् ॥ ४ । १. १४ ॥

अनुपसर्जनादिति किमर्थम् । बहुकुरुचरा मथुरा । प्रियकुरुचरा मथुरा ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । कुरुचरशब्दात्प्रत्ययो विधीयते‡ तत्र कः प्रसङ्गो यद्बहुकुरुचरशब्दात्स्यात् । नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन । तदन्तविधिना§ प्राप्नोति ॥ अत उत्तरं पठति ।

अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् ॥ १ ॥

अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते ॥

ज्ञापकं तु पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य ॥ २ ॥

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वत्र तदन्तविधिप्रतिषेधो न भवतीति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । भवती अतिभवती महती अतिमहतीत्यत्र¶ तदन्तविधिः सिद्धो भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । उक्तमेतद्वर्णोऽप्युगित्प्रत्ययो ऽप्युगित्प्रातिपदिकमप्युगिति** ॥ इदं तर्हि । बहुधीवरी बहुपीवरीति†† । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्राप्युक्तं रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं प्रतिषिद्धत्वादिति‡‡ ॥ इदं तर्हि । अतिधीवरी अतिपीवरी ॥

पूर्वसूत्रनिर्देशो वापिशलमधीत इति ॥ ३ ॥

पूर्वसूत्रनिर्देशो वा पुनरयं द्रष्टव्यः । पूर्वसूत्रे प्रधानस्योपसर्जनमिति संज्ञा क्रियते । यावद्भूयात्प्रधानादुत्पत्तव्यमप्रधानाच्चेति तावदनुपसर्जनादिति । किं प्रयोजनम् । आपिशलमधीत इति । आपिशलमधीते ब्राह्मणी आपिशला§§ ब्राह्मणी । अणन्तादितीकारो¶¶ मा भूदिति ॥ अथानुपसर्जनादित्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति । अणन्तं

* ६.४. १३३*. † ६.१. १०८*. ‡ ४.१. १५. § १.१. ७२. ¶ ४.१. ६.

** ४.१. ६*. †† ४.१. ७. ‡‡ ४.१. ७*. §§ ४.३. १०१; ४.३. ११३; ५९; ६४. ¶¶ ४.१. १५.

हेतुदनुपसर्जनम् । नानुपसर्जनग्रहणेनानन्तं विशेप्यते । अणन्तादनुपसर्जनादिति । किं तर्हि । अणेव विशेप्यते । अण्योऽनुपसर्जनमिति ॥

जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसङ्गो भवति । अवन्ती कुन्ती* गान्धारी† ॥

सिद्धं तु जातेरनुपसर्जनत्वात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अनुपसर्जनादित्युच्यते न च जातिरुपसर्जनम् ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्त्रियाम् [४.१.३] इति वर्तते तेनाणं विशेषयिष्यामः । स्त्रियां योऽण्विहित इति । एवमपि काशकृत्स्विना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्वी काशकृत्स्वीमधीते काशकृत्स्वा ब्राह्मणी अत्र प्राप्नोति । नैष दोषः । अध्येत्र्यामभिधेययामण ईकारेण भवितव्यं यश्चात्राध्येत्र्यामभिधेययामणुक्तो लुप्तः स यश्च श्रूयत उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न भविष्यति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनं प्रधानेन तदन्तविधिर्यथा स्यात् । कुम्भकारी नगरकारी‡ । अत्र हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्यवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति संघातादुत्पत्तिर्भविष्यति । कृद्ग्रहण इत्युच्यते न चैतत्कृद्ग्रहणम् । कृदकृद्ग्रहणमेतत् । कृदप्ययमन्तद्धितोऽपि । एवं तर्हि-कारान्तेन समासो भविष्यति । यद्येवं लभ्येत कृतं स्यात्तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् । अत्र हि गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीति समास एव तावद्भवति समासे च कृतेऽवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । अवयवादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः । कौम्भकारेयो§ न सिध्यति । अवयवस्य वृद्धिस्वरौ¶ स्याताम् । तस्मादनुपसर्जनाधिकारः ॥

अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्डीप्विधाने सुपर्ण्या उपसंख्यानम् ॥ ६ ॥

अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्डीप्विधाने** सुपर्ण्या उपसंख्यानं कर्तव्यम् । सुपर्णी ॥

न वा समासस्यानुपसर्जनत्वाज्जातिवाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्येन

डीप्विधानम् ॥ ७ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । समासस्यानुपसर्जनत्वात् । समासोऽत्रानुपसर्जनम् ।

* ४.१. १०१; १०६; ६५. † ४.१. १६९; १७७; ६५. ‡ ३.२. १; ४.१. १५. § ४.१. १२०. ¶ ७.२. ११८; ६.१. १६५. ** ४.१. ६४.

स च जातिवाचकः । समासस्यानुपसर्जनत्वात्तस्य च जातिवाचकत्वाच्छब्दस्य सामान्येन ङीष्भविष्यति । जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् [४.१.६३] इति ॥ कथं कृत्वा चोदितं कथं कृत्वा परिहारः । बहुव्रीहिरिति कृत्वा चोदितं तत्पुरुष इति कृत्वा परिहारः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

टिड्ढाणञ्द्वयसङ्गद्वयमात्रक्षयपठक्ठञ्कञ्करपः ॥ ४।१।१५ ॥

*द्वग्रहणे सानुबन्धकस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

द्वग्रहणे सानुबन्धकस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । कारिकेयी हारिकेयी* ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ।

अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्य ॥ २ ॥

अननुबन्धकग्रहणे हि सानुबन्धकस्य ग्रहणं न भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । तव्यग्रहणे† तव्यद्वहणं मा भूत् । दिव्यग्रहणे‡ दिवुग्रहणं मा भूत् ॥ ननु चेयमपि कर्तव्या तदनुबन्धकग्रहणे तदनुबन्धकग्रहणं नेति । कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । यद्वहणे§ प्यद्वहणं मा भूत् । अङ्ग-हणे॥ चङ्गहणं मा भूत् । अज्ग्रहणे गज्ग्रहणं मा भूत् ॥ तद्वे एते परिभाषे कर्तव्ये । न कर्तव्ये । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत एते परिभाषे यदयं वामदेवाङ्गङ्गङ्गौ [४.२.९] इति ययतौ डितौ करोति ॥ तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । अननुबन्धको ढशब्दः खियां नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते । ननु चायमस्ति शिलाया ढः [५.३.१०२] इति । नैष खियां वर्तते । अयं तर्हि सभाया यः ढश्छन्दसि [४.४.१०५; १०६] इति । एषोऽपि न खियां वर्तते । किं कारणम् । तत्र साधुः [४.४.९८] इति वर्तते कथं खी नाम सभायां साध्वी स्यात् ॥

अज्ग्रहणमनर्थकं तदन्ताद्धि डीन्विधानम् ॥ ३ ॥

अज्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तदन्ताद्धि डीन्विधानम् । तदन्ताद्ध्यञ-न्तान्डीन्विधीयते । शार्ङ्गरवाद्यञो डीन् [४.१.७३] इति । न चास्ति विशेषो ऽञन्तान्डीनो वा डीपो वा । तदेव रूपं स एव स्वरः ॥

नवा जात्यधिकारात् ॥ ४ ॥

न वानर्थकम् । किं कारणम् । जात्यधिकारात् । जातेरिति** तत्रानुवर्तते ज्जा-स्यर्थोऽयमारम्भः । औत्सी औदपानी†† ॥ तच्चावश्यं जातिग्रहणमनुवर्त्यम् ।

* ४.१. १२०

† २.२. ११.

‡ ७.१. ८४.

§ ६.१. २१३.

॥ ७.४. १६.

** ४.१. ६३.

†† ४.१. ८६.

अनधिकारे हि पुंयोगादाख्यायां डीन्प्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अननुवर्तमाने हि जातिग्रहणे पुंयोगादाख्यायां* डीन्प्रसज्येत । वैदस्य स्त्री वैदीति ॥ यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्तीदमेव कर्तव्यं तन्न कर्तव्यम् । तदप्यवश्यं कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि तस्मिन्वैदस्य भगिनी वैदी परत्वाज्जातिलक्षणो† डीष् डीपं बाधेत । डीनि पुनः सति परत्वान्डीन्डीषं बाधते ॥

ख्युन उपसंख्यानम् ॥ ६ ॥

ख्युन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । आद्यंकरणी सुभगंकरणी‡ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते ख्युन इति । नञ्स्त्रीककख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् । नञ्स्त्रीककख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । नञ् स्त्री । स्त्रीणी पैंस्त्री§ । ईकक् । शाक्तीकी याष्टीकी¶ । ख्युन् । आद्यंकरणी सुभगंकरणी । तरुण तलुन । तरुणी तलुनी ॥

यञश्च ॥ ४ । १ । १६ ॥

आपत्यग्रहणं कर्तव्यं द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थम् । इह मा भूत् । द्वैप्येति** ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते कञ्करपो यञश्चेति । कथं तर्हि । कञ्करपो ज्यञश्चेति ॥

प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ ४ । १ । १७ ॥

तद्धितवचनं किमर्थम् ।

तद्धितवचनं पितः प्रातिपदिकादीकारार्थम् ॥ १ ॥

तद्धितवचनं क्रियते पितः प्रातिपदिकादितीकारो यथा स्यात्†† ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । पित्करणसामर्थ्यादेवात्रेकारो भविष्यति । यथैव तर्हि पित्करणसामर्थ्यादप्रातिपदिकादपीकारो भवत्येवं प्रातिपदिकादित्यस्यानुवर्तनसामर्थ्यादपितोऽपि प्रातिपदिकादीकारः स्यात्‡‡ । अस्त्यन्यत्प्रातिपदिकानुवृत्तौ प्रयोजनम् । किम् । उत्तरार्थम् । अत इञ् [४. १. १५] दाक्षिः ॥

* ४. १. ४८.

† ४. १. ६३.

‡ ३. २. ५६.

§ ४. १. ८७.

¶ ४. ४. ५९.

** ४. ३. १०.

†† १. २. ४३; ४. १. ४१.

‡‡ ४. १. १.

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ ४ । १ । १८ ॥

सर्वत्रग्रहणं किमर्थम् । प्राचा मेव हि स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धं प्राचां पूर्वेण* । इदं तर्हि प्रयोजनं सर्वेषां यथा स्यात्* । आग्र्यायनी । चाप† वाधित्वा णो यथा स्यात् ॥

लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । शाकल्यायनी ॥ यदि पुनरयं शकलशब्दो लोहितादिषु पश्येत । नैवं शक्यम् । इह हि शाकल्यस्य छात्राः शाकलाः कण्वादिभ्यो गोत्रे [४.२.१११] इत्यण्ण स्यात् ॥ एवं तर्हि

कण्वान्तु शकलः पूर्वः

कण्वशब्दाच्छकलशब्दः पूर्वः पठितव्यः ॥

कतादुत्तर इष्यते ।

कतशब्दाच्छकलशब्द उत्तरः पठितव्यः ॥

पूर्वोत्तरौ तदन्तादी

पूर्वोत्तरौ गणौ तदन्तादी द्रष्टव्यौ । ये कण्वादयस्ते शकलादयः । ये कतपर्यन्तास्ते शकलपर्यन्ताः ॥ किं प्रयोजनम् ।

ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

तत्रैवं सति ष्फाणौ सिद्धौ भवतः ॥

कण्वान्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते ।

पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ ४ । १ । १९ ॥

कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । आसुरायणी‡ ॥

छश्च ॥ २ ॥

छश्चेति वक्तव्यम् । आसुरीयः* कल्पः ॥

वयसि प्रथमे ॥ ४ । १ । २० ॥

वयस्यचरम इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । वधूटी चिरण्टीति ॥

इह कस्माच्च भवति । उत्तानशया लोहितपादिका द्विवर्षा त्रिवर्षेति । नैतानि चयोवाचीनि । कथं तर्हि वयो गम्यते । संबन्धात् ॥ यदि तर्हि यत्र संबन्धाद्वयो गम्यते तत्र न भवतीहापि न प्राप्नोति । कुमारीति । अत्रापि संबन्धाद्वयो गम्यते । कोऽसौ संबन्धः । योऽसौ पुंसासंप्रयोगः ॥ संबन्धादेवात्र वयो गम्यत इह पुनः संबन्धसंबन्धात् । इह तावदुत्तानशयेति यदा कर्तृत्वं विशेषितं भवति तत उत्तरकालं वयो गम्यते । लोहितपादिकेति यदा बहुव्रीह्यर्थो विशेषितस्तत उत्तरकालं वयो गम्यते । द्विवर्षा त्रिवर्षेति यदा द्विवर्षो विशेषितस्तत उत्तरकालं वयो गम्यते ॥ यदि तर्हि यत्र संबन्धादेव वयो गम्यते तत्र भवतीहापि तर्हि प्राप्नोति । कन्येति । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । कन्यायाः कनीन च [४.१.११६] इति ॥

अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ ४ । १ । २२ ॥

इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते तत्रैकः शक्योऽवक्तुम् । कथम् । एवं वक्ष्यामि । परिमाणान्तात्तद्धितलुकि डीब्भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । परिमाणान्तादेव तद्धितलुकि डीब्भवति नान्यत इति । ततो विस्ताचितकम्बल्येभ्यो नेति । तद्धितलुकीत्येव ॥

बहुव्रीहेरुधसो डीप् ॥ ४ । १ । २५ ॥

ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे ॥ १ ॥

ऊधसो नकारो† लिङ्गाधिकारे कर्तव्यः । इह मा भूत् । महोधाः पर्जन्य इति ॥

न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात् ॥ २ ॥

न वा लिङ्गाधिकारे नकारः कर्तव्यः । किं कारणम् । समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात् । समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणं कर्तव्यम् ॥

इतरथा हि कव्विधिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

इतरथा हि कव्विधिः प्रसज्येत ॥ कस्यां पुनरवस्थायां कप्प्राप्नोति । प्राडुषु-
त्पत्तेः* । प्राक्तावन्न प्राप्नोति । किं कारणम् । न हि डीव्विभाषा । उत्पन्ने तर्हि
डीषि प्राप्नोति । उत्पन्ने चापि न प्राप्नोति । किं कारणम् । नयन्तानां यो बहुव्री-
हिरित्येवं तन्न चैष नयन्तानां बहुव्रीहिः । प्रागेव तर्हि प्राप्नोति । ननु चोक्तं न हि
डीव्विभाषेति । यद्यपि न डीव्विभाषा कप्तु विभाषा । कपोऽवकाशः । अन्यो
बहुव्रीहिः । अयवकः अत्रीहिकः । डीषो ऽवकाशः । विभाषा कथ्यदा न कप्सो
ऽवकाशः । कुण्डोभी घटोभी । कप्प्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति परत्वात्कप्स्यात् । तस्मा-
त्सुप्रच्यते न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणादितरथा हि कव्विधिप्रसङ्ग इति ॥

दामहायनान्ताच्च ॥ ४ । १ । २७ ॥

दामहायनान्तात्संख्यादेः ॥ १ ॥

दामहायनान्तात्संख्यादेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । उद्गमा वडवेति ॥

तत्पुरुषविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ २ ॥

बहुव्रीहेरिति† वर्तते तत्पुरुषश्चायम् । उत्क्रान्ता दाम उद्गमेति । भवेत्सिद्धं
यदा तत्पुरुषः । यदा तु खलु बहुव्रीहिस्तदा न सिध्यति । उत्क्रान्तं दामास्या
इति । ननु च चेतनावत् एतद्भवत्युत्क्रमणं वापक्रमणं वा दाम चाचेतनम् । अचेत-
नेष्वपि चेतनावदुपचारो वृदयते । तद्यथा । सस्तान्यस्या बन्धनानि । सस्यन्ते
ऽस्या बन्धनानीति ॥ तत्तर्हि संख्यादेरिति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रकृत-
मनुवर्तते । क प्रकृतम् । संख्याव्ययादेर्डीप् [४.१.२६] इति । यदि तदनुवर्तते
ऽव्ययादेरपि प्राप्नोति । नैष दोषः । संख्यादेरित्यनुवर्तते ऽव्ययादेरिति निवृत्तम् ।
कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तत एकदेशो न । एकयोगनिर्दिष्टानाम-

प्येकदेशानुवृत्तिर्भवति । तद्यथा । तस्य पाकमूले पीत्वादिकर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ
[५. २. २४] । पक्षात्तिः [२५] इत्यत्र मूल इत्यनुवर्तते पाक इति निवृत्तम् ॥

अथेह कथं भवितव्यम् । द्वौ हायनावस्याः शालाया द्विहायना त्रिहायनेति ।

हायनो वयसि स्मृतः ।

वयोवाचिनो हायनशब्दस्य ग्रहणं न चैष वयोवाची ॥ अथ णत्वं कस्मान्न
भवति । णत्वमपि वयोवाचिन एव ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च

॥ ४ । १ । ३० ॥

मामकग्रहणं किमर्थं नाणन्तादित्येव सिद्धम्* । नियमार्थोऽयमारम्भः । माम-
कशब्दात्संज्ञाछन्दसोरेव । क मा भूत् । मामिका† बुद्धिरिति ॥

रात्रेश्चाजसौ ॥ ४ । १ । ३१ ॥

अजसादिष्विति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । रात्रिं रात्रिं स्मरिष्यन्तः ।
रात्रिं रात्रिमजानतः । सर्वा रात्रिं सहोषित्वा । वृत्त्यामेकान्तरात्रिम् ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ४ । १ । ३२ ॥

अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोगे ॥ १ ॥

अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोग इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् ।

प्रथते त्वया पतिमती पृथिवीति ॥

अथान्तःशब्दस्यागर्भसंयोगे किं प्रत्युदाह्रियते । अन्तरस्यां शालायामस्तीति ।
किं पुनः कारणं वाक्यमेव प्रत्युदाह्रियते न पुनर्मतुप् । अस्तिसामानाधिकरण्ये
मतुप्प्रधीयते‡ न चात्रास्तिसामानाधिकरण्यम् । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अन्तर्व-
त्तीति । एवं तर्हि

अन्तर्वत्पतिवतोस्तु मनुष्यत्वे निपातनात् ।

अन्तर्वदिति मनुन्निपात्यते वत्त्वं सिद्धम् । पतिवदिति वत्त्वं निपात्यते* मनु-
प्सिद्धः ॥ किमविशेषेण । नेत्याह ।

गर्भिण्यां जीवपत्यां च

एतस्मिन्विषये ॥

वा च छन्दसि नुग्भवेत् ॥

वा च छन्दसि नुग्वक्तव्यः । सान्तर्वती देवानुपैत् । सान्तर्वती देवानुपैत् ।
पतिवती तरुणवत्सा । पतिवती तरुणवत्सा ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ४ । १ । ३३ ॥

यज्ञसंयोग इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । इयमस्य पत्नी । क तर्हि स्यात् ।
पत्नीसंयाज इति यत्र यज्ञसंयोगः ॥ नैष दोषः । पतिशब्दोऽयमेश्वर्यवाची । सर्वेण
च गृहस्थेन पञ्च महायज्ञा निर्वर्त्या यच्चादः सायं प्रातर्होमत्ररूपुरोडाशान्निर्वपति
तस्यासावीष्टे ॥ एवमपि तुषजकस्य पत्नीति न सिध्यति । उपमानात्सिद्धम् । प-
त्नीव पत्नीति ॥

विभाषा सपूर्वस्य ॥ ४ । १ । ३४ ॥

पत्युः सपूर्वादुपसर्जनसमास उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

पत्युः सपूर्वादुपसर्जनसमास उपसंख्यानं कर्तव्यम् । वृद्धपतिः वृद्धपत्नी । स्थूल-
पतिः स्थूलपत्नी ॥ वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । आशापतिः
आशापत्नी ॥

सिद्धं तु पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् । नैवं विज्ञायते अस्त्य-
स्मात्पतिशब्दात्पूर्वः सोऽयं सपूर्वः सपूर्वात्पतिशब्दादनुपसर्जनादिति । कथं तर्हि ।

अस्त्यस्मिन्प्रातिपदिके पूर्वस्तदिदं सपूर्वम् सपूर्वात्प्रातिपदिकात्पत्यन्तादनुपसर्ज-
नादिति ॥

पूतक्रतोरै च ॥ ४ । १ । ३६ ॥

पूतक्रत्वादीनां पुंयोगप्रकरणे वचनम् ॥ १ ॥

पूतक्रत्वादयः पुंयोगप्रकरणे* वक्तव्याः । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । यया हि
पूताः क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति

लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमादेशानां वचने लिङ्गलुकि तत्कृतप्रसङ्गः ॥ २ ॥

लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमादेशानां वचने लिङ्गलुकि तत्कृतं प्राप्नोति । पञ्चेन्द्राण्यो
देवता अस्य पञ्चेन्द्रः† । पञ्चाभिः दशाभिः‡ । किमुच्यते सर्वत्रेति । अन्यत्रापि
नावश्यमिहैव । कान्यत्र । पञ्चभिर्धिवरीभिः क्रीतः पञ्चधीवा दशधीवेति§ ॥
लिङ्गग्रहणेन नार्थः । सर्वत्रागमादेशानां वचने लुकि तत्कृतप्रसङ्ग इत्येव । इदमपि
सिद्धं भवति । पञ्चमेन गृह्णाति पञ्चकः¶ । नैतदस्ति । मडयं परादिः स डटो
ग्रहणेन ग्राहिष्यते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । षष्ठेन गृह्णाति षट् इति** ॥

सिद्धं त्वागमादेशानामङ्गतः स्त्रीप्रकरणे वचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । आगमादेशा य इह स्त्रीप्रकरण उच्यन्ते तेऽङ्गाधिकारे
वक्तव्याः†† ॥ स्त्रीप्रकरणग्रहणेन नार्थः । सिद्धं त्वागमादेशानामङ्गतो वचनादि-
त्येव । इदमपि सिद्धं भवति । षष्ठेन गृह्णाति षट् इति ॥

लिङ्गलुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनम् ॥ ४ ॥

अथवा लिङ्गलुक्येव प्रकृतिप्रत्यापत्तिर्वक्तव्या ॥ लिङ्गग्रहणेन नार्थः । लुकि
वा प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनमित्येव । इदमपि सिद्धं भवति । षष्ठेन गृह्णाति षट्
इति ॥ किं पुनरत्र ज्यायः । लुकि प्रत्यापत्तिवचनमित्येव ज्यायः । इदमपि
सिद्धं भवति । पञ्चाभिः पट्टीभिः‡‡ क्रीतः पञ्चपटुः दशपटुरिति ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । संनियोगाशिष्टानामन्यतरापाय उभयोरप्य-

* ४.१. ४८. † ४.१. ४९; ४.२. २४; ४.१. ८८; १.२. ४९. ‡ ४.१. ३७.

§ ४.१. ७; ५.१. २८. ¶ ५.२. ४९; ७७*. ** ५.२. ५१. †† १.१. ६३. ‡‡ ६.१. ७७.

भावः । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कर्म कर्तव्यम् । देवदत्तापाये यज्ञदत्तो
अपि न करोति ॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ४ । १ । ३९ ॥

असितपलितयोः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

असितपलितयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । असिता पलिता ॥

छन्दसि क्रमेके ॥ २ ॥

छन्दसि क्रमेक इच्छन्ति । असिन्नयस्योषधे । पलिक्रीरिबुवतयो भवन्ति ॥

वर्णान्डीब्विधाने पिशङ्गादुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

वर्णान्डीब्विधाने पिशङ्गादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पिशङ्गी ॥

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककवरादृत्य-
मन्त्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमै-
थुनेच्छाकेशवेशेषु ॥ ४ । १ । ४२ ॥

नीलादोषधौ ॥ १ ॥

नीलादोषधाविति वक्तव्यम् । नील्योषधिः ॥

प्राणिनि च ॥ २ ॥

प्राणिनि चेति वक्तव्यम् । नीली गौः । नीली वडवा ॥

वा संज्ञायाम् ॥ ३ ॥

वा संज्ञायामिति वक्तव्यम् । नीली नीला ॥

वोतो गुणवचनात् ॥ ४ । १ । ४४ ॥

गुणवचनादित्युच्यते को गुणो नाम ।

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

अपर आह ।

उपैत्यन्यज्जहात्यन्यदृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि ।

वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः ॥

गुणवचनान्डीबाहुदात्तार्थम् ॥ १ ॥

गुणवचनान्डीवक्तव्यः* । किं प्रयोजनम् । आहुदात्तार्थम् । आहुदात्ताः प्रयोजयन्ति । वस्वी ॥

खरुसंयोगोपधप्रतिषेधश्च ॥ २ ॥

खरुसंयोगोपधानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । खरुरियं ब्राह्मणी । पाण्डुरियं ब्राह्मणी ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४ । १ । ४८ ॥

गोपालिकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । गोपालिका पशुपालिका ॥

किं पुनरिहोदाहरणम् । प्रष्टी प्रचरी । कथं पुनरयं प्रष्ठशब्दोऽकारान्तः स्त्रियां वर्तते । तस्येदमित्यनेनाभिसंबन्धेन । यथैव ह्यसौ तत्कृतान्वधानोद्धर्तनपरिषेकाँलभत एवं प्रष्ठशब्दमपि लभते ॥ यद्येवं

पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनम् ॥ १ ॥

पुंयोगादाख्यायां तद्धितस्य लुग्वक्तव्यः । तस्येदम् [४.३.१२०] इति प्राप्नोति । न तर्हीदानीमिदं भवति प्राष्ठ्य इमाः प्राचर्य इमा इति । भवति च । विभाषा लुग्वक्तव्यः । यदा लुक्तदा प्रष्टी यदा न लुक्तदा प्राष्टी ॥ यद्येवं नार्थो लुका । विभाषा तद्धितोत्पत्तिः । यदा तद्धितोत्पत्तिस्तदा प्राष्टी यदा न तद्धितोत्पत्तिस्तदा प्रष्टी । एवमपि लुग्वक्तव्यो न ह्यन्तरेण तद्धितस्य लुकं परार्थे शब्दो वर्तते ॥

यदि पुनस्तस्यामेव प्रष्ठशब्दो वर्तते । कथं पुनस्तस्यामप्रतिष्ठमानायां प्रष्ठशब्दो वर्तते । यथैव ह्यसावकुर्वती किंचित्पार्प तत्कृतान्वधबन्धनपरिक्लेशाँलभत एवं प्रष्ठशब्दमपि लभते ॥

सुबन्तसमासवचनाच्चाकारान्तानुपपत्तिः ॥ २ ॥

सुबन्तसमासवचनाच्चाकारान्तता नोपपद्यते । सुबन्तानां समासस्तत्रान्तरङ्गत्वा-
द्वाप्* । टाप्युत्पन्ने समासः । स्थाशब्दः समस्येत । तत्र पुंयोगादाख्यायामकारा-
न्तादितीकारो न प्राप्नोति ॥

सिद्धं तु स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात् । स्त्री पुंशब्देनाकारान्ते-
नाभिधीयते ॥ ननु चोक्तं पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनमिति । नैष दोषः ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नातस्तद्धितोत्पत्तिर्भवतीति यदयं पुंयोगादाख्यायामितीकारं
शास्ति† ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । येऽजी-
काराः स्त्रीप्रत्ययास्तदर्थमेतत्स्यात्‡ ॥ यत्तर्ह्याख्याग्रहणं करोति । न हि तद्धिता-
न्तमाख्या भवति ॥

अथवा पुनरस्तु तस्येदमित्यनेनाभिसंबन्धेन । ननु चोक्तं पुंयोगादाख्यायां
तद्धितलुग्वचनमिति । नैष दोषः । नावश्यमयमेवाभिसंबन्धो भवति तस्येदमिति ।
अयमप्यभिसंबन्धोऽस्ति सोऽयमिति । कथं पुनरतस्मिन्स इत्येतद्भवति । चतुर्भिः
प्रकारैरतस्मिन्स इत्येतद्भवति तात्स्थ्यात्ताद्धर्म्यात्तत्सामीप्यात्तत्साहचर्यादिति । ता-
त्स्थ्यात्तावत् । मञ्चा हसन्ति । गिरिर्दह्यते । ताद्धर्म्यात् । जटिनं यान्तं ब्रह्मदत्त
इत्याह । ब्रह्मदत्ते यानि कार्याणि जटिन्यपि तानि क्रियन्त इत्यतो जटी ब्रह्मदत्त
इत्युच्यते । तत्सामीप्यात् । गङ्गायां घोषः । कूपे गर्गकुलम् । तत्साहचर्यात् ।
कुन्तान्प्रवेशय । यष्टीः प्रवेशयेति ॥

अथवा पुनरस्तु तस्यामेव प्रश्नशब्दः । ननु चोक्तं सुबन्तसमासवचनाच्चाका-
रान्तानुपपत्तिरिति । नैष दोषः ।

गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनम् ॥ ४ ॥

गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥ कान्ये-
तस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं क्तादल्पाख्यायाम् ॥ ५ ॥

अभ्रविलिप्ती सूपविलिप्ती । सुबन्तानां समासः । तत्रान्तरङ्गत्वाद्वाप्. टाप्युत्पन्ने

समासः । विलिप्ताशब्दः समस्येत । तत्र क्तादल्पाख्यायामकारान्तादिति* डीष् प्राप्नोति ।।

जातेर्डीष्विधाने ॥ ६ ॥

जातेर्डीष्विधाने प्रयोजनम् । व्याप्री कच्छपी । सुबन्तानां समासः । तत्रान्तरङ्गत्वाद्वाप् । टाप्युत्पन्ने समासः । प्राशब्दः समस्येत । तत्र जातेरस्त्रीविषयादयोपधादकारान्तादिति† डीष् प्राप्नोति ।।

समासान्तस्य णत्वे ॥ ७ ॥

समासान्तस्य णत्वे प्रयोजनम् । वक्ष्यति प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणमसमासान्तप्रतिषेधार्थमिति‡ । तस्मिन्क्रियमाणे माषवापिणी व्रीहिवापिणी सुबन्तानां समासः । तत्रान्तरङ्गत्वान्नकारान्तत्वान्डीप् । डीप्युत्पन्ने समासः । वापिनीशब्दः समस्येत । तत्र समासान्तस्येति णत्वं न प्राप्नोति ।।

कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च ॥ ८ ॥

कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च प्रयोजनम् । सांकूटिनम् § व्यावक्रोशी¶ । अत्रावयवादुत्पत्तिः प्रसज्येत । गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासो भवतीति न दोषो भवति ।। सत्यामप्येतस्यां परिभाषायामवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । किं कारणम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तद्गोदर्थेहणं भवतीति । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति संवातादुत्पत्तिर्भविष्यति ।। यदि तर्ह्येषा परिभाषास्ति नैतदस्याः परिभाषायाः प्रयोजनं भवति । एतयैव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । अप्रातिपदिकत्वात् । कृत्त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति** । ननु चेदानीं प्रातिपदिकसंज्ञायामप्येतया परिभाषयेह शक्यमुपस्थातुम् । नेत्याह । इह हि मूलकेनोपदंशं भुङ्क्तु इति†† वाक्येऽपि लुक्प्रसज्येत‡‡ । स्वरे च दोषः स्यात् । प्रकारकः प्रकरणम् । गतिकारकोपपदात्कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो§§ न स्यात् । नैष दोषः । द्वे अत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयः स्वरो भविष्यति । इहापि तर्हि सांकूटिनम् व्यावक्रोशीति द्वे अत्रापि प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदा-

* ४.१. ५१. + ४.१. ६३. ‡ ८.४. ११*. § ३.३. ४४; ५.४. १५; ७.२. ११७.
¶ ३.३. ४३; ५.४. १४; ७.२. ११७; ९.१. १९७. ** १.२. ४६. †† ३.४. ४७.
‡‡ २.४. ७१. §§ ६.२. १३२.

अयावयवादुत्पत्तिः प्रसज्येत । अवयवादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः । कौम्भकारेयो*
न सिध्यति । अवयवस्य वृद्धिस्वरौ स्याताम्† ॥ तस्मात्प्रयोजनमेवैतदस्याः परि-
भाषाया उभाभ्यां तु खलु सिध्यति ॥

अवदातायां तु डीप्प्रसङ्गः ॥ ९ ॥

अवदातायां तु डीप्प्राप्नोति । अवदाता ब्राह्मणी । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः
[४. १. ३९] इति ॥ नैष वर्णवाची । किं तर्हि । विशुद्धवाची । आतश्च विशु-
द्धवाच्येवं ह्याह

त्रीणि यस्यावदातानि विद्या योनिश्च कर्म च ।

एतच्छिवं विजानीहि ब्राह्मणाम्यस्य लक्षणमिति ॥

सूर्यादेवतायां चाव्वक्तव्यः । सूर्यस्य स्त्री सूर्या । देवतायामिति किमर्थम् ।
सूरी‡ ॥

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामा-
नुक् ॥ ४ । १ । ४९ ॥

हिमारण्ययोर्महत्त्वे ॥ १ ॥

हिमारण्ययोर्महत्त्वं इति वक्तव्यम् । महद्धिमं हिमानी । महदरण्यमरण्यानी ॥

यवाद्दोषे ॥ २ ॥

यवाद्दोष इति वक्तव्यम् । दुष्टो यवो यवानी ॥

यवनाल्लिप्याम् ॥ ३ ॥

यवनाल्लिप्यामिति वक्तव्यम् । यवनानी लिपिः ॥

उपाध्यायमातुलाभ्यां वा ॥ ४ ॥

उपाध्यायमातुलाभ्यां वेति वक्तव्यम् । उपाध्यायी उपाध्यायानी । मातुली
मातुलानी ॥

मुद्रलाच्छन्दसि लिख ॥ ५ ॥

मुद्रलाच्छन्दसि लिखेति§ वक्तव्यम् । रथीरभून्मुद्रलानी ॥

आचार्यादणत्वं च ॥ ६ ॥

आचार्यादणत्वं चेति वक्तव्यम् । आचार्यानी ॥

आर्यक्षत्रियाभ्यां वा ॥ ७ ॥

आर्यक्षत्रियाभ्यां वेति वक्तव्यम् । आर्या आर्याणी । क्षत्रिया क्षत्रियाणी ॥

क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ ४ । १ । ५० ॥

करणपूर्वादिति किमर्थम् । गवा क्रीता । अश्वेन क्रीता । करणपूर्वादित्यु-
च्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एषोऽपि हि क्रीतशब्दः करणपूर्वः । विभक्त्या व्यव-
हितत्वाच्च भविष्यति । यदि तर्हि विभक्तिरपि व्यवधायिका भविष्यति मन-
साक्रीतीति* न सिध्यति ॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायते करणं पूर्वमस्मात्क्रीत-
शब्दात्सोऽयं करणपूर्वस्तस्मात्करणपूर्वात्क्रीतशब्दादनुपसर्जनादिति । कथं तर्हि ।
करणमस्मिन्प्रातिपदिके पूर्वं तदिदं करणपूर्वम् तस्मात्करणपूर्वात्प्रातिपदिकात्क्रीता-
न्तादनुपसर्जनादिति ॥

बहुव्रीहेश्वान्तोदात्तात् ॥ ४ । १ । ५२ ॥

अन्तोदात्ते जातप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अन्तोदात्ते जातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । दन्तजाता स्तनजाता† ॥

पाणिगृहीत्यादीनां विशेषे ॥ २ ॥

पाणिगृहीत्यादीनां विशेष इति वक्तव्यम् । पाणिगृहीती भार्या । यस्या हि
यथाकथञ्चित्पाणिर्गृह्यते पाणिगृहीता सा भवति ॥

बहुलं तणि ॥ ३ ॥

बहुलं तणीति वक्तव्यम् । किमिदं तणीति । संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम् । किं प्रयो-
जनम् ।

प्रबद्धविलूनाद्यर्थम् ॥ ४ ॥

प्रबद्धविलूनी प्रबद्धविलूना ॥

अन्तोदात्तादबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वात् ॥ ५ ॥

अन्तोदात्तादबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वादिति वक्तव्यम् । बहु । बहुकृता । नञ् । अकृता । सु । सुकृता । काल । मासजाता संवत्सरजाता । सुखादि । सुखजाता दुःखजाता* ॥

जातिपूर्वाद्वा ॥ ६ ॥

अथवा जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्* ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ४ । १ । ५४ ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादित्युच्यते किं स्वाङ्गं नाम ।

अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।

अतस्त्वं तत्र दृष्टं च तस्य चेत्तत्तथा युतम् ॥

अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गम् ॥ अद्रवमिति किमर्थम् । बहुलोहिता । नैतदस्ति । बह्वचो नेति† प्रतिषेधो भविष्यति । इदं तर्हि । बहुकफा ॥ मूर्तिमदिति किमर्थम् । बहुबुद्धिः बहुमनाः । नैतदस्ति । अत इति‡ वर्तते । इदं तर्हि । बहुज्ञाना ॥ प्राणिस्थमिति किमर्थम् । श्लक्ष्णमुखा शाला ॥ अविकारजमिति किमर्थम् । बहु-गडुः बहुपिटका । नैतदस्ति । इह तावद्बहुगडुरित्यत इति‡ वर्तते । बहुपिटकेति बह्वचो नेति† प्रतिषेधो भविष्यति । इदं तर्हि । बहुशोफा ॥ अतस्त्वं तत्र दृष्टं च । अप्राणिस्थं प्राणिनि दृष्टं च स्वाङ्गसंज्ञं भवति । दीर्घकेशी रथ्येति ॥ तस्य चेत्तत्तथा युतमप्राणिनोऽपि स्वाङ्गसंज्ञं भवतीति । दीर्घनासिक्यर्चा । तुङ्गनासिक्यर्चेति ॥ अथोपसर्जनग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । शिखा ।

उपसर्जनग्रहणमनर्थकं बहुव्रीह्याधिकारात् ॥ १ ॥

उपसर्जनग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । बहुव्रीह्याधिकारात् । बहुव्रीहेरिति वर्तते । क प्रकृतम् । बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् [४. १. ५२] इति ॥ बह्वचर्थे तर्ह्युपसर्जनग्रहणं कर्तव्यम् । बह्वचो नेति† प्रतिषेधं वक्ष्यति तद्बहुज्जग्रहणमुपसर्जनविशेषणं यथा विज्ञायेत । बह्वच उपसर्जनाच्चेति । अथाक्रियमाण उपसर्जनग्रहणे कस्य

बह्वज्रग्रहणं विशेषणं स्यात् । बहुव्रीहेरिति वर्तते बहुव्रीहिविशेषणं विज्ञायेत । अस्ति चेदानीं कश्चिदवह्वज्रबहुव्रीहिर्यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । स्वडा स्वडीति ॥

बह्वज्रमिति चेत्स्वाङ्गग्रहणात्सिद्धम् ॥ २ ॥

स्वाङ्गग्रहणं क्रियते तद्वह्वज्रग्रहणेन विशेषयिष्यामः । स्वाङ्गाद्वह्वज्रो नेति ॥ एवं तर्ह्यन्तोदात्तादिति* वर्तते अनन्तोदात्तार्थोऽयमारम्भः ।

अनन्तोदात्तार्थमिति चेत्सहादिकृतत्वात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

यदयं सहनज्वद्यमानपूर्वाच्च [४.१.५७] इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनन्तोदात्तादपि भवतीति ॥

स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तु ॥ ४ ॥

स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तर्ह्युपसर्जनग्रहणं कर्तव्यम् । स्वाङ्गाद्यथा स्यात्स्वाङ्गसमुदायान्मा भूत् । कल्याणपाणिपादा ॥ अथ क्रियमाणेऽप्युपसर्जनग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति स्वाङ्गं ह्येतदुपसर्जनम् । न स्वाङ्गसमुदायः स्वाङ्गग्रहणेन गृह्यते यथा जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यते । काशिकोसलीया इति । जनपदद्वयोः रिति† बुद्धं भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अस्वाङ्गपूर्वपदादिति‡ वर्तते तेन स्वाङ्गं विशेषयिष्यामः । अस्वाङ्गपूर्वपदात्परं यत्स्वाङ्गं तदन्ताद्वह्व्रीहेरिति । यच्चात्रास्वाङ्गपूर्वपदात्परं न तदन्तो बहुव्रीहिर्यदन्तश्च बहुव्रीहिर्न तदस्वाङ्गपूर्वपदात्परं स्वाङ्गम् ॥ ननु च तत्पूर्वस्मिन्योगे बहुव्रीहिविशेषणम् । नेत्याह । पूर्वपदविशेषणं तत् । न स्वाङ्गमस्वाङ्गम् पूर्वं पदं पूर्वपदम् अस्वाङ्गं पूर्वपदमस्वाङ्गपूर्वपदम् अस्वाङ्गपूर्वपदादिति । यद्येवं पूर्वस्मिन्योगे बहुव्रीहिरविशेषितो भवति । बहुव्रीहिश्च विशेषितः । कथम् । क्तादिति§ वर्तते तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः । अस्वाङ्गात्पूर्वपदात्परं यत्कान्तं तदन्ताद्वह्व्रीहेरिति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम् । बहुव्रीहेरिति वर्तत उपसर्जनमात्राद्यथा स्यात् । निष्केशी यूका । अतिकेशी मालेति ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ॥ ४ । १ । ५५ ॥

नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्च ॥ १ ॥

नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्चेति वक्तव्यम् । कल्याणपुच्छी कल्याणपुच्छा ॥

कवरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् ॥ २ ॥

कवरमणिविषशरेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् । कवरपुच्छी मणिपुच्छी विषपुच्छी शरपुच्छी ॥

उपमानात्पक्षाच्च ॥ ३ ॥

उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्चेति वक्तव्यम् । उलूकपक्षी शाला । उलूकपुच्छी सेनेति ॥

नासिकादिभ्यो विभाषायाः सहनञ्चिद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो वि-
प्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

नासिकादिभ्यो विभाषायाः सहनञ्चिद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो* भवति विप्रतिषेधे-
न । नासिकादिभ्यो विभाषाया अवकाशः । कल्याणनासिकी कल्याणनासिका ।
सहनञ्चिद्यमानपूर्वलक्षणस्य प्रतिषेधस्यावकाशः । समुखा अमुखा विद्यमानमुखेति ।
इहोभयं प्राप्नोति । सनासिका अनासिका विद्यमाननासिकेति । सहनञ्चिद्यमानपूर्वे-
भ्यः प्रतिषेधो भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः । अयं विधिः स प्र-
तिषेधो विधिप्रतिषेधयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः ॥ अयमपि विधिर्न मृदूनामिव कार्पा-
सानां कृतः प्रतिषेधविषय आरभ्यते । स यथैव बहज्जलक्षणं संयोगोपधलक्षणं
चाप्रतिषेधं वाधत एवं सहनञ्चिद्यमानलक्षणमपि वाधत ॥ का तर्हि गतिः । इह ताव-
न्नासिकोदरेति बहज्जलक्षणश्च प्रतिषेधः प्राप्नोति सहनञ्चिद्यमानपूर्वलक्षणश्च । पुरस्ता-
दपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्त इत्येवमियं विभाषा बहज्जलक्षणं प्रतिषेधं वाधिष्य-
ते सहनञ्चिद्यमानलक्षणं न वाधिष्यते । ओष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्चेति संयोगोपधल-
क्षणश्च प्रतिषेधः प्राप्नोति सहनञ्चिद्यमानपूर्वलक्षणश्च । मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्वा-
धन्त इत्येवमियं विभाषा संयोगोपधलक्षणं प्रतिषेधं वाधिष्यते सहनञ्चिद्यमानपू-
र्वलक्षणं न वाधिष्यते ॥

दिक्पूर्वपदान्डीप् ॥ ४ । १ । ६० ॥

दिक्पूर्वपदान्डीषोऽनुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

दिक्पूर्वपदान्डीषोऽनुदात्तत्वं वक्तव्यम् । प्राङ्मुखी प्रत्यङ्मुखी ॥

डीष्विधाने ह्यन्यत्रापि डीष्विषयान्डीप्ससङ्गः ॥ २ ॥

डीष्विधाने हि सत्यन्यत्रापि डीष्विषयान्डीप्ससज्येत । प्राग्गुल्फा प्रत्यग्ल-
लाटा ॥ ननु चैते विशेषा अनुवर्तेरन्त्यसंयोगोपधाद्बह्वचो नेति* । यद्यप्येते विशेषा
अनुवर्तेरन्त्यसंयोगोपधाद्बह्वचो नेत्येवमपि दिक्पूर्वपदान्डीपा मुक्ते डीप्ससज्येत ।
नैष दोषः । उक्तमेतद्यत्रोत्सर्गापवादं विभाषा तत्रापवादेन मुक्त उत्सर्गो न भव-
तीति† ॥ अथवा डीष आदेशो डीप्करिष्यते । तत्तर्हि डीषो ग्रहणं कर्तव्यम् ।
न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अन्यतो डीष् [४.१.४०] इति ।
तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । दिक्पूर्वपदादित्येषा पञ्चमी डीषिति
प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७] इति । प्रत्ययवि-
धिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः ।
विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ४ । १ । ६३ ॥

जातेरित्युच्यते का जातिर्नाम ।

आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥

अपर आह ।

प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः ।

असर्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः ॥

गोत्रं च चरणानि च ॥

कः पुनरेतयोर्जातिलक्षणयोर्विशेषः । यथा पूर्वं जातिलक्षणं तथा कुमारीभार्य
इति भवितव्यम्‡ । यथोत्तरं तथा कुमारभार्य इति भवितव्यम् ॥

अथास्त्रीविषयादिति कथमिदं विज्ञायते । समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमिति ।
आहोस्वित्कचिद्यदस्त्रीविषयमिति । किं चातः । यदि विज्ञायते समानायामाकृतौ
यदस्त्रीविषयमिति द्रोणी कुटी पात्रीति न सिध्यति । अथ विज्ञायते कचिद्य-
दस्त्रीविषयमिति माला बलाका अत्रापि प्राप्नोति । अस्तु कचिद्यदस्त्रीविषयमिति ।
कथं माला बलाकेति । अजादिषु§ पाठः करिष्यते ॥

अयोपधादिति किमर्थम् । इभ्या क्षत्रिया ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते ज्योपधादिति ।

* ४.१. ५४; ५६.

† २.२. ३*.

‡ ६.३. ४१.

§ ४.१. ४.

अकोपधादित्यपि वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् चटका मूषिकेति ॥ यद्यकोप-
धादित्युच्यते काकी कोकी पिकी शुकीति न सिध्यति । अस्तु तर्ह्योपधादित्येव ।
कथं चटका मूषिकेति । अजादिषु* पाठः कर्तव्यः ॥

योपधप्रतिषेधे गवयहयमुकयमनुप्यमत्स्यानामप्रतिषेधः ॥ १ ॥

योपधप्रतिषेधे गवयहयमुकयमनुप्यमत्स्यानां प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् ।
गवय गवयी । हय हयी । मुकय मुकयी । मनुप्य मनुप्यी । मत्स्य मत्सी ॥

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च ॥ ४ । १ । ६४ ॥

सदक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्प्रतिषेधः ॥ १ ॥

सदक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । सत्पुष्पा प्राक्पुष्पा काण्ड-
पुष्पा प्रान्तपुष्पा शतपुष्पा एकपुष्पा ॥

संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् ॥ २ ॥

संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । सम् । संफला । सम् ॥
भस्त्रा । भस्त्राफला । भस्त्रा ॥ अजिन । अजिनफला । अजिन ॥ पिण्ड । पिण्ड-
फला । पिण्ड ॥ शण । शणफला ॥

श्वेताच्चेति वक्तव्यम् । श्वेतफला ॥

त्रेश्च ॥ ३ ॥

त्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्रिफला ॥

मूलान्नजः ॥ ४ ॥

मूलान्नजः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अमूला ॥

इतो मनुष्यजातेः ॥ ४ । १ । ६५ ॥

जातेरिति† वर्तमाने पुनर्जातिग्रहणं किमर्थम् । अयोपधादिति वर्तते योपधादपि
यथा स्यात् । औदमेयी§ ॥

इतो मनुष्यजातेरिज उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

इतो मनुष्यजातेरिज उपसंख्यानं कर्तव्यम् । सौतंगमी मौनचित्ती* ॥

ऊङुतः ॥ ४ । १ । ६६ ॥

किमर्थो ङकारः । विशेषणार्थः । क विशेषणार्थेनार्थः । नोङ्धात्वोः [६.१.१७५] इति । नोधात्वोरित्युच्यमाने यवाग्वा यवाग्वै इत्यत्रापि प्रसज्येत ॥

अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थं न ऊङुत इत्येवोच्येत । का रूपसिद्धिः ब्रह्मबन्धूः धीवबन्धूरिति । सर्वर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्[†] ॥ न सिध्यति । गोष्ठियोरुपसर्जनस्य [१.२.४८] इति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत[‡] । इह च ब्रह्मबन्धूच्छन्नम् ब्रह्मबन्धूच्छन्नम् षत्व-
तुकोरसिद्धः [६.१.८६] इत्येकादेशस्यासिद्धत्वाच्चित्यस्तुक्प्रसज्येत[§] । इह च ब्रह्म-
बन्धूः धीवबन्धूः नद्युतः कविति कप्प्रसज्येत[॥] ॥ नैष दोषः । यत्तावदुच्यते ब्रह्म-
बन्धूः धीवबन्धूरिति गोष्ठियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्रसज्येतेत्युभयत आश्रये ना-
न्तादिवत् । यदप्युच्यते ब्रह्मबन्धूच्छन्नम् ब्रह्मबन्धूच्छन्नम् षत्वतुकोरसिद्ध इत्येका-
देशस्यासिद्धत्वाच्चित्यस्तुक्प्रसज्येतेति पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो न नैष पदान्तप-
दाद्योरेकादेशः । यदप्युच्यत इह च ब्रह्मबन्धूः धीवबन्धूरिति नद्युतः कविति कप्प्र-
सज्येतेति नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तत्र नैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः ॥ शेषलक्ष-
णस्तर्हि कप्प्राप्नोति** । तस्माद्दीर्घोच्चारणं कर्तव्यम् ॥

ऊङ्प्रकरणे प्राणिजातेश्चरज्ज्वादीनाम् ॥ १ ॥

ऊङ्प्रकरणे प्राणिजातेश्चरज्ज्वादीनामिति वक्तव्यम् । अलावूः कर्कन्धूः ॥ अप्रा-
णिजातेरिति किमर्थम् । कृकवाकूः ॥ अरज्ज्वादीनामिति किमर्थम् । रज्जुः हनुः ॥

संहितशफलक्षणवामादेश्व ॥ ४ । १ । ७० ॥

सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् । सहितोरुः सहोरुः ॥

कद्रुकमण्डलोश्छन्दसि ॥ ४ । १ । ७१ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते कद्रुकमण्डलोश्छन्दोरिति । कद्रुकमण्डलुगुगुलुमधुजतुपतया-
लूनामिति वक्तव्यम् । कद्रूः कमण्डलूः गुगुलूः मधूः जतूः पतयालूः ॥

* ४.२. ८७. † ६.१. १०१. ‡ ६.१. ८५. § ६.१. ७३. ॥ ५.४. १५३. ** ५.४. १५४.

यडश्चाप् ॥ ४ । १ । ७४ ॥

षाच्च यञश्चाप् ॥ १ ॥

षाच्च यञश्चाव्यक्तव्यः । शार्कराक्ष्या पौतिमाष्या* ॥ तत्रायमप्यर्थो गौक-
क्ष्यशब्दः क्रौञ्चादिषु† पद्यते स न पठितव्यो भवति । यदि न पद्यते गौकक्षीपुत्र
इति संप्रसारणं‡ न प्राप्नोति । इष्टमेवैतत्संगृहीतम् । गौकक्ष्यापुत्र इत्येव भवितव्यम्
एवं हि सौनागाः पठन्ति प्यडः संप्रसारणे गौकक्ष्यायाः प्रतिषेध इति ॥

आवद्याच्च ॥ ४ । १ । ७५ ॥

अन उपधालोपिन ऊधसो डीष्पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

अन उपधालोपिनो ऽन्यतरस्याम् [४. १. २८] इत्येतस्मादूधसो डीष्भवति § पूर्व-
विप्रतिषेधेन । अन उपधालोपिनो ऽन्यतरस्यामित्येतस्यावकाशः । बहुराक्षी बहुत-
क्षणी । ऊधसो डीष्भवतीत्यस्यावकाशः । विभाषा डीव्यदा न डीप्सोऽवकाशः ।
डीप्ससङ्ग उभयं प्राप्नोति । ऊधसो डीष्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्ववि-
प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । अन उपधालोपिनो ऽन्यतरस्यामित्येतोऽधसो डीष्भ-
वतीत्येतदनुवर्तिष्यते ॥

आवद्याद्यञः ष्फश्चापः ॥ २ ॥

आवद्याद्यञः ष्फश्चापो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन¶ । आवद्याद्यञश्चापोऽवकाशः ।
उदीचाम् । आवद्या । ष्फस्यावकाशः । अन्यानि यञन्तानि । गार्ग्यायणी वात्स्या-
यनी । आवद्याशब्दात्प्राचामुभयं प्राप्नोति । आवद्यायनी । ष्फो भवति पूर्वविप्रतिषे-
धेन ॥ आवद्याग्रहणेन नार्थः । यञः ष्फश्चाप इत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । शार्क-
राक्ष्यायणी पौतिमाष्यायणी** ॥ यञग्रहणेन नार्थः । ष्फश्चाप इत्येव । गौकक्ष्य-
शब्दः क्रौञ्चादिषु† पद्यते । इदमपि सिद्धं भवति गौकक्ष्यायणी ॥ तत्तर्हि वक्त-
व्यम् । न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि । प्राचां ष्फ तद्धितः सर्वत्र†† । क सर्वत्र
यत्र ष्फश्चान्यश्च प्राप्नोति ष्फ एव तत्र भवतीति । ततो लोहितादिकतन्तेभ्यः सर्वत्र
क सर्वत्र । प्राचां चोदीचां च ॥

* ४.१. १०५.

† ४.१. ८०.

‡ ४.१. १३.

§ ४.१. २५.

¶ ४.१. १७.

** ४.१. ७४*.

†† ४.१. १८.

अणिञोरनार्णयोर्गुरूपोत्तमयोः व्यङ्गोत्रे ॥ ४ । १ । ७८ ॥

इह कस्मान्न भवति । दाक्षी प्राक्षीति* । आतिशायिकेनायं तमशब्देन निर्देशः क्रियते स च त्रिप्रभृतिषु वर्तते त्रिप्रभृतीनामभावात् । यद्येवं

प्रकर्षे चेत्तमं कृत्वा दाक्ष्या नोपोत्तमं गुरु ।

आश्विधिः केन ते न स्यात्प्रकर्षे यद्ययं तमः ॥

प्रकर्षे चेत्तमं कृत्वा दाक्ष्या नोपोत्तमं गुर्वित्युच्यत आश्विधिः केन तव न स्यात् । अव्ययवादितां प्राप्नोति । प्रकर्षे यद्ययं तमः । यद्ययं तमः प्रकर्षे वर्तते ॥

उद्भूतस्य प्रकर्षोऽयं गतशब्दोऽत्र लुप्यते ।

उद्भूतस्यायं प्रकर्षः । गतशब्दस्यात्र लोपो भवति ॥

नाव्ययार्थप्रकर्षोऽस्ति धात्वर्थोऽत्र प्रकृत्यते ॥

नायमव्ययार्थस्य प्रकर्षः । कस्य तर्हि । धात्वर्थस्य ॥

उद्भूतोऽपेक्षते किञ्चिन्नयाणां द्वौ किलोद्भूतौ ।

अनुद्भूतमपेक्ष्योद्भूत इत्येतद्भवति । त्रयाणां द्वौ किलोद्भूतौ । त्रयाणां किल ह्यनुद्भूतौ भवतः ॥

चतुष्प्रभृतिकर्तव्यो वाराह्यायां न सिध्यति ॥

चतुष्प्रभृतिषु व्यङ्गोक्तव्यो वाराह्यायां न सिध्यति । वाराह्याया न प्राप्नोति । किं कारणम् । चतुष्प्रभृतीनामभावात् ॥

भिद्यतेऽस्य स्वरस्तेन विधिश्चामो न लक्ष्यते ।

भिद्यते खल्वस्य स्वरस्तेनातिशायिकेन तमशब्देनोत्तमस्य† । विधिश्चामो न लक्ष्यते । विधिश्चामो न कचिदपि लक्ष्यते ॥

शब्दान्तरमिदं विद्यादृष्टमभ्यन्तरं त्रिषु ॥

एवं तर्ह्यन्योऽयमातिशायिकेन समानार्थस्तमस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते ॥

किं पुनरयमणिञोरादेश आहोस्विदणिञ्भ्यां परः । कश्चात्र विशेषः ।

व्यङ्ग्यनादेशो यलोपवचनम् ॥ १ ॥

व्यङ्ग्यनादेशो यलोपो वक्तव्यः । औदमेव्यायाञ्छात्ता औदमेवाः‡ ॥

* ४.१. ९५; ६५.

† ५.४. ११.

‡ ३.१. ४.

§ ४.१. ९५; ७८; ६.४. १४८; ४.२. ११३; ६.४. १५१.

द्विरण्विधिः ॥ २ ॥

द्विश्चाण्विधेयः । औदमेघ्यायाश्छाच्चा औदमेघाः । औदमेघ्यानां संघ औदमेघः ।
इच्च* इत्यण्न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यदेशः ।

आदेशो नलोपवचनम् ॥ ३ ॥

यद्यादेशो नलोपो वक्तव्यः । औदुलोम्या शारलोम्येति† । ये चाभावकर्मणोः
[६.४.१६८] इति प्रकृतिभावः प्रसज्येत ॥

न वा व्यङो लोपनिमित्तत्वात् ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । व्यङो लोपनिमित्तत्वात् । लोपनिमित्तः व्यङ् ।
नाकृते लोपे व्यङ् प्राप्नोति । किं कारणम् । गुरूपोत्तमयोरित्युच्यते न चाकृते
लोपे गुरूपोत्तमं भवति ॥

अथवा पुनरस्तु परः । ननु चोक्तं व्यङ्यनादेशो यलोपवचनं द्विरण्विधिरिति ।
नैष दोषः । यत्तावदुच्यते यलोपवचनमित्यदोष एषः । किं कारणम् । पुंवद्भावा-
द्याजादौ तद्धिते । यजादौ तद्धिते पुंवद्भावो भविष्यति भस्यादे तद्धिते पुंवद्भवतीति‡ ॥
अयं तर्हि दोषो द्विरण्विधिरिति । नैष दोषः । सिद्धश्च प्रत्ययविधौ । स च सिद्धः
प्रत्ययविधौ ॥

उभयमिदमुक्तमादेशः पर इति च । किमत्र न्याय्यम् । आदेश इत्येतद्व्या-
य्यम् । कुत एतत् । एवं चैव हि कृत्वाचार्येण सूत्रं पठितं षष्ठ्या च निर्देशः
कृतः । अत एष पक्षो निर्दोषः । ननु च परस्मिन्नपि सति ये दोषास्ते परिहृताः ।
पुंवद्भावेन यलोपः परिहृतः स च पुंवद्भावो ऽदे भवति तत्रौदमेघेयो न सिध्यति§ ॥

अनुबन्धौ त्वया कार्यौ

यस्यादेशोऽनुबन्धौ तेन कर्तव्यौ । एकः सामान्यग्रहणार्थो ऽपरः सामान्य-
ग्रहणाविघातार्थः । क सामान्यग्रहणार्थेनार्थः । यङश्चाप् [४.१.७४] इति । अथ
सामान्यग्रहणाविघातार्थेन कार्यः । अत्रैव¶ । किं प्रयोजनम् ।

* ४.२. ११२; ४.२. १२७. † ४.१. २६; (६.४. १४४) ‡ ६.२. ३९*.

§ ४.१. १२०.

¶ ४.१. ७४.

चावर्थ

चाव्यथा स्यात् ॥ तत्र कथं चाप् ।

टाव्विधिर्मम ।

टापा मम सिद्धम्* ॥ ननु च ममापि टापा सिद्धम् ॥ न सिध्यति । अण इतीञ्च इति चेकारः प्राप्नोति† ॥ नैष दोषः । नैवं विज्ञायते णन्तादकारान्तादिञन्तादिकारान्तदिति । कथं तर्हि । अण्योऽकार इज्य इकार इति ॥ स्वरार्थस्तर्हि त्वया चाव्वक्तव्यः । भितीत्याद्युदात्तत्वं मा भूञ्चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति‡ ॥ तवापि तर्हि प्यङोक्तत्वात्स्त्रीत्वस्य टान्न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ।

उक्तेऽपि हि भवन्त्येते ।

उक्तेऽपि तु स्त्रीत्वे भवन्त्येते टाबादयः । उक्तमेतत्स्वार्थिकाष्टाबादय इति§ ॥ ममापि तर्हि सानुबन्धकस्यादेश इत्कार्यं नेति¶ ॥ तेन अन्न भविष्यति ॥

अस्थानिवत्त्वे दोषस्ते वृद्धिरत्र न सिध्यति ।

अस्थानिवत्त्वे दोषो वृद्धिस्ते न प्राप्नोति** । औडुलोम्या शारलोम्येति । न चेदानीमर्धजरतीयं लभ्यं वृद्धिर्मे भविष्यति स्वरो नेति । तद्यथा । अर्धं जरत्याः कामयते ऽर्धं नेति ॥

त्वयाप्यत्र विशेषार्थं कर्तव्यं स्याद्विशेषणम् ॥

त्वयाप्यत्र विशेषणार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः । क्व विशेषणार्थेनार्थः । प्यङः संप्रसारणमिति†† ॥

अक्रियैव विशेषोऽत्र सानुबन्धो विशेषवान् ।

अक्रियैव मम विशेषः सानुबन्धस्तु‡‡ विशेषवान् ॥

पाश्यायां ते कथं न स्यात्

पाश्यापुत्र इत्यत्र§§ कस्मान्न भवति ॥

एको मे स्याद्विशेषणम् ॥

एको मम विशेषणार्थः । त्वया पुनर्द्वौ कर्तव्यौ ॥ अथैकस्मिन्नपि सति कः करिष्यते । किं चातः ।

४.१.४. † ४.१.१५. ६५. ‡ ६.१.१९७. १६३. § ४.१.३*. ¶ २.४.४९*.
** ७.२.११७. †† ६.१.१३. ‡‡ ४.१.१७१. §§ ४.१.४९.

अन्यस्मिन्सूत्रभेदः स्यात्

यद्येताभ्यामन्यः क्रियते सूत्रभेदः कृतो भवति ॥

पिति लिङ्गं प्रसज्यते ।

अथ षित्क्रियते षित इतीकारः प्राप्नोति * ॥

ङिति चेक्रीयते दोषः

अथ ङित्क्रियते चेक्रीयते दोषो भवति† । लोलूयापुत्रः लोलूयापतिरिति ॥

व्यवधानान्न दुष्यति ॥

अकारेण‡ व्यवहितत्वाच्च दोषो भवति ॥

योऽनन्तरो न धातुः सः

धातोरिति§ ऋते यथात्रानन्तरो नासौ धातुः ।

यो धातुः सोऽनन्तरः ।

यश्च धातुर्नासावनन्तरः ।

न चेदुभयतः साम्यमुभयत्र प्रसज्यते ॥

न चेदुभयतः साम्यमुभयत्र प्राप्नोति ॥ यदि पुनर्यङा धातुर्विशेष्येत ।

यङा विशेष्येत यदीह धातुर्यङ् धातुना वा यदि तुल्यमेतत् ।

यद्येव यङा धातुर्विशेष्यते ऽथापि धातुना यङ् तुल्यमेतद्भवति ॥

उभौ प्रधानं यदि नात्र दोषः

अथोभौ प्रधानं भवतो नात्र दोषो भवति ॥

तथा प्रसार्येत तु वाक्पतिस्ते ॥

तथा सति वाक्पतिः वाक्पुत्र इत्यत्र प्रसारणं प्राप्नोति ॥

धातुप्रकरणस्येह न स्थानमिति निश्चयः ।

धातुप्रकरणस्येह स्थानं नास्तीति कृत्वैष निश्चयः क्रियते ॥ अवश्यमात्त्वार्थं धातुग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्¶ । गोभ्याम् गोभिः नौभ्याम् नौभिः ॥

आत्त्वार्थं यदि कर्तव्यं तत्रैवैतत्करिष्यते ॥

उपदेशे यदेजनं तस्य चेदात्वमिष्यते ।

उद्देशो रूढिशब्दानां तेन गोर्न भविष्यति ॥

एवं तर्ह्युपदेश इत्युच्यत उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः ॥

गोत्रावयवात् ॥ ४ । १ । ७९ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । गोत्रावयवादगोत्रार्थम् । गोत्रावयवादित्युच्यते ऽगोत्रार्थो ऽय-
मारम्भः ।

गोत्रावयवादगोत्रार्थमिति चेत्तदनिष्टम् ॥ १ ॥

गोत्रावयवादगोत्रार्थमिति चेत्तदनिष्टं प्राप्नोति । इहापि प्राप्नोति । आहिच्छन्ती
कान्यकुञ्जीति* ॥ एवं तर्हि गोत्रादेव गोत्रावयवान् ।

गोत्रादिति चेद्वचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

गोत्रादिति चेद्वचनमनर्थकम् । सिद्धं गोत्रे पूर्वैणैव† ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् ।
गुरूपोत्तमयोरित्युच्यते‡ ऽगुरूपोत्तमार्थो ऽयमारम्भः ।

अगुरूपोत्तमार्थमिति चेत्सर्वेषामवयवत्वात्सर्वप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

अगुरूपोत्तमार्थमिति चेत्सर्वेषामवयवत्वात्सर्वत्र प्राप्नोति । अष्टाशीतिः सहस्रा-
ण्यूर्ध्वरेतसामृषीणां बभूवुस्तत्रागस्त्याष्टमैर्ऋषिभिः प्रजनोऽभ्युपगतः । तत्रभवतां
यदपत्यं तानि गोत्राणि । अतो ऽन्ये गोत्रावयवाः । तत उत्पत्तिः प्राप्नोति तच्चानिष्टम् ।
तस्मान्नार्थोऽनेन योगेन ॥ कथं येभ्यो ऽगुरूपोत्तमेभ्य इष्यते ।

सिद्धं तु रौढ्यादिषूपसंख्यानात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । रौढ्यादिषूपसंख्यानात् । रौढ्यादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
के पुना रौढ्यादयः । ये क्रौढ्यादयः‡ ॥

भारद्वाजीयाः पठन्ति । सिद्धं तु कुलाख्याभ्यो लोके गोत्राभिमतभ्य इति ।
सिद्धमेतत् । कथम् । कुलाख्या लोके गोत्रावयवा इत्युच्यन्ते ॥

अथवा गोत्रावयवः को भवितुमर्हति । यो गोत्रादवयुतः । कश्च गोत्रादवयु-
तः । योऽनन्तरः । दैवदत्त्या याज्ञदत्त्येति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
द्वितीयमाह्निकम् ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ४ । १ । ८२ ॥

समर्थवचनं किमर्थम् । समर्थादुत्पत्तिर्यथा स्यात् । उपगोरपत्यम्* । असमर्थान्मा भूदिति । कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्येति ।

समर्थवचनमनर्थकं न ह्यसमर्थेनार्थाभिधानम् ॥ १ ॥

समर्थवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । न ह्यसमर्थेनार्थाभिधानम् । न ह्यसम-
र्थादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थाभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत् उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

अथ प्रथमवचनं किमर्थम् । प्रथमवचनं प्रकृतिविशेषणार्थम् । प्रथमात्प्रत्ययोत्प-
त्तिर्यथा स्यादप्रथमान्मा भूत् । उपगोरपत्यमित्यपत्यशब्दात् ।

प्रथमवचनमनर्थकं न ह्यप्रथमेनार्थाभिधानम् ॥ २ ॥

प्रथमवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । न ह्यप्रथमेनार्थाभिधानम् । न ह्यप्रथमा-
दुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थाभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत् उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

अथ वावचनं किमर्थम् । वाक्यमपि यथा स्यात् । उपगोरपत्यमिति ।

वावचने चोक्तम् ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । तत्र† तावदुक्तं वावचनानर्थक्यं च तत्र नित्यत्वात्सन इति ।
इहापि वावचनमनर्थकम् । किं कारणम् । तत्र नित्यत्वात्प्रत्ययस्य । इह द्वौ पक्षौ
वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च । स्वभावतश्चेतद्भवति वाक्यं च वृत्तिश्च । तत्र स्वाभाविके
वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतः सं-
ज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते । तस्मान्नार्थो वावचनेन ॥

अथैतत्समर्थग्रहणं नैव कर्तव्यम् । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । समर्थादुत्पत्ति-
र्यथा स्यादसमर्थान्मा भूत् । किं पुनः समर्थम् । अर्थाभिधाने यत्समर्थम् । किं पुन-
स्तत् । कृतवर्णानुपूर्वीकं पदम् । सौत्थितिः वैक्षमाणिरिति ॥ अथ तद्वावचनं नै-
व कर्तव्यम् । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । नित्याः शब्दाः । नित्येषु शब्देषु वा
क्यस्यानेन साधुत्वमन्वाख्यायते ॥

प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ ४ । १ । ८३ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशो न हि तत्र* कश्चिद्दीव्यच्छब्दः पद्यते । कस्तर्हि । दीव्यतिशब्दः । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । प्राग्दीव्यतेरिति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः प्राग्दीव्यतेरिति । न कर्तव्यः । दीव्यतिशब्दे दीव्यच्छब्दो प्रसिद्धस्तस्मादेव पञ्चमी । किं पुनः कारणं विकृतनिर्देशः क्रियते । एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषैकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । एकदेशविकृतेषूपसंख्यानं चेदितं† तन्न कर्तव्यं भवति ॥ अथवा प्राक्शब्दोऽयं दिक्शब्दो दिक्शब्दैश्च योगे पञ्चमी भवति‡ । तत्राप्यथमासमानाधिकरण इति शता भविष्यति§ ॥

अथ प्राग्वचनं किमर्थम् ।

प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थम् ॥ १ ॥

प्राग्वचनं क्रियते सकृद्विधानार्थम् । सकृद्विहितः प्रत्ययो विहितो यथा स्यात् । योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । अधिकारादप्येतत्सिद्धम् । अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थं इति योगे योग उपतिष्ठते¶ ॥

अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽणप्रसङ्गः ॥ २ ॥

अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽणप्राप्नोति । अत इत् [४. १. ९५] अण्वेत्यणपि प्राप्नोति ॥

तस्मात्प्राग्वचनम् ॥ ३ ॥

तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम् ॥ अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने कथमिदं विज्ञायते । प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति । आहोस्वित्प्राग्दीव्यतो येषां इति । किं ज्ञातः । यदि विज्ञायते प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति स एव दोषोऽपवादविषयेऽणप्रसङ्गः इति । अथ विज्ञायते प्राग्दीव्यतो येषां इति न दोषो भवति । समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमान इव्णं वाधते । यथा न दोषस्तथास्तु । प्राग्दीव्यतो येषां इति विज्ञायते । कुत एतत् । तथा ह्ययं प्राधान्येनार्थं प्रतिनिर्दिशति । इतरथा बह्व्यस्तत्र प्रकृतयः पद्यन्ते ततो यां कांचिदेव निमित्तत्वेनोपाददीत ॥ अथवा पुनरस्तु प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति । ननु चोक्तमपवादविषयेऽणप्रसङ्गः इति ।

न वा कचिद्वावचनात् ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । कचिद्वावचनात् । यदयं कचिद्वावचनं करोति पीलाया वा [४.१.११८] उदञ्चितो ऽन्यतरस्याम् [४.२.१९] इति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नापवादविषये ऽभभवतीति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते नार्थः प्राग्वचनेन । अधिकारात्सिद्धम् । ननु चोक्तमधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये ऽप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । परिहृतमेतन्न वा कचिद्वावचनादिति ॥ किं पुनः कारणमियानवधिर्गृह्यते न प्राकटक इत्येवोच्येत* । एतज्ज्ञापयत्यर्थेऽप्ययं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमान इञ्जणं बाधते ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदान्यः ॥ ४ । १ । ८५ ॥

वाङ्मतिपितृमतां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

वाङ्मतिपितृमतां छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । वाक् । वाच्यः । वाक् ॥ मतिः । मात्यः । मति ॥ पितृमत् । पैतृमत्यः ॥

पृथिव्या आजौ ॥ २ ॥

पृथिव्या आजौ वक्तव्यौ । पार्थिवा पार्थिवी† ॥

देवस्य यज्ञौ ॥ ३ ॥

देवस्य यज्ञौ वक्तव्यौ । दैव्यम् दैवम् ॥

बहिषष्टिलोपश्च यञ्च ॥ ४ ॥

बहिषष्टिलोपश्च यञ्च वक्तव्यः । बहिर्भवो बाह्यः ॥

ईकञ्च ॥ ५ ॥

ईकञ्च वक्तव्यः । बाहीकः‡ ॥

ईकञ्छन्दसि ॥ ६ ॥

ईकञ्छन्दसि वक्तव्यः§ । बाहीकमस्तु भद्रं वः ॥

स्थामोऽकारः ॥ ७ ॥

स्थामोऽकारो वक्तव्यः । अश्वत्थामः* ॥

लोमोऽपत्येषु बहुषु ॥ ८ ॥

लोमोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः । उडुलोमाः शरलोमाः । बहुष्विति किमर्थम् । औडुलोमिः शारलोमिः ॥

सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत् ॥ ९ ॥

सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यद्वक्तव्यः । गवि भवं गव्यम् । गोरिदं गव्यम् । गोः स्वं गव्यम् । गौर्देवतास्य स्थालीपाकस्य गव्यः स्थालीपाकः ॥

ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषेद्धम् ॥ १० ॥

ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादाद्भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । ण्यादीनामवकाशः दितिर्देवतास्य दैत्यः । अर्थविशेषलक्षणादणपवादस्यावकाशः । दुलेरपत्यं दौलेयः वालेयः† । इहोभयं प्राप्नोति । दितेरपत्यं दैत्यः ॥ अपरस्यार्थविशेषलक्षणादणपवादस्यावकाशः । अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् [४.२.४७] आपूपिकम् शाकुलिकम् । ण्यादीनामवकाशः । बर्हस्पत्यम् प्राजापत्यम् । इहोभयं प्राप्नोति । वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यम् । ण्यादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः‡ । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवति । दितिवनस्पतिभ्यामपत्यसमूहयोः ॥

उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ४ । १ । ८६ ॥

अञ्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसि ॥ १ ॥

अञ्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसीति वक्तव्यम् । ग्रीष्मम् । अच्छन्दसीति किम् । त्रिष्टुप्ग्रीष्मी ॥ यद्यच्छन्दसीत्युच्यते ग्रीष्मावेतौ मातौ अत्र न प्राप्नोति । अच्छन्दसीत्युच्यते नैतच्छन्दः समीक्षितं काठकं कालापकं मौदकं पैण्लादकं वा । किं तर्हि । प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् । न चेच्छन्दः प्रत्ययार्थो भवतीति ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सञ्जौ भवनात् ॥ ४ । १ । ८७ ॥

किमर्थं नञञ्जौ वुच्येते न नञेवोच्येत । का रूपसिद्धिः पौंक्षम् । पुंसिति सकारान्तो नशब्दश्च प्रत्ययः । न सिध्यति । संयोगान्तस्य लोपः [८. २. २३] इति लोपः प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि नैवार्थो नञा नापि सञ्जा । अञ्प्रकृतः* सोऽनुवर्तिष्यते नकारश्चागमो वक्तव्यः । अथ नकारागमे सति किं पूर्वान्तः करिष्यत आहोस्वित्परादिः । किं चातः । यदि पूर्वान्तः स्त्रैणाः बहुषु लोपः प्राप्नोति† । स्त्रैणानां संघः संघाङ्कलक्षणेष्वाञ्ज्यामिणम् [४. ३. १२७] इत्यणप्राप्नोति । अथ परादिः पौंक्षम् स एव दोषः संयोगान्तलोपः प्राप्नोति ॥ अस्तु पूर्वान्तः । कथं स्त्रैणाः स्त्रैणानां संघ इति । उभयत्र‡ लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं न चेदं लौकिकं गोत्रम् । ईकारस्तर्हि प्राप्नोति§ । इष्टमेवैतत्संगृहीतं स्त्रैणी पौंक्षीत्येव भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति । नञ्सञ्जौकवख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानमिति । टिलोपस्तर्हि प्राप्नोति¶ । नुग्वचनाञ्च भविष्यति । भवेदिह नुग्वचनाञ्च स्यात् स्त्रैणमिति । इह तु खलु पौंक्षमिति नुग्वचनादेव प्राप्नोति ॥ तस्मान्नञ्सञ्जौ वक्तव्यौ ॥

अथेमौ नञ्सञ्जौ प्राग्भवनादाहोस्वित्प्राग्वतेः** । कश्चात्र विशेषः ।

नञ्सञ्जौ भवनादिति चेद्वत्यर्थे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

नञ्सञ्जौ भवनादिति चेद्वत्यर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्त्रीवत् पुंवदिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । इमौ नञ्सञ्जौ प्राग्भवनादित्युच्येते तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितं वर्ति वाधेयाताम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । वतेः प्रागिति वक्ष्यामि ।

वतेः प्रागिति चेद्भाव उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

वतेः प्रागिति चेद्भाव†† उपसंख्यानं कर्तव्यम् । स्त्रीभावः स्त्रैणम् । पुंभावः पौंक्षमिति सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं नञ्सञ्जौ भवनादिति चेद्वत्यर्थे प्रतिषेध इति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न वत्यर्थे नञ्सञ्जौ भवत इति यदयं स्त्रियाः पुंवदिति‡‡ निर्देशं करोति । एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति । योगा पक्षे ज्ञापकम् ॥

* ४.१. ८६.

† २.४. ६४.

‡ २.४. ६४; ४.३. १२७.

§ ४.१. १५.

¶ ६.४. १४४.

** ५.२. १५ ५.३. ११५.

†† ५.१. ११५.

‡‡ ६.३. ३४.

द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ४ । १ । ८८ ॥

इह कस्मान्न भवति । त्रैविद्यः पाञ्चनदः पाटुल इति । इह तावत्त्रैविद्य इति नैवं विज्ञायते तिस्रो विद्या अधीते त्रैविद्य इति । कथं तर्हि । व्यवयवा विद्या त्रिविद्या त्रिविद्यामधीते त्रैविद्य इति ॥ इहापि पाञ्चनद इति नैवं विज्ञायते पञ्च-सु नदीषु भवः पाञ्चनद इति । कथं तर्हि । पञ्चानां नदीनां समाहारः पञ्चनदम्* पञ्चनदे भवः पाञ्चनद इति ॥ पाटुल इति नैवं विज्ञायते षट्कुलेषु भवः पाटुल इति । कथं तर्हि । पण्णां कुलं षट्कुलम् षट्कुले भवः पाटुल इति ॥

अजादिग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत् । पञ्चगर्गरूप्यम् पञ्चगर्गमयम्† ।

द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम् ॥ १ ॥

द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । द्विगुनिमित्तं यस्तद्धितस्तस्य लुग्भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालमिति‡ ॥

अर्थविशेषासंप्रत्यये ज्ञान्निमित्तादपि ॥ २ ॥

अर्थविशेषासंप्रत्यये ज्ञान्निमित्तादपीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः । पञ्चकपाल्यां संस्कृत इत्यपि विगृह्य पञ्चकपाल इत्येव यथा स्यात् ॥ अथ क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं विज्ञायते । तस्य निमित्तं तन्निमित्तम् तन्निमित्तादिति । आहोस्वित्स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः तन्निमित्तादिति । किं चातः । यदि विज्ञायते तस्य निमित्तं तन्निमित्तम् तन्निमित्तादिति क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणे ऽत्र प्राप्नोति पञ्चकपालस्येदं खण्डमिति । अथ विज्ञायते स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः तन्निमित्तादिति न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः तन्निमित्तादिति विज्ञायते । कुत एतत् । यदयमाहार्थविशेषासंप्रत्यये ज्ञान्निमित्तादपीति ॥

तत्तर्हि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । द्विगोरिति नैषा पञ्चमी । का तर्हि । संबन्धषष्ठी । द्विगोस्तद्धितस्य लुग्भवति । किं च द्विगोस्तद्धितः । निमित्तम् । यस्मिन् द्विगुरित्येतद्भवति । कस्मिन् चैतद्भवति । प्रत्यये ॥ इदं तर्हि वक्तव्यमर्थविशेषासंप्रत्यये ज्ञान्निमित्तादपीति । एतच्च न वक्तव्यम् । इहास्माभिर्बैशाख्यं

साध्यम् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः । पञ्चकपाल्यां संस्कृतः । पञ्चकपालः दशकपाल इति । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहो ऽपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविर-
विकन्यायेन । तद्यथा । अवेर्मांसमिति विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आवि-
कमिति । एवं पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति विगृह्य पञ्चकपाल इति भविष्यति
पञ्चकपाल्यां संस्कृत इति विगृह्य वाक्यमेव । त्रैशब्ध्यं चेह साध्यं तच्चैवं सति सिद्धं
भवति ॥

गोत्रे ऽलुगचि ॥ ४ । १ । ८९ ॥

गोत्रे ऽलुगचीति चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

गोत्रे ऽलुगचीति चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । केतरेतराश्रयता । अलुग्निमि-
त्तोऽजादिरजादिनिमित्तश्चालुक्तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न
प्रकल्पन्ते ॥

विप्रतिषेधात् लुक्छविधानम् ॥ २ ॥

विप्रतिषेधात् लुक्छो भविष्यति* । लुकोऽवकाशः । गर्गाः वत्साः । विदाः
उर्वाः । छस्यावकाशः । शालीयः मालीयः । गार्गीयः वात्सीयः । इहोभयं प्राप्नोति ।
गर्गाणां छात्रा गार्गीयाः वात्सीयाः । छो भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो
विप्रतिषेधः ।

भूम्नीति च लुक्प्राप्तो ग्राह्ये चार्थे विधीयते ऽजादिः ।

वाहिरङ्गमन्तरङ्गाद्विप्रतिषेधादयुक्तं स्यात् ॥

भूम्नि प्राप्तस्य लुको यदजादौ तद्धिते ऽलुकं शास्ति ।

एतद्वीति कुर्वन्समानकालावलुग्लुक् ॥

यदयं भूम्नि प्राप्तस्य लुको ऽजादौ तद्धिते ऽलुकं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य
समानकालावेतावलुग्लुकाविति ॥

यदि वा लुकः प्रसङ्गे भवत्यलुक्छस्तथा प्रसिद्धोऽस्य ।

यदि वा लुकः प्रसङ्गे ऽलुग्भवति तथास्य छः प्रसिद्धो भवति । पूर्वं ह्यपवा
अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः ॥

लुग्वालुकः प्रसङ्गं प्रतीक्षते छेऽलुगस्य तथा ॥

लुग्व्वा पुनरलुकः प्रसङ्गं यदि प्रतीक्षते तथास्य छेऽलुक्सिद्धो भवति । प्रकल्प्य वापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते ॥

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्वेकयोरलुकः ॥ ३ ॥

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्वेकयोरलुग्वक्तव्यः । विदाना-
मपत्यं माणवको वैदः । वैदो* । किमर्थमिदं नाचीत्येवालुक्सिद्धः । अचीत्युच्यते
न चात्राजादिं पद्यामः । प्रत्ययलक्षणेन† । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥

एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि ॥ ४ ॥

एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः । वैदस्यापत्यं बहवो
माणवका विदाः । वैदयोर्विदाः । अज्यो बहुषु यज्यो बहुष्वित्युच्यमानो‡ लुग्न
प्राप्नोति । मा भूदेवमज्यो बहुषु यज्यो बहुष्विति । अजन्तं यद्वहुषु यजन्तं यद्वहु-
ष्वित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । काश्यपप्रतिकृतयः
काश्यपा इति§ ॥

नैष दोषः । यत्तावदुच्यते गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ
द्वेकयोरलुग्वक्तव्य इति न वक्तव्यः । अचीत्येवालुक्सिद्धः । अचीत्युच्यते न
चात्राजादिं पद्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । ननु चोक्तं वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षण-
मिति । यदि वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथा चेदमपि भवि-
ष्यति ॥ अथवाविशेषेणालुकमुक्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि । यद्यविशेषेणालुक-
मुक्त्वा हलि नेत्युच्यते विदानामपत्यं बहवो माणवका विदाः अत्रापि प्राप्नोति ।
अस्तु । पुनरस्य युवबहुत्वे वर्तमानस्य लुग्भविष्यति¶ । पुनरलुकस्मात्र भवति ।
समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यालुगुच्यते न चैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्यया-
न्तम् । किं तर्हि । द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमत्रिभरद्वाजिका
वसिष्ठकश्यपिका भृग्वङ्गिरसिका कुत्सकुशिकेत्येवमर्थम्** ।

गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम् ॥ ५ ॥

अथवा गर्गभार्गविकाग्रहणं†† नियमार्थं भविष्यति‡‡ । एतस्यैव द्वितीयमर्थमुप-
संक्रान्तस्यालुग्भवति नान्यस्येति ॥ यदप्युच्यत एकवचनद्विवचनान्तस्य च प्रवृत्तौ

* ४.१. १०४; १५; २.४.५८; (६४). † १.१. ६२. ‡ २.४. ६४. § ४.१. १०४; ५.२. ९६; ९९.

¶ २.४. ६४. ** ४.१. १२५; (११४); १०४; ९५; २.४. ५८; ६५; ६४; ४.३. १२५; ७.१.३; (४.१. ८९).

†† २.४. ६७, ग०. ‡‡ ४.१. १०५; ११४; ९५; २.४.५८; ४.३. १२५; ७.१. ३; २.४. ६४; (६५); ६७.

बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यो ऽज्यो बहुषु यज्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुग्न प्राप्नोतीति मा भूदेवमज्यो बहुषु यज्यो बहुष्वित्यज्यन्तं यद्बहुषु यज्यन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । नैष दोषः । लौकिकस्य तत्र* गोत्रस्य ग्रहणं न चैतल्लौकिकं गोत्रम् ॥ यद्यज्यन्तं यद्बहुषु यज्यन्तं यद्बहुष्वित्येवमुच्यते विदानामपत्यं माणवको वैदः वैदौ अत्रापि प्राप्नोति । अलुग्न लुक् वाधिष्यते ऽलुकि च कृते पुनर्लुको निमित्तं नास्तीति कृत्वा पुनर्लुग्न भविष्यति ॥

उक्तं वा ॥ ६ ॥

किमुक्तम् । आपत्यो वा गोत्रं परमप्रकृतेऽपत्य आपत्याज्जीवद्वन्द्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः स चास्त्रियामेकोगोत्रग्रहणार्थक्यं च बहुवचनलोपिषु च सिद्ध-
मिति† । तत्र विदानामपत्यं माणवक इति विगृह्य विदशब्दाद्भेदकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति
वैदः वैदौ वैदस्यापत्यं बहवो माणवका इति विगृह्य विदशब्दाद्बहुवृत्तत्तिर्भविष्यति
विदा इत्यविरविकन्यायेन ॥

यूनि लुक् ॥ ४ । १ । ९० ॥

यूनि लुगचीति चेत्यप्रत्ययस्यायथेष्टप्रसङ्गः ॥ १ ॥

यूनि लुगचीति चेत्यप्रत्ययस्यायथेष्टं प्राप्नोति । अनिष्टे प्रत्यये ऽवस्थिते लुक् ।
अनिष्टप्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत ॥

सिद्धं त्वविशेषेण लुग्वचनं हलि च प्रतिषेधः ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अविशेषेण लुक्मुक्ता हलि नेति वक्ष्यामि । सिध्यति ।
सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं यूनि लुगचीति चेत्यप्रत्ययस्याय-
थेष्टप्रसङ्गः इति । नैष दोषः । अचीति नैषा परसप्तमी । का तर्हि । विषयसप्तमी ।
अजादौ विषय इति । तत्राचि विषये लुकि कृते यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो
भविष्यति ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं सौवीरगोत्रेभ्यो णटक्छाः ॥ ३ ॥

ण । फाण्टाहतेरपत्यं माणवकः फाण्टाहतः । फाण्टाहतस्य यूनश्छात्राः फाण्टा-

हताः* । ण ॥ ठक् । भागवित्तेरपत्यं माणवको भागवित्तिकः । भागवित्तिकस्य यून-
श्छात्ता भागवित्ताः† । ठक् ॥ छ । तैकायनेरपत्यं माणवकस्तैकायनीयः । तैका-
यनीयस्य यूनश्छात्तास्तैकायनीयाः‡ ॥

इञ्ण्यौ सर्वत्र ॥ ४ ॥

इञ्ण्यौ सर्वत्र प्रयोजनम् । औपगवेर्यूनश्छात्ता औपगवीयाः§ । वृद्धवदतिदे-
शे¶ सतीञो गोत्र इत्यण्प्राप्नोति** ॥ नैष दोषः । प्रत्याख्यायतेऽसावतिदेशः । कथं यानि
प्रयोजनानि । तानि ज्ञापकेन सिद्धानि ॥ यत्स्वच्छान्तात्तर्ह्यञः प्रयोजनम् । यत् । श्वश्रु-
रस्यापत्यं श्वश्रुयः । श्वश्रुयस्यापत्यं श्वश्रुरिः । श्वश्रुरेयूनश्छात्ताः श्वश्रुराः†† । यत् ॥
ख । कुलस्यापत्यं कुलीनः । कुलीनस्यापत्यं कौलीनिः । कौलीनेर्यूनश्छात्ताः कौलीनाः‡‡ ।
ख ॥ छ । स्वसुरपत्यं स्वस्त्रीयः । स्वस्त्रीयस्यापत्यं स्वास्त्रीयिः । स्वास्त्रीयेर्यूनश्छात्ताः
स्वास्त्रीयाः§§ ॥ एतान्यपि हि न सन्ति प्रयोजनानि । अत्रापि यून श्वश्रुयः कुलीनः
स्वस्त्रीय इत्येव भवितव्यम् । उक्तमेतदणिञोर्लुक्प्राप्त्यण्गोत्रमात्रादुपप्रत्ययस्योप-
संख्यानमिति¶¶ । अत्राद्वगणगोत्रमात्रादित्युच्यते न चैतदत्राद्वगणगोत्रमात्रम् । अत्राद्व-
गणगोत्रमात्रादिति नायं पर्युदासो यदन्यद्वाद्वगणगोत्रमात्रादिति । किं तर्हि । प्रसज्यायं
प्रतिषेधो ब्राह्मणगोत्रमात्राच्चेति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं मायूरिः कापोतिः कापि-
ञ्जलिरित्येवमर्थम्*** ॥ एवं तर्ह्यण्यौ सर्वत्र प्रयोजनम् । अण् । ग्लुचुकायनेरपत्यं
माणवको ग्लौचुकायनः । ग्लौचुकायनस्य यूनश्छात्ता ग्लौचुकायनाः††† । ण्यश्च
कापिञ्जलाद्यर्थम् । कापिञ्जलादेरपत्यं माणवकः कापिञ्जलाद्यः । तस्य यून-
श्छात्ताः कापिञ्जलादाः‡‡‡ ॥

प्राग्दीव्यतो अधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः ॥ ५ ॥

प्राग्दीव्यतो अधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः कर्तव्यः । युवा वृद्धवद्भवतीति वक्त-
व्यम् । किं प्रयोजनम् । गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणानां किञ्चिद्वा-
र्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः । गोत्राश्रयो बुज्यथा स्यात्§§§ ॥
यदि वृद्धवदतिदेशः क्रियत औपगवेर्यूनश्छात्ता औपगवीया इतीञो गोत्र इत्य-
ण्प्राप्नोति¶¶¶ ॥

* ४.१. ९५; १९०; ९०; ४.२. ११२.

† ४.१. ९५; १४८; ९०; ४.२. ११२.

‡ ४.१. १५४; १४९; ९०; ४.२. ११४.

§ ४.१. ८३; ९५; ९०; ४.२. ११४.

¶ ४.१. ९०*.

** ४.२. ११२.

†† ४.१. १३०; ९५ (६.४. १५१); ९०; ८३.

‡‡ ४.१. १३०; ९५; ९०; ८३

§§ ४.१. १५४; ९५; ९०; ८३.

¶¶ २.४. ५८*.

*** ४.१. ९५; (१०१).

††† ४.१. १६०; ८३; ९०; ८३.

‡‡‡ ४.१. ९५; १५१; ९०; ४.२. ११२.

§§§ ४.१. १०५; १०१; ४.२. ३९; ४.३. १२६; ९०.

¶¶¶ ४.२. ११२.

यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनानुत्पत्तिरितिदिश्येत । कथं पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनानु-
त्पत्तिः शक्यातिदेशुम् । वातानिदेशोऽयं कामचारश्च वतिनिर्देशो वाक्यशेषं समर्थ-
यितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवाः । सन्ति न सन्तीति । मातृवदस्याः
कलाः । सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि युवा वृद्धवद्भवति वृद्धवन्न भवतीत्येवं वा-
क्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा गोत्रे युवप्रत्ययो न भवत्येवं प्राग्दीव्यतोऽधिकारे
यून्यपि न भवतीति ॥ तद्वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते ऽथैवैतर्हि यूनि लुगित्येतन्न
क्रियते । कथं तर्हि फक्फिञोरन्यतरस्याम् [४. १. ९१] इति । फक्फिञ्वर्ती युवा
वा वृद्धवद्भवतीति वक्ष्यामि । यदा तर्हि न वृद्धवत्तदा गार्ग्यायणानां समूहो गा-
र्ग्यायणकम् गार्ग्यायणानां किञ्चिद्गार्ग्यायणकम् गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः
गोत्राश्रयो वुञ्ज प्राप्नोति ॥

यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनार्थोऽतिदिश्येत । प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धव-
दर्थो भवतीति । तद्वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते ऽथैवैतर्हि यूनि लुगित्येतन्न करिष्यते ।
कथं फक्फिञोरन्यतरस्यामिति । फक्फिञ्वर्ती युवार्थो वा वृद्धवद्भवतीति वक्ष्या-
मि । यदा तर्हि न वृद्धवत्तदा गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम् गार्ग्याय-
णानां किञ्चिद्गार्ग्यायणकम् गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः गोत्राश्रयो वुञ्ज
प्राप्नोति ॥

एवं तर्हि

राजन्यादुडमनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकं परम् ।

यदयं वुञ्जिधौ* राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहण† करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो लौकिकं परं
गोत्रग्रहणमिति । युवा च लोके गोत्रमित्युपचर्यते । किङ्गोत्रोऽसि माणवक । गा-
र्ग्यायणः । किङ्गोत्रोऽसि माणवक । वात्स्यायनः ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यत औपगवेर्यूनश्रद्धा-
च्चा औपगवीयाः गोत्राश्रय इवो गोत्र इत्यण्प्राप्नोति । सामूहिकेषु ज्ञापकम् । यदि सामू-
हिकेषु ज्ञापकं गार्ग्यायणानां किञ्चिद्गार्ग्यायणकम् गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्याय-
णकः गोत्राश्रयो वुञ्ज प्राप्नोति । वुञ्जिधौ ज्ञापकम् । यदि वुञ्जिधौ ज्ञापकं शाल-
ङ्केर्यूनश्रद्धाच्चाः शालङ्काः‡ इवो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यविशेषेण । कथं
औपगवेर्यूनश्रद्धाच्चा औपगवीयाः । गोत्रेणैवं विशेषयिष्यामः । गोत्रे य इञ्जिधि
इति ॥

तस्यापत्यम् ॥ ४ । १ । ९२ ॥

तस्येदमित्यपत्येऽपि

तस्येदम् [४.३.१२०] इत्यपत्येऽप्यप्सिद्धः । तस्येदविशेषा ह्येते ऽपत्यं समूहो विकारो निवास इति* ॥ किमर्थं तर्हीदमुच्यते ।

वाधनार्थं कृतं भवेत् ।

ये तस्य वाधकास्तद्वाधनार्थम् ॥ कथं पुनरशैषिकः शैषिकं वाधेत ।

उत्सर्गः शेष एवासौ

योऽप्युत्सर्गः सोऽपि शेष एव ॥ अथैतस्मिन्वाधकवाधने सति किं प्रयोजनम् ।

वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

वृद्धानि प्रयोजयन्ति† । भानोरपत्यं भानवः । श्यामगोरपत्यं श्यामगवः ॥ कथं पुनरिच्छताप्यपवादः प्राप्नुवञ्शक्यो वाधितुम् । तस्यग्रहणसामर्थ्यात् । किमिदं भवानध्याह्य तस्यग्रहणस्यैव प्रयोजनमाह न पुनः सर्वस्यैव योगस्य । अवश्य-मुत्तरार्थमर्थनिर्देशः कर्तव्यः । समर्थविभक्तिरपि तर्ह्यवश्यमुत्तरार्थं प्रतिनिर्देष्टव्या । एवं तर्हि योगविभागकरणसामर्थ्यात् । इतरथा हि तस्यापत्यमत इञ्भवतीत्येव ब्रूयात्‡ ॥

पुंलिङ्गेनायं निर्देशः क्रियत एकवचनान्तेन च तेन पुंलिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यादेकवचनान्ताच्च स्त्रीनपुंसकलिङ्गाद्विवचनबहुवचनान्ताच्चेदं न स्यात् ।

तद्धितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणं तस्याविवक्षितत्वात् ॥ १ ॥

तद्धितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणम् । किं कारणम् । तस्याविवक्षितत्वात् । नात्र निर्देशस्तन्त्रम् । कथं पुनस्तेनैव च नाम निर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात् । तत्कारी च भवांस्तद्वेषी च । नान्तरीयकत्वादत्र पुंलिङ्गेन निर्देशः क्रियत एकवचनान्तेन च । अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्यः । तद्यथा । कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्सशकलान्सकण्टकानाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वात्पुंलिङ्गेन निर्देशः क्रियत एकवचनान्तेन च । न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रम् ॥

सर्वनामनिर्देशे विशेषासंप्रत्ययः सामान्यनिर्देशात् ॥ २ ॥

सर्वनामनिर्देशे विशेषस्यासंप्रत्ययः । किं कारणम् । सामान्यनिर्देशात् । सर्वनाम्नायं निर्देशः क्रियते सर्वनाम च सामान्यवाचि । तेन सामान्यवाचिन एवोत्पत्तिः स्याद्विशेषवाचिनो न स्यात् ॥

सामान्यचोदनास्तु विशेषेषु ॥ ३ ॥

सामान्यचोदनास्तु विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । तद्यथा । गौरनूबन्ध्यो ऽजोऽग्नीषोमीय इत्याकृतौ चोदितायां द्रव्य आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते । विषम उपन्यासः । अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति । किं कारणम् । असंभवात् । आकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वाकृतिसहचरिते द्रव्य आरम्भणादीनि क्रियन्ते । इदमप्येवंजातीयकमेव । असंभवात्सामान्यवाचिन उत्पत्तौ विशेषवाचिन उत्पत्तिर्भाविष्यति ॥

अपत्याभिधाने स्त्रीपुंलिङ्गस्याप्रसिद्धिर्नपुंसकत्वात् ॥ ४ ॥

अपत्याभिधाने स्त्रीपुंलिङ्गस्याप्रसिद्धिः । किं कारणम् । नपुंसकलिङ्गत्वात् । अपत्यं नपुंसकलिङ्गं तेन नपुंसकलिङ्गस्यैवाभिधानं स्यात्स्त्रीपुंलिङ्गस्य न स्यात् ॥ ननु चेदं पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च । उत्पत्तिस्तत्र चोद्यत इह पुनरुत्पन्नेनाभिधानं चोद्यते ॥

सिद्धं तु प्रजनस्य विवक्षितत्वात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रजनस्य विवक्षितत्वात् । प्रजनोऽत्र विवक्षितः स च सर्वलिङ्गः ॥ किं पुनः कारणं समानायां प्रवृत्तावपत्यं नपुंसकलिङ्गं प्रजनः सर्वलिङ्गः ।

एकार्थे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वम् ॥ ६ ॥

एकार्थे शब्दान्यत्वाल्लिङ्गान्यत्वं दृश्यते । तद्यथा । पुष्यः तारका नक्षत्रम् । गेहम् कुटी मठ इति ॥

अवयवान्यत्वाच्च ॥ ७ ॥

अवयवान्यत्वाच्च लिङ्गान्यत्वं दृश्यते । तद्यथा । कुटी कुटीरः । शमी शमीरः । शुण्डा शुण्डारः । अवयवान्यत्वात्किल लिङ्गान्यत्वं स्यात्किं पुनर्यत्र शब्दान्यत्वमपि ॥

एको गोत्रे ॥ ४ । १ । ९३ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

उत्पादयितारं प्रत्यपत्ययोगात्तस्य च विवक्षितत्वादेकवचनं गोत्रे ॥ १ ॥

उत्पादयितोत्पादयितापत्येन युज्यते । तस्य च विवक्षितत्वात् । उत्पादयितुः स चाभिसंबन्धो विवक्षितः । उत्पादयितारं प्रत्यपत्ययोगात्तस्य चाभिसंबन्धस्य विवक्षितत्वादुत्पादयितुरुत्पादयितुरपत्याभिधाने ज्ञेकः प्रत्ययः प्राप्नोति । इष्यते चैक एव स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येकवचनं गोत्रे । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ कथं पुनर्ज्ञायत उत्पादयितोत्पादयितापत्येन युज्यत इति । एवं हि दृश्यते लोके । पितामहस्योत्सङ्गे दारकमासीनं कश्चित्पृच्छति कस्यायमिति । स आह देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वेति । उत्पादयितारं व्यपदिशति नात्मानम् ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो गोत्रे नियतत्वात् ॥ २ ॥

तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो वक्तव्यः । औपगवस्यापत्यमिति* । किं कारणम् । गोत्रे नियतत्वात् । गोत्रे ह्ययं नियमः क्रियते तेन यश्चासौ यथाजातीयकश्च गोत्रप्रत्ययः प्राप्नोति स एकः स्यात् । कश्च प्राप्नोति । यः प्रत्ययान्तात् ॥

परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिः ॥ ३ ॥

परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्या । अयोगाद्धि न प्राप्नोति ॥

एतयोश्चैव परिहारः पठिष्यति ह्याचार्यो यूनि चान्तर्हिते ज्याभिरिति† तस्य च यथा तत्प्रत्ययान्तम् । यथा‡ तदेव विकारावयवप्रत्ययान्तं द्वितीयं च तृतीयं च विकारं संक्रामत्येवमिहापि तदेवापत्यप्रत्ययान्तं द्वितीयं च तृतीयं चापत्यं संक्रमिष्यति ॥ भवेत्सिद्धम् औपगवस्यापत्यमौपगवः यत्र स एवानन्तर इष्यते स एव गोत्रे । इदं तु खलु न सिध्यति गर्गस्यापत्यं गार्ग्य इति । अत्र ह्यन्योऽनन्तर इष्यतेऽन्यो गोत्रे§ ॥

स्त्रियां चानियमः ॥ ४ ॥

स्त्रियां च युवत्यां नियमो न प्राप्नोति । औपगवी माणविका । नियमाद्धि स्त्री पर्युदस्यत एको गोत्रे गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति¶ ॥ कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः । उत्पादयित-

* ४.१. ८३; (९५). † ४.१. ९३*. ‡ ४.३. १५५. § ४.१. ९५; १०५. ¶ ४.१. ९४.

र्यपत्ययुक्ते । उत्पादयितरि तावदपत्ययुक्ते न दोषः । उत्पादयितरि ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियमो नोपपद्यते । असति नियमे नैष दोषः ॥ सर्वेषु तर्ह्यपत्ययुक्तेष्वयं दोषः । सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति नियम एष दोषः ॥ उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते स्त्रिया युवत्या अभिधानं न प्राप्नोति । किं कारणम् । गोत्रसंज्ञां युवसंज्ञां वाधते गोत्राद्यूनि चास्त्रियां प्रत्ययो विधीयते ॥

यूनि चान्तर्हिते ऽप्राप्तिः ॥ ५ ॥

यूनि चान्तर्हिते नियमस्याप्राप्तिः । गार्ग्यायणस्यापत्यमिति ॥ कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति नियमे नैष दोषः ॥ उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः । उत्पादयितरि ह्यपत्ययुक्ते परमप्रकृतेर-नन्तराद्गोत्राच्चायोगान्न प्राप्नोति । यूनश्च न प्राप्नोति । किं कारणम् । गोत्रादिति निय-मात् ॥ सन्तु तर्हि सर्वे ऽपत्ययुक्ता इति । कथं पुनर्जायते सर्वे ऽपत्ययुक्ता इति । एवं हि याज्ञिकाः पठन्ति । दशपुरुषानूकं यस्य गृहे श्रूद्रा न विद्येरन्स सोमं पिबे-दिति । यदि च सर्वे ऽपत्ययुक्ता भवन्ति तत एतदुपपन्नं भवति । कथं यदुक्तं पिता-महस्योत्सङ्गे दारकमासीनं कश्चित्पृच्छति कस्यायमिति स आह देवदत्तस्य यज्ञद-त्तस्य वेति उत्पादयितारं व्यपदिशति नात्मानमिति । उत्पत्तिस्तस्य विवक्षिता । सर्वेषां न इदमपत्यं देवदत्तस्त्वस्योत्पादयितेति ॥

अथ सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु किमनेन क्रियत एको गोत्र इति ।

सर्वेषामप्यपत्ययोगात्प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्रे ॥ ६ ॥

सर्वेषामप्यपत्ययोगात्प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्र इत्युच्यते ॥ अस्मि प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । न तु ज्ञायते क एको भवति यो वा परमप्रकृतेर्यो वानन्तरादिति ॥

नियमानुपपत्तिश्च ॥ ७ ॥

नियमश्च नोपपद्यते । किं कारणम् ।

न ह्येकस्मिन्नपत्ये ऽनेकप्रत्ययप्राप्तिः ॥ ८ ॥

न ह्येकस्मिन्नपत्येऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति । किं तर्हि ।

अपत्यान्तरे शब्दान्तरात्प्रत्ययान्तरप्राप्तिः ॥ ९ ॥

अपत्यान्तरे ऽपत्यान्तरे शब्दान्तराच्चशब्दान्तरात्प्रत्ययान्तरं प्रत्ययान्तरं प्राप्नोति । फगन्तादित्रिविज्जन्तात्फगिति* फगिञोर्दाशतयी प्रत्ययमाला प्राप्नोति ॥ कतरस्मिन्पक्षे ऽयं दोषः । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति नियमे नैष दोषः ॥ उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्ते ऽयं दोषः । उत्पादयितरि ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियमो नोपपद्यते । असति नियम एष दोषः ॥ उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते न दोषः । कथम् ।

अपत्यं समुदायश्चेन्नियमो ऽत्र समीक्षितः ।

तस्मिन्सुबहवः प्राप्ता नियमो ऽस्य भविष्यति ॥

अपत्यमित्यनेन सर्वभुपगवादिपितृकमपत्यं समीक्षितम् । तस्मिन्सुबहवः प्रत्ययाः प्राप्ताः । नियमो ऽस्य भविष्यत्येको गोत्र इति ॥

यदप्युच्यते स्त्रियां चानियम इत्येवं वक्ष्यामि गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति स्त्रियां नेति ॥ एवमपि स्त्रिया युवत्या अभिधानं न प्राप्नोति । एवं तर्ह्येवं वक्ष्यामि गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति स्त्रियां लुक् ॥ एवमप्यौपगवी माणविका अनुपसर्जनादितीकारो† न प्राप्नोति । मा भूदेवमण्योऽनुपसर्जनमिति । अणन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते काशकृत्स्ना‡ ब्राह्मणी । अणन्तादितीकारः प्रसज्येत । नैष दोषः । अध्ये-
ज्यामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यं यश्चात्राध्येज्यामभिधेयायामण्लुप्रः स यश्च भूयत उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न भविष्यति ॥ इह तर्हि औपगवी माणविका भार्यास्यौपगवीभार्यः जातिलक्षणः पुंवद्भावप्रतिषेधो§ न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । वृद्धिनिमित्तस्येत्येवं भविष्यति¶ । यस्तर्हि न वृद्धिनिमित्तः । ग्लुचुकायनी** माणविका भार्यास्य ग्लुचुकायनीभार्यः ॥ तस्मात्स्त्रिया युवत्या युवसंज्ञैव पर्युद-
सितव्या तस्यां च पर्युदस्तायां गोत्रप्रत्ययान्तमेतद्यूनि वर्तते ॥

इहोत्पादयितर्यपत्ययुक्ते प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्व-
क्तव्या । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

तस्मात्प्रतिषेधः ॥ १० ॥

तस्मात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

* ४.१. ९५; १०१.

† ४.१. १५.

‡ ४.१. ११२; ५०; ६४; १.२. ४९.

§ ६.३. ४१.

¶ ६.३. ३९.

** ४.१. १६०.

संज्ञाकारिभ्यो वा प्रत्ययोत्पत्तिः ॥ ११ ॥

अथवा संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिर्वक्तव्या ॥ यदि संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरुच्यते कथं गार्ग्यायणः वात्स्यायन इति ।

गोत्राद्युनीति च ॥ १२ ॥

गोत्राद्युनीत्येतद्वक्तव्यम् ॥

तच्च जात्यादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ १३ ॥

तच्चावश्यं संज्ञाकारिग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । जात्यादिनिवृत्त्यर्थम् । जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्मा भूदिति । जातिर्न वर्तते । संख्या न वर्तते । सर्वनाम न वर्तते । जातिर्न वर्तते । काकस्यापत्यम् कुरुरस्यापत्यमिति । संख्या न वर्तते । नवानामपत्यम् दशानामपत्यमिति । सर्वनाम न वर्तते । सर्वेषामपत्यम् विश्वेषामपत्यमिति ॥ यत्तावदुच्यते जातिर्न वर्तते काकस्यापत्यम् कुरुरस्यापत्यमिति येनैव हेतुनैकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयश्च तृतीयश्च काको भविष्यति । यदप्युच्यते संख्या न वर्तते नवानामपत्यम् दशानामपत्यमिति संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्तते तत्सापेक्षं सापेक्षं चासमर्थं भवतीत्यसामर्थ्याच्च भविष्यति । यदप्युच्यते सर्वनाम न वर्तते सर्वेषामपत्यम् विश्वेषामपत्यमिति निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्तते तत्सापेक्षं सापेक्षं चासमर्थं भवतीत्यसमर्थत्वाच्च भविष्यति ॥ यत्तावदुच्यते येनैव हेतुनैकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयश्च तृतीयश्च काको भविष्यतीति नैतद्विदामहे काको । काक इति । किं तर्हि । येनैव हेतुनैतद्वाक्यं भवति काकस्यापत्यम् कुरुरस्यापत्यमिति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । यदप्युच्यते संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्तते तत्सापेक्षं सापेक्षं चासमर्थं भवतीति भवति वै कस्यचिदर्थोत्पत्तकरणाद्वापेक्ष्यं निर्ज्ञातं यदा निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति । यदप्युच्यते सर्वेषामपत्यम् विश्वेषामपत्यमिति निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्तते तत्सापेक्षं सापेक्षं चासमर्थं भवतीति भवति वै कस्यचित्थोत्पत्तकरणाद्वापेक्ष्यं निर्ज्ञातं यदा निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्यनभिधानं जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्न भविष्यति । तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमपि हि संज्ञाकारिग्रहणे यत्र जात्यादिभ्य उत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं भवति भवति तत्रोत्पत्तिः । तद्यथा ।

कुतश्चरति मायूरिः केन कापिञ्जलिः कृशः ।

आहेयेन च दष्टस्य पाञ्चिः सुतसमो मतः ॥

तादायनिः यादायनिः कैमायनिरिति* ॥

तदेतदनन्यार्थं संज्ञाकारिग्रहणं वा कर्तव्यं प्रत्ययान्ताद्वा प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥
 उभयं न कर्तव्यम् । गोत्रग्रहणं न कश्चित्प्रयते । एकोऽपत्ये प्रत्ययो भवतीत्येव ।
 यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यात्तेकोऽपत्ये प्रत्ययः स्यात् ॥ यदि गोत्रग्र-
 हणं न क्रियते कथं गार्ग्यायणः वात्स्यायन इति । वक्तव्यमेवैतद्गोत्राद्युत्पत्तिरिति ॥
 अथापि गोत्रग्रहणं क्रियते । एवमपि न दोषः । नैकग्रहणेन प्रत्ययोऽभिसंबध्यते
 एको गोत्रे प्रत्ययो भवतीति । किं तर्हि । प्रकृतिरभिसंबध्यते । एका प्रकृतिर्गोत्रे
 प्रत्ययमुत्पादयति । यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यात्तेका प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्य-
 यमुत्पादयेत् ॥ अथवास्थानेऽयं यत्नः क्रियते न हीदं लोकाद्भिद्यते । लोके हि
 संख्यां प्रवर्तमानामुपचरन्त्येक इति वा प्रथम इति वा । यावद्भूयत्प्रथमोऽपत्ये
 प्रत्ययमुत्पादयति तावदेको गोत्र इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
 तृतीयमाह्निकम् ॥

* ४.१. ९५; १२३; ९६; १५७.

अत इञ् ॥ ४ । १ । ९५ ॥

इञो वृद्धावृद्धाभ्यां फिञ्फिनौ विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

इञो वृद्धावृद्धाभ्यां फिञ्फिनौ* भवतो विप्रतिषेधेन । इञोऽवकाशः । दाक्षिः
 द्वाक्षिः । फिञोऽवकाशः । तादायनिः यादायनिः । इहोभयं प्राप्नोति । तापसायनिः
 सांभितिकायनिः । फिनोऽवकाशः । त्वचायनिः सुचायनिः । इञः स एव ।
 इहोभयं प्राप्नोति । ग्लुचुकायनिः म्लुचुकायनिः । फिञ्फिनौ भवतो विप्रतिषेधेन ॥ इह
 कस्माच्च भवति । दाक्षिः द्वाक्षिः । बहुलवचनात्† ॥

तद्राजश्च ॥ २ ॥

तद्राजश्चेञो भवति विप्रतिषेधेन । तद्राजस्यावकाशः । ऐद्वाकः‡ । इञः स एव ।
 इहोभयं प्राप्नोति । पाञ्चालः वैदेहः वैदर्भः§ । तद्राजो भवति विप्रतिषेधेन ॥

बाह्यादिभ्यश्च ॥ ४ । १ । ९६ ॥

बाह्यादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र
 तेषां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

बाह्यादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
 बाहोरपत्यं बाह्विः । यो हि बाहुर्नाम बाह्वस्तस्य भवति§ । नडस्यापत्यं नाडा-
 यनः¶ । यो हि नडो नाम नाडिस्तस्य भवति** ॥

संबन्धिशब्दप्रत्ययानां तत्सदृशात्प्रतिषेधः ॥ २ ॥

संबन्धिशब्दप्रत्ययानां च तत्सदृशात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः††
 यो हि श्वशुरो नाम श्वशुरिस्तस्य भवति** ॥ प्रत्ययग्रहणेन नार्थः । संबन्धि-
 शब्दानां तत्सदृशात्प्रतिषेध इत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । मातृपितृभ्यां स्वस
 [८.३.८४] मातृष्वसा पितृष्वसा । अन्या मातृस्वसेति ॥

* ४.१. १५७; १६०. † ४.१. १६०. ‡ ४.१. १६८. § ४.१. ८३.
 ¶ ४.१. ९९. ** ४.१. ९५. †† ४.१. १३७.

सुधातुरकङ्क ॥ ४ । १ । ९७ ॥

सुधातृव्यासयोः ॥ १ ॥

सुधातृव्यासयोरिति वक्तव्यम् । सौधातकिः । वैयासकिः शुकः ॥ अत्यल्प-
मिदमुच्यते । सुधातृव्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानामिति वक्तव्यम् । सौधात-
किः । वैयासकिः शुकः । वारुडकिः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । बैम्बकिः ॥
तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रकृत्यन्तराण्येवैतानि ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ॥ ४ । १ । ९८ ॥

किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा
स्यात्* । अथ अकारः किमर्थः । अकारो वृद्धर्थः । ङिणीति वृद्धिर्यथा
स्यात्† ॥ एकेन ककारेणोभयं सिद्धम्‡ ॥ अवश्यमत्र विशेषणार्थोऽन्योऽनुबन्धः
कर्तव्यः । क विशेषणार्थेनार्थः । व्रातच्छोरस्त्रियाम् [५.३.११३] इति ।
फक इति ह्युच्यमाने नाडायनः अत्रापि प्रसज्येत§ । अथापि फञ् इत्युच्यत एवम-
प्याश्वायनः अत्रापि प्रसज्येत¶ ॥ तस्माच्चकार एव कर्तव्योऽन्तोदात्तत्वमपि यथा
स्यात् । चकारे चेदानीं विशेषणार्थं क्रियमाणे ऽवश्यं वृद्धर्थोऽन्योऽनुबन्धः
कर्तव्यः । स च अकार एव कर्तव्यः सूत्रभेदो मा भूदिति ॥ अथ क्रियमाणेऽपि
वै चकारे ऽन्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् । परत्वाङ्गिनीत्याद्युदात्तत्वं
प्राप्नोति** । चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति । अित्करणसामर्थ्यादाद्युदात्तत्वं
प्राप्नोति । अस्त्यन्यङ्गित्करणे प्रयोजनम् । किम् । वृद्धर्थो अकारः । चित्करणेऽपि
तर्ह्यन्यत्प्रयोजनमस्ति । किम् । विशेषणार्थश्चकारः । शक्योऽत्र विशेषणार्थोऽन्योऽनु-
बन्ध आसङ्गः तत्र चकारानुरोधादन्तोदात्तत्वं भवति । वृद्धर्थोऽपि तर्ह्यन्यः
शक्योऽनुबन्ध आसङ्गः तत्र अकारानुरोधादाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि स्वरे
योगविभागः करिष्यते†† । इदमस्ति । चितः [६.१. १६३] । चितोऽन्त उदात्तो
भवति । ततस्तद्धितस्य । तद्धितस्य च चितोऽन्त उदात्तो भवतीति । किमर्थमिदम् ।
परत्वाङ्गिनीत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् । ततः कितः । कितस्तद्धित-

* ६.१. १६३. † ७.२. ११७. ‡ ६.१. १६५; ७.२. ११८. § ४.१. ९९.

¶ ४.१. ११०.

** ६.१. १९७.

†† ६.१. १६४-१६५.

स्यान्त उदात्तो भवति ॥ किं पुनरत्र स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन यावता ष्फञ-
न्ताञ्छो विधीयते तत्र भितीत्याद्युदात्तत्वेन भवितव्यम् । नैतदस्ति । बहुषु लोपे कृते*
ऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । कौञ्जायना इति ॥

इह केचिद्व्येकयोः फ्यञं विदधति बहुषु च फकं केचिच्छफञन्ताञ्छाम् । किमत्र
न्याय्यम् । ज्यवचनमेव न्याय्यम् । व्येकयोर्हि फ्यञि सति बहुषु च फकि कौञ्जा-
यनानामपत्यं माणवकः कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ केन यशब्दः श्रूयेत । व्येकयो-
रित्युच्यमानो न प्राप्नोति । इह कौञ्जायन्यस्यापत्यं बहवो माणवकाः कौञ्जायनाः
केन यशब्दो न श्रूयेत । व्येकयोरित्युच्यमानः प्राप्नोति ॥ तदेतत्कथं कृत्वा ज्यव-
चनं ज्यायो भवति । यदि तन्नास्त्यापत्यो वा गोत्रं परमप्रकृतेश्चापत्य आपत्या-
ज्जीवद्वंद्वयात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः स चास्त्रियामेकोगोत्रग्रहणानर्थक्यं च बहुवचन-
लोपिषु च सिद्धमिति† । सति हि तस्मिन्व्येकयोरपि फ्यञि सति बहुषु च फकि
न दोषो भवति । तत्र कौञ्जायनानामपत्यं माणवक इति विगृह्य कुञ्जशब्दाद्व्येक-
योरुत्पत्तिर्भविष्यति । कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायन्यस्यापत्यं बहवो
माणवका इति विगृह्य कुञ्जशब्दाद्बहुपूत्पत्तिर्भविष्यति । कौञ्जायना इति ॥

अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ॥ ४ । १ । १०४ ॥

अनृष्यानन्तर्य इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति कौशिको विश्वामित्र इति । किं का-
रणम् । विश्वामित्रस्तपस्तेपे नानृषिः स्यामिति । तत्रभवानृषिः संपन्नः । स पुन-
स्तपस्तेपे नानृषेः पुत्रः स्यामिति । तत्रभवान्गाधिरप्यृषिः संपन्नः । स पुनस्तपस्तेपे
नानृषेः पौत्रः स्यामिति । तत्रभवान्कुशिकोऽप्यृषिः संपन्नः । तदेतदृष्यानन्तर्यं
भवति तत्रानृष्यानन्तर्य इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । नैत्रं विज्ञायत
ऋष्यानन्तर्यं न भवतीति । कथं तर्हि । ऋषावनन्तरे नेति । यद्येवम्

अनृष्यानन्तर्यवचनमनर्थकं संज्ञागोत्राधिकारात् ॥ १ ॥

अनृष्यानन्तर्यवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । संज्ञागोत्राधिकारात् । संज्ञागो-
इति वर्तते‡ कः प्रसङ्गो यदनन्तरे स्यात् । नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन ॥ एवं तां
सिद्धे सति यदनृष्यानन्तर्य इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो विदादिषु ।
जृषयः पद्यन्ते तेषामनन्तरेऽपि वृत्तिर्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । नाना
न्द्रः पौत्रः दौहित्र इत्येतत्सिद्धं भवति ॥

वतण्डाच्च ॥ ४ । १ । १०८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न गर्गादिभ्यो यञ् [४.१.१०५] इत्येव सिद्धम् । लुक्
त्रियाम् [१०९] इति वक्ष्यामीति । यदि पुनस्तत्रैवोच्येत* । नैवं शक्यम् ।
आङ्गिरसग्रहणं हि विच्छिद्येत ॥

शिवादिभ्योऽण् ॥ ४ । १ । ११२ ॥

किमर्थं शिवादिभ्यो ऽण्विधीयते न यथाविहितमित्येवोच्येत । शिवादिभ्यो
यथाविहितमितीयत्युच्यमान इञ्प्रसज्येत† । इञ्गतो यथाविहितः । पुनर्वचनमिदानीं
किमर्थं स्यात् । ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । स वै नास्ति यस्तं बाधेत तत्रार-
म्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति । कश्चासौ । अणेव‡ ॥
उत्तरार्थं तर्हि । अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः [४.१.११३] इति । अत्र
यथाविहितमितीयत्युच्यमाने ढक्प्रसज्येत§ । ढगतो यथाविहितः । पुनर्वचनमिदानीं
किमर्थं स्यात् । ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । स वै नास्ति यस्तं बाधेत तत्रार-
म्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति । कश्चासौ । अणेव ॥ उत्तरार्थ-
मेव तर्हि । ऋष्यन्धकवृष्णिङ्कुरुभ्यश्च [१.१.४] इति । अत्र यथाविहितमिती-
यत्युच्यमान इञ्प्रसज्येत । इञ्गतो यथाविहितः । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ।
ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । स वै नास्ति यस्तं बाधेत तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो
विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति । कश्चासौ । अणेव ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि ।
मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः कन्यायाः कनीन च [१.१.५; १.१.६] इति । अत्र यथाविहि-
तमितीयत्युच्यमाने ढक्प्रसज्येत । ढगतो यथाविहितः । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्या-
त् । मातुरुकारं वक्ष्यामि कन्यायाः कनीनभावमिति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं
ब्रूयात्स्त्रीभ्यो ढक् [१.२.०] मातुरुकारः कन्यायाश्च कनीन इति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् ।
अयमृष्टिषेणशब्दः शिवादिषु पद्यते । तत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमान इञ्प्रसज्ये-
त । तं परत्वात्सेनान्ताण्यो बाधेत¶ ॥ तत्रारम्भसामर्थ्यादिञ्प्रसज्येत । पुनरण्यग्रहा-
दणेव भवति ॥

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ४ । १ । ११४ ॥

ऋषिष्यणो ढग्ढ्कौ विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

ऋष्यणः ऋष्यश्च ढग्ढ्कौ भवतो विप्रतिषेधेन* । ऋष्यणोऽवकाशः । वासिष्ठः
वैश्वामित्रः । ढकोऽवकाशः । दुलि दौलेयः । बलि बालेयः । इहोभयं प्राप्नोति ।
अत्रि आत्रेयः ॥ ऋष्यणोऽवकाशः । मकन्दिका माकन्दिकः । ढ्कोऽवकाशः ।
काणिकेरः । इहोभयं प्राप्नोति । पौणिकेरः मौदलिकेरः ॥ ढग्ढ्कौ भवतो विप्र-
तिषेधेन ॥

ब्यचो ढको ढ्ग्ढ्जौ ॥ २ ॥

ब्यचो ढग्भवतीत्येतस्माद्ढ्ग्ढ्जौ भवतो विप्रतिषेधेन† । ब्यचो ढग्भवतीत्यस्या-
वकाशः । दात्तेयः गौत्रेयः । ढ्कः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । नटी नाटेरः ।
दासी दासेरः ॥ ढ्जोऽवकाशः । कामण्डलेयः माद्रवाहेयः । ढकः स एव ।
इहोभयं प्राप्नोति । जम्बू जाम्बेयः । ढ्ग्ढ्जौ भवतो विप्रतिषेधेन ॥

न वर्य्यणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ३ ॥

न वैष युक्तो विप्रतिषेधो योऽयमृष्यणो ढकश्च । किं कारणम् । ऋष्यणः पुन-
र्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धो ऽत्राणुत्सर्गेणैव‡ तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं येऽन्ये
तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्वाधनार्थम् । स यथैव तदपवादमिच्छं§ वाधत एवं ढकमपि
वाधत ।

तस्मादृषिभ्यो ऽण्विधाने ऽज्यादिप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

तस्मादृषिभ्यो ऽण्विधाने ऽज्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ न वक्तव्यः । मध्येऽप-
वादाः पूर्वान्विधीन्याधन्त इत्येवमयमृष्यणिञं तदपवादं वाधिष्यते ढकं न वाधि-
ष्यते ॥

अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधो योऽयं ढको ढ्ग्ढ्जौश्च । किं कारणम् ।

ढकः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ५ ॥

सिद्धोऽत्र ढक् स्त्रीभ्यो ढक् [४. १. १२०] इत्येव । तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयो-

* ४.१. ११४; ११३; -१२२; १२१.

† ४.१. ८३.

‡ ४.१. १२१; -१२१; १२५.

§ ४.१. ९५.

जनं येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्वाधनार्थम् । स यथैव तदपवादं तन्नामिकाणं वा-
धत एवं दृग्दृग्वावपि बाधेत ।

तस्मात्तन्नामिकाण्यद्यचः ॥ ६ ॥

तस्मात्तन्नामिकाण्यद्यच इति वक्तव्यम् ॥ न वक्तव्यम् । मध्येऽपवादाः पूर्वान्वि-
धीन्वाधन्त इत्येवमयं ढक्त्तन्नामिकाणं तदपवादं बाधिष्यते दृग्दृग्यौ न बाधिष्यते ॥

ऋष्यन्धकवृष्णिर्कुर्वणः सेनान्ताण्यः ॥ ७ ॥

ऋष्यन्धकवृष्णिर्कुर्वणः सेनान्ताण्यो भवति विप्रतिषेधेन* । ऋष्यणोऽवकाशः ।
वासिष्ठः वैश्रामित्रः । ण्यस्यावकाशः । पारिषेण्यः वारिषेण्यः । जातसेनो नाम-
र्षिस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । जातसेन्यः ॥ अन्धकाणो
ऽवकाशः । श्राफल्कः श्वैत्रकः । ण्यस्य स एव । उग्रसेनो नामान्धकस्तस्मादुभयं
प्राप्नोति । ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । औग्रसेन्यः ॥ वृष्ण्यणोऽवकाशः । वासुदेवः
बालदेवः । ण्यस्य स एव । विष्वक्सेनो नाम वृष्णिस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ण्यो
भवति विप्रतिषेधेन । वैष्वक्सेन्यः ॥ कुर्वणोऽवकाशः । नाकुलः साहदेवः । ण्यस्य स
एव । भीमसेनो नाम कुरुस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । भैम-
सेन्यः ॥ सेनान्ताण्यो भवति विप्रतिषेधेन जातोऽग्रविष्वग्भीमेभ्य इति वक्तव्यम् ॥

मातृसंख्यासंभद्रपूर्वायाः ॥ ४ । १ । ११५ ॥

किमर्थं स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः क्रियते न संख्यासंभद्रपूर्वस्येत्येवोच्येत । स्त्रीलिङ्गो
यो मातृशब्दस्तस्माद्यथा स्यात् । इह मा भूत् । संभिमीते संमाता संमातुरपत्यं
संमात्र इति ॥

कन्यायाः कनीन च ॥ ४ । १ । ११६ ॥

इदं विप्रतिषिद्धम् । को विप्रतिषेधः । अपत्यमिति† वर्तते । यदि च कन्या
नापत्यमथापत्यं न कन्या । कन्या चापत्यं चेति विप्रतिषिद्धम् ॥ नैतद्विप्रतिषिद्धम् ।
कथम् । कन्याशब्दोऽयं पुंसाभिसंबन्धपूर्वके संप्रयोगे निवर्तते । या चेदानीं

प्रागभिसंबन्धात्पुंसा सह संप्रयोगं गच्छति तस्यां कन्याशब्दो वर्तते एव । कन्यायाः
कन्योक्तायाः कन्याभिमतयाः सुदर्शनाया यदपत्यं स कानीन इति ॥

स्त्रीभ्यो ढक् ॥ ४ । १ । १२० ॥

इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते स्त्रीग्रहणे स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा स्यात्स्त्रीशब्द-
ग्रहणं वा स्त्र्यर्थग्रहणं वा । किं चातः । यदि शब्दग्रहणमर्थग्रहणं वा इडविड्
ऐडविडः पृथ् पार्थः उशिज् औशिजः दरद् दारदः अत्रापि प्राप्नोति । अथ प्रत्य-
यग्रहणं लैखाभ्रेयः वैमात्रेय इति न सिध्यति ॥ अस्तु प्रत्ययग्रहणम् । कथं लैखा-
भ्रेयः वैमात्रेय इति । शुभ्रादिषु* पाठः करिष्यते ॥

वडवाया वृषे वाच्ये

वडवाया वृषे वाच्ये ढक्त्वव्यः । वडवाया वृषो वाडवेयः ॥

अण्कुञ्चाकोकिलात्मृतः ।

क्रौञ्चः कौकिलः ॥

आरवर्णस ततोऽन्यत्र

ततोऽन्यत्र पुंस्यारवत्त्वव्यः । मूषिकायाः पुमान्मौषिकारः । मृग्याः पुमान्मा-
र्गरः ॥

गोधाया द्वग्विधौ स्मृतः ॥

गोधायाः पुमान्गोधेरः† ॥

चटकाया ऐरक् ॥ ४ । १ । १२८ ॥

चटकायाः पुंलिङ्गनिर्देशः ॥ १ ॥

चटकायाः पुंलिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः । इहापि यथा स्यात् । चटकस्यापत्यं चा-
कैरः ॥ यदि पुंलिङ्गनिर्देशः क्रियते चटकाया अपत्यं चाटकैर इति न सिध्यति
प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवं भविष्यति ॥

स्त्रियामपत्ये लुक् ॥ २ ॥

स्त्रियामपत्ये लुक्त्वव्यः । चटकाया अपत्यं स्त्री चटका ॥

आरगुदीचाम् ॥ ४ । १ । १३० ॥

आरग्वचनमनर्थकं रका सिद्धत्वात् ॥ १ ॥

आरग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । रका सिद्धत्वात् । गोधाकारान्ता रक् प्रत्ययः ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदारकं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽन्येभ्योऽप्ययं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । मौण्डारः जाण्डारः पाण्डार इत्येतत्सिद्धं भवतीति ॥

क्षुद्राभ्यो वा ॥ ४ । १ । १३१ ॥

क्षुद्राभ्य इत्युच्यते का क्षुद्रा नाम । अनियतपुंस्काङ्गहीना वा ॥

ढकि लोपः ॥ ४ । १ । १३३ ॥

केन विहिते पितृष्वसुर्ढकि लोप इत्युच्यते । एतदेव ज्ञापयति भवति पितृष्वसुर्ढगिति यदेयं ढकि लोपं शास्ति ॥

मातृष्वसुश्च ॥ ४ । १ । १३४ ॥

ढकि लोपः [१३३] इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति मातृष्वस्त्रीय इति । नैष दोषः । एवं वक्ष्यामि । पितृष्वसुश्छण् [१३२] ढकि लोपः । ततो मातृष्वसुश्च । पितृष्वसुर्द्यदुक्तं तन्मातृष्वसुर्भवतीति । किं पुनस्तत् । छण्ढकि लोपश्च ॥

राजश्वभुराद्यत् ॥ ४ । १ । १३७ ॥

राज्ञो ऽपत्ये जातिग्रहणम् ॥ १ ॥

राज्ञो ऽपत्ये जातिग्रहणं कर्तव्यम् । राजन्यो नाम जातिः । क मा भूत् । राज-
न इति* ॥

व्यन्सपत्ने ॥ ४ । १ । १४५ ॥

व्यन्वचनमनर्थकं प्रत्ययार्थाभावात् ॥ १ ॥

व्यन्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । प्रत्ययार्थाभावात् । किमिदं प्रत्ययार्था-
भावादिति । अपत्यार्थाभावात् । अपत्यमिति* वर्तते ऽनपत्ये चापि सपत्ने भ्रातृ-
व्यशब्दो वर्तते । पाप्मना भ्रातृव्येणेति ॥ अस्तु तावद्यदपत्यं सपत्नश्च तत्र भ्रातृव्य
इति । कथं पाप्मना भ्रातृव्येणेति । उपमानात्सिद्धम् । भ्रातृव्य इव भ्रातृव्यः ॥

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ ४ । १ । १४७ ॥

किमर्थो णकारः । वृद्धिर्यः । ङिणीति वृद्धिर्यथा स्यात्† । गार्गो जाल्मः ।

गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य ॥ १ ॥

गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् । वृद्धत्वात्प्रातिपदि-
कस्य । वृद्धमेवैतत्प्रातिपदिकम् ॥ लुगर्थस्तर्हि णकारः कर्तव्यः । यलुगन्तमवृद्धं
तत्र वृद्धिर्यथा स्यात् । वातण्डो‡ जाल्मः ।

लुगर्थमिति चेन्न लुक्प्रतिषेधात् ॥ २ ॥

लुगर्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । लुक्प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यतेऽत्र लुगोत्रे ऽलुगार्त्
[४.१.८९] इति ॥ व्यवहितत्वादप्रतिषेधः । ईकारेण व्यवहितत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति

व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेन्न पुंवद्भावात् ॥ ३ ॥

व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेत्तन्न । किं कारणम् । पुंवद्भावात् । पुंवद्भावोऽ
भवति भस्य तद्धिते ङे पुंवद्भावो भवतीति§ ॥

फिनर्थं तु ॥ ४ ॥

फिनर्थं तु णकारः कर्तव्यः । यत्फिनन्तमवृद्धं तत्र वृद्धिर्यथा स्यात् । ग्लौचुक
यनो¶ जाल्मः ॥

पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च ॥ ५ ॥

पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च णकारः कर्तव्यः । गार्गा भार्यास्य गार्गाभार्यः । वृत्
निमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात्** ॥

* ४.१. ९२. † ७.२. ११७. ‡ ४.१. १०८; १०९; ७३. § ६.३. ३५.*

¶ ४.१. १६०; ६५. ** ६.३. ३९.

गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनम् ॥ ६ ॥

गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् [४.१.१४] इति वचनादप्रयोजनमेतद्भवति । नास्ति गार्गा ॥

अवश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनम् ॥ ६ ॥

अवश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनमेतद्भवति । न स्त्री वंद्या । अस्ति गार्गा स्त्री ॥

अपर आह । द्वावेव वंशौ मातृवंशः पितृवंशश्च । यावता मातृवंशोऽप्यस्ति नास्ति गार्गा ॥

वृद्धाद्वक्सौवीरेषु बहुलम् ॥ ४ । १ । १४८ ॥

गोत्रस्त्रियाः वृद्धाद्वक् फेच्छ च फाण्टाहति [१४७-१५०] इमे चत्वारो योगाः । तत्र त्रयः कुत्सने त्रयः सौवीरगोत्रे । आद्यो योगः कुत्सन एव परः सौवीरगोत्र एव ॥

फाण्टाहतिमिमताभ्यां णफिजौ ॥ ४ । १ । १५० ॥

किमर्थो णकारः । वृद्ध्यर्थः । जिणीतीति वृद्धिर्यथा स्यात्* । फाण्टाहतेः ।

फाण्टाहतेः प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य ॥ १ ॥

फाण्टाहतेः प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् । वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य । वृद्धमेवैतत्प्रातिपदिकम् ॥

पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु ॥ २ ॥

पुंवद्भावस्य प्रतिषेधार्थो णकारः कर्तव्यः । फाण्टाहता भार्यास्य फाण्टाहताभार्यः । वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यादिति† ॥

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनमवश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनमिति‡ ॥

कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ ४ । १ । १५१ ॥

वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम् ॥ १ ॥

वामरथस्य कण्वादिवद्भावो वक्तव्यः । किमविशेषेण । नेत्याह । स्वरं वर्जयित्वा । किं प्रयोजनम् । वामरथस्य च्छात्ता वामरथाः । कण्वादिभ्यो गोत्रे [४.२.१११] इत्यण्यथा स्यात्* ॥ यदि कण्वादिवदित्युच्यते प्रत्ययाभ्रयमनतिदिष्टं भवति । तत्र को दोषः । वामरथाः । बहुषु लोपो† न प्राप्नोति । वामरथानां संघः । संघाङ्गलक्षणेऽप्यञ्जिआमण् [४.३.१२७] इत्यण् प्राप्नोति ॥ यदि पुनर्यञ्चदित्युच्येत । एवमपि प्रकृत्याभ्रितमनतिदिष्टं भवति । तत्र को दोषः । वामरथस्य च्छात्ता वामरथाः । कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि कण्वादिवदित्येव । कथं वामरथाः वामरथानां संघ इति । यदयं स्वरवर्जमित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रत्ययाभ्रितमप्यतिदिष्टं भवतीति ॥

उदीचामिञ् ॥ ४ । १ । १५३ ॥

उदीचामिञ्विधौ तक्ष्णोऽण्वचनम् ॥ १ ॥

उदीचामिञ्विधौ तक्ष्णोऽण्वक्तव्यः । तक्ष्णः‡ ॥ यदि पुनरयं तक्षन्शब्दः शिवादिषु§ पठेत ।

शिवादिरिति चेण्यविधिः ॥ २ ॥

शिवादिरिति चेण्यो विधेयः । ताक्षण्य इति ॥

सिद्धं तूदीचां वा ण्यवचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । उदीचां वा ण्यवचनात् । उदीचां वा ण्यो भवतीति वक्तव्यम् । ण्येन मुक्ते यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यति¶ ॥

कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ ४ । १ । १५५ ॥

किमिदं कौसल्यकार्मार्ययोर्विकृतयोर्ग्रहणं क्रियते । एवं विकृताभ्यां यथा स्यात् ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते कौसल्यकार्मार्याभ्यां चेति ।

फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युट् ॥ १ ॥

फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युट्तेति वक्तव्यम् । दगु दागव्यायनिः । कोसल कौसल्यायनिः । कर्मार कार्मार्यायणिः । छाग छाग्यायनिः । वृष वार्ष्यायणिः ।

यदि युट् क्रियते युटि कृते ऽनादित्वादादेशो* न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । युट् क्रियतामादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादादेशः । नित्यो युट् । कृते ऽप्यदादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । युडप्यनित्यः । अन्यस्य कृत आदेशे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । अन्तरङ्गस्तर्हि युट् । कान्तरङ्गता । उत्पत्तिसंनियोगेन युडुच्यत उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाभित्याङ्गस्यादेश उच्यते । आदेशोऽप्यन्तरङ्गः । कथम् । वक्ष्यत्येतदायनादिषूपदेशिवङ्चनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति† । अनयकाशस्तर्हि युट् ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

यदि पूर्वान्तः क्रियते दागव्यायनिः ओर्गुणो‡ न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि परादिरेव । ननु चोक्तं युटि कृते ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः ।

सिद्धं त्वादिष्टस्य युड्वचनात् । सिद्धमेतत् । कथम् । आदिष्टस्य युड्वचनात् । युट्त्वादिष्टस्येति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । चेन संनियोगः करिष्यते । युट् । किं च । यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति । आदेश इति ॥

वाकिनादीनां कुक् ॥ ४ । १ । १५८ ॥

यदि पुनरयं कुट् परादिः क्रियेत ।

कुटि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्तिरनादित्वात् ॥ १ ॥

कुटि सति प्रत्ययादेरादेशो* नोपपद्यते । किं कारणम् । अनादित्वात् । कुटि कृते ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

पूर्वान्ते नलोपवचनम् ॥ २ ॥

यदि पूर्वान्तः क्रियते नलोपो वक्तव्यः । चार्मिकायणिः चार्मिकायणिः । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य [८.२.७] इति नलोपो न प्राप्नोति । परादौ पुनः सति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः सिध्यति ॥ अस्तु तर्हि परादिरेव । ननु चोक्तं कुटि कृते ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति ।

सिद्धं त्वादिष्टस्य कुड्प्रचनान् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । कुट्टादिष्टस्येति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । चेन संनियोगः करिष्यते । कुट्ट । किं च । यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति । आदेशः । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं पूर्वान्ते नलोपवचनमिति । नैष दोषः । क्रियत एतद्व्यास एव चर्म-वर्मिणोर्नलोपश्चेति* ॥

कारिभ्य इजोऽगोत्रात्फिञ्विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

कारिभ्य इञ्भवतीत्येतस्मादगोत्रात्फिञ्भवति विप्रतिषेधेन† । कारिभ्य इञ्भव-
तीत्यस्यावकाशः । आयस्कारिः लौहकारिः । फिञोऽवकाशः । तापसायनिः
सांमितिकायनिः । इहोभयं प्राप्नोति । नापितायनिः । फिञ्भवति विप्रतिषेधेन ॥

मनोर्जातावज्यतौ षुक् ॥ ४ । १ । १६१ ॥

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सार्गिकः‡ स्मृतः ।

नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥

यदि षुक्पूर्वान्तः क्रियते मानुषाः बहुषु लोपः प्राप्नोति§ । मानुषाणां
संघः संचाङ्गलक्षणेष्वाज्यविज्रामण् [४.३.१२७] इत्यण्प्राप्नोति । अस्तु तर्हि
परादिः ॥ यदि परादिर्मानुषी अवन्तादितीकारो¶ न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि
पूर्वान्त एव । कथं मानुषाः मानुषाणां संघ इति । उभयत्र लौकिकस्य गोत्रस्य
ग्रहणं न चैतल्लौकिकं गोत्रम् ॥ इह तर्हि मानुष्यकमिति** हलस्तद्धितस्येति लोप-
प्राप्नोति†† । परादावप्येष दोषः । यद्धि तद्धलस्तद्धितस्येति हल्यग्रहणं न तदङ्गवि-
शेषणं शक्यं विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । वृकाद्वेण्यण् [५.३.११५] वार्क-
णीति । तस्मादुभाभ्यामेव वक्तव्यं प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवान इति‡‡ ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ ४ । १ । १६२ ॥

पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यं तस्य पौत्रप्रभृतिसंज्ञाकरणम् ॥ १ ॥

पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यविवक्षा तस्य पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञा भवती

* ४.१.१५८, ग०.

† ४.१. १५३; १५७.

‡ ४.१. ८३.

§ २.४. ६४.

¶ ४.१. ७३.

** ४.२. ३२.

†† ४.४. १५०; १५१.

‡‡ ६.४. १५३*.

वक्तव्यम् । गर्गोऽपि हि कंचित्पति पौत्रः कुशिकोऽपि तत्र मा भूदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । समर्थानां प्रथमाद्वा [४.१.८२] इति वर्तते । समर्थानां प्रथमस्य यदपत्यं पौत्रप्रभृतीति विज्ञायते ॥

जीवद्वंद्वयं च कुत्सितम् ॥ २ ॥

जीवद्वंद्वयं च कुत्सितं गोत्रसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । गार्ग्यस्त्वमसि जाल्म । वात्स्यस्त्वमसि जाल्म ॥ का पुनरिह कुत्सा । पितृतो लोके व्यपदेशवतास्वतन्त्रेण भवितव्यम् । य इदानीं पितृमान्स्वतन्त्रो भवति स उच्यते गार्ग्यस्त्वमसि जाल्म न त्वं पितृतो व्यपदेशमर्हसि ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ ४ । १ । १६३ ॥

जीवति तु वंश्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं च ॥ १ ॥

जीवति तु वंश्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं चेति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । पौत्रप्रभृतीति* वर्तते । एवं तर्ह्यन्वाचष्टे पौत्रप्रभृतीति वर्तत इति । किमेतस्यान्वाख्याने प्रयोजनम् ।

तच्च दैवदत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

दैवदत्तस्यापत्यं दैवदत्तिरिति । अनन्तरं यदपत्यं तस्य युवसंज्ञा मा भूदिति ॥ देवदत्तस्य तर्हि पौत्रे युवसंज्ञा प्राप्नोति । एतदपि पौत्रप्रभृति भवति ॥ न पौत्रप्रभृति-त्यनेनापत्यमभिसंबध्यते पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति । किं तर्हि । वंश्योऽभिसंबध्यते पौत्रप्रभृतिवंश्ये जीवति यदपत्यमिति ॥ एवमपि देवदत्तस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनी-यसि युवसंज्ञा प्राप्नोति भ्रातरि च ज्यायसि [४.१.१६४] इति ॥ एवं तर्ह्यप-त्यमेवाभिसंबध्यते न तु पौत्रप्रभृतिसमानाधिकरणमपत्यम् । नैवं विज्ञायते पौत्रप्रभृ-ति यदपत्यमिति । कथं तर्हि । पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति ॥

वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ ३ ॥

वृद्धस्य च पूजायां युवसंज्ञा वक्तव्या । तत्रभवन्तो गार्ग्यायणाः । तत्रभवन्तो वात्स्यायनाः ॥ का पुनरिह पूजा । युवत्वं लोक ईप्सितं पूजेत्युपचर्यते । तत्रभ-वन्तो युवत्वेनोपचर्यमाणाः प्रीता भवन्ति ॥

आपत्यो वा गोत्रम् ॥ ४ ॥

अथवापत्यो गोत्रसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥

परमप्रकृतेश्चापत्यः ॥ ५ ॥

परमप्रकृतेश्चापत्यो भवतीति वक्तव्यम् ॥

आपत्याज्जीवद्वंद्वयात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः ॥ ६ ॥

आपत्याज्जीवद्वंद्वयात्स्वार्थे द्वितीयः प्रत्ययो वक्तव्यो युवसंज्ञश्च भवतीति वक्तव्यम् ॥

स चास्त्रियाम् ॥ ७ ॥

स चास्त्रियां भवतीति वक्तव्यम् * ॥

एकोगोत्रग्रहणानर्थक्यं च ॥ ८ ॥

एवं च कृत्वैकोगोत्रग्रहणमनर्थकं भवतीति ॥

बहुवचनलोपिषु च सिद्धम् ॥ ९ ॥

बहुवचनलोपिषु च सिद्धं भवति । तत्र विदानामपत्यं माणवक इति विगृह्य विदशब्दाद्भेदकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति । वैदः वैदौ । वैदस्यापत्यं बहवो माणवका इति विगृह्य विदशब्दाद्बहुवचनोत्पत्तिर्भविष्यति । विदा इति ॥

वान्प्रस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ ४ । १ । १६५ ॥

अन्यग्रहणं किमर्थम् । भ्रातरीति† वर्तते सपिण्डमात्रे यथा स्यात् ॥ अथ स्थविरतरेग्रहणं किमर्थम् । उभयतो विशिष्टे यथा स्यात्स्थानतो वयस्तश्च ॥ अ जीवतीति§ वर्तमाने पुनर्जीवतिग्रहणं किमर्थम् । जीवतो जीवति यथा स्यान्मा भूत् । मृते हि गार्ग्यो मृत इत्येव भवितव्यम् ॥

अथ गोत्रयूतोः समावेशो भवत्युताहो न । किं च प्राप्नोति । वाढं प्राप्नोति ह्ययमेकसंज्ञाधिकारः । किं चातः ।

गोत्रयूनोः समावेशे को दोषस्तत्कृतं भवेत् ।

गोत्रयूनोः समावेशे को दोषः । तत्कृतं प्राप्नोति । गोत्राश्रया विधयो यून्यपि प्राप्नुवन्ति । यास्कायनयः लाह्यायनयः* । यस्कादिभ्यो गोत्रे [२.४.६३] इति लुक्प्राप्नोति ॥

यस्कादिषु न दोषोऽस्ति न यूनीत्यनुवर्तनात् ॥

यस्कादिषु न दोषः । किं कारणम् । न यूनीत्यनुवर्तनात् । न यूनीति तत्रानुवर्तते । क प्रकृतम् । न तौल्वलिभ्यः [६१] इति ॥

दोषोऽत्रिविदपञ्चाला न यूनीत्यनुवर्तनात् ।

यदि न यूनीत्यनुवर्तते अत्रयः विदाः पञ्चाला माणवका इति† न सिध्यति ॥ नैष दोषः । संबन्धमनुवर्तिष्यते । न तौल्वलिभ्यः । तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियां लुग्भवति तौल्वलिभ्यो यूनि न । यस्कादिभ्यो गोत्रे लुग्भवति यूनि न । तौल्वलिभ्य इति निवृत्तम् । यञञोश्च अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च लुग्भवति । यूनि नेत्यपि निवृत्तम् ॥

इह तर्हि काण्व्यायनस्य च्छात्राः काण्व्यायनीयाः‡ कण्वादिभ्यो गोत्रे [४.२.१११] इत्युपप्राप्नोति ।

कण्वादिषु न दोषोऽस्ति न यून्यस्ति ततः परम् ॥

कण्वादिषु दोषो नास्ति । किं कारणम् । न यून्यस्ति ततः परम् । कण्वादिभ्यो यो विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादित्युच्यते यश्चात्र कण्वादिभ्यो विहितो न तदन्तं प्रातिपदिकं यदन्तं च प्रातिपदिकं नासौ कण्वादिभ्यः ॥

इह तर्ह्यौपगवस्यापत्यमौपगविरित्येको गोत्रे [४.१.९३] इत्येतस्मान्नियमात्पत्ययो न प्राप्नोति § ।

एको गोत्रे प्रतिपदं

प्रतिपदमत्र प्रत्यया विधीयन्ते गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् [९४] इति । तदन्तात्तर्ह्येकः प्रत्ययः प्राप्नोति¶ ।

गोत्राद्यूनि च तस्मरेत् ।

गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति तस्मरेत् । किम् । एक इत्येव ॥

* ४.१. ११२; १५६. † ४.१. १२२; १०४; १६८; ७५; २.४.५८; ७४; ६५.

‡ ४.१. १०५; १०९; ४.१. ११४.

§ ४.१. ८२; ९५.

¶ ४.१. १०१.

गोत्रे तर्ह्यलुगुक्तः* स यून्यपि प्राप्नोति । अस्तु । पुनर्यूनि लुग्भविष्यति† । नैवं शक्यम् । फक्किञोर्दोषः स्यात् । शालङ्केयूनश्रृङ्गाः शालङ्काः‡ । पैलस्य पैलीयाः§ । फक्किञोरन्यतरस्याम् [४.१.९१] इत्यन्यतरस्यां भ्रवणं प्रसज्येत । तस्माद्युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ न वक्तव्यः । तुर्भियामकः । तुः क्रियते¶ स नियामको भविष्यति । जीवति तु वंश्ये ऽपत्यं युवसंज्ञमेव भवतीति ॥

यदि तर्हि युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञा न भवति य इष्यन्ते यूनि गोत्राभया विधयस्ते न सिध्यन्ति । गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणानां किञ्चिद्गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः** । गोत्राभयो बुद्धिं प्राप्नोति । एवं तर्हि

राजन्यादुन्मनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकं परम् ।

यदयं बुञ्जिवधौ†† राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणं‡‡ करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो लौकिकं परं गोत्रग्रहणमिति । युवा च लोके गोत्रमित्युपचर्यते । किंगोत्रोऽसि माणवक गार्ग्यायणः । किंगोत्रोऽसि माणवक । वात्स्यायनः ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यत औपगवेर्यूनश्रृङ्गा औपगवीयाः इञो गोत्र इत्यण्प्राप्नोति§§ । सामूहिकेषु ज्ञापकम् । यानि सामूहिकेषु ज्ञापकं गार्ग्यायणानां किञ्चिद्गार्ग्यायणकम् गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः गोत्राभयो बुद्धिं प्राप्नोति । बुञ्जिवधौ ज्ञापकम् । बुञ्जिवधावेतज्ज्ञापकम् यदि बुञ्जिवधौ ज्ञापकं शालङ्केयूनश्रृङ्गाः शालङ्काः इञो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति अस्तु तर्ह्यविशेषेण । कथमौपगवेर्यूनश्रृङ्गा औपगवीयाः । इञो गोत्र इत्यण्प्राप्नोति नैष दोषः । गोत्रेणात्रेञं विशेषयिष्यामः । गोत्रे य इञ्विहित इति ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ॥ ४ । १ । १६८ ॥

क्षत्रियादेकराजात्संवप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

क्षत्रियादेकराजादिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । संवप्रतिषेधार्थम् । संघाभूत् । पञ्चालानामपत्यम् विदेहानामपत्यमिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यं न ह्यन्तरेण बहुषु लुक्¶ पञ्चाला इत्येतद्भवति । यस्तस्मादुत्पद्यते युवप्रत्ययः स्यात् । युवप्रत्ययश्चेत्तस्य लुक्त्स्मिन्श्चालुग्भविष्यति*** ॥ इदं तर्हि क्षौद्रकाणामप

* ४.१.८९. † ४.१.९०. ‡ ४.१.९६; २०१; २.४.५९; ४.२.११२.

§ ४.१.११८; १५६; २.४.५९; ४.२.११४. ¶ ४.१.१६२. ** ४.२.३९; ४.२.१२६;

†† ४.२.३९. ‡‡ ४.१.१३०; १६१. §§ ४.२.११२. ¶¶ ४.१.१७४; २.४.९

*** २.४.५८; ४.१.८९.

मालवानामपत्यमिति । अत्रापि क्षौद्रक्यः मालव्य इति* नैतत्तेषां दासे वा भवति कर्मकरे वा । किं तर्हि । तेषामेव कस्मिंश्चित् । यावता तेषामेव कस्मिंश्चिदस्तस्मादुत्पद्यते युवप्रत्ययः स स्यात् । युवप्रत्ययश्चेत्तस्य लुक्कस्मिंश्चालुग्भविष्यति ॥

अथ क्षत्रियग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । विदेहो नाम ब्राह्मणस्तस्यापत्यं वैदेहिः† ।

क्षत्रियग्रहणानर्थक्ये चोक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् । एकं तावदुक्तं बाह्यादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेध इति‡ । अपरमुक्तमनभिधानादिति§ ॥

क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् ॥ ३ ॥

क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्प्रत्यया भवन्तीति वक्तव्यम् । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः ॥

पूरोरण्वक्तव्यः । पौरवः ॥

पाण्डोर्बाण्वक्तव्यः । पाण्ड्यः ॥

द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ ४ । १ । १७० ॥

अणो ज्यङ्ण्येजो विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

अणो ज्यङ् ण्य इञित्येते॥ भवन्ति विप्रतिषेधेन । अणोऽवकाशः । आङ्गः वाङ्गः । ज्यङोऽवकाशः । आम्बष्ठ्यः सौवीर्यः । इहोभयं प्राप्नोति । दार्यः ॥ ण्यस्यावकाशः । निचक नैचक्यः । अणः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । नीप नैप्यः ॥ इञोऽवकाशः । आजमीढिः आजक्रन्दिः । अणः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । बुध बौधिः ॥ ज्यङ्ण्येजो भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥

ज्यङः कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ २ ॥

ज्यङः कुरुनादिभ्यो ण्यो भवति विप्रतिषेधेन** । ज्यङोऽवकाशः । आवन्त्यः कौन्त्यः । ण्यस्य स एव । नैशो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । नैश्यः ॥

* ४.१. १०१.

† ४.१. ९५.

‡ ४.१. ९६*.

§ ४.१. १*.

॥ ४.१. १०१-१०२.

** ४.१. १०१; १०२.

कम्बोजालुक् ॥ ४ । १ । १७५ ॥

कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोडाद्यर्थम् ॥ १ ॥

कम्बोजादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । चोडाद्यर्थम् । चोडः कडेरः
केरलः ॥

अतश्च ॥ ४ । १ । १७७

इह कस्माच्च भवति । आम्बष्ठ्या सौवीर्या । अत इत्युच्यते न चैषो* ऽकारः ।
तदन्तविधिना† प्राप्नोति ॥ अत उत्तरं पठति ।

अत इति तदन्ताग्रहणमवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् ॥ १ ॥

अत इति तदन्तस्याग्रहणम् । किं कारणम् । अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् ।
यदयमवन्त्यादिभ्यो लुक् शास्ति‡ तज्ज्ञापयत्याचार्यो नात्र तदन्तविधिर्भवतीति ॥

पश्वादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । पशूः रक्षाः अश्वरी§ ।

यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पश्वादिलुक् ॥ २ ॥

यदयं न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः [४.१.१७८] इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञा-
पयत्याचार्यो भवति पश्वादिभ्यो लुगिति¶ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
चतुर्थमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

* ४.१. १७१.

† १.१. ७२.

‡ ४.१. १७६.

§ ४.१. १७० ; (१६८) ; १७७ ; ५.२. ११७ ; ४.१. १७७* ; (४.१. ६६ ; ६३).

¶ ४.१. १२१ ; ५.२. ११७ ; ४.१. ७३.

तेन रक्तं रागात् ॥ ४ । २ । १ ॥

रागादिति किमर्थम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ।

रक्तादीनामर्थाभिधाने प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यम् ॥ १ ॥

रक्तादीनामर्थाभिधाने प्रत्ययविधानादुपाधिग्रहणमनर्थकम् । न ह्यरागादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

लाक्षारोचनादृक् ॥ ४ । २ । २ ॥

ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । शाकलिकम् कार्दमिकम् ॥

नील्या अन् ॥ २ ॥

नील्या अन्वक्तव्यः । नील्या रक्तं नीलम् ॥

पीतात्कन् ॥ ३ ॥

पीतात्कन्वक्तव्यः । पीतेन रक्तं पीतकम् ॥ पीतकशब्दो वा प्रकृत्यन्तरं तस्मा-
ल्लुग्वक्तव्यः ॥

हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्च ॥ ४ ॥

हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्चक्तव्यः । हरिद्रम् माहारजनम् ॥

रागादित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति हरिद्रौ कुक्कुटस्य पादौ काषायौ गर्दभस्य
कर्णाविति । उपमानात्सिद्धम् । हरिद्राविव हरिद्रौ काषायाविव काषायौ ॥

.. नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ४ । २ । ३ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । योगो हि नाम भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तो न च

कालनक्षत्रयोः सनिकर्षविप्रकर्षौ स्तो नित्ये हि कालनक्षत्रे । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ।

नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात्तद्युक्तात्काले प्रत्ययविधानम् ॥ १ ॥

नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात्तद्युक्तात्काले प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । पुष्येण युक्तः पुष्ययुक्तः । पुष्ययुक्तश्चन्द्रमाः । अस्मिन्काले पौषमहः पौषी रात्रिः ॥

तत्रोत्तरपदलोपः ॥ २ ॥

तत्रैवं सत्युत्तरपदलोपो वक्तव्यः । पुष्ययुक्तशब्दाद्धि प्रत्ययो विधीयते ॥

लिङ्गवचनानुपपत्तिश्च ॥ ३ ॥

लिङ्गवचनयोश्चानुपपत्तिः । चन्द्रमसो यल्लिङ्गं वचनं च तद्युक्तवद्भावेन प्राप्नोति* ॥

कालयोगात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

अस्तु नक्षत्रेण युक्तः काल इत्येव ॥ ननु चोक्तमयुक्तोऽयं निर्देशो योगो हि नाम भवति ययोः सनिकर्षविप्रकर्षौ स्तो न च कालनक्षत्रयोः सनिकर्षविप्रकर्षौ स्तो नित्ये हि कालनक्षत्रे इति । नैष दोषः । पुष्यसमीपगते चन्द्रमसि पुष्यशब्दो वर्तते तेन तत्संज्ञकेन कालो विशेष्यते ॥

तथा च संप्रत्ययः ॥ ५ ॥

एवं च कृत्वा लोके संप्रत्ययो भवति । पुष्यसमीपगते चन्द्रमसि वक्तारो भवन्ति पुष्येणाद्य मघाभिरद्येति ॥

लुब्धविशेषे ॥ ४ । २ । ४ ॥

इह कस्मान्न भवति । पौषी रात्रिः । पौषमहः । अविशेष इत्युच्यते विशेषश्चा गम्यते । रात्रिरित्युक्तेऽहर्नेति गम्यते । अहरित्युक्ते रात्रिर्नेति गम्यते ॥ इहा तर्हि न प्राप्नोति । अद्य पुष्य इति । अत्रापि हि विशेषो गम्यते । अद्येत्युक्ते न ह्यो न इति ॥ यद्यप्यत्र विशेषो गम्यते ऽविशेषोऽपि गम्यते । अद्येत्युक्ते न ज्ञायते रा वा दिवा वेति । यतोऽविशेषस्तदाश्रयो लुब्धविष्यति ॥ इहापि तर्हि यद्यपि विशेष गम्यते ऽविशेषोऽपि तु गम्यते । रात्रिरित्युक्ते न ज्ञायते कदेति । यतोऽविशेषः

दाभयो लुप्ताप्नोति ॥ एवं तर्हि नक्षत्रेण युक्तः कालः [३] इत्यनुवर्तते । नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषे । कः पुनः कालो नक्षत्रेण युज्यते । अहोरात्रः ॥

संज्ञायां श्रवणाश्रवत्याभ्याम् ॥ ४ । २ । ५ ॥

इह कस्मान्न युक्तवद्भावो* भवति । श्रवणा रात्रिः । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः [४. २. २३] इति ॥

दृष्टं साम ॥ ४ । २ । ७ ॥

दृष्टं साम कलेर्दृक् ॥ १ ॥

दृष्टं सामेत्यत्र कलेर्दृक्त्वव्यः । कलिना दृष्टं साम कालेयं साम गीयते ॥

अपर आह । सर्वत्राग्निकलिभ्यां दृक् । सर्वत्राग्निकलिभ्यां दृक्त्वव्यः । अग्निना दृष्टं सामाग्नेयम् । अग्नौ भवमाग्नेयम् । अग्नेरागतमाग्नेयम् । अग्नेः स्वमाग्नेयम् । अग्निर्देवतास्याग्नेयः । कलिना दृष्टं साम कालेयम् । कलेरागतं कालेयम् । कलौ भवं कालेयम् । कलेः स्वं कालेयम् । कलिर्देवतास्य कालेयश्चरुः ॥

दृष्टे सामनि जाते चाप्यण्डिद्विर्वा विधीयते ।

दृष्टे सामनि जाते चाप्यण्डिद्विर्वा वक्तव्यः† । उशनसा दृष्टं साम औशनसम् औशनम् । शतभिषजि जातः‡ शतभिषजः शतभिषः ॥

तीयादीकक्

तीयादीकवक्तव्यः । द्वितीयिकः तार्तीयिकः ॥

न विद्यायाः

विद्याया न भवतीति वक्तव्यम् । द्वितीया विद्या तृतीया त्रियेत्येव ॥

गोत्रादङ्गवदिष्यते ॥

• औपगवकम्§ ॥

दृष्टे सामनि जाते चाप्यण्डिद्विर्वा विधीयते ।

तीयादीकश्च विद्याया गोत्रादङ्गवदिष्यते ॥

* १. २. ५१. † ६. ४. २४३. ‡ ४. १. ८३; ४. १. २५; ११; १६. § ४. ३. १२०; १२६.

वामदेवाड्ढाड्ढौ ॥ ४ । २ । ९ ॥

किमर्थो ङकारः । ङितीति* लोपो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
यस्येति† लोपेनाप्येतत्सिद्धम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्ययतौ ङितौ करोति तज्ज्ञाप-
यत्याचार्यो भवत एते परिभाषे अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य तदनुबन्धकग्रहणे
नातदनुबन्धकस्य ग्रहणमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अवामदेव्यमित्ये-
तत्सिद्धं भवति‡ ॥

सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ ङितौ ।

ग्रहणं मातदर्थे§ भूवामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥

परिवृतो रथः ॥ ४ । २ । १० ॥

परिवृतो रथ इति तदेकान्तग्रहणम् ॥ १ ॥

परिवृतो रथ इत्यत्र तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम् । येन परिवृतो रथो रथैकान्त-
श्चेत्स भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । पुत्रैः परिवृतो रथः । छत्रैः परिवृतो रथ
इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति पुत्रैः परिवृतो रथ
छत्रैः परिवृतो रथ इति । अनभिधानात् ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ४ । २ । ११ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं पाण्डुकम्बली पाण्डुकम्बलिनौ पाण्डुकम्ब-
लिन इति । इतिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्¶ । पाण्डुकम्बलोऽस्यास्तीति पाण्डुकम्बली

कौमारापूर्ववचने ॥ ४ । २ । १२ ॥

कौमारापूर्ववचन इत्युभयतः स्त्रिया अपूर्वत्वे ॥ १ ॥

कौमारापूर्ववचन इत्यत्रोभयतः स्त्रिया अपूर्वत्व इति वक्तव्यम् । अपूर्व-
कुमारीमुपपन्नः कौमारो भर्ता । कुमार्यपूर्वपतिः पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या

कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण्विधीयते ।

अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्या भवतीति वा ॥

अथवा कुमार्या भवः कौमारः* ॥ यद्येवं कौमारी भार्येति न सिध्यति ।

पुंयोगात्स्व्यभिधानम् ॥ २ ॥

पुंयोगात्स्व्यभिधानं भविष्यति† ॥ कौमारस्य भार्या कौमारीति ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति ॥ ४ । २ । २१ ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञाग्रहणम् ॥ १ ॥

सास्मिन्पौर्णमासीत्यत्र संज्ञाग्रहणं कर्तव्यम् ॥

असंज्ञायां गरीयानुपसंयोगः ॥ २ ॥

अक्रियमाणे हि संज्ञाग्रहणे गरीयानुपसंयोगः कर्तव्यः स्यात् । मासार्धमास-
योरिति वक्तव्यं स्यात् । इह मा भूत् । पौषी पौर्णमास्यस्मिन्पञ्चदशरात्रे दशरात्र
इति । संवत्सरपर्वणीति च वक्तव्यं स्यात् । भृतकमासे मा भूदिति ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इतिकरणः क्रियते । ततश्चेद्विवक्ष ॥

कस्येत् ॥ ४ । २ । २५ ॥

यस्येति लोपः‡ कस्मान्न भवति । इकारोच्चारणसामर्थ्यात् ॥

अथ यत्कायं हविः कथं तस्य संप्रैषः कर्तव्यः । यदि तावत्किमः कादेशः
कस्मा अनुब्रूहीति भवितव्यम् । अथ न किमः कायानुब्रूहीति भवितव्यम् ॥
यद्यपि किमोऽपि न किम उभयथा कस्मा अनुब्रूहीति भवितव्यम् । सर्वस्य हि
सर्वनामसंज्ञा क्रियते§ सर्वश्च प्रजापतिः प्रजापतिश्च कः ॥

अपर आह । यद्येव किमोऽपि न किम उभयथा कायानुब्रूहीति भवितव्यम् ।
संज्ञोपसर्जनयोर्हि सर्वनामसंज्ञा प्रतिषिध्यते॥ संज्ञा चैषा तत्रभवतः॥

अपोनप्त्रपांनमृभ्यां घः ॥ ४ । २ । २७ ॥

अथ यदपोनप्त्रियमपांनप्त्रियं हविः कथं तस्य संप्रैषः कर्तव्यः । अपोनपाते णुब्रूहि । अपांनपाते णुब्रूहि ॥ अपोनप्त्रपांनमृभावः कस्मान्न भवति । प्रत्ययसंनि-
योगेन ऋकारान्तत्वमुच्यते तेनासति प्रत्यये न भवितव्यम् ॥

छ च ॥ ४ । २ । २८ ॥

छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुलादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुलादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पैङ्गाक्षीपुत्रीयम् तार्णविन्द-
वीयम् ॥

शतरुद्राद् च ॥ २ ॥

शतरुद्राद्प्रत्ययो वक्तव्यः । छश्च वक्तव्यः । शतरुद्रियम् शतरुद्रीयम् ॥

कालेभ्यो भववत् ॥ ४ । २ । ३४ ॥

कथमिदं विज्ञायते । भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति कालेभ्यः सास्य देवते-
त्यस्मिन्नर्थे इति । आहोस्वित्कालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विहितास्ते* भवन्ति सास्य
देवतेत्यस्मिन्नर्थे इति । कश्चात्र विशेषः ।

कालेभ्यो भवे प्रत्ययमात्रप्रसङ्गः ॥ १ ॥

यदि विज्ञायते भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति कालेभ्यः सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे
इति प्रत्ययमात्रं प्राप्नोति ॥

यः कालेभ्यो भवे तस्य विधाने प्रातिपदिकमात्रात्प्रसङ्गः ॥ २ ॥

अथ विज्ञायते कालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मि-
न्नर्थे इति प्रातिपदिकमात्रात्प्राप्नुवन्ति ॥

सिद्धं तूभयनिर्देशात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । उभयनिर्देशात् । उभयनिर्देशः कर्तव्यः । कालेभ्ये

भववत्कालेभ्य इति ॥ स तर्ह्युभयनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । भववदिति वतिना निर्देशोऽयम् । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन भवे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषणेन सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे भवन्ति ततो ऽमी भववत्कृताः स्युः । अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यान्नामी भववत्कृताः स्युः ॥

महाराजप्रोष्ठपदादृञ् ॥ ४ । २ । ३५ ॥

ठञ्प्रकरणे तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

ठञ्प्रकरणे तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । नवयज्ञो वर्तते ऽस्मिन्काले नावयज्ञिकः । पाकयज्ञिकः ॥

पूर्णमासादण् ॥ २ ॥

पूर्णमासादण्वक्तव्यः । पूर्णमासो वर्तते ऽस्मिन्काले पूर्णमासी तिथिः ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ४ । २ । ३६ ॥

पितृव्यमातुलेति किं निपात्यते ।

पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यङ्गुलचौ ॥ १ ॥

पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यङ्गुलचौ प्रत्ययौ निपात्येते । पितुर्भ्राता पितृव्यः । मातुर्भ्राता मातुलः ॥

मातामहपितामहेति किं निपात्यते ।

मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् ॥ २ ॥

मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्प्रत्ययो निपात्यते । मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः ॥

मातरि षिच् ॥ ३ ॥

षिच् वक्तव्यः* । मातामही पितामही ॥

महो वा छन्दस्यानङोऽवग्रहदर्शनात् ॥ ४ ॥

महो वा पुनरेष भविष्यति छन्दस्यानङोऽवग्रहदर्शनात् । छन्दस्यानङो* ऽवग्रहो
दृश्यते । पितामह इति ॥

अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचः ॥ ५ ॥

अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसच इत्येते प्रत्यया वक्तव्याः । अविसोढम् अविदूसम्
अविमरीसम् ॥

तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ ॥ ६ ॥

तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ वक्तव्यौ । तिलपिञ्जः तिलपेजः ॥

पिञ्जश्छन्दसि डिच्च ॥ ७ ॥

पिञ्जश्छन्दसि डिच्† वक्तव्यः । तिल्पिञ्जं दण्डानतम् ॥

भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ४ । २ । ३८ ॥

किमर्थं भिक्षादिषु युवतिशब्दः पद्यते न तस्य समूहः [३७] इत्येव सिद्धम् ।
न सिध्यति । अनुदात्तादिलक्षणोऽज्याप्रस्तद्वाधनार्थम्‡ ॥ अत उत्तरं पठति ।

भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्ययविधौ ॥ १ ॥

भिक्षादिषु युवतिग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्यय-
विधौ । पुंवद्भावोऽत्र भविष्यति भस्यादे तद्धिते पुंवद्भवतीति§ । सिद्धश्च प्रत्ययविधौ
स च सिद्धः प्रत्ययविधौ ॥

गोत्रोक्षोष्ट्रैरभराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजादुञ्

॥ ४ । २ । ३९ ॥

वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् । वृद्धानां समूहो वार्द्धकम् ॥

अञो वुञ्पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

अञो वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अञोऽवकाशः । कपोत कापोतम्† । वु

ऽवकाशः । ग्लुचुकायनि ग्लौचुकायनकम् ग्लौचुकायनकम् । इहोभयं प्राप्नोति ।
 औपगवकम् कापटवकम् । वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो
 वक्तव्यः । न वक्तव्यः । वक्ष्यत्येतत्पूर्वोऽपि वुञ्परमजं वाधत इति* ॥ अथवेष्ट-
 वाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति ॥

ठक्तु विप्रतिषेधात् ॥ २ ॥

ठक्तु भवति विप्रतिषेधेन । ठकोऽवकाशः । सक्तु साक्तकम्† । अत्रः स एव ।
 इहोभयं प्राप्नोति । आपूपिकम् शाष्कुलिकम् मौदकिकम् । ठग्भवति विप्रतिषेधेन ॥

केदाराद्यञ्च ॥ ४ । २ । ४० ॥

गणिकायाश्चेति वक्तव्यम् । गणिकानां समूहो गाणिक्यम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥ ४ । २ । ४२ ॥

किमर्थं ब्राह्मणादिभ्यो यन्विधीयते न यञ्प्रकृतः‡ सोऽनुवर्तिष्यते । न ह्यस्ति
 विशेषो ब्राह्मणादिभ्यो यनो वा यञो वा । तदेव रूपं स एव स्वरः§ ॥ एवं तर्हि
 सिद्धे सति यद्ब्राह्मणादिभ्यो यनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्येभ्योऽप्ययं भवतीति ।
 किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानमिति चोदयिष्यति¶ तन्न
 कर्तव्यं भवति ॥

यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पृष्ठानां समूहः पृष्ठघः षडहः ॥

ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ॥ ४ । २ । ४३ ॥

गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम् । गजता सहायता ॥

अह्नः खः ॥ १ ॥

अह्नः खो वक्तव्यः । अह्नां समूहो ङ्हीनः ॥

क्रतौ ॥ २ ॥

क्रताविति वक्तव्यम् । इह मा भूत् ।

आह्वाय* धूतपाप्मानो भास्करा जातमृत्यवः ॥

पार्थाः सण् ॥ ३ ॥

पार्थाः सण्वक्तव्यः । पार्थूनां समूहः पार्थम् ॥ यदि सण्क्रियत इत्संज्ञा न प्राप्नोति । एवं तर्हि णस्वक्तव्यः† ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । ४५ ॥

खण्डिकशुकोलूक । किमर्थं खण्डिकादिपूलूकशब्दः पद्यते नानुदात्तादेरित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । चापेलूकयोश्छन्दस्याद्युदात्तः प्रयोगो दृश्यते । चापेलूकिकिदीविना । यदुलूको वदति । नैतयोश्छन्दसि सामूहिको दृश्यते यत्र च दृश्यं तत्रैतावनुदात्तादी ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । अयमौलूक्यो गोत्रं§ तत्र गोत्राश्रये वुञ्प्राप्तस्तद्वाधनार्थम्¶ । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । बहुवचनान्तानां सामूहिकं बहुषु च लुक्तत्र लुकि कृते** अनुदात्तादेरित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । गोत्रलुगचि [४. १. ८९] इत्यलुक्प्राप्नोति ॥

अञ्सिद्धिरनुदात्तदेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात् ।

अनुदात्तादेरित्येवाञ्सिद्धः किमर्थं क्षुद्रकमालवशब्दः†† खण्डिकादिषु पद्यते गोत्राश्रयो वुञ्प्राप्तस्तद्वाधनार्थम् ।

गोत्राद्बुञ्च च तद्गोत्रं

गोत्राद्बुञ्चवतीत्युच्यते न च क्षुद्रकमालवशब्दो गोत्रम् । न च गोत्रसमुदायो गोत्रहणेन गृह्यते । तद्यथा । जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यते । काशिकोसली इति वुञ्च भवति‡‡ ॥ तदन्तविधिना§§ प्राप्नोति ।

तदन्तान्न स सर्वतः ॥ १ ॥

परिगणितेषु कार्येषु तदन्तविधिर्न चेदं तत्र परिगण्यते ॥

* ४. २. ४५. † १. ४. १६; (३. ४. १४६). ‡ ४. २. ४४. § ४. १. १०५. ¶ ४. २.

** २. ४. ६४. †† ६. २. २३२. ‡‡ ४. २. १२४; १२५. §§ १. १. २१.

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधिरिति ॥

तथा चापिशलेर्विधिः ।

एवं च कृत्वापिशलेराचार्यस्य विधिरूपपन्नो भवति । धेनुरनञि कमुत्पादयति । धेनूनां समूहो धेनुकम् । अनञीति किमर्थम् । अधेनूनां समूह आधेनवम् ॥

सेनायां नियमार्थे वा

अथवा नियमार्थोऽयमारम्भः । क्षुद्रकमालवशब्दात्सेनायामेव । क मा भूत् । क्षौद्रकमालवकमन्यदिति ॥

यथा वाध्येत वाञ्छुत्रा ॥ २ ॥

अथवा ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वोऽपि वुञ्परमञ् वाधत इति ॥ ननु चोक्तं गोत्रा-
हुञ्च च तद्गोत्रमिति । तदन्तविधिना प्राप्नोति । ननु चोक्तं तदन्ताच्च स सर्वत इति ।
ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधिरिति ॥ कथं
पुनरेतदुभयं शक्यं ज्ञापयितुं भवति च तदन्तविधिः पूर्वश्च वुञ्परमञ् वाधत इति ।
उभयं ज्ञाप्यते ॥

अञ्प्रकरणे क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम् ॥ १ ॥

अञ्प्रकरणे क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायामिति वक्तव्यम् । क्षौद्रकमालवी सेना
चेत् । क मा भूत् । क्षौद्रकमालवकमन्यदिति ॥

पाशादिभ्यो यः ॥ ४ । २ । ४९ ॥

पाशतृणधूमवात ।

पृथग्वातादर्शनादसमूहः ॥ १ ॥

पृथग्वातादर्शनादयुक्तोऽयं सामूहिकः । न हि पृथग्वाता दृश्यन्ते ॥ न तर्हि-
दानीमिदं भवति वात्येति । भवति

शीघ्रत्वे तु ॥ २ ॥

शीघ्रो वातो वात्या ॥ अथवा पृथग्वाता अपि दृश्यन्ते । तद्यथा । पूर्वो
वातः । उत्तरो वातः । सर्वतोवातः । वाता वान्तु दिशो दश ॥

खलगोरथात् ॥ ४ । २ । ५० ॥

इनित्रकथ्यचश्च ॥ ४ । २ । ५१ ॥

खलादिभ्य इनिः ॥ १ ॥

खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः । खलिनी ऊकिनी कुन्दुमिनीति ॥

विषयो देशे ॥ ४ । २ । ५२ ॥

विषयाभिधाने जनपदे लुब्बहुवचनविषयात् ॥ १ ॥

विषयाभिधाने जनपदे लुब्बहुवचनविषयाद्वक्तव्यः* । अङ्गानां विषयो ऽङ्गाः ।
वङ्गाः सुद्धाः पुण्ड्राः ॥

गान्धार्यादिभ्यो वा ॥ २ ॥

गान्धार्यादिभ्यो वेति वक्तव्यम् । गान्धारः गान्धारयः । वासातः वसातयः ।
शैबः शिबयः ॥

राजन्यादिभ्यो वा वुञ् ॥ ३ ॥

राजन्यादिभ्यो† वा वुञ् वक्तव्यः । राजन्याः राजन्यकः । दैवयातवाः दैवया-
तवकः ॥

बैल्ववनादिभ्यो नित्यम् ॥ ४ ॥

बैल्ववनादिभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् । बैल्ववनकः आम्बरीषपुत्रकः आत्म-
कामेयकः ॥

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ।

न वाभिधेयस्य निवासविषयत्वान्निवासविवक्षायां लुब्धिविषयविवक्षायां
प्रत्ययः ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । अभिधेयस्य निवासविषयत्वात् । यदभिधेयं
स निवासश्च विषयश्च । अभिधेयस्य निवासविषयत्वान्निवासविवक्षायां लुब्धिविषयविव-

क्षायां प्रत्ययो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमेतज्ज्ञास्यामीह नित्यो विधिरिह विभाषेति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यावता यदभिधेयं स निवासश्च विषयश्चाभिधेयस्य निवासविषयत्वान्निवासविवक्षायां लुब्धिविवक्षयां प्रत्ययः ॥

सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ४ । २ । ५५ ॥

छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थ उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थ उपसंख्यानं कर्तव्यम् । त्रिष्टुवेव त्रैष्टुभम् । अनुष्टुवेवानुष्टुभम् । जगत्येव जागतम् ॥

तदधीते तद्वेद ॥ ४ । २ । ५९ ॥

किमर्थमिमावुभावर्थौ निर्दिश्येते न योऽधीते वेत्त्यप्यसौ यस्तु वेत्त्यधीते ऽप्यसौ । नैतयोरावश्यकः समावेशः । भवति हि कश्चित्संपाठं पठति न च वेत्ति कश्चिच्च वेत्ति न च संपाठं पठति ॥

क्रतूकथादिसूत्रान्ताड्क् ॥ ४ । २ । ६० ॥

उकथादीत्युच्यते कान्युकथानि । सामानि । यद्येवं सामगमात्र औक्थिक इति प्राप्नोति । नैष दोषः । तादर्थ्यान्ताच्छब्दं भविष्यति । उक्तार्थमुक्तम् ॥

इहोक्त्यान्यधीत औक्थिकः यज्ञमधीते याज्ञिकः य इदानीमौक्थिक्यं याज्ञिक्यं चाधीते कथं तत्र भवितव्यम् । औक्थिकः याज्ञिक इत्येव भवितव्यम् । कथम् ।

तस्येदंप्रत्ययालुक् । तस्येदंप्रत्ययालुक्वक्तव्यः । तस्येदंप्रत्ययस्य* च ॥

स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इहास्माभिस्तैश्च साध्यम् । औक्थिक्यमधीते उक्त्यान्यधीते औक्थिक इति । तत्र द्वयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहोऽपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविरविकन्यायेन । तद्यथा । अवेर्मांसमिति विगृह्याविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति । एवमुक्त्यान्यधीत इति विगृह्यौक्थिक इति भविष्यत्यौक्थिक्यमधीत इति विगृह्य वाक्यमेव ॥

विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिककस्मृतः ॥

विद्या । वायसविधिकः । विद्या ॥ लक्षण । गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः ।
लक्षण ॥ कल्प । पाराशरकल्पिकः । पारकल्पिकः । कल्प ॥ सूत्र । वार्त्तिक-
सूत्रिकः । सांग्रहसूत्रिकः ॥ अकल्पादेरिति किमर्थम् । काल्पसूत्रः ॥

विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वा ॥

विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वेति वक्तव्यम् । आङ्गविद्यः क्षात्रविद्यः धर्मविद्यः
त्रैविद्यः ॥

आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च उग्वक्तव्यः ॥ यावक्रीतिकः प्रैयङ्गविकः
यायातिकः । आख्यान ॥ आख्यायिका । वासवदत्तिकः । सौमनोत्तरिकः* ॥ ऐतिहा-
सिकः पौराणिकः ॥

सर्वसादेर्द्दिगोश्च लः ।

सर्वसादेर्द्दिगोश्च लो वक्तव्यः । सर्ववेदः सर्वतन्त्रः । सर्वात्तिकः ससंग्रहः† । पञ्च-
कल्पः द्वितन्त्रः‡ ॥

अनुसूर्तक्ष्यलक्षणे सर्वसादेर्द्दिगोश्च लः ।

इकन्पदोत्तरपदाच्छतषष्टेः पिकन्पथः ॥

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ४ । २ । ६२ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथमनुब्रह्मणी अनुब्राह्मणिनौ अनुब्राह्मणिनः ।
इतिनैतन्मत्त्वर्थ्यायेन सिद्धम्§ ॥

वसन्तादिभ्यष्टक् ॥ ४ । २ । ६३ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । अधीते वेदेति॥ वर्तते न च वसन्तो नामाध्ययनमस्ति ॥
नैष दोषः । साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । वसन्तसहचरितमध्ययनं वसन्तोऽध्यय-
नमिति ॥

प्रोक्तालुक् ॥ ४ । २ । ६४ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । प्रोक्तादिति भवितव्यम् । सौत्रो निर्देशः ॥

सूत्राच्च कोपधात् ॥ ४ । २ । ६५ ॥

संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । माहावार्तिकः कालापकः* ॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ४ । २ । ६६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वाच्छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयवचनम् ॥ १ ॥

अन्यत्राभिधेयमनित्यं भवति । पाणिनीयमिति वा भवति पाणिनीया इति वा । अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वाच्छन्दोब्राह्मणानामप्यनित्यता प्राप्नोति । इष्यते च तद्विषय-
तैव स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति च्छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयवचनम् ।
एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्र यथाधिकारं तद्विषयप्रसङ्गः ॥ २ ॥

तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति । अधीते वेदेति† वर्तते तेनाध्येतृवेदित्रोरेव
तद्विषयता स्याद्येऽन्य उपचारास्तत्र न स्यात् । यथेह भवति पाणिनीयं महत्सुविहित-
मित्येवमिहापि स्यात् कठं महत्सुविहितमिति ॥

सिद्धं तु प्रोक्ताधिकारे तद्विषयवचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रोक्ताधिकार एव तद्विषयता वक्तव्या । तेन प्रोक्तम्
[४.३.१०१] छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रोरिति ॥ तत्तर्ह्यध्येतृवेदितृग्रहणं कर्तव्यम् ।
ननु चेहापि क्रियते । परार्थमेतद्भवति तदधीते तद्वेदेति । एवं तर्हि यावदिह च्छन्दो-
ब्राह्मणग्रहणं तावत्तत्राध्येतृवेदितृग्रहणम् । ननु च तत्रापि क्रियते । परार्थं तद्भवति ।
पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु शौनकादिभ्यश्छन्दसि [४.३.१०५; १०६] इति ।
इह वा छन्दोब्राह्मणग्रहणं क्रियते तत्र वाध्येतृवेदितृग्रहणं को न्वत्र विशेषः ॥

याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । याज्ञवल्कानि‡ ब्राह्मणानि । सौलभानि§ ॥

* ४.२.१०८; ४.२. ६४; ४.२. १२६; ४.२. ५९.

† ४.२. ५९.

‡ ४.१. १०५; ४.२. १०१; ४.२. १११; ६.४. १५१.

§ ४.२. १०१.

किं प्रोक्ताधिकारे तद्विषयता क्रियत इत्यतो याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
नेत्याह । सर्वथा याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

इनिर्वा प्रोक्ते तद्विषयः ॥ ५ ॥

अथवेनिः* प्रोक्ते तद्विषयो भवतीति वक्तव्यम् ॥ यदीनिः प्रोक्ते तद्विषयो भव-
तीत्युच्यते पैङ्गी† कल्पः अत्रापि प्राप्नोति ।

काश्यपकौशिकग्रहणं च कल्पे नियमार्थम् ॥ ६ ॥

काश्यपकौशिकग्रहणं‡ च कल्पे नियमार्थं द्रष्टव्यम् । काश्यपकौशिकाभ्यामे-
वेनिः कल्पे तद्विषयो भवति नान्येभ्य इति ॥

एवमपि च्छणादीनां§ तद्विषयता न प्राप्नोति । तैत्तिरीयाः वारतन्तवीयाः ॥ यदि
पुनश्छणादयः प्रोक्ते तद्विषया भवन्तीत्युच्येत । एवमपि पैङ्गी कल्पः अत्रापि प्राप्नो-
ति । काश्यपकौशिकग्रहणं च कल्पे नियमार्थमित्येव ॥ एवमप्यौत्सर्गिकाणां तद्विष-
यता न प्राप्नोति । क्रौडाः काङ्कताः मौदाः पैप्पलादाः¶ ॥ छणादयश्चाप्यौत्सर्गिकानध्ये-
तृवेदित्रेरेव वाधेरन्येऽन्य उपचारास्तत्र न वाधेरन् । तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इति ॥

अस्तु तर्ह्यविशेषेण । ननु चोक्तं याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेध इति । वक्ष्यत्ये-
तद्याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वादिति** तत्रैव वक्तव्यं तद्विषयता च न
भवतीति ॥ कथं काश्यपिनः कौशिकिन इति । इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवतीत्युच्य-
माने ऽवश्यं काश्यपकौशिकग्रहणं कल्पे नियमार्थं द्रष्टव्यं तदेवेदानीं विध्यर्थं भवि-
ष्यति ॥ कथं पाराशरिणो भिक्षवः शैलालिनो नटाः†† । अत्रापि तद्विषयता चेत्य-
नुवर्तिष्यते ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥ ४ । २ । ६७ ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ४ । २ । ६८ ॥

तस्य निवासः ॥ ४ । २ । ६९ ॥

अदूरभवश्च ॥ ४ । २ । ७० ॥

किं पुनरयमेको योग आहोस्विन्नानायोगाः । किं चातः । यद्येको योग उत्तरे-

* ४.२. १०२; १११.

† ४.२. १०५.

‡ ४.२. १०३.

§ ४.२. १०२.

¶ ४.२. १०१.

** ४.२. १०५*.

†† ४.२. ११०.

स्वर्यादेशनेषु देशे तच्चाप्ति देशे तच्चाप्तीत्यस्यानुवृत्तिः कर्तव्या न ह्येकयोगे ऽनुवृत्तिर्भवति । कथं ज्ञायते । यदयं तदधीते तद्वेद [४.२.५९] इति द्विस्तद्ग्रहणं करोति । अथ नानायोगा ओरञ् [४.२.७१] इत्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वान्त्यमर्यादेशनं तस्यैव विषये स्यात् । यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावदेको योगः । ननु चोक्तमुत्तरेष्वर्यादेशनेषु देशे तच्चाप्ति देशे तच्चाप्तीत्यस्यानुवृत्तिः कर्तव्या न ह्येकयोगे ऽनुवृत्तिर्भवतीति । एकयोगेऽप्यनुवृत्तिर्भवति । कथं ज्ञायते । यदयं तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप् [५.२.९४] इति द्विस्तद्ग्रहणं न करोति । कथं तदधीते तद्वेदेति । प्रमादकृतमाचार्यस्य शक्यमकर्तुम् ॥ अथवा पुनः सन्तु नानायोगाः । ननु चोक्तमोरञित्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वान्त्यमर्यादेशनं तस्यैव विषये स्यादिति । नैष दोषः । गौयूथवदधिकाराः । तद्यथा । गौयूथमेकदण्डप्रघटितं सर्वं समं घोषं गच्छति । तद्वदधिकाराः ॥

ओरञ् ॥ ४ । २ । ७१ ॥

ओरञ्विधेर्नद्यां मनुव्विप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

ओरञ्विधेर्नद्यां मनुभवति विप्रतिषेधेन* । ओरञो ऽवकाशः । कञ्चतु कान्तवम् । मनुपोऽवकाशः । उदुम्बरावती मशकावती । इहोभयं प्राप्नोति । इक्षुमती द्रुमती । मनुभवति विप्रतिषेधेन ॥

मतोश्च बह्वज्जडात् ॥ ४ । २ । ७२ ॥

अङ्गग्रहणं किमर्थम् । यथा बह्वज्ग्रहणमङ्गविशेषणं विज्ञायेत । बह्वचोऽङ्गादिति । अथाक्रियमाणेऽङ्गग्रहणे बह्वज्ग्रहणं कस्य विशेषणं स्यात् । मत्वन्तविशेषणम् । तत्र को दोषः । इहापि प्रसज्येत । मालावतामयं निवासो मालावतम् । अस्ति चेदानीं कश्चिदबह्वज्मत्वन्तो यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । स्ववान् श्वान् ॥

नद्यां मनुप् ॥ ४ । २ । ८५ ॥

किमर्थं नद्यां मनुव्विधीयते न तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप् [५.२.९४] इत्येव सिद्धम् ।

नद्यां मतुञ्चचनं मत्वर्थेऽण्विधानात् ॥ १ ॥

नद्यां मतुञ्चचनं क्रियते मत्वर्थेऽण्विधानात् । अयं मत्वर्थेऽण्वधीयते* स विशेष-
विहितः सामान्यविहितं मतुपं बाधेत ॥

निर्वृत्ताद्यर्थं च ॥ २ ॥

निर्वृत्ताद्यर्थं च नद्यां मतुञ्चचनं क्रियते । निर्वृत्ताद्यर्थेषु† मतुञ्च्यथा स्यात् ॥

कुमुदनडवेतसेभ्यो ङुत्तुप् ॥ ४ । २ । ८७ ॥

महिषाद्येति वक्तव्यम् । महिष्मान् ॥

नडादीनां कुक् ॥ ४ । २ । ९१ ॥

यदि पुनरयं कुट् परादिः क्रियेत ।

कुटि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्तिरनादित्वात् ॥ १ ॥

कुटि सति प्रत्ययादेरित्यादेशस्यानुपपत्तिः । कुटि कृतेऽनादित्वादादेशो‡ न
प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

पूर्वान्ते ह्रस्वत्वम् ॥ २ ॥

यदि पूर्वान्तो ह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । कुञ्चकीयाः । परादौ पुनः सति केशः
[७. ४. १३] इति ह्रस्वत्वं सिद्धं भवति ॥ अस्तु तर्हि परादिः । ननु चोक्तं
कुटि कृतेऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति ।

सिद्धं त्वादिष्टस्य कुङ्कुचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । कुट्टादिष्टस्येति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

संनियोगात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

संनियोगः करिष्यते । क एष यत्नश्चोद्यते संनियोगो नाम । चकारः कर्तव्यः ।

कुट्ट । किं च । यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति । आदेशः । सिध्यति ।
 सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं पूर्वान्ते ह्रस्वत्वमिति । निपा-
 तनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । कुञ्चा ह्रस्वत्वं चेति* । तत्तर्हि पूर्वान्ते सति
 निपातनं कर्तव्यम् । परादावप्येष दोषः । यद्धि तत्केऽण इति ह्रस्वत्वं न तत्कादि-
 मात्रे शक्यं विज्ञातुम् । इहापि प्रसज्येत । नदीकल्पः परीवाहः । कुमारीकाम्य-
 तीति । तस्मादुभाभ्यामेतद्वक्तव्यं कुञ्चा ह्रस्वत्वं चेति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये
 श्लोके प्रथममाह्निकम् ॥

४. २. ९१. ग०.

शेषे ॥ ४ । २ । ९२ ॥

शेष इत्युच्यते कः शेषो नाम । अपत्यादिभ्यश्चातुरर्थपर्यन्तेभ्यो* येऽन्येऽर्थाः स शेषः ॥ किमर्थं पुनः शेषग्रहणम् । शेषे घादयो† यथा स्युः स्वार्थे मा भूवन्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अणादयः स्वार्थे कस्मान्न भवन्तीति । अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति । इमेऽपि तर्हि जातादिष्वर्थेषु‡ विधीयन्ते तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति ॥ कथं पुनरिहोच्यमाना घादयो जातादिषु शक्या विज्ञातुम् । अनुवर्तिष्यन्ते तत्र घादयः । यद्यनुवर्तन्ते घादयो या या परा प्रकृतिस्तस्यास्तस्याः पूर्वे पूर्वे प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ति । एवं तर्हि जातादिष्वर्थेषु घादीनपेक्षिष्यामहे । अयुक्तैवं बहुनोऽपेक्षा । अपेक्षमाणोऽयमनन्तरं§ योगमपेक्षेत । बहुनोऽप्यपेक्षा भवति । तद्यथा । कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः [३. ४. ४६] इति सामान्यकं सविशेषकं सर्वमपेक्ष्यते । अथवा पुनरस्त्वनुवृत्तिः । ननु चोक्तं या या परा प्रकृतिस्तस्यास्तस्याः पूर्वे पूर्वे प्रत्ययाः प्राप्नुवन्तीति । नैष दोषः । संबन्धमनुवर्तिष्यते । राष्ट्रावारपाराद्धखौ [४. २. ९३] । ग्रामाद्यखञौ [९४] राष्ट्रावारपाराद्धखौ । कच्यादिभ्यो ढकञ् [९५] राष्ट्रावारपाराद्धखौ ग्रामाद्यखञाविति ॥ अत उत्तरं पठति ।

शेषवचनं घादीनामपत्यादिष्वप्रसङ्गार्थम् ॥ १. ॥

शेषवचनं क्रियते शेषे घादयो यथा स्युरपत्यादिषु मा भूवन्निति ॥ कथं च प्राप्नुवन्ति ।

तस्येदंवचनात्प्रसङ्गः ॥ २ ॥

तस्येदंविशेषा ह्येतेऽपत्यं समूहो निवासो विकार इति¶ ॥

विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अणादयः क्रियन्तां घादय इत्यणादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥

न वा परत्वाद्धादीनाम् ॥ ४ ॥

न वैष युक्तो विप्रतिषेधः । किं कारणम् । परत्वाद्धादीनाम् । विप्रतिषेधे पर-

* ४.१. ९२-४.२. ७०.

† ४.२. ९३.

‡ ४.३. २५.

§ ४.३. २४.

¶ ४.३. १२०; ४.१. ९२; ४.२. ३७; ६५; ४.३. १३४.

मित्युच्यते* पूर्वे चाणादयः परे घादयः ॥ परेऽणादयः करिष्यन्ते । सूत्रविपर्या-
सश्चैवं कृतो भवति

अणपवादत्वाच्चाण्विषये घादिप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अणपवादत्वाच्च घादीनामण्विषये घादयः प्राप्नुवन्ति ॥

नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाण्विषये घादयो भवन्तीति यदयं फे० छ
च [४.१.१४९] इति प्यन्ताच्छं शास्ति† । नैतदस्ति ज्ञापकम् । फिनर्थमेतत्स्यात् ।
सौवीरगोत्रेष्विति‡ वर्तते न च फिनन्तं सौवीरगोत्रमस्ति ॥ गोत्रग्रहणं सामूहिकेषु
ज्ञापकं दैवयातवग्रहणं वैययिकेषु भ्रात्रायणग्रहणं नैवासिकेषु§ ॥

राष्ट्रवारपाराद्वखौ ॥ ४ । २ । ९३ ॥

अवारपाराद्विगृहीतादपि ॥ १ ॥

अवारपाराद्विगृहीतादपीति वक्तव्यम् । अवारीणः पारीणः अवारपारीणः ॥

विपरीताच्च ॥ २ ॥

विपरीताच्चेति वक्तव्यम् । पारावारीणः ॥

कल्यादिभ्यो ढकञ् ॥ ४ । २ । ९५ ॥

ग्रामाच्चेति वक्तव्यम् । ग्रामेयकः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कल्या-
दिभ्यो ढकञित्यत्र ग्रामादित्यनुवर्तिष्यते¶ ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु ॥ ४ । २ । ९६ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं कौलेयकः । कुलस्यापत्यम् ।

कुक्षिग्रीवाच्च कण्ठत्रः ।

कुलस्यापत्यं कौलेयक इति भविष्यति** । कुक्षिग्रीवादपि ढअन्तात्कन्भविष्यति†† ॥

* १.४. २. † ४.२. ११४. ‡ ४.१. १४८. § ४.२. ३९; ५३ ग°; ८० ग°; -४.३. १२६.
¶ ४.२. ९४. ** ४.१. १४०. †† ४.३. ५६; ५७; ५.३. ८७.

कापिड्याः ष्फक् ॥ ४ । २ । ९९ ॥

बाह्यदुर्दिपदिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । बाह्यायनी और्दायनी पार्दायनी ॥

रङ्गोरमनुष्येऽण्च ॥ ४ । २ । १०० ॥

अमनुष्य इति किमर्थम् । रङ्गवको मनुष्यः ।

रङ्गोरमनुष्यग्रहणानर्थक्यं मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्चिधानात् ॥ १ ॥

रङ्गोरमनुष्यग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्चिधानात् । अयं मनुष्ये मनुष्यस्थे च बुञ्चिधीयते* स बाधको भविष्यति ॥ एवं तर्हि ज्ञापय-
त्याचार्योऽमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणौ भवत इति ।

अमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणोर्ज्ञापकमिति चेन्नानिष्टत्वात् ॥ २ ॥

अमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणोर्ज्ञापकमिति चेत्तत्र । किं कारणम् । अनिष्टत्वात् । न ह्यमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणाविष्येते । किं तर्हि । बुञ्जेवेष्यते ॥

अण्यग्रहणं च कच्छादिभ्योऽण्वचनात् ॥ ३ ॥

अण्यग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् । कच्छादिभ्योऽण्वचनात् । कच्छादिपा-
ठादत्राण्वविष्यति† ॥

अव्ययात्त्यप् ॥ ४ । २ । १०४ ॥

परिगणनं कर्तव्यम् ।

अमेहकृतसित्रेभ्यस्त्यविधिर्योऽव्ययात्स्मृतः ।

अमा । अमात्यः । अमा ॥ इह । इहत्यः । इह. ॥ क । कत्यः । क ॥
तसि । ततस्त्यः यतस्त्यः । तसि ॥ त्र । तत्रत्यः यत्रत्यः ॥ इतरथा ह्यौत्तराहौप-
रिष्टपारतानां प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । औत्तराहः औपरिष्टः पारतः‡ ॥

त्यन्नेर्ध्रुवे ॥ त्यन्नेर्ध्रुवे वक्तव्यः । नित्यः ॥

निसो गते ॥ त्यन्नेर्ध्रुवे इति । निष्ठः* ॥

अरण्याणः ॥ अरण्याणो वक्तव्यः । आरण्याः सुमनसः ॥

दूरादेत्यः ॥ दूरादेत्यो वक्तव्यः । दूरेत्यः ॥

उत्तरादाहञ् ॥ उत्तरादाहञ् वक्तव्यः । औत्तराहः ॥

अव्ययात्त्यप्याविष्टस्योपसंख्यानं छन्दसि ॥ १ ॥

अव्ययात्त्यप्यत्राविष्टस्य छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । आविष्टो वर्धते चारुः ॥

अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधेर्वृद्धाच्छो विप्रतिषेधेन ॥ २ ॥

अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधेर्वृद्धाच्छो भवति विप्रतिषेधेन† ॥
अव्ययात्त्यभवतीत्यस्यावकाशः । अमात्यः । उस्यावकाशः । शालीयः मालीयः ।
आरादुभयं प्राप्नोति । आरातीयः ॥ तीरोत्तरपदादभवतीत्यस्यावकाशः । कखतीर
काखतीरी । उस्य स एव । वायसतीरादुभयं प्राप्नोति । वायसतीरीयः ॥ रूप्योत्तरप-
दाञ्जो भवतीत्यस्यावकाशः । चणाररूप्य चाणाररूप्या । उस्य स एव । माणिरू-
प्यादुभयं प्राप्नोति । तं चापि चं परत्वाद्योपधलक्षणो वुञ्वाधते‡ । माणिरूप्यकः ॥
उदीच्यग्रामाच्च बह्वोऽन्तोदात्तादभवतीत्यस्यावकाशः । शिवपुर शैवपुरः । उस्य स
एव । वाडवकर्षादुभयं प्राप्नोति । वाडवकर्षीयः ॥ कोपधादभवतीत्यस्यावकाशः ।
निलीनक नैलीनकः । उस्य स एव । औलूकादुभयं प्राप्नोति । औलूकीयः ॥

तेभ्यश्छिठौ ॥ ३ ॥

तेभ्यस्त्यबादिभ्यश्छिठौ भवतो विप्रतिषेधेन§ ॥ अव्ययात्त्यभवतीत्यस्यावकाशः ।
अमात्यः । छिठयोरेवकाशः । कारन्तविकी कारन्तविका । आरात्राम वाहीकग्रा-
मस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । आरात्की आरात्का ॥ तीरोत्तरपदादभवतीत्यस्यावकाशः ।
कखतीर काखतीरी । छिठयोः स एव । कास्तीरो नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं
प्राप्नोति । कास्तीरिकी कास्तीरिका ॥ रूप्योत्तरपदाञ्जो भवतीत्यस्यावकाशः ।
चणाररूप्य चाणाररूप्या । छिठयोः स एव । दासरूप्यं नाम वाहीकग्रामस्तस्मा-
दुभयं प्राप्नोति । तौ चापि छिठौ परत्वाद्योपधलक्षणो वुञ्वाधते‡ । दासरूप्यकः ॥

* ८.३. १०१.

† ४.२. १०४; १०६; १०९; ११०; ११४.

‡ ४.२. १११.

§ ४.२. १०४; १०६; १०९; ११०; ११९.

उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तादञ्भवतीत्यस्यावकाशः । शिवपुर शैवपुरः । ठञ्जि-
ठयोः स एव । शाकलं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । शाकलिकी शाक-
लिका ॥ कोपधादणभवतीत्यस्यावकाशः । निलीनक नैलीनकः । ठञ्जिठयोः स एव ।
सौसुकं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । तौ चापि ठञ्जिठौ परत्वात्कोपधल-
क्षणश्छो वाधते* । सौसुकीयः ॥

न वा ठञादीनां छापवादत्वात्तद्विषये चाभावादितरेषाम् ॥ ४ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । ठञादीनां छापवादत्वात् । ठञादय-
श्छापवादाः । तद्विषये चाभावादितरेषाम् । तद्विषये छविषये त्यबादीनामभावः ॥

कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ५ ॥

अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधो योज्यं कोपधादणश्छस्य च । किं कारणम् । कोप-
धादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धोऽत्राणुत्सर्गेणैव † तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं
येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्वाधनार्थम् । स यथैव तदपवादमञ्ज‡ वाधत एवं
छमपि वाधेत ।

तस्मादन्तोदात्ते कोपधप्रतिप्रषेधः ॥ ६ ॥

तस्मादन्तोदात्ते कोपधादञः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ न वक्तव्यः । मध्येऽपवादाः
पूर्वान्विधीन्वाधन्त इत्येवं कोपधादणञं वाधिष्यते छं न वाधिष्यते ॥

छादोर्देशे कालाट्ठञ् ॥ ७ ॥

छादोर्देशे ठञ् [४. २. ११९] कालाट्ठञ् [४. ३. ११] इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।
छस्यावकाशः । शालीयः मालीयः । ओर्देशे ठञ्भवतीत्यस्यावकाशः । निषाहकर्षू
नैषाहकर्षुकः । इहोभयं प्राप्नोति । दाक्षिकर्षुकः ॥ कालाट्ठञ्भवतीत्यस्यावकाशः ।
आर्धमासिकम् सांवत्सरिकम् । छस्य स एव । मासादुभयं प्राप्नोति । मासिकम् ॥

नक्षत्रादण् ॥ ८ ॥

नक्षत्रादण्छाद्भवति विप्रतिषेधेन§ । अणोऽवकाशः । तैषः पौषः । छस्य स
एव । स्वातेरुभयं प्राप्नोति । सौवातः ॥

अव्ययाद्युद्युलौ ॥ ९ ॥

अव्ययाद्युद्युलौ छाद्भवतो विप्रतिषेधेन* । युद्युलोऽवकाशः । दोषातनम् दिवातनम् । छस्य स एव । प्रातःशब्दादुभयं प्राप्नोति । प्रातस्तनम् ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ १० ॥

शरीरावयवाद्यच्छाद्भवति विप्रतिषेधेन† । यतोऽवकाशः । दन्त्यम् ओष्ठ्यम् । छस्य स एव । पादशब्दादुभयं प्राप्नोति । पद्यम् ‡ ॥

वर्गान्ताच्चाशब्दे यत्त्वौ ॥ ११ ॥

वर्गान्ताच्चाशब्दे यत्त्वौ छाद्भवतो विप्रतिषेधेन§ । यत्त्वयोऽवकाशः । अकूरवर्ग्यः अकूरवर्गीणः । छस्य स एव । वासुदेववर्गादुभयं प्राप्नोति । वासुदेववर्ग्यः वासुदेववर्गीणः ॥

बह्वचोऽन्तोदात्ताद्वच् ॥ १२ ॥

बह्वचोऽन्तोदात्ताद्वच् [४.३.६७] छाद्भवति विप्रतिषेधेन । उञोऽवकाशः । नतानत नातानतिकः । छस्य स एव । सामस्तादुभयं प्राप्नोति । सामस्तिकः ॥

आयस्थानेभ्यश्चक् ॥ १३ ॥

आयस्थानेभ्यश्चक् छाद्भवति विप्रतिषेधेन¶ । उकोऽवकाशः । शौलिकम् गौलिमम् । छस्य स एव । आपणादुभयं प्राप्नोति । आपणिकम् ॥

विद्यायोनिःसंबन्धेभ्यो वुच् ॥ १४ ॥

विद्यायोनिःसंबन्धेभ्यो वुच् [४.३.७७] छाद्भवति विप्रतिषेधेन । वुञोऽवकाशः । औपाध्यायकम् पैतामहकम् । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आचार्यकम् मानुलकम् ॥

ऋतश्चक् ॥ १५ ॥

ऋतश्चक् [४.३.७८] छाद्भवति विप्रतिषेधेन । उञोऽवकाशः । हौतृकम् स्वासुतृकम् । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । शास्तृकम् भ्रातृकम् ॥

रूप्यमयटौ ॥ १६ ॥

रूप्यमयटौ छाद्भवतो विप्रतिषेधेन* । रूप्यमयटोरवकाशः । देवदत्तरूप्यम् देवदत्तमयम् । अस्य स एव । वायुदत्तादुभयं प्राप्नोति । वायुदत्तरूप्यम् वायुदत्तमयम् ॥

अचित्तादृक् ॥ १७ ॥

अचित्तादृक्छाद्भवति विप्रतिषेधेन† । षकोऽवकाशः । आपूपिकः शाष्कुलिकः मौदकिकः । अस्य स एव । पायसादुभयं प्राप्नोति । पायसिकः ॥

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ १८ ॥

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् [४.३.१९] छाद्भवति विप्रतिषेधेन । वुञोऽवकाशः । ग्लौचुकायनकः त्रैर्गतकः । अस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । गार्गकः वात्सकः मालवकः ॥

णिनिरन्तेवासित्राहण्येभ्यः ॥ १९ ॥

णिनिरन्तेवासित्राहण्येभ्यश्छाद्भवति विप्रतिषेधेन‡ । णिनेरवकाशः । हारिद्रविणः तौम्बुरविणः भाल्लविनः । अस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आरुणिनः शाद्यायनिनः ॥

पञ्चपूर्वादञ् ॥ २० ॥

पञ्चपूर्वादञ् [४.३.१२२] छाद्भवति विप्रतिषेधेन । अञोऽवकाशः । उष्ट्रौष्ट्रम् § औष्ट्ररथम् । अस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । वामी वामम् वामीरथम् ॥

द्वन्द्वादुन्वैरमैथुनिकयोः ॥ २१ ॥

द्वन्द्वादुन्वैरमैथुनिकयोः [४.३.१२५] छाद्भवति विप्रतिषेधेन । वुनोऽवकाशः । अहिनकुलिका । अस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । काकोलूकिका श्रावराहिका ।

गोत्रचरणादुञ् ॥ २२ ॥

गोत्रचरणादुञ् [४.३.१२६] छाद्भवति विप्रतिषेधेन । वुञोऽवकाशः ।

ग्लौचुकायनकम् स्तौचुकायनकम् । काठकम् कालापकम् । अस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । गार्गकम् वात्सकम् । मौदकम् पैप्पलादकम् ॥

कण्वादीओऽण्वधेः ॥ २३ ॥

कण्वादिभ्योऽण्वधतीओऽण्वधतीत्येतस्मादुज्भवति विप्रतिषेधेन* । कण्वादिभ्योऽण्वधतीओऽण्वधतीत्यस्यावकाशः । कण्वा दण्डमाणवाः । दाक्षा दण्डमाणवाः† । वुञः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । काण्वकम् दाक्षकम् ॥

ठञ्जिठाभ्यामोर्देशे ठञ् ॥ २४ ॥

ठञ्जिठाभ्यामोर्देशे ठञ् [४.२.११९] इत्येतद्वति विप्रतिषेधेन‡ । ठञ्जिठयोरवकाशः । कारन्तविकी कारन्तविका । ओर्देशे ठञ्भवतीत्यस्यावकाशः । निषाहकर्षू नैषाहकर्षुकः । इहोभयं प्राप्नोति । नापितयास्तुकः । ठञ्भवति विप्रतिषेधेन ॥

न वा ठञोऽनवकाशत्वात् ॥ २५ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । ठञोऽनवकाशत्वात् । अनवकाशश्च ठञ्जिठौ बाधियते । ननु चेदानीमेवावकाशः प्रकृतः । यद्वृद्धमनुवर्णान्तं वाहीकग्रामः स ठञ्जिठयोरवकाशः । यद्वृद्धमुवर्णान्तमवाहीकग्रामः स ठञोऽवकाशः । यद्वृद्धमुवर्णान्तं वाहीकग्रामश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि नायमस्य विप्रतिषेधस्योपालम्भः । कस्य तर्हि । छादोर्देशे कालाद्वित्येतस्य । ननु न तत्राप्यवकाशः प्रकृतः । यद्वृद्धमनुवर्णान्तं स च्छस्यावकाशः । यद्वृद्धमुवर्णान्तं स ठञोऽवकाशः । यद्वृद्धमुवर्णान्तं देशश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति । एवं तर्हि वृद्धात्प्राप्तम् [४.२.१२०] इत्यनेन वृद्धग्रहणेन किं क्रियते । यावद्व्यात्पूर्वस्मिन्योगे वृद्धाद्यावृद्धाच्चेति । यदेतस्मिन्योगे वृद्धग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः ॥

योपधप्रस्थादीनां वुञ् ॥ २६ ॥

योपधप्रस्थादीनां वुञ्ठञ्जिठाभ्यां भवति विप्रतिषेधेन§ । योपधादुज्भवतीत्यस्यावकाशः । सांकाश्यं सांकाश्यकः । ठञ्जिठयोः स एव । दासरूप्यं नाम वाहीक-

* ४.२. १११ ; ११२ ; ४.३. १२६. † ४.३. १३०. ‡ ४.२. ११७.

§ ४.२. १२१ ; १२२ ; ११७.

ग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । दासरूप्यकः ॥ प्रस्थान्ताद्बुज्भवतीत्यस्यावकाशः । माला-
प्रस्थ मालाप्रस्थकः । ठञ्जिठयोः स एव । पातानप्रस्थं नाम वाहीकग्रामस्तस्मा-
दुभयं प्राप्नोति । पातानप्रस्थकः ॥ पुरान्ताद्बुज्भवतीत्यस्यावकाशः । काञ्चीपुर
काञ्चीपुरकः । ठञ्जिठयोः स एव । नान्दीपुरं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति ।
नान्दीपुरकः ॥ वहान्ताद्बुज्भवतीत्यस्यावकाशः । वातवह वातवहकः । ठञ्जिठयोः
स एव । कौकुडीवहं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । कौकुडीवहकः ॥

ओश्च ठञः ॥ २७ ॥

ओश्च ठञो वुज्भवति विप्रतिषेधेन* । ओष्ठओष्वकाशः । नैपाहकर्पुकः । वुञः
स एव । आप्रीतमायोरुभयं प्राप्नोति । आप्रीतमायवकः ॥

जनपदानामकाणौ ॥ २८ ॥

जनपदानामकाणावोष्ठञो भवतो विप्रतिषेधेन† । अकस्यावकाशः । अङ्गाः आङ्ग-
कः । ओष्ठञः स एव । जिह्वञो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । जैह्वकः ॥
अणोऽवकाशः । ऋषिक आर्षिकः । ओष्ठञः स एव । इक्ष्वाकञो नाम जनपदस्त-
स्मादुभयं प्राप्नोति । ऐक्ष्वाकः ॥

न वा वुजपवादत्वादणः ॥ २९ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । वुजपवादत्वादणः । वुजपवादोऽण्वुञ्चौ-
ष्ठञं बाधिष्यते ॥

कोपधादणोऽकान्ताच्छः ॥ ३० ॥

कोपधादणभवतीत्येतस्मादकान्ताच्छो भवति विप्रतिषेधेन‡ । कोपधादणभवतीत्य-
स्यावकाशः । निलीनक नैलीनकः । अकान्ताच्छो भवतीत्यस्यावकाशः । आरीहणक§
आरीहणकीयः । ब्राह्मणको¶ नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ब्राह्मणकीयः ॥

धन्ववुञश्च ॥ ३१ ॥

धन्ववुञश्च च्छो** भवति विप्रतिषेधेन । धन्वनो वुज्भवतीत्यस्यावकाशः ।
पारेधन्व पारेधन्वकः । छस्य स एव । आष्टकं नाम धन्व तस्मादुभयं प्राप्नोति ।
आष्टकीयः ॥

* ४.२. ११९ ; १२१. † ४.२. १२५ ; १३२ ; ११९. ‡ ४.२. १३२ ; १४१.
§ ४.२. ८०. ¶ ५. २. ७१. ** ४.२. १२१.

न वा छस्य पुनर्वचनं छापवादनिवृत्त्यर्थम् ॥ ३२ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । छस्य पुनर्वचनं छापवादनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धोऽत्र च्छो वृद्धाच्छः [४.२.११४] इत्येव । तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं ये ऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्वाधनार्थम् । स यथैवान्यास्तदपवादान्वाधत एवमिममपि बाधिव्यते ॥

जनपदतदवध्योश्च ॥ ४ । २ । १२४ ॥

जनपदतदवध्योर्वृज्विधानेऽवयवमात्रात्प्रसङ्गः ॥ १ ॥

जनपदतदवध्योर्वृजो विधानेऽवयवमात्रात्प्राप्नोति । मौञ्जो नाम वाहीकेषु ग्रामस्तस्मिन्भवो मौञ्जीयः ॥ एवं तर्हि जनपदादेव जनपदावधेः ।

जनपदादिति चेद्वचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

जनपदादिति चेदवधियहणमनर्थकम् । सिद्धं जनपदादित्येव ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं जनपदाज्जनपदावधेर्वृजेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति । छः । गर्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाहुर्पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वक्ष्यति* स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति ॥

अरण्यान्मनुष्ये ॥ ४ । २ । १२९ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते मनुष्य इति । पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम् । आरण्यकः पन्थाः । आरण्यकोऽध्यायः । आरण्यको न्यायः । आरण्यको विहारः । आरण्यको मनुष्यः । आरण्यको हस्ती ॥

वा गोमयेष्विति वक्तव्यम् । आरण्यका गोमयाः । आरण्या गोमयाः ॥

विभाषा कुरुयुगंधराभ्याम् ॥ ४ । २ । १३० ॥

कुरुयुगंधरेभ्यो वावचनान्मनुष्यतत्स्थयोर्वृज्विधानम् ॥ १ ॥

कुरुयुगंधरेभ्यो वावचनान्मनुष्यतत्स्थयोर्वृज् [४.२.१३४] इत्येतद्भवति विप्र-

तिषेधेन । कुरुयुगंधरेभ्यो वावचनस्यावकाशः । कौरवः कौरवकः । यौगंधरः
 यौगंधरकः । मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्भवतीत्यस्यावकाशः । अन्ये कच्छादयः । काच्छ-
 को मनुष्यः । काच्छकमस्येक्षितम् जल्पितम् हसितम् स्मितम् । इहोभयं प्राप्नोति ।
 कौरवको मनुष्यः । कौरवकमस्येक्षितम् जल्पितम् हसितम् स्मितम् । वुञ्भवति
 विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः । न हि कुरुशब्दस्यान्ये कच्छादयोऽव-
 काशः । कुरुशब्दस्य यः कच्छादिषु पाठः सोऽवकाशः ॥ न खल्वपि कुरुशब्दो
 विभाषां प्रयोजयति । अनेन वुञ्कच्छादिपाठादणभविष्यति* । सैषा युगंधरार्था
 विभाषा ॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । १३३ ॥

किमर्थं साल्वानां कच्छादिषु पाठः क्रियते ।

साल्वानां कच्छादिषु पाठोऽण्विधानार्थः ॥ १ ॥

साल्वानां कच्छादिषु पाठोऽण्विधानार्थः क्रियते । अन्यथा स्याद्वुञ्मा भूदिति† ॥

न वापदातिगोयवागूग्रहणमवधारणार्थम् ॥ २ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । अपदातिगोयवागूग्रहणमवधारणार्थं
 भविष्यति‡ । अपदातावेव साल्वात् । गोयवाग्वोरेव च साल्वादिति ॥

गतींत्तरपदाच्छः ॥ ४ । २ । १३७ ॥

गतींत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद्वुञ्पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

गतींत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद्वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन§ । गतींत्तरपदाच्छो भवती-
 त्यस्यावकाशः । श्वाविहर्त श्वाविहर्तीयः । वुञ्जोऽवकाशः । अङ्गाः आङ्गकः । इहो-
 भयं प्राप्नोति । त्रैगर्तकः । वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो
 वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तमेवावधिग्रहणस्य प्रयोजनं जनपदाज्जनपदावधेर्वुञ्जेव
 यथा स्याददन्त्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति¶ ॥

* ४. २. १३३.

† ४. २. १२४.

‡ ४. २. १३५; १३६.

§ ४. २. १३४; १३५.

¶ ४. २. १२४*.

गहादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । १३८ ॥

गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावः ॥ १ ॥

गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावो वक्तव्यः । पृथिवीमध्ये भवो मध्यमीयः ॥

चरणसंबन्धेन निवासलक्षणोऽण् ॥ २ ॥

चरणसंबन्धेन निवासलक्षणोऽण्वक्तव्यः । त्रयः प्राच्याः । त्रय उदीच्याः । त्रयो माध्यमाः । सर्वे निवासलक्षणाः ॥

वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ ४ । २ । १४१ ॥

ईकान्तादपीति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । ऐर्णीकीयः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सौमुकाद्यर्थम् ॥ १ ॥

अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सौमुकाद्यर्थम् । सौ-
मुकीयः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये
पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खच्च ॥ ४ । ३ । १ ॥

युष्मदस्मद्वां प्रत्ययविधाने योगविभागः ॥ १ ॥

युष्मदस्मद्वां प्रत्ययविधाने योगविभागः कर्तव्यः । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां छो भवति । युष्मदीयः अस्मदीयः । ततः खच्च । खच्च भवति युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम् । यौष्माकीणः आस्माकीनः ॥ किमर्थो योगविभागः ।

समसंख्याप्रतिषेधार्थः ॥ २ ॥

संख्यातानुदेशो* मा भूदिति ॥

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ ४ । ३ । २ ॥

आदेशवचने च ॥ १ ॥

किम् । योगविभागः कर्तव्यः । तस्मिन्नणि युष्माकास्माकौ भवतः । यौष्माकः आस्माकः । ततः खञि । खञि च युष्माकास्माकौ भवतः । यौष्माकीणः आस्माकीनः ॥ किमर्थो योगविभागः । समसंख्याप्रतिषेधार्थ इत्येव ॥

तत्र पुनः खञ्ग्रहणम् ॥ २ ॥

तत्र पुनः खञ्ग्रहणं कर्तव्यम् । न ह्यन्तरेण खञ्ग्रहणं योगाङ्गमुपजायते ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि । तस्मिन्खञि युष्माकास्माकौ भवतः । ततोऽणि च । अणि च युष्माकास्माकौ भवत इति ॥

तवकममकावेकवचने ॥ ४ । ३ । ३ ॥

एकार्थग्रहणं च ॥ १ ॥

एकार्थग्रहणं च कर्तव्यम् । एकार्थयोर्युष्मदस्मदोरिति वक्तव्यम् । किमर्थम् ।

नैकवचन इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । एकवचनाभावात् । एक-
वचन इत्युच्यते न चात्रैकवचनं पद्यामः ॥ यदि पुनरेकवचनपरत्वेनाण्वञौ
विशेष्येयाताम् । नैवं शक्यम् । इह हि प्रसज्येयाताम् । युष्मार्कं छात्रो यौष्मा-
कीणः आस्माकीनः । इह च न स्याताम् । तव छात्रास्तावकीनाः मामकीनाः ।
तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवमेकार्थग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । नेदं पारिभा-
षिकस्यैकवचनस्य* ग्रहणम् । किं तर्हि । अन्वर्थग्रहणम् । उच्यते वचनम् एक-
स्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति ॥

अर्धाद्यत् ॥ ४ । ३ । ४ ॥

अर्धाद्यद्विधाने सपूर्वाट्टञ् ॥ १ ॥

अर्धाद्यद्विधाने सपूर्वाट्टञ्वक्तव्यः । बालेयार्धिकः गौतमार्धिकः ॥

दिक्पूर्वपदाद्यच्च ॥ २ ॥

दिक्पूर्वपदाद्यच्च ठञ्च वक्तव्यः । पूर्वार्ध्यः पौर्वार्धिकः । दक्षिणार्ध्यः दाक्षि-
णार्धिकः । उत्तरार्ध्यः औत्तरार्धिकः ॥ किमर्थमिदमुच्यते यदाद्य न्यास एव दिक्पूर्-
वपदादर्धादुभयमुच्यते† । इदमद्यापूर्वं क्रियते ऽर्धाद्यद्विधाने सपूर्वाट्टञिति । तद्वे-
प्यं विजानीयात्सर्वमेव विकल्पत इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे दिक्पूर्वपदा-
दर्धाद्यथान्यासमेव भवतीति ॥

श्वसस्तुट् ॥ ४ । ३ । १५ ॥

श्वसस्तुट्प्रदेशानुपपत्तिरनादित्वात् ॥ १ ॥

श्वसस्तुटि कृत आदेशानुपपत्तिः । किं कारणम् । अनादित्वात् । तुटि कृते
ऽनादित्वादादेशो‡ न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

पूर्वान्ते कप्रतिषेधः ॥ २ ॥

यदि पूर्वान्तः कादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शौवस्तिकम् । तान्तादिति§
कादेशः प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि परादिः । ननु चोक्तं श्वसस्तुट्प्रदेशानुपपत्तिरनादि-
त्वादिति ।

सिद्धं त्वादिष्टस्य तुङ्गचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तुङादिष्टस्येति वक्तव्यम् ॥

संनियोगाद्वा ॥ ४ ॥

अथवा चेन संनियोगः करिष्यते । तुङ् । किं च । यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति । आदेशः ॥

सर्वत्राप्यत्र तलोपश्च ॥ ४ । ३ । २२ ॥

हेमन्तस्याणि तलोपवचनानर्थक्यं हेमः प्रकृत्यन्तरत्वात् ॥ १ ॥

हेमन्तस्याणि तलोपवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । हेमः प्रकृत्यन्तरत्वात् । प्रकृत्यन्तरं हेमन्शब्दः । आतश्च प्रकृत्यन्तरमेवं ह्याह । हेमन्हेमन्नागनीगन्ति कर्णी तस्मादेतौ हेमन्तं शुष्यत इति ॥

अलोपदर्शनाच्च ॥ २ ॥

अलोपः खल्वपि दृश्यते । पङ्क्तिर्हेमन्तीति ॥

अपर आह । हेमन्तस्याण्वचनमणि च तलोपवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । हेमः प्रकृत्यन्तरत्वादलोपदर्शनाच्चेत्येव । तत्र ऋतुभ्य इत्येव सिद्धम्* ॥

सायंचिरंप्राह्मेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युलौ तुट् च ॥ ४ । ३ । २३ ॥

चिरपरुत्परारिभ्यस्त्वो वक्तव्यः । चिरत्नम् परुत्नम् परारित्वम् ॥

प्रगस्य च्छन्दसि गलोपश्च त्वश्च वक्तव्यः । प्रत्नमात्मानम् ॥

अप्रादिपश्चाद्धिमच्स्मृतः । अप्रिमम् आदिमम् पश्चिमम् ॥ अन्ताच्चेति वक्तव्यम् । अन्तिमम् ॥

अथ सायचिरयोः किं निपात्यते ।

सायचिरयोर्मकारान्तत्वं प्रत्ययसंनियुक्तम् ॥ १ ॥

सायचिरयोर्मकारान्तत्वं प्रत्ययसंनियोगेन निपात्यते । सायंतनम् चिरंतनम् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । मकारान्तः सायंशब्दः । यदि मकारान्तः कथं सायाह्नः ।

सायमोऽह्ने मलोपः ॥ सायमोऽह्ने मलोपो वक्तव्यः ॥ कथं सायतरे । तरे
चेति वक्तव्यम् ॥ कथं सायम् साये । वा सप्तम्यामिति वक्तव्यम् ॥

अथ प्राङ्प्रगयोः किं निपात्यते ।

प्राङ्प्रगयोरेकारान्तत्वम् ॥ २ ॥

प्राङ्प्रगयोरेकारान्तत्वं निपात्यते । प्राङ्नेतनम् प्रगेतनम् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
सप्तम्या अलुकापि सिद्धम्* । भवेत्सिद्धं यदा सप्तमी यदा त्वन्या विभक्तयस्तदा
न सिध्यति ॥

तुष्टुक्तम् ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । तुद्यादेशानुपपत्तिरनादित्वादिति† । तुटि कृते ऽनादित्वादादेशो‡ न
प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

पूर्वान्ते विसर्जनीयः ॥ ४ ॥

यदि पूर्वान्तो विसर्जनीयो वक्तव्यः । प्रातस्तनम् पुनस्तनम् । परादौ पुनः सति
खरवसानयोर्विसर्जनीयः [८.३.१५] इति विसर्जनीयः सिद्धो भवति ॥ अस्तु तर्हि
परादिः । ननु चोक्तं तुटि कृते ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति ।

सिद्धं त्वादिष्टस्य तुङ्गचनात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । आदिष्टस्य तुङ्गचनात् । तुङादिष्टस्येति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि
वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

संनियोगाद्वा ॥ ६ ॥

अथवा चेन संनियोगः करिष्यते । तुट् । किं च । यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्य-
त्प्राप्नोति । आदेशः ॥

विभाषा पूर्वाह्लापराह्लाभ्याम् ॥ ४ । ३ । २४ ॥

पूर्वाह्लापराह्लाभ्यां सुबन्तवचनं सप्तमीश्रवणार्थम् ॥ १ ॥

पूर्वाह्लापराह्लाभ्यां सुबन्तत्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सप्तमीश्रवणार्थम् ।

सप्तम्याः भ्रवणं यथा स्यात् । पूर्वाङ्केतनम् अपराङ्केतनम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यत्र सप्तमीति यदयं घकालतनेषु कालाना-
मः [६. ३. १७] इति सप्तम्या अलुकं शास्ति ॥

अलुग्वचनं ज्ञापकमिति चेदव्ययात्सप्तमीप्रसङ्गः ॥ २ ॥

अलुग्वचनं ज्ञापकमिति चेदव्ययात्सप्तमी प्राप्नोति । दोषातनम् दिवातनम्* ।
अस्तु । अव्ययादिति लुग्भविष्यति† । इहापि लुक्प्राप्नोति । पूर्वाङ्केतनम् अपराङ्के-
तनम् । अलुगत्र लुकं वाधिष्यते । इहापि वाधेत । दोषातनम् दिवातनम् । समा-
नाश्रयो लुगलुका वाध्यते । कथं समानाश्रयः । यः प्रत्ययाश्रयो‡ ऽत्र च प्रागेव
प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति ॥ न सिध्यति । इह हि सति प्रत्यये लुका भवितव्यं
सति लुक्प्रत्यया भवितव्यम् । तत्र च प्रत्यय एव नास्ति कुतो लुग्भविष्यति ।
सैषा ज्ञापकेनासती विभक्तिराकृष्यते । सा यथेह वाधिका भवति पूर्वाङ्केत-
नम् अपराङ्केतनमित्येवमिहापि स्यात् दोषातनम् दिवातनम् ॥ एवं तर्हि न ब्रूमो
ऽलुग्वचनं ज्ञापकं भवत्यत्र सप्तमीति । किं तर्हि । भवति सुबन्तादुत्पत्तिरिति । किं पुन-
र्ज्ञाप्यमेतद्यावता समर्थानां प्रथमादिति§ वर्तते सामर्थ्यं च सुबन्तेन । ज्ञाप्यामित्याह ।
कथम् । उच्चाप्रातिपदिकादित्यपि¶ वर्तते तत्र कुत एतत्सुबन्तादुत्पत्तिर्भविष्यति न
पुनरुच्चाप्रातिपदिकादिति । कथं यत्तदुक्तं वृद्धावृद्धावर्णस्वरव्यञ्जलक्षणे च प्रत्यय-
विधौ तत्संप्रत्ययार्थमिति** । समर्थस्य यद्वृद्धं उच्चाप्रातिपदिकमित्येवमेतद्विज्ञायते ॥
यद्येतज्ज्ञाप्यते कथं द्विपद आगतं द्विपाद्व्युत्पन्नं प्रथमैह आगतं प्रथमाद्व्युत्पन्नं कीलालप
आगतं कीलालपारूप्यम् पपुष आगतं पपिवद्रूप्यम्†† । पञ्चाव ऊडाकारलोपः प्रसा-
रणमित्येते विधयः‡‡ प्राप्नुवन्ति । लुकि कृते न भविष्यन्ति ॥ इह तर्हि सामस्य
साधुः सामन्यः वेमन्यः§§ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य [८. २. ७] इति नलोपः
प्राप्नोति । लुकि कृते भत्वाच्च भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । लुक्क्रियतां नलोप
इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाच्चलोपः । एवं तर्हिइदमिह संप्रधार्यम् । नलोपः क्रि-
यतां तद्धितोत्पत्तिरिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाच्चलोपः । असिद्धो नलोपस्तस्या-
सिद्धत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्भविष्यति । परिगणितेषु कार्येषु¶¶ नलोपोऽसिद्धो न चेदं तत्र
परिगण्यते । इदमपि तत्र परिगण्यते । कथम् । सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः।
सुपो विधिः सुब्विधिः । सुबन्ताद्विधिः सुब्विधिरिति ॥

* ४. १. २३. † २. ४. ८२. ‡ २. ४. ७१. § ४. १. ८२. ¶ ४. १. १. ** ४. १. १३.

†† ४. १. ८१. ‡‡ ४. ४. १३०; १३२; १४०; १२१. §§ ४. ४. २८. ¶¶ ८. २. २.

तत्र जातः ॥ ४ । ३ । २५ ॥

किमर्थं जातादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते । जातादिष्वर्थेषु घादयो* यथा स्युः स्वार्थे मा भू-
वन्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । शेषे [४.२.९२] इति वर्तते तेन स्वार्थे न भवि-
ष्यन्ति ॥ अत उत्तरं पठति ।

तत्रजातादिषु वचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

नियमार्योऽयमारम्भः । जातादिष्वेव घादयो यथा स्युरिह मा भूवन् तत्रास्ते तत्र
शेत इति ॥ यदि नियमः क्रियते दार्षदाः सक्तवः औलूखलो यावक इति न सि-
ध्यति । संस्कृतमित्येवं भविष्यति† । भवेत्सिद्धं दार्षदाः सक्तव इति । इदं तु न सि-
ध्यति औलूखलो यावक इति । संस्कृतं हि नाम तद्भवति यत्तत एवापकृष्याभ्यवह्रियते
न च यावक औलूखलादेवापकृष्याभ्यवह्रियते ऽवश्यं रन्धनादीनि प्रतीक्ष्याणि ।
तस्मान्नार्थोऽनेन नियमेन । कस्मान्न भवति तत्रास्ते तत्र शेत इति । अनभिधानात् ॥
तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेष्वपि ह्यर्थनिर्देशेषु यत्र जातादिषूत्प-
द्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं न भवति न भवति तत्र प्रत्ययोत्पत्तिः । तद्यथा ।
अङ्गुल्या खनति । वृक्षमूलादागत इति‡ ॥ न तर्हीदानीं जातादयोऽर्था निर्देष्टव्याः ।
निर्देष्टव्याश्च । किं प्रयोजनम् । अपवादविधानार्थम् । प्रावृषष्ठप् [४.३.२६]
प्रावृषि जातः प्रावृषिकः । क मा भूत् । प्रावृषि भवाः प्रावृषेभ्यः वलाहकाः§ ।
यानि त्वेतानि निरपवादान्यर्थ्यादेशनानि तानि शक्यान्यकर्तुम् । कृतलब्धक्रीत-
कुशलाः [४.३.३८] सौमो देवदत्त इति ॥

श्रविष्ठाफलगुन्यनुराधास्वातितित्यपुनर्वसुहस्तविशाखा-

षाढाबहुलालुक् ॥ ४ । ३ । ३४ । ।

लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । चित्रायां जाता
चित्रा स्त्री । चित्रा ॥ रेवती । रेवती स्त्री । रेवती ॥ रोहिणी । रोहिणी॥ स्त्री ॥

फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ ॥ २ ॥

‘फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ । फल्गुनी* । अषाढा उपदधाति ॥

अविष्ठाषाढाभ्यां छण् ॥ ३ ॥

अविष्ठाषाढाभ्यां छण्वक्तव्यः । आविष्ठीयाः आषाढीयाः ॥

स तर्हि वक्तव्यः ।

न वा नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात् ॥ ४ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात् । नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुगित्येवमत्र लुगभविष्यति† ॥

प्रायभवः ॥ ४ । ३ । ३९ ॥

प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्रभवेन कृतत्वात् ॥ १ ॥

प्रायभवग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तत्रभवेन कृतत्वात् । यो हि रात्रे प्रायेण भवति तत्र भवो ऽसौ भवति तत्र तत्र भवः [४. ३. ५३] इत्येव सिद्धम् ॥ न सिध्यति । अनित्यभवः प्रायभवः ।

अनित्यभवः प्रायभव इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम् ॥ २ ॥

यद्भवान्मुक्तसंशयं तत्र भव उदाहरणं न्याय्यं मन्यते सौमो देवदत्त इति तेनै-
तत्तुल्यम् । सोऽपि ह्यवश्यमुदकदेशादीन्यभिनिष्क्रामति । अथैतद्भवान्प्रायभव
उदाहरणं न्याय्यं मन्यते तत्र भवे किमुदाहरणम् । यत्तत्र नित्यं भवति ।
सौमोः प्रासादाः । सौमोः प्राकारा इति । एवं तर्हि तत्र भव इति प्रकृत्य जिह्वामूला-
ङ्गुलेऽङ्गो विधीयते‡ स यथा तस्मिन्दृष्टापचारे अङ्गुलीयमिति भवत्येवं प्रायभवेऽपि
भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । प्रायभव इति प्रकृत्योपजानूपकर्णोपनीवेष्टकं
वक्ष्यति§ स प्रायभव एव यथा स्यात्तत्र भवे मा भूत् । उपजानुभवं गङ्गिति ।
अथेदानीं तत्र भव इति प्रकृत्य शरीरावयवाद्यद्विधीयते¶ सोऽत्र कस्माच्च भवति ।
अनभिधानात् । स यथैव तर्ह्यनभिधानाद्यच्च भवत्येवं ढगपि न भविष्यति ॥

कोशाङ्गु ॥ ४ । ३ । ४२ ॥

विकारे कोशाङ्गु ॥ १ ॥

विकारे* कोशाङ्गुवक्तव्यः । कोशस्य विकारः कौशेयम् ॥

संभूते ह्यर्थानुपपत्तिः ॥ २ ॥

संभूत इति ह्युच्यमाने ऽर्थस्यानुपपत्तिः स्यात् । न ह्यदः कोशे संभवति । किं तर्हि । कोशस्यादो विकारः ॥ यदि विकार इत्युच्यते भस्मन्यपि प्राप्नोति । भस्मापि कोशस्य विकारः ॥ अथ संभूत इत्युच्यमाने क्रिमौ कस्माच्च भवति । क्रिमिरपि हि कोशे संभवति । अनभिधानात् । यथैव तर्ह्यनभिधानात्क्रिमौ न भवत्येवं भस्म-
न्यपि न भविष्यति । अर्थश्चोपपन्नो भवति ॥

कलाप्यश्वत्ययवबुसादुन् ॥ ४ । ३ । ४८ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । कालादिति† वर्तते न च कलापी नाम कालोऽस्ति । नैष दोषः । साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । कलापिसहचरितः कालः कलापी काल इति ॥

तत्र भवः ॥ ४ । ३ । ५३ ॥

तत्रेति‡ वर्तमाने पुनस्तत्रग्रहणं किमर्थम् ।

तत्रप्रकरणे तत्रेति पुनर्वचनं कालनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

तत्रप्रकरणे तत्रेति पुनर्वचनं क्रियते कालनिवृत्त्यर्थम् । कालाधिकारो† निवर्त्यते ॥ न हि काको वाश्यत इत्येवाधिकारा निवर्तन्ते को वाभिसंबन्धो यत्तत्रग्रहणं कालाधिकारं निवर्तयेत् । एषोऽभिसंबन्धः । कालाभिसंबन्धं तत्रग्रहणमनुवर्तते तत्रग्रहणं च तत्रग्रहणस्य निवर्तकं भवति तस्मिन्निवृत्ते कालाधिकारोऽपि निवर्तते ॥

गम्भीराञ्च्यः ॥ ४ । ३ । ५८ ॥

ज्यप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

ज्यप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पारिमुख्यम् पारिहनव्यम् ॥

अव्ययीभावाद्विधान उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

अव्ययीभावाद्विधान* उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । औपकूलः औपमूलः
औपशालः ॥

अन्तःपूर्वपदादृच् ॥ ४ । ३ । ६० ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते ।

समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्यते ।

समानस्य । सामानिकः ॥ तदादेः । सामानग्रामिकः सामानदेशिकः ॥
अध्यात्मादिषु चेप्यते । आध्यात्मिकः आधिदैविकः आधिभौतिकः ॥

ऊर्ध्वदमाच्च देहाच्च

ठञ्चक्तव्यः । और्ध्वदमिकम् और्ध्वदेहिकम् ॥

लोकोत्तरपदस्य च ॥ १ ॥

ठञ्चक्तव्यः । ऐहलौकिकम् पारलौकिकम् ॥

मुखपार्श्वतसोरीयः

मुख पार्श्व इत्येताभ्यां तसन्ताभ्यामीयो वक्तव्यः । मुखतीयः पार्श्वतीयः ॥

कुर्जनस्य परस्य च ।

ईयो वक्तव्यः । जनकीयम् परकीयम् ॥

ईयः कार्योंऽथ मध्यस्य

मधीयः ॥

मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ ॥ २ ॥

मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ वक्तव्यौ । माध्यमः मध्यमीयः ॥

मध्य मध्यं दिनञ्चास्मात्

मध्यशब्दो मध्यशब्दमापद्यते दिनञ्चास्मात्प्रत्ययो वक्तव्यः । माध्यंदिन उद्गा-
यति ॥

स्थान्नो लुगजिनात्तथा ।

स्थान्नो लुग्वक्तव्यः । अश्वत्थामा ॥ अजिनात्तथा । अजिनान्ताच्च लुग्वक्तव्यः ।
उलाजिनः सिंहाजिनः व्याघ्राजिनः ॥

बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्यो गाम्भीर्यं च व्य इष्यते ॥ ३ ॥

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ ४ । ३ । ६६ ॥

किमर्थं भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियते ।

भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारो ऽपवादविधानार्थः ॥ १ ॥

भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियते ऽपवादविधानार्थः । युगपदपवादान्वक्ष्या-
मीति ॥ किमुच्यते ऽपवादविधानार्थ इति न पुनर्निर्देशार्थोऽपि स्यात् ।

कृतनिर्देशौ हि तौ ॥ २ ॥

कृतनिर्देशौ हेतावर्थौ । एकस्तत्र भवः [४.३.५३] इत्यपरस्तस्येदम् [१२०]
इति ॥

अथ व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं किमर्थम् ।

तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं भवार्थम् ॥ ३ ॥

तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते भवार्थम् ॥ किमुच्यते भवार्थमिति न पुनर्व्या-
ख्यानार्थमपि स्यात् ।

व्याख्याने ह्यवचनात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

व्याख्याने हि सत्यन्तरेण वचनं सिद्धम् । यत्प्रति व्याख्यानमित्येतद्भवति तस्मा-
दुत्पत्तिर्भविष्यति । किं प्रत्येतद्भवति । व्याख्यातव्यनाम् ॥ यदुच्यते भवार्थमिति
तत्र । व्याख्यानार्थमपि व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते । इह मा भूत् । पाटलिपुत्रस्य
व्याख्यानी सुकोसलेति ॥ अथ क्रियमाणेऽपि व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणे कस्मादेवात्र
न भवति । अवयवशो व्याख्यानं व्याख्यानं पाटलिपुत्रं चाप्यवयवश आचष्ट ईदृशा
अस्य प्राकारा इति । सत्यमेवमेतत् । क्वचित्तु काचित्प्रसृततरा गतिर्भवति । शब्द-

यन्थेषु चैषा प्रसृततरा गतिर्भवति । निरुक्तं व्याख्यायते व्याकरणं व्याख्यायत इत्यु-
च्यते न कश्चिदाह पाटलिपुत्रं व्याख्यायत इति ॥

भवे मन्त्रेषु लुग्वचनम् ॥ ५ ॥

भवे मन्त्रेषु लुग्वक्तव्यः । अग्निष्टोमे भवो मन्त्रो अग्निष्टोमः । राजसूयः
वाजपेयः ॥

कल्पे च व्याख्याने ॥ ६ ॥

कल्पे च व्याख्याने लुग्वक्तव्यः । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानं कल्पो अग्निष्टोमः ।
राजसूयः वाजपेयः ॥

स तर्हि वक्तव्यः ।

न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् ॥ ७ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भवि-
ष्यति । अग्निष्टोमार्थोऽग्निष्टोमः । राजसूयः वाजपेयः ॥

क्रतुग्रहणं किमर्थम् ॥ ४ । ३ । ६८ ॥

क्रतुग्रहणं किमर्थम् । यज्ञेभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतका यज्ञास्तत
उत्पत्तिः स्यात् । आग्निष्टोमिकः राजसूयिकः वाजपेयिकः । यत्र वा यज्ञशब्दोऽस्ति ।
नावयज्ञिकः पाकयज्ञिकः । इह न स्यात् । पाञ्चौदनिकः साप्त्रौदनिकः शातौद-
निकः । क्रतुग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ यज्ञग्रहणं किमर्थम् ।
क्रतुभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतकाः क्रतवस्तत उत्पत्तिः स्यात् । आग्नि-
ष्टोमिकः राजसूयिकः वाजपेयिकः । इह न स्यात् । पाञ्चौदनिकः साप्त्रौदनिकः
शातौदनिकः । यज्ञग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

अजृद्धाह्वणकर्षथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताड्क् ॥ ४ । ३ । ७२ ॥

नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् ॥ १ ॥

नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थं द्रष्टव्यम् । नामिकः आख्यातिकः नामाख्या-
तिकः ॥

विदूराङ्ग्यः ॥ ४ । ३ । ८४ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशो न ह्यसौ विदूरात्प्रभवति । किं तर्हि । बालवायात्प्रभवति
विदूरे संस्क्रियते ॥ एवं तर्हि

बालवायो विदूरं च

बालवायो विदूरशब्दमापद्यते ज्यश्चास्मात्प्रत्ययो वक्तव्यः ॥

प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

अथवा प्रकृत्यन्तरं विदूरशब्दो बालवायस्य ॥ न वै तत्र बालवायं विदूर
इत्युपाचरन्ति ।

न वै तत्रेति चेद्भूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥

तद्यथा । वणिजो वाराणसीं जित्वरीत्युपाचरन्ति । एवं वैयाकरणा बालवायं
विदूर इत्युपाचरन्ति ॥

बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

न वै तत्रेति चेद्भूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ ४ । ३ । ८६ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । चेतनावत् एतद्भवति निष्क्रमणं वापक्रमणं वा द्वारं
चाचेतनम् । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । अभिनिष्क्रमणं द्वारमिति ॥ स तर्हि
तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । अचेतनेऽपि चेतनावदुपचारो दृश्यते । तद्यथा ।
अयमस्य कोणोऽग्निनिःसृतः । अयमभिप्रविष्ट इति ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ४ । ३ । ८७

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे लुवाख्यायिकाभ्यां बहुलम् ॥ १ ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यत्राख्यायिकाभ्यां बहुलं लुक्वक्तव्यः । वासवदत्ता
सुमनोत्तरा । न च भवति । भैरवथी ॥

शिशुकन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ॥ ४ । ३ । ८८ ॥

द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । देवासुरम् राक्षोऽसुरम् । देवासुरी
राक्षोऽसुरी ॥

सोऽस्य निवासः ॥ ४ । ३ । ८९ ॥

अभिजनश्च ॥ ४ । ३ । ९० ॥

निवासाभिजनयोः को विशेषः । निवासो नाम यत्र संप्रत्युप्यते । अभिजनो
नाम यत्र पूर्वरूपितम् ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ४ । ३ । ९८ ॥

किमर्थं वासुदेवशब्दादुन्विधीयते न गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् [४. ३.
९९] इत्येव सिद्धम् । न ह्यस्ति विशेषो वासुदेवशब्दादुनो वा वुञो वा । तदेव रूपं
स एव स्वरः* ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं वासुदेवशब्दस्य पूर्वनिपातं वक्ष्यामीति ॥ अथवा
नैषा क्षत्रियाख्या । संज्ञैषा तत्रभवतः ॥

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां

बहुवचने ॥ ४ । ३ । १०० ॥

सर्ववचनं किमर्थम् ।

सर्ववचनं प्रकृतिनिर्द्धारार्थम् ॥ १ ॥

सर्ववचनं क्रियते प्रकृतिनिर्द्धारार्थम् । प्रकृतिनिर्द्धारो यथा स्यात् ॥

तच्च मद्रवृज्यर्थम् ॥ २ ॥

तच्च मद्रवृज्यर्थं द्रष्टव्यम् । माद्रो भक्तिरस्य माद्रौ† वा भक्तिरस्य मद्रक

इत्येव यथा स्यात् । वाज्यो भक्तिरस्य वाज्यो* वा भक्तिरस्य वृजिक इत्येव यथा स्यात्† ॥

तेन प्रोक्तम् ॥ ४ । ३ । १०१ ॥

प्रोक्तग्रहणमनर्थकं तत्रादर्शनात् ॥ १ ॥

प्रोक्तग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तत्रादर्शनात् । ग्रामे ग्रामे काठकं कालापकं च प्रोच्यते तत्रादर्शनात् । न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते ॥

ग्रन्थे च दर्शनात् ॥ २ ॥

यत्र च दृश्यते ग्रन्थः स तत्र कृते ग्रन्थे [४. ३. ११६] इत्येव सिद्धम् ॥ छन्दोऽर्थं तर्हीदं वक्तव्यं न हि छन्दांसि क्रियन्ते नित्यानि छन्दांसि ।

छन्दोऽर्थमिति चेत्तुल्यम् ॥ ३ ॥

छन्दोऽर्थमिति चेत्तुल्यमेतद्भवति । ग्रामे ग्रामे काठकं कालापकं च प्रोच्यते तत्रादर्शनात् । न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते । ग्रन्थे च दर्शनात् । यत्र च दृश्यते ग्रन्थः स तत्र कृते ग्रन्थ इत्येव सिद्धम् । ननु प्रोक्तं न हि छन्दांसि क्रियन्ते नित्यानि छन्दांसीति । यद्यप्यर्थो नित्यो या त्वसौ वर्णानुपूर्वी सानित्या । तद्वेदाच्चैतद्भवति काठकं कालापकं मौदकं पैपलादकमिति ॥

न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । यत्तेन प्रोक्तं न च तेन कृतम् । माधुरी वृत्तिः ॥ यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्तीदमेव वक्तव्यं तत्र‡ वक्तव्यम् । तदप्यवश्यं वक्तव्यम् । यत्तेन कृतं न च तेन प्रोक्तम् । वाररुचं काव्यम् । जालूकाः श्लोकाः ॥

कलापिवैशंपायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ ४ । ३ । १०४ ॥

प्रत्यक्षकारिग्रहणम् ॥ १ ॥

प्रत्यक्षकारिग्रहणं कर्तव्यमन्तेवास्यन्तेवासिभ्यो मा भूदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

कलापिखाडायनग्रहणं ज्ञापकं वैशंपायनान्तेवासिषु प्रत्यक्षकारिग्रह-
णस्य ॥ २ ॥

यदयं कलापिखाडायनग्रहणं करोति* तज्ज्ञापयत्याचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो
भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । वैशंपायनान्तेवासी कठः कठान्तेवासी खाडा-
यनः । वैशंपायनान्तेवासी कलापी । यदि चान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो ऽपि स्यात्कला-
पिखाडायनग्रहणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भव-
तीति ततः कलापिखाडायनग्रहणं करोति ॥

छन्दोग्रहणं चैतरथा ह्यतिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

छन्दोग्रहणं च कर्तव्यम् । इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः । इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः स्यात् ।
इहापि प्रसज्येत । तित्तिरिणा† प्रोक्ताः श्लोका इति ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ ४ । ३ । १०५ ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकाल-
त्वात् ॥ १ ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्वित्यत्र याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
याज्ञवल्कानि‡ ब्राह्मणानि । सौलभानीति । किं कारणम् । तुल्यकालत्वात् ।
एतान्यपि तुल्यकालानीति ॥

कृते ग्रन्थे ॥ ४ । ३ । ११६ ॥

कृते ग्रन्थे मक्षिकादिभ्योऽण् ॥ १ ॥

कृते ग्रन्थ इत्यत्र मक्षिकादिभ्योऽण्वक्तव्यः । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम् ॥

तद्विशेषेभ्यश्च ॥ २ ॥

तद्विशेषेभ्यश्चाण्वक्तव्यः । सरघाभिः कृतं सारघम् गर्मुतम् पौत्तिकम् ॥ स
तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

योगविभागः कल्प्यते* । कृते ग्रन्थे । ततः संज्ञायाम् । संज्ञायां च तेन कृत
इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सरघाभिः कृतं सारघम् गार्मुतम् पौत्ति-
कम् । ततः कुलालादिभ्यो वुच् । संज्ञायामित्येव ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिधिरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

* ४. ३. ११७-११८.

तस्येदम् ॥ ४ । ३ । १२० ॥

तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिरिदमः प्रत्यक्षवाचित्वात् ॥ १ ॥

तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिः । किं कारणम् । इदमः प्रत्यक्षवाचित्वात् । इदमित्येतत्प्रत्यक्षे वर्तते तेनेहैव स्यात् तस्येदमिति तस्याद इति तस्य तदिति न स्यात् ॥

सिद्धं तु यद्योगा षष्ठी तत्र ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यद्योगा षष्ठी प्रवर्तते तत्रेति वक्तव्यम् ॥

अनन्तरादिषु च प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

अनन्तरादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्यानन्तरः तस्य समीप इति ॥ किं यद्योगा षष्ठी प्रवर्तते इत्यतोऽनन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । नेत्याह । सर्वथानन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

सिद्धं तु परिगणनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । परिगणनं कर्तव्यम् ॥

स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्यः ॥ ५ ॥

स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्य इति वक्तव्यम् । सौमनः माथुरः । ग्राम ॥ जनपद । आङ्गकः वाङ्गकः । जनपद ॥ मनुष्य । दैवदत्तः याज्ञदत्तः ॥

पञ्चाद्वाह्ये ॥ ६ ॥

पञ्चाद्वाह्य इति वक्तव्यम्* । आश्वम् औष्ट्रम् गर्दभम् ॥

रथाद्रथाङ्गे ॥ ७ ॥

रथाद्रथाङ्ग इति वक्तव्यम्† । आश्वरथम् औष्ट्ररथम् गर्दभरथम् ॥

वहेस्तुरणिद्व ॥ ८ ॥

वहेस्त्वन्तादण्वक्तव्य इद्व वक्तव्यः । संबोदुः स्वं सांवहित्रम् ॥

अग्नीधः शरणे रज्ज्वं च ॥ ९ ॥

अग्नीधः शरणे रज्ज्वक्तव्यो भसंज्ञा च वक्तव्या । अग्नीधः शरणमाग्नीधम् ॥

समिधामाधाने षेण्यण् ॥ १० ॥

समिधामाधाने षेण्यण्वक्तव्यः । समिधामाधानो मन्त्रः सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेन्यृक् ॥

चरणाद्धर्माज्ञाययोः ॥ ११ ॥

चरणाद्धर्माज्ञाययोरिति वक्तव्यम्* । कठानां धर्म आज्ञायो वा काठकम् । कालापकम् मौदकम् पैप्पलादकमिति ॥

तत्तर्हीदं बह्व वक्तव्यम् । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिरिति । किमिदं भवान्प्रत्ययार्थमेवोपालभते न पुनः प्रकृत्यर्थमपि । यथैव हीदमित्येतत्प्रत्यक्षे वर्तते एवं तदित्येतत्परोक्षे वर्तते । तेनेहैव स्यात् तस्येदमिति अस्यामुष्येत्यत्र न स्यात् । अस्त्यत्र विशेषः । एकशेषनिर्देशोऽत्र भविष्यति† । तस्य चास्य चामुष्य च तस्येति भवति । इहापि तर्हीकशेषनिर्देशो भविष्यति । तच्चादधेदं चेदमित्येव ॥ यदप्युच्यते अनन्तरादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्य इति न वक्तव्यः । अनभिधानादनन्तरादिषूत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

द्वन्द्वादुनैरमैथुनिकयोः ॥ ४ । ३ । १२५ ॥

वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । दैवासुरम् राक्षोऽसुरम् ॥

संघाङ्गुलक्षणेष्वाज्याञ्जिजामण् ॥ ४ । ३ । १२७ ॥

संघादिषु घोषग्रहणम् ॥ १ ॥

संघादिषु घोषग्रहणं कर्तव्यम् । गार्गो घोषः । वात्सो घोषः ॥

किमर्थो णकारः । वृद्धार्थः । ञ्जितीति वृद्धिर्यथा स्यात्‡ ।

संघादिषु प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य ॥ २ ॥

संघादिषु प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् । वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य । वृद्धमेवैतत्प्रातिपदिकम् ॥

लिङ्गपुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु ॥ ३ ॥

‘लिङ्गपुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु णकारः कर्तव्यः । लिङ्गार्थम् । वैदी* । पुंवद्भाव-
प्रतिषेधार्थम् । वैदी स्थूणास्य वैदीस्थूणः । वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा
स्यात्† ॥

रैवतिकादिभ्यश्चः ॥ ४ । ३ । १३१ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ १ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण्वक्तव्यः । कौपिञ्जलाः हास्तिपदाः ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ २ ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्चाच्च वक्तव्यः । आथर्वणो धर्मः । आथर्वण आम्नायः ॥
इदमाथर्वणार्थमाथर्वणिकार्थं च चतुर्थहणं क्रियते । वसन्तादिध्वथर्वणशब्द आथर्व-
णशब्दश्च पद्यते‡ । षष्ठाध्याये प्रकृतिभावार्थं ग्रहणं क्रियते§ । इदं चतुर्थमिकलोपा-
र्थम् । द्विर्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । तेन प्रोक्तम् [४. ३. १०१] इति प्रकृत्य-
र्भिभ्यो लुग्वक्तव्यो वसिष्ठोऽनुवाकः विश्वामित्रोऽनुवाक इत्येवमर्थम् । ततो वक्त-
व्यमथर्वणो वेति । तेन सिद्धमथर्वेत्याथर्वण इति च । अथ वसन्तादिध्वथर्वणशब्दः
पठितव्यः । तत्र नैवार्थः प्रकृतिभावार्थेन नापीकलोपार्थेन ॥ यदि वसन्तादिध्वा-
थर्वणशब्दः पद्यते ऽथर्वणमधीत आथर्वणिक इति न सिध्यति । नैष दोषः । इहा-
स्माभिन्नैशब्दं साध्यम् । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहोऽपरस्मादुत्प-
त्तिर्भविष्यत्यविरविकन्यायेन । तद्यथा । अवेर्मांसमिति विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्ति-
र्भवति आविकमिति । एवमाथर्वणमधीत इति विगृह्याथर्वणिक इति भविष्यत्यथ-
र्वणमधीत इति विगृह्य वाक्यमेव । तत्राभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यमाथर्वणिकानामिद-
मिति न चेदानीमन्यदाथर्वणिकानां स्वं भवितुमर्हत्यन्यदतो धर्माद्वाम्नायाद्वा ॥

तस्य विकारः ॥ ४ । ३ । १३२ ॥

तस्येति¶ वर्तमाने पुनस्तस्यग्रहणं किमर्थम् ।

* ४. १. १५.

† ६. ३. ३९.

‡ ४. २. ६३ ग०.

§ ६. ४. १७४.

¶ ४. ३. १२०.

तस्यप्रकरणे तस्यपुनर्वचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

तस्यप्रकरणे तस्येति पुनर्वचनं क्रियते शैषिकनिवृत्त्यर्थम् । शैषिका* निव-
र्त्यन्ते ॥ कथं च प्राप्नुवन्ति ।

तस्येदंवचनात्प्रसङ्गः ॥ २ ॥

तस्येदंविशेषा ह्येते ऽपत्यं समूहो विकारो निवास इति† ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

वाधनार्थं कृतं भवेत् ।

ये तस्य‡ वाधकास्तद्वाधनार्थम् ॥ कथं पुनरशैषिकः शैषिकं वाधते ।

उत्सर्गः शेष एवासौ ।

यो ह्युत्सर्गः सोऽपि शेष एव ॥ के पुनः शैषिकाणां विकारावयवयोः प्राप्नु-
वन्ति यावता सर्वमद्यापवादैर्व्याप्तम् । इह न किञ्चिदुच्यते हलसीराड्क् [४. ३. १२४]
इति ॥ कथं पुनरिच्छताप्यपवादः प्राप्नुवञ्शक्यो वाधितुम् । तस्यग्रहणसामर्थ्यात् ॥
किमिदं भवानध्यारुह्य तस्यग्रहणस्यैव प्रयोजनमाह न पुनः सर्वस्यैव योगस्य ।
अवश्यमुत्तरार्थोऽर्थनिर्देशः कर्तव्यः । समर्थविभक्तिरपि तर्ह्यवश्यमुत्तरार्था निर्दे-
ष्टव्या । प्रकृता समर्थविभक्तिरनुवर्तते तस्येदमिति ॥

न वा संप्रत्ययः ॥ ३ ॥

न वा संप्रत्यय इयता सूत्रेण शैषिकाणां निवृत्तेः । न हि काको वाश्यत इत्येवा-
धिकारा निवर्तन्ते । यदि खल्वपि विकारावयवयोः शैषिका नेष्यन्ते महता सूत्रेण
निवृत्तिर्वक्तव्या ॥

अवयवे चाप्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽनिवृत्तिः ॥ ४ ॥

अवयवे चाप्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽनिवृत्तिरिष्टा तत्र च निवृत्तिः प्राप्नोति§ । पाटलि-
पुत्रकाः¶ प्रासादाः । पाटलिपुत्रकाः प्राकारा इति ॥

अण्मयटोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिर्मयडुत्सर्गात् ॥ ५ ॥

अण्मयटोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते । पठिष्यति हि विप्रतिषेधमणो वृद्धान्मय-

* ४.२. ९३-४.३. १३३.

† ४.१. ५२; ४.२. ३०; ६९.

‡ ४.१. ८३.

§ ४.३. १३५.

¶ ४.२. १३३.

डिति* स विप्रतिषेधो नोपपद्यते । किं कारणम् । मयदुत्सर्गात् । निवृत्तेषु हि शैषिकेषु वृद्धान्मयदुत्सर्गस्तस्याणपवाद उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः ॥

अनुवृत्तौ हि च्छोत्सर्गापवादविप्रतिषेधान्मयद् ॥ ६ ॥

अनुवर्तमानेषु हि शैषिकेषु वृद्धाच्छ† उत्सर्गस्तस्याण्मयटावपवादौ । अपवादविप्रतिषेधान्मयदुविध्यति ॥

यत्तावदुच्यते न वा संप्रत्यय इयता सूत्रेण शैषिकाणां निवृत्तेरिति संप्रत्यय एव । न ह्यत्राण्डुर्लभः । सिद्धोऽत्राण्तस्येदमित्येव । सोऽयं पुनस्तस्यग्रहणेन तस्य सापवादस्याणः प्रसङ्ग इमं निरपवादकमणं प्रतिपादयति । तत्र ये तावद्वितीयास्तान्मयपवादत्वाद्वाधिष्यते ये तृतीयास्तान्परत्वाद्ये चतुर्थास्तत्र केचित्पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्त इत्येवमिमं न वाधिष्यन्ते केचिन्मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्त इति । एतावन्तश्चैते स्युर्यदुत द्वितीयास्तृतीयाश्चतुर्था वा । न पञ्चमाः सन्ति न षष्ठाः ॥ यदप्युच्यतेऽवयवे चाप्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽनिवृत्तिरिति प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिरुच्यते तत्र कः प्रसङ्गो यदप्राण्योषधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिः स्यात् । यदप्युच्यते ण्मयटोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिर्मयदुत्सर्गादिति मा भूद्विप्रतिषेधः । पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्त इत्येवमणञ‡ वाधिष्यते मयटं न वाधिष्यते ॥

अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ॥ ४ । ३ । १३५ ॥

किमर्थं विकारावयवयोर्युगपदधिकारः ।

विकारावयवयोरुक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । तत्र§ तावदुक्तं भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः कृतनिर्देशौ हि ताविति । इहापि विकारावयवयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः कृतनिर्देशौ होतावर्थौ तस्येदम् [४. ३. १२०] इति ॥

बिल्वादिभ्योऽण् ॥ ४ । ३ । १३६ ॥

किमर्थं बिल्वादिषु गवीधुकाशब्दः पद्यते न कोपधादणित्येव सिद्धम्¶ ।

बिल्वादिषु गवीधुकाग्रहणं मयट्प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

बिल्वादिषु गवीधुकाग्रहणं क्रियते मयट्प्रतिषेधार्थम् । मयडतो मा भूदिति* ॥

अनुदात्तादेश्व ॥ ४ । ३ । १७० ॥

अनुदात्तादेरञो विधान आद्युदात्तान्डीष उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अनुदात्तादेरञो विधान आद्युदात्तान्डीष उपसंख्यानं कर्तव्यम् । कुवली कौवलम् । बदरी बादरम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । निघाते कृते ऽनुदात्तादेरित्येव सिद्धम् ॥ न सिध्यति । किं कारणम् ॥

पदस्य ह्यनुदात्तादित्वम् ॥ २ ॥

पदस्य हि निघातः सुबन्तं च पदं ङ्याध्वातिपदिकाच्च प्रत्ययो विधीयते† ॥

न वा समर्थस्यानुदात्तादित्वात् ॥ ३ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । समर्थस्यानुदात्तादित्वात् । समर्थमनुदात्तादित्वेन विशेषयिष्यामः ॥ नैवं शक्यम् । इह च प्रसज्येत । वाचो विकारः त्वचो विकार इति । एतद्धि समर्थमनुदात्तादि । इह च न स्यात् । सर्वेषां विकार इति‡ । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवमुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति यावत्येव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्येव पूर्वस्य निघात इति यदयं भिक्षादिषु§ गर्भिणीशब्दस्य पाठं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दस्य पाठ एतत्प्रयोजनमनुदात्तादिलक्षणो¶ ऽञ्मा भूदिति । यदि च पदस्य निघातो गर्भशब्दोऽयमाद्युदात्तस्तस्मादिनन्ताद्यः प्रत्ययः प्राप्नोति स तावत्स्यात्तस्मिन्नवस्थिते निघातस्तत्र कोऽनुदात्तादिलक्षणस्याञः प्रसङ्गः । पश्यति त्वाचार्यो यावत्येव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्येव पूर्वस्य निघात इति । अतो भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दं पठति ॥ पदग्रहणं किमर्थम् ।

पदग्रहणं परिमाणार्थम् ॥ ४ ॥

पदग्रहणं क्रियते परिमाणार्थम् । वाक्यस्य मा भूदनुदात्तं पदमेकवर्जम् [६.१.१५८] इति ॥

* ४. ३. १४३.

† ६. १. १५८; १. ४. १४; ४. १. २.

‡ ६. १. १६८; १९१.

§ ४. २. ३८.

¶ ४. २. ४४.

मयद्वैतयोर्भाषायामभक्षाच्छादनयोः ॥ ४ । ३ । १४३ ॥

किमर्थमेतयोरित्युच्यते ।

मयद्वैतयोर्वचनमपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

मयद्येतयोरित्युच्यते ऽपवादविषये ऽनिवृत्तिर्यथा स्यात् । बिल्वमयम् बैल्वम्* ॥

एतयोरित्यर्थनिर्देशः ॥ २ ॥

एतयोरित्यर्थनिर्देशो द्रष्टव्यः ॥ द्वेष्ट्यं विजानीयाद्योगयोर्वा प्रत्यययोर्वेति ।
तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्ट एतयोरित्यर्थनिर्देश इति ॥

अितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ ४ । ३ । १५५ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

विकारावयवयोर्विकारावयवयुक्तत्वान्मयद्वप्रतिषेधार्थं अितश्च तत्प्रत्यया-
दञ्जो विधानम् ॥ १ ॥

विकारो विकारेण युज्यते ऽवयवेनावयवः । विकारावयवयोर्विकारावयवयुक्त-
त्वान्मयद्व प्राप्नोति† । इष्यते चात्रेव स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति मयद्व-
प्रतिषेधार्थं अितश्च तत्प्रत्ययादञ्जो विधानम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥

न वा दृष्टो ह्यवयवे समुदायशब्दो विकारे च प्रकृतिशब्दस्तस्मा-
न्मयडभावः ॥ २ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । दृष्टो ह्यवयवे समुदायशब्दः । तद्यथा । पूर्वे
पञ्चालाः । उत्तरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शुक्लः नीलः कृष्ण
इति । विकारे च प्रकृतिशब्दः । विकारे च प्रकृतिशब्दो दृश्यते । तद्यथा । शाली-
न्मुङ्गे मुद्गैः । शालिविकारं मुद्गविकारेणेति । तस्मान्मयडभावः । तस्मान्मयडतो न-
भविष्यति ॥ नैतद्विवादमहेऽवयवे समुदायशब्दोऽस्ति नास्तीति विकारे वा प्रकृति-
शब्द इति । किं तर्हि । विकारावयवशब्दोऽपि त्वस्ति तत् उत्पत्तिः प्राप्नोति ।

विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति चेन्न तेनानभिधानात् ॥ ३ ॥

विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति चेत्तन्न । किं कारणम् । तेनानभिधानात् । न हि विकारावयवशब्दादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत् उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥ तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् ।

अभिधाने ह्यन्यतोऽपि मयट्प्रसङ्गः ॥ ४ ॥

अभिधाने हि सत्यन्यतोऽपि मयट् प्रसज्येत । वैत्वस्य* विकार इति ॥

तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्वचनम् ॥ ५ ॥

तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्वक्तव्यः ॥ यदि लुगुच्यते कथं गौमयं भस्म द्रौवयं मानम् कापित्यो रस इति† । अन्यत्र गोमयाद्भुवयात्फलाच्च लुग्वक्तव्यः ॥ इह तर्हि औष्ट्रकी‡ अवन्तद्वितीकारो§ न प्राप्नोति । इष्टमेवैतत्संगृहीतम् । औष्ट्रिकेत्येव भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति वुञ्श्चाञ्कृतप्रसङ्ग इति ॥ इह तर्हि पालाशी॥समिदित्यनुपसर्जनलक्षण ईकारो** न प्राप्नोति । मा भूदेवमज्योऽनुपसर्जनमिति । अवन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीति†† । अणन्तादितीकारः प्रसज्येत ॥ तस्मादस्तु न तेनानभिधानादित्येव ॥ इह तर्हि कापोतो रस इति प्राणिशब्दो‡‡ नोपपद्यते । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथ योऽसावाद्यः कपोतः सलोमकः सपक्षो न च संप्रति प्राणिति कथं तत्र प्राणिशब्दो वर्तत इति । अथ मतमेतत्प्रकृत्यन्वया विकारा भवन्तीतीहापि न दोषो भवति ॥

क्रीतवत्परिमाणात् ॥ ४ । ३ । १५६ ॥

कथमिदं विज्ञायते । क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयोरिति । आहोस्वित्परिमाणात्क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति विकारावयवयोरिति । किं चातः । यदि विज्ञायते क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयोरिति प्रत्ययमात्रं प्राप्नोति । अथ विज्ञायते परिमाणात्क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति विकारावयवयोरिति प्रकृतिमात्रात्प्राप्नुवन्ति । तस्मात्

* ४. ३. १३६. † ४. ३. १४५; १६२; १६३; १४०. ‡ ४. ३. १५७. § ४. १. १५.

॥ ४. ३. १४१. ** ४. १. १४; १५. †† ४. १. १४*. ‡‡ ४. ३. १५४.

क्रीतवत्परिमाणादङ्गं च ॥ १ ॥

‘अङ्गं च क्रीतवदिति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रीत-
वदिति वतिनिर्देशोऽयम् । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन क्रीते प्रत्यया
विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन परिमाणाद्विकारावयवयोर्भवन्ति ततोऽमी
क्रीतवत्कृताः स्युः । अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यान्नामी क्रीत-
वत्कृताः स्युः ॥

अणो वृद्धान्मयट् ॥ २ ॥

अणो वृद्धान्मयडित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन* । अणोऽवकाशः । तित्तिडीक तैत्ति-
डीकम् । मयटोऽवकाशः । काष्ठमयम् । इहोभयं प्राप्नोति । शाकमयम् ॥

ओरओऽनुदात्तादेरञश्च ॥ ३ ॥

ओरओऽनुदात्तादेरञश्च† मयडुवति विप्रतिषेधेन । ओरओऽवकाशः । अरडु
भारडवम् । मयटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । दारुमयम् ॥ अनुदात्तादेरञ्भ-
वतीत्यस्यावकाशः । कौवलम् । जरदृक्ष जारदृक्षम् । मयटः स एव । इहोभयं
प्राप्नोति । आन्नमयम् ॥

मयटः प्राण्यञ्विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

मयटः प्राण्यञ्भवति‡ विप्रतिषेधेन । प्राण्यओऽवकाशः । गृध्र गार्ध्रम् । मयटः
स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चाषम् भासम् । प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन ॥

न वानवकाशत्वादपवादो मयट् ॥ ५ ॥

न वैष युक्तो विप्रतिषेधो योऽयमञ्चो मयटश्च । किं कारणम् । अनवकाशत्वा-
दपवादो मयट् । अनवकाशो मयट् सावकाशमञ्चं बाधियते । स कथमनवकाशः ।
यश्चनुवर्तन्ते शैषिकाः§ । अथ निवृत्ताः शैषिका वृद्धमाद्युदात्तं मयटोऽवकाशः ॥

प्राण्यञश्च ॥ ६ ॥

अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधो योऽयं मयटः प्राण्यञश्च । किं कारणम् । अन-
वकाशत्वादपवादो मयडित्येव । अनवकाशो मयट् । स यथैवैरञ्चमनुदात्तादेरञ्चं
च बाधत एवं प्राण्यञमपि बाधेत ॥

तस्मान्मयद्विधाने प्राणिप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

तस्मान्मयद्विधाने प्राणिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्त इत्येवमयं मयडोरञ्चमनुदात्तादेरञ्चं च वाधिष्यते प्राण्यञ्चं न वाधिष्यते ॥ यद्येतदस्ति मध्येऽपवादाः पुरस्तादपवादा इति मानुवृतञ्शेषिकाः । पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्त इत्येवमयमणञ्चं वाधिष्यते मयटं न वाधिष्यते ॥

अनुदात्तादेरञ्चः प्राण्यञ्चिप्रतिषेधेन ॥ ८ ॥

अनुदात्तादेरञ्चः प्राण्यञ्चवति विप्रतिषेधेन* । अनुदात्तादेरञ्चवतीत्यस्यावकाशः । जरदृक्ष जरदृक्षम् । प्राण्यञ्चः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । कपोत कापोतम् । प्राण्यञ्चवति विप्रतिषेधेन ॥ कः पुनरत्र विशेषस्तेन वा सत्यनेन वा । सापवादकः स विधिरयं पुनर्निरपवादकः । यदि तेन स्यादिह न स्यात् । भ्राविधो विकारः शौवाविधम् ॥

फले लुक् ॥ ४ । ३ । १६३ ॥

फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वात् ॥ १ ॥

फले लुग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । प्रकृत्यन्तरत्वात् । प्रकृत्यन्तरमामलकशब्दः फले वर्तते ॥ एकान्तदर्शनात्प्राप्नोति ।

एकान्तदर्शनात्प्रसङ्ग इति चेदृक्षे लुग्वचनम् ॥ २ ॥

एकान्तदर्शनात्प्रसङ्ग इति चेदृक्षे लुग्वक्तव्यः । वृक्षोऽपि हि फलैकान्तः ॥

लुप् ॥ ४ । ३ । १६६ ॥

लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । ब्रीहयः यवाः माषाः मुद्गाः तिलाः ॥

पुष्पमूलेषु च बहुलम् ॥ २ ॥

पुष्पमूलेषु च बहुलं लुब्धव्यः । मलिका करवीरम् विसम् मृणालम् । न च भवति । पाटलानि* मूलानि ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

* ४. ३. १३६.

प्राग्वहतेष्टक ॥ ४ । ४ । १ ॥

उक्तप्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

उक्तप्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । माशब्दिकः नैत्यश-
ब्दिकः कार्यशब्दिकः ॥

आहौ प्रभूतादिभ्यः ॥ २ ॥

आहौ प्रभूतादिभ्यश्चवक्तव्यः । प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः ॥

पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः ॥ ३ ॥

पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यश्चवक्तव्यः । सौस्नातिकः सौखरात्रिकः सौखशायिकः ॥

गच्छतौ परदारादिभ्यः ॥ ४ ॥

गच्छतौ परदारादिभ्यश्चवक्तव्यः । पारदारिकः गौरुतल्पिकः ॥

आकर्षात्षष्ठ ॥ ४ । ४ । ९ ॥

इह केषांचित्सांहितिकं षत्वं केषांचित्पिदर्थम्* । तत्र न ज्ञायते केषां सांहितिकं
षत्वं केषां पिदर्थमिति । तत्र किं न्याय्यम् । परिगणनं कर्तव्यम् ।

आकर्षात्पर्यादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।

आवसथात्किसरादेः षितः षडेते षगधिकारे† ॥

विभाषा विवधात् ॥ ४ । ४ । १७ ॥

विवधाच्चेति वक्तव्यम् । वैवधिकः ॥

* ४. १. ४१.

† ४. ४. ९.; १०; १६; ३१; ७४; ५३.

त्रैर्मन्त्रित्यम् ॥ ४ । ४ । २० ॥

नित्यग्रहणं किमर्थम् । विभाषा मा भूत् । नेतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं* निवृत्तम् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् ।

त्रैर्मन्त्रित्यवचनं विषयार्थम् ॥ १ ॥

नित्यं व्यन्तं मन्त्रिषयमेव यथा स्यात्केवलस्य प्रयोगो मा भूत् ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्र यथाधिकारं तद्विषयप्रसङ्गः ॥ २ ॥

तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति । निर्वृत्तः इति वर्तते तेन निर्वृत्त एव व्यन्तं मन्त्रिषयं स्याद्येन्य उपचारास्तत्र न स्यात् । कृत्रिमं महत्सुविहितमिति ॥ एवं तर्हि भाव इति प्रकृत्येवमव्यक्तव्यः कुट्टिमा भूमिः सेकिमोऽसिरित्येवमर्थम् । ततो व्यक्तव्यं त्रेः । त्रेश्वमव्यवति । ततो नित्यम् । नित्यं व्यन्तादिमविति । किमर्थमिदम् । नित्यं व्यन्तमिममन्त्रिषय एव यथा स्यात्केवलस्य प्रयोगो मा भूदिति ॥

चूर्णादिनिः ॥ ४ । ४ । २३ ॥

अयं योगः शक्योऽव्यक्तुम् । कथं चूर्णा चूर्णिनौ चूर्णिन इति । इतिनैतन्मत्वर्थ्यायेन निवृत्तम् ॥

लवणालुक् ॥ ४ । ४ । २४ ॥

लवणालुग्वचनानर्थक्यं रसवाचित्वात् ॥ १ ॥

लवणालुग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । रसवाचित्वात् । रसवाच्येष लवणशब्दो नैव संसृष्टनिमित्तः ॥ आतश्च रसवाची

असंसृष्टे च दर्शनात् ॥ २ ॥

असंसृष्टेऽपि हि लवणशब्दो वर्तते । तद्यथा । लवणं क्षीरम् । लवणं पानीयमिति ॥

संसृष्टे चादर्शनात् ॥ ३ ॥

संसृष्टेऽपि च यदा नोपलभ्यते तदाह अलवणः सूपः अलवणं शाकमिति ॥

प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ४ । ४ । ३० ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । यदसावल्पं दत्त्वा बहु गृह्णाति तद्गर्ह्यम् । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ।

प्रयच्छति गर्ह्याय ॥ १ ॥

इति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति गर्ह्यार्थं गर्ह्यम् ॥

मेस्याच्छेदलोपो वा ॥ २ ॥

मेस्याच्छब्दलोपो वा द्रष्टव्यः । द्विगुणं मे स्यादिति प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ॥

वृद्धेर्वृधुषिभावः ॥ ३ ॥

वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः । वार्धुषिकः ॥

धर्मं चरति ॥ ४ । ४ । ४१ ॥

अधर्माच्च ॥ १ ॥

अधर्माच्चेति वक्तव्यम् । आधार्मिकः ॥

ऋतोऽञ् ॥ ४ । ४ । ४२ ॥

नूनराभ्यामञ्चनम् ॥ १ ॥

नूनराभ्यामञ्चेति वक्तव्यम् । नुर्धर्म्या नारी । नरस्यापि नारी

विशसितुरिड्लोपश्च ॥ २ ॥

विशसितुरिड्लोपश्चाच्च वक्तव्यः । विशसितुर्धर्म्यं वैशत्रम् ॥

विभाजयितुर्णिलोपश्च ॥ ३ ॥

विभाजयितुर्णिलोपश्चाच्च वक्तव्यः । विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् ॥

शिल्पम् ॥ ४ । ४ । ५५ ॥

किं यस्य मृदङ्गः शिल्पं स मार्दङ्गिकः । किं चातः । कुम्भकारे प्राप्नोति । एवं तर्ह्युत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः । शिल्पमिव शिल्पम् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । पैठरिकः ॥

शक्तियष्टचोरीकक् ॥ ४ । ४ । ५९ ॥

किमर्थमीकगुच्यते न कवेवोच्येत । का रूपसिद्धिः शाक्तीकः याष्टीक इति । शक्तियष्टचोरीकारो* ऽन्ते कश्चिद्वचः प्रत्ययः । न सिध्यति । विभाषा चैव हि शक्तियष्टचोरीकारोऽपि च केऽङ्गः [७. ४. १३] इति ह्रस्वत्वं* प्रसज्येत ॥ एवं तर्हि इकगुच्यते । का रूपसिद्धिः शाक्तीकः याष्टीक इति । सवर्णदीर्घत्वेन† सिद्धम् । न सिध्यति । यस्येति लोपः‡ प्राप्नोति । इकारोच्चारणसामर्थ्याच्च भविष्यति । यदि तर्हि प्राप्नुवन्निबधिरुच्चारणसामर्थ्याद्वाध्यते सवर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्वाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ वाध्यते । यस्येति लोपं च प्रतीकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घस्य तु निमित्तमेव ॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ४ । ४ । ६० ॥

किं यस्यास्ति मतिः स आस्तिकः । किं चातः । चैरेऽपि प्राप्नोति । एवं तर्हि-
तिलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । अस्तीत्यस्य मतिरास्तिकः । नास्तीत्यस्य मतिर्नास्तिकः ।
दिष्टमित्यस्य मतिर्दिष्टिकः ॥

छत्वादिभ्यो णः ॥ ४ । ४ । ६२ ॥

किं यस्य छन्नधारणं शीलं स छान्नः । किं चातः । राजपुरुषे प्राप्नोति । एवं

तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । छत्तमिव च्छत्तम् । गुरुच्छत्तम् । गुरुणा शिष्यश्छ-
त्तवच्छाद्यः शिष्येण च गुरुश्छत्तवत्परिपाल्यः ॥

हितं भक्षाः ॥ ४ । ४ । ६५ ॥

हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः ॥ १ ॥

हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः ॥

इतरथा ह्यनिर्देशः ॥ २ ॥

इतरथा हि निर्देशो न भवति । हितशब्देन च योगे चतुर्थी विधीयते* सा प्राप्नो-
ति ॥ स तर्हि चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । एवं वक्ष्यामि† । हितं
भक्षास्तदस्मै । ततो दीयते नियुक्तम् । तदस्मा इति ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ४ । ४ । ७६ ॥

वहत्यभिधाने रथशकटहलसीरेभ्यः प्रत्ययविधानानर्थक्यं विहि-
तत्वात् ॥ १ ॥

वहत्यभिधाने रथशकटहलसीरेभ्यः‡ प्रत्ययविधानमनर्थकम् । किं कारणम् ।
विहितत्वात् । विहितोऽत्र प्रत्ययस्तस्येदम् [४.३.१२०] इति§ ॥ शब्दभेदादवि-
धानम् । शब्दभेदादविधिः स भवति । अन्यो हि शब्दो रथं वहत्यन्यो हि रथस्य
बोहेति ॥

शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थश्रयत्वात्प्रत्ययविधानस्यार्थसामान्या-
त्सिद्धम् ॥ २ ॥

शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थश्रयः प्रत्ययविधिः । स एवार्थो रथं वहति स
एव रथस्य बोहेति । तन्नार्थसामान्यात्सिद्धम् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । यो द्वौ रथौ
वहति स द्विरथः । यो द्वयो रथयोर्वोढा स द्विरथः । तेन¶ सति लुग्भवति** ।
अनेन सति कस्माच्च भवति । प्राग्दीध्यत इत्युच्यते ॥

* २. ३. ७३.

† ४. ४. ६६.

‡ ४. ४. ७६; ८०; ८१.

§ ४. ३. १२१; १२४.

¶ ४. ३. १२१.

** ४. १. ८८.

संज्ञायां जन्याः ॥ ४ । ४ । ८२ ॥

किं निपात्यते । जनन्या जनीभावो निपात्यते यच्च प्रत्ययः ।

जन्या इति निपातनानर्थक्यं पञ्चमीनिर्देशात् ॥ १ ॥

जन्या इति निपातनमनर्थकम् । किं कारणम् । पञ्चमीनिर्देशात् । जनीशब्दा-
देवा पञ्चमी ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं सर्वकालः प्रत्ययविधिर्यथा विज्ञायेत । जनीं
वहन्ति जन्याः । जनीं वोढारो जन्याः । जनीमवाधुर्जन्या इति ॥

विध्यत्यधनुषा ॥ ४ । ४ । ८३ ॥

विध्यत्यकरणेन ॥ १ ॥

विध्यत्यकरणेनेति वक्तव्यम् ॥

इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः ॥ २ ॥

अधनुषेति लुच्यमाने अतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्रसज्येत । शर्कराभिर्विध्यति ।
कण्टकैर्विध्यतीति ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति शर्कराभि-
र्विध्यति कण्टकैर्विध्यतीति । अनभिधानात् ॥

गृहपतिना संयुक्ते व्यः ॥ ४ । ४ । ९० ॥

गृहपतिना संयुक्त इत्युच्यते तत्र दक्षिणाग्रावपि प्राप्नोति । दक्षिणाग्निरपि
गृहपतिना संयुज्यते ॥ एवं तर्हि गृहपतिना संयुक्त इत्युच्यते सर्वत्र गृहपतिना संयु-
क्तस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो यो गृहपतिना संयुक्त इति । कश्च साधीयः ।
यस्मिन्पत्नीसंयाजाः क्रियन्ते ॥ अथवा गृहपतिर्नाम मन्त्रः स यस्मिन्नुच्यते ॥
अथवा संज्ञायामिति* वर्तते ॥

मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ ४ । ४ । १२८ ॥

मासतन्वोरनन्तरार्थे वा ॥ १ ॥

मासतन्वोरनन्तरार्थे वेति वक्तव्यम् । मध्वस्मिन्नस्ति मध्वनन्तरमिति वा मध्व्यः
माधवः ॥

लुगकारेकाररेफाश्च ॥ २ ॥

लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । लुक् । मधुः तपः नभः । अकारः ।
इपः ऊर्जः । इकारः । शुचिः । रेफश्च । शुक्रः ॥

वसोः समूहे च ॥ ४ । ४ । १४०

अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानं कर्तव्यम् । ओ आद्येति चतुरक्षरम् । अस्तु
श्रौषडिति चतुरक्षरम् । ये यजामह इति पञ्चाक्षरम् । यजेति व्यक्षरम् । व्यक्षरो
वषट्कारः । एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः ॥

छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानम् ॥ २ ॥

छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । हस्तौ षृणस्व बहुभिर्वसव्यैः ॥

अग्निरीशे वसव्यस्य ॥ ३ ॥

अग्निरीशे वसव्यस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न
कर्तव्यम् ।

स्वार्थविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

स्वार्थविज्ञानात्सिद्धमेतत् । वसव एव वसव्याः पान्तु ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिधिरक्षिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थे
पादे प्रथममाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

प्राक्कीताच्छः ॥ ५ । १ । १ ॥

प्राग्वचनं किमर्थम् ।

प्राग्वचन उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । तत्र* तावदुक्तं प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थमधिकारात्सिद्धमिति चेदप-
वादविषयेऽप्रसङ्ग इति । इहापि प्राग्वचनं क्रियते सकृद्विधानार्थम् । सकृद्विहितः
प्रत्ययो विहितो यथा स्यात् । योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति ॥ नैतदस्ति प्रयो-
जनम् । अधिकारादप्येतत्सिद्धम् । अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति† योगे योग
उपतिष्ठते ॥ अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये छप्रसङ्गः । अधिकारात्सिद्ध-
मिति चेदपवादविषये छः प्राप्नोति । उगवादिभ्यो यत् [५. १. २] छञ्चेति च्छोऽपि प्रा-
प्नोति । तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम् ॥ अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने कथमिदं विज्ञायते ।
प्राक्कीताद्याः प्रकृतय आहोस्वित्प्राक्कीताद्ये ऽर्था इति । किं चातः । यदि विज्ञायते
प्राक्कीताद्याः प्रकृतय इति स एव दोषोऽपवादविषयेऽपि छप्रसङ्ग इति । अथ विज्ञायते
प्राक्कीताद्ये ऽर्था इति न दोषो भवति । समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यच्छं
वाधिष्यते‡ । यथा न दोषस्तथास्तु । प्राक्कीताद्ये ऽर्था इति विज्ञायते । कुत एतत् ।
तथा ह्ययं प्राधान्येनार्थं प्रतिनिर्दिशति । इतरथा हि बह्वस्तत्र प्रकृतयः पद्यन्ते ततो
यां कांचिदेव प्रकृतिमवधित्वेनोपाददीत§ ॥ अथवा पुनरस्तु प्राक्कीताद्याः प्रकृतय इति ।
ननु चोक्तमपवादविषयेऽपि छप्रसङ्ग इति । न वा कचिद्वावचनात् । न वैष दोषः ।
किं कारणम् । कचिद्वावचनात् । यदयं कचिद्वावचनं करोति विभाषा हविरूपपादिभ्यः
[५. १. ४] इति तज्ज्ञापयति नापवादविषये छो भवतीति ॥ यद्येवं नार्थः प्राग्वचनेन ।
अधिकारात्सिद्धम् । ननु चोक्तमधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये छप्रसङ्ग इति ।
परिहतमेतन्न वा कचिद्वावचनादिति ॥ अथ किमर्थमियानवधिर्गृह्यते न प्राक्ञञ् ॥
इत्येवोच्येत । एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽर्थेष्वयं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।
समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यच्छं वाधते ॥

* ४. १. ८२*.

† १. १. ११*.

‡ ५. १. ६; ५.

§ ५. १. १७.

॥ ५. १. १८.

उगवादिभ्यो यत् ॥ ५ । १ । २ ॥

यङ्ग्यावजः पूर्वविप्रतिषेधं सनङ्गूपानहौ प्रयोजनम् ॥ १ ॥

यङ्ग्यौ भवतोऽजः पूर्वविप्रतिषेधेन* । किं प्रयोजनम् । सनङ्गूपानहौ प्रयोजनम् । यतोऽवकाशः । शङ्गव्यं दारु । पिचव्यः कार्पासः । अओऽवकाशः । वार्धम् वार-
त्रम् । सनङ्गुर्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । सनङ्गव्यं चर्म ॥ अयस्यावकाशः । औपानह्यं दारु । अजः स एव । उपानन्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । औपानह्यं चर्म ॥

ढञ्च ॥ २ ॥

ढञ्च† भवत्यजः पूर्वविप्रतिषेधेन । ढओऽवकाशः । छादिषेयं तृणम् । अजः स एव । छदिर्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । छादिषेयं चर्म । ढडभवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यत् ॥ ३ ॥

हविरपूपादिभ्यो विभाषाया‡ यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । हविरपूपादिभ्यो विभा-
षाया अवकाशः । आमिक्ष्यम् आमिक्षीयम् । पुरोडाश्यम् पुरोडाशीयम् । यतः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चरव्यास्तण्डुलाः । यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

अन्नविकारेभ्यश्च ॥ ४ ॥

अन्नविकारेभ्यश्च§ विभाषाया यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अन्नविकारेभ्यश्च विभा-
षाया अवकाशः । सूर्याः सुरीयाः । यतः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । सक्तव्या धाना इति । यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः¶ । विप्र-
तिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति ॥

अयं नाभिशब्दो गवादिषु पद्यते । तत्रैवोच्यते नाभि नभं चेति । तत्र चोद्यते ।

नाभेर्नभभावे प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभावात् ॥ ५ ॥

नाभेर्नभभावे प्रत्ययस्यानुपपत्तिः । किं कारणम् । प्रकृत्यभावात् । विकृतेः प्रकृ-

तावभिधेयायां प्रत्ययेन भवितव्य* न च नाभिसंज्ञिकाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति ।
यदेव, हि तन्मण्डलचक्राणां मण्डलचक्रं तन्नभ्यमित्युच्यते ॥

सिद्धं तु शाखादिषु वचनाद्भस्वत्वं च ॥ ६ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । शाखादिषु† नाभिशब्दः पठितव्यो ह्रस्वत्वं च वक्तव्यम् ।
नाभिरिव नभ्यमिति । कः पुनरिहोपमार्थः । यत्तदक्षधारणं परिवर्तनं वा ॥ अपर
आह । यत्तदञ्जनोपाञ्जनमिति ॥ न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं नाभि नभं चेति ।
वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । यान्येतान्यरवन्ति चक्राणि तदर्थम् । तत्र नाभि-
संज्ञिकाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति । यानि चाप्यनरवन्ति चक्राणि तदर्थमपीदं वक्त-
व्यम् । दृश्यते हि समुदायादवयवस्य पृथक्त्वम् । तद्यथा । वार्क्षी शाखेति ।
गुणान्तरयोगाच्च विकारशब्दो दृश्यते । तद्यथा । वैभीतको यूपः । खादिरं चषा-
लमिति । तत्रावयवात्समुदाये वृत्तिर्भविष्यति ॥

अथ यो नभ्यार्थो वृक्षः कथं तत्र भवितव्यम् । नभ्यो वृक्षः । नभ्या शिशपेति ।

नभ्यात्तु लुग्वचनम् ॥ ७ ॥

नभ्यात्तु लुग्वक्तव्यः ॥ स तर्हि लुग्वक्तव्यः । न वक्तव्यः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं
भविष्यति । नभ्यार्थो नभ्य इति ॥

कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ५ । १ । ३ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथमशीतिशतं कम्बल्यमिति । निपातनादेतत्सि-
द्धम् । किं निपातनम् । अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि [४. १. २२]
इति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं संज्ञायामिति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । कम्बलीया ऊर्णाः ।
एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । परिमाणपर्युदासेन पर्युदासे प्राप्ते तत्र कम्बल्यग्रहणं क्रियते
परिमाणार्थं परिमाणं च संज्ञैव ॥

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ५ । १ । ४ ॥

किमियं प्राप्ते विभाषाहोस्विदप्राप्ते । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते । उवर्णान्तादि-
ति‡ वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाप्राप्ते ।

हविरपूपादिभ्योऽप्राप्ते ॥ १ ॥

हविरपूपादिभ्योऽप्राप्ते विभाषा प्राप्ते नित्यो विधिः । चरव्यास्तण्डुलाः ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ ५ । १ । ६ ॥

यत्प्रकरणे रथाच्च ॥ १ ॥

यत्प्रकरणे रथाच्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । रथाय हिता रथ्या ॥

खल्यवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ ५ । १ । ७ ॥

वृषशब्दोऽयमकारान्तो गृह्यते । वृषन्शब्दोऽपि नकारान्तोऽस्ति तस्योपसंख्यानं कर्तव्यं वृषशब्दश्चादेशो वक्तव्यो वृष्णे हितमिति विगृह्य वृष्यमित्येव यथा स्यात् । तथा ब्रह्मन्शब्दो नकारान्तो गृह्यते ब्राह्मणशब्दश्चाकारान्तोऽस्ति तस्योपसंख्यानं कर्तव्यं ब्रह्मन्शब्दश्चादेशो वक्तव्यो ब्राह्मणेभ्यो हितमिति विगृह्य ब्रह्मण्यमित्येव यथा स्यात् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । समानार्थवितौ वृषशब्दो वृषन्शब्दश्च ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणशब्दश्च । आतश्च समानार्थविवं ह्याह कुतो नु चरसि ब्रह्मन् कुतो नु चरसि ब्राह्मणेति । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहोऽपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविरविकन्यायेन । तद्यथा । अत्रेर्मासमिति विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति । एवमिहापि वृषाय हितमिति विगृह्य वृष्यमिति भविष्यति वृष्णे हितमिति विगृह्य वाक्यमेव । तथा ब्रह्मणे हितमिति विगृह्य ब्रह्मण्यमिति भविष्यति ब्राह्मणेभ्यो हितमिति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति । त्रैशब्दं चेह साध्यं तच्चैवं सति सिद्धं भवति ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्त्वः ॥ ५ । १ । ९ ॥

भोगोत्तरपदात्त्वविधानेऽनिर्देशः पूर्वपदार्थहितत्वात् ॥ १ ॥

भोगोत्तरपदात्त्वविधानेऽनिर्देशः । अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । किं कारणम् । पूर्वपदार्थहितत्वात् । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः पूर्वपदार्थप्रधाने च प्रत्यय इष्यते । पितृभोगाय हिते प्राप्नोति पित्रे चैव हित इष्यते ॥ एवं तर्हि भोगीनर्प्रत्ययो विधास्यते ।

भोगीनरिति चेद्वावचनम् ॥ २ ॥

भोगीनरिति यदि प्रत्ययो विधीयते वावचनं कर्तव्यं मात्रीयः पित्रीय इत्यपि यथा स्यादिति ॥

राजाचार्याभ्यां नित्यम् ॥ ३ ॥

राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम् । राजभोगीनः । आचार्यादणत्वं च । आचार्यभोगीनः ॥ किं भोगीनप्रत्ययो विधीयत इत्यतो राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम् । नेत्याह । सर्वथा राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम् ॥

इह च ग्रामणिभोगीनः सेनानिभोगीन इत्युत्तरपद इति ह्रस्वत्व* न प्राप्नोति । इह च अब्भोगीन इत्यपो भि [७.४.४८] इति तत्त्वं प्राप्नोति । सूत्रं च भिद्यते ॥

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं भोगोत्तरपदात्त्वविधानेऽनिर्देशः पूर्वपदार्थहितत्वादिति । नैष दोषः । अयं भोगशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः । तद्यथा । भोगवानयं देश इत्युच्यते यस्मिन्नावः सस्यानि च वर्तन्ते । अस्ति क्रियापदार्थकः । तद्यथा । भोगवानयं ब्राह्मण इत्युच्यते यः सम्यक्ज्ञानादीः क्रिया अनुभवति । तद्यः क्रियापदार्थकस्तस्येदं ग्रहणम् । यश्च पितृस्थाभ्यः क्रियाभ्यो हितः संबन्धादसौ पित्रेऽपि हितो भवति ॥ यदि संबन्धादस्तु द्रव्यपदार्थकस्यापि ग्रहणम् । योऽपि हि पितृद्रव्याय हितः संबन्धादसौ पित्रे हितो भवति ॥ अथवा भोगशब्दः शरीरवाच्यपि वृश्यते । तद्यथा । अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुम् । अहिरिव शरीरैरिति गम्यते । एवं पितृशरीराय हितः पितृभोगीण इति ॥

खविधाने पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ ४ ॥

खविधाने पञ्चजनादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पञ्चजनाय हितः पञ्चजनीनः ॥ समानाधिकरण इति वक्तव्यम् । यो हि पञ्चानां जनाय हितः पञ्चजनीयः स भवति ॥

सर्वजनादृञ्च ॥ ५ ॥

सर्वजनादृञ्च वक्तव्यः खश्च । सर्वजनाय हितः सार्वजनिकः सर्वजनीनः ॥ समानाधिकरण इति च वक्तव्यम् । यो हि सर्वेषां जनाय हितः सर्वजनीयः स भवति ॥

महाजनान्नित्यम् ॥ ६ ॥

महाजनान्नित्यं तन्वक्तव्यः । महाजनाय हितो माहाजनिकः ॥ तत्पुरुष इति

वक्तव्यं बहुव्रीहौ मा भूदिति । महाञ्जनोऽस्य महाजनः महाजनाय हितो महा-
जनीयः ॥

यदि तर्ह्येतिप्रसङ्गाः सन्तीत्युपाधिः क्रियत आद्यन्यासेऽप्युपाधिः कर्तव्यः । आ-
त्मन्विश्वजन समानाधिकरण इति वक्तव्यम् । यो हि विश्वेषां जनाय हितो विश्व-
जनीयः स भवति । अथ मतमेतदनभिधानादाद्यन्यासे न भविष्यतीतीहापि नार्थ
उपाधिग्रहणेन । इहाप्यनभिधानान्न भविष्यति ॥

सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ॥ ५ । १ । १० ॥

सर्वाण्यस्य वाचनम् ॥ १ ॥

सर्वाण्यस्य वेति वक्तव्यम् । सार्वः सर्वीयः ॥

पुरुषाद्वधे ॥ २ ॥

पुरुषाद्वध इति वक्तव्यम् । पौरुषेयो वधः ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते पुरुषाद्वध इति । पुरुषाद्वधविकारसमूहेनकृतोऽपि वक्त-
व्यम् । पौरुषेयो वधः । पौरुषेयो विकारः । पौरुषेयः समूहः । तेन कृतं पौरुषेयम् ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ ५ । १ । १२ ॥

तदर्थमिति कृत्यनामभ्यष्टञ् ॥ १ ॥

तदर्थमिति कृत्यनामभ्यष्टञ्चक्तव्यः । इन्द्रमहार्थमैन्द्रमहिकम् गाङ्गामहिकम् का-
शेरुयज्ञिकम् ॥

न वा प्रयोजनेन कृतत्वात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । प्रयोजनेन कृतत्वात् । यद्दीन्द्रमहार्थमिन्द्रम-
हस्तस्य प्रयोजनं भवति तत्र प्रयोजनम् [५.१.१०९] इत्येव सिद्धम् ॥

छादिरूपधिवलेढञ् ॥ ५ । १ । १३ ॥

उपध्वर्थमिति प्रत्ययानुपपत्तिरुपध्वभावात् ॥ १ ॥

उपध्वर्थमिति प्रत्ययस्येहानुपपत्तिः । किं कारणम् । उपध्वभावात् । विकृतेः

प्रकृतावभिधेयायां प्रत्ययेन भवितव्यं न चोपधिसंज्ञिकाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति ।
यद्धि तद्वथाङ्गं तदौपधेयमित्युच्यते ॥

सिद्धं तु कृदन्तस्य स्वार्थेऽञ्चवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । कृदन्तस्य स्वार्थेऽञ्चवक्तव्यः । उपधीयत उपधेयम्
उपधेयमेवौपधेयम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चो-
क्तमुपधेयमिति प्रत्ययानुपपत्तिरुपध्यभावादिति । नैतदस्ति । अयमुपधिशब्दो
ऽस्त्येव कर्मसाधनः । उपधीयत उपधिरिति । अस्ति भावसाधनः । उपधानमुप-
धिरिति । तद्यो भावसाधनस्तस्येदं ग्रहणम् ॥ एवमपि न सिध्यति । किं कार-
णम् । विकृतेः प्रकृताविति* वर्तते । प्रकृतिविकृतिग्रहणं निर्वर्तिष्यते । तच्चावश्यं
निवर्त्यमिहार्थमुत्तरार्थं च । इहार्थं तावत् । बालेयास्तण्डुलाः । उत्तरार्थम् । ऋष-
भोपानहोर्ज्यः [५.१.१४] आर्षभ्यो वत्स इति ॥ अथ तदर्थमित्यनुवर्तत उताहो
न । किं चार्थोऽनुवृत्त्या । वाढमर्थस्तदस्य तदस्मिन्स्यादिति [५.१.१६] तदर्थे
यथा स्यादिह मा भूत् प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति प्राकारो नगरस्य स्यादिति ।
यदि तदर्थमित्यनुवर्तत ऋषभोपानहोर्ज्यः ऋषभार्थो घासः उपानदर्थस्तिलकल्क इत्य-
त्रापि प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्यनुवर्तते प्रकृतिविकृतिग्रहणम् । ननु चोक्तं बल्यृषभयोर्न
सिध्यतीति । कं पुनर्भवान्विकारं मत्वाह बल्यृषभयोर्न सिध्यतीति । यदि तावद्यः
प्रकृत्युपमर्देन भवति स विकारो वैभीतको यूषः खादिरं चषालमिति न सिध्यति ।
अथ मतमेतत्तदेव गुणान्तरयुक्तं विकार इति बल्यृषभयोरपि सिद्धं भवति । गुणा-
न्तरयुक्ता हि तण्डुला बालेया गुणान्तरयुक्तश्च वत्स आर्षभ्यः । औपधेयं तु न
सिध्यति । वचनात्स्वार्थिको भविष्यति ॥

तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ॥ ५ । १ । १६ ॥

स्याद्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्येति ।
अथ क्रियमाणेऽपि स्याद्ग्रहणं इह कस्मान्न भवति । प्रासादो देवदत्तस्य स्यात्
प्राकारो नगरस्य स्यादिति । शक्यार्थे लिङिति वक्तव्यम् । नैवं शक्यम् । इहा-
नीमेव लुक्तं न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति ॥ एवं तर्हि-
तिकरणः क्रियते । ततश्चेद्विवक्षा भवति । विवक्षा च द्वयी । अस्त्येव प्रायोक्ती वि-

वक्षास्ति लौकिकी । प्रायोक्ती विवक्षा । प्रयोक्ता हि मृद्या स्निग्धया श्लक्ष्णया जिह्वा मृदून्स्निग्धाञ्श्लक्ष्णाञ्शब्दान्प्रयुङ्क्ते । लौकिकी विवक्षा यत्र प्रायस्य संप्रत्ययः । प्राय इति लोको व्यपदिश्यते । न च प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारो नगरस्य स्यादित्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात् ॥ यद्येवं नार्थः स्याद्गृहणेन । न हि प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्येत्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात् ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणादृक् ॥ ५ । १ । १९ ॥

किमर्थं संख्यायाः पृथग्यहणं क्रियते न संख्यापि परिमाणमेव तत्र परिमाणपर्युदासेन पर्युदासो भविष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्संख्यायाः पृथग्यहणं करोति तज्ज्ञापयन्त्याचार्योऽन्या संख्यान्यत्परिमाणमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि [४.१.२२] इति द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशता त्रिशता परिमाणपर्युदासेन पर्युदासो न भवतीति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु [५.१.५७-५८] इति विशेषणं न प्रकल्पते परिमाणं या संख्येति । इह च क्रीतवत्परिमाणात् [४.३.१५६] इति संख्याविहितस्य प्रत्ययस्यातिदेशो न प्रकल्पते । शतस्य विकारः शत्यः शतिकः । साहस्र इति* ॥

यत्तावदुच्यत एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्या संख्यान्यत्परिमाणमिति नैतज्ज्ञापकसाध्यमन्या संख्यान्यत्परिमाणमिति । न्यायसिद्धमेवैतत् । भेदमात्रं संख्याह । यच्चेपीकान्तं यच्चापरिमाणं सर्वस्य संख्या भेदमात्रं ब्रवीति । परिमाणं तु सर्वतः । सर्वतो मानमिति चातः परिमाणमिति । प्रस्थस्य च समानाकृतेर्न कुतश्चिद्विशेषो गम्यते न चोन्मानतो न परिमाणतो न प्रमाणतः । किं पुनरुन्मानं किं परिमाणं किं प्रमाणम् ।

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानम्

ऊर्ध्वं यन्मीयते तदुन्मानम् ॥

परिमाणं तु सर्वतः ।

सर्वतो मानमिति चातः परिमाणम् । कुत एतत् । परिः सर्वतोभावे वर्तते ॥

आयामस्तु प्रमाणं स्यात्

आयामविवक्षायां प्रमाणमित्येतद्भवति ॥

संख्या वाह्या तु सर्वतः ॥

आतश्च सर्वतः संख्या वाह्या

भेदमात्रं ब्रवीत्येषा नैषा मानं कुतश्चन ॥

एवं च कृत्वा संख्यायाः पृथग्ग्रहणं क्रियते ॥ यदप्युच्यते तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति विशेषणं न प्रकल्पत इत्याहायं परिमाणं या संख्येति न चास्ति संख्या परिमाणं तत्र वचनादियती विवक्षा भविष्यति ॥ यदप्युच्यते क्रीतवत्परिमाणादिति च संख्याविहितस्य प्रत्ययस्यातिदेशो न प्रकल्पत इति संख्याया इति च तत्र वक्तव्यम् ॥

किं पुनरिमे उगादयः प्रागर्हाद्भवन्त्याहोस्वित्सहार्हेण* । कश्चात्र विशेषः ।

उगादयः प्रागर्हाच्चेदर्हे तद्विधिः ॥ १ ॥

उगादयः प्रागर्हाच्चेदर्हे तद्विधिः । अर्हे उगादयो विधेयाः । शतमर्हति शत्यः शतिकः । साहस्र इति† ॥ वक्षे वचनात्सिद्धम् । इह यः शतमर्हति शतं तस्य वक्षो भवति तत्र सोऽस्यांशवक्षभृतयः [५.१.५६] इत्येव सिद्धम् ॥

वक्षे वचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौदनिकादिष्वप्राप्तिः ॥ २ ॥

वक्षे वचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौदनिकादिष्वप्राप्तिः । मांसौदनिकोऽतिथिः । श्वैतच्छत्रिकः कालायसूपिकः ॥ तथा गुणानां परिप्रभो भवति । किमयं ब्राह्मणोऽर्हति । शतमर्हति शत्यः शतिकः साहस्रः नैष्किक‡ इति न सिध्यति ॥ सन्तु तर्हि सहार्हेण ।

आर्हाच्चेद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

आर्हाच्चेद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । भोजनमर्हति पानमर्हतीति ॥ किमुच्यते भोजनादिष्वतिप्रसङ्ग इति यदा छेदादिभ्य इत्युच्यते§ । अवश्यं मांसौदनिकाद्यर्थं योगविभागः कर्तव्यः¶ । तदर्हति । ततश्छेदादिभ्यो नित्यमिति । तस्मिन्क्रियमाणे भोजनादिष्वतिप्रसङ्गो भवति ॥

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् । अनभिधानादिति** । अनभिधानाद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गो न भवति ॥

* ५.१. ६३. † ५.१. २१; २०. ‡ ५.१. २२. § ५.१. ६४. ¶ ५.१. ६३-६४. ** ३. २. १*.

अथवा योगविभागो न करिष्यते । कथं मांसौदनिकोऽतिथिः श्वेतच्छन्निकः कालाय-
सूपिकः । अस्मिन्दीयते ऽस्मा इति च* एवमेतत्सिद्धम् ॥

अथवा पुनः सन्तु प्रागर्हात् । ननु चोक्तं ढगादयः प्रागर्हाच्चेदर्थे तद्विधिरिति ।
परिहृतमेतद्वस्त्रे वचनात्सिद्धमिति । ननु चोक्तं वस्त्रे वचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौदनि-
कादिष्वप्राप्तिरिति तथा गुणानां परिप्रश्नो भवति किमयं ब्राह्मणोऽर्हति शतमर्हति शतयः
शतिकः साहस्रः नैकिक इति न सिध्यतीति । नैष दोषः । अस्मिन्दीयते ऽस्मा इति
च एवमेतत्सिद्धम् ॥

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ ५ । १ । २० ॥

असमास इति किमर्थम् । परमनिष्केण क्रीतं परमनैकिकम्† । नैतदस्ति ।
निष्कशब्दात्प्रत्ययो विधीयते तत्र कः प्रसङ्गो यत्परमनिष्कशब्दात्स्यात् । नैव प्राप्नोति
नार्थः प्रतिषेधेन । तदन्तविधिना‡ प्राप्नोति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः
प्रतिषिध्यते ॥ अत उत्तरं पठति ।

निष्कादिष्वसमासग्रहणं ज्ञापकं पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य ॥ १ ॥

निष्कादिष्वसमासग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः
पूर्वत्र तदन्तविधेः प्रतिषेधो न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्राग्वतेश्च
[५. १. १८] इत्यत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । ग्रहणवता प्राति-
पदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते न च ढञ्विधौ कान्चित्प्रकृतिर्गृह्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोज-
नम् । आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाद्वक् [५. १. १९] परमगोपुच्छेन क्रीतं पारमगोपु-
च्छिकम्§ । अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । विधौ
प्रतिषेधः प्रतिषेधश्चायम् ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्य इत उत्तरं तदन्तविधेः प्रतिषेधो
न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त-
यति [५. १. ७२] द्वैपारायणिकः त्रैपारायणिकः । अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति ।
एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलु-
कीति¶ ॥ पूर्वत्रैव तर्हि प्रयोजनम् । खलयवमाषतिलवृषन्नम्रगन्ध[५. १. ७] इति ।
कृष्णतिलैर्भ्यो हितः कृष्णतिल्यः । राजमाषेर्भ्यो हितं राजमाष्यम् ॥

* ५. १. ४०*. † ५. १. १८; ७. ३. १७. ‡ १. १. ७२. § ५. १. १८. ¶ ५. १. २०*.

प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि ॥ २ ॥

प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि कर्तव्यम् । पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति । द्वैपारायणिकः त्रैपारायणिकः । अलुकीति किमर्थम् । द्वाभ्यां श्रूर्पाभ्यां क्रीतं द्विश्रूर्पम् त्रिश्रूर्पम्* । द्विश्रूर्पेण क्रीतं द्विशौर्षिकम् त्रिशौर्षिकम्† ॥

शताच्च ठन्यतावशते ॥ ५ । १ । २१ ॥

शतप्रतिषेधे ऽन्यशतत्वे ऽप्रतिषेधः ॥ १ ॥

शतप्रतिषेधे ऽन्यशतत्वे प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । शतेन क्रीतं शत्यं शाटकशतमिति ॥ अन्यशतत्व इति किम् । शतकं निदानम् ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ ५ । १ । २२ ॥

उतेश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । कतिभिः‡ क्रीतं कतिकम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । त्यन्ताया नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

तिप्रतिषेधादुतिग्रहणमिति चेदर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् ॥ १ ॥

अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणं न च उतेस्तिशब्दोऽर्थवान् ॥ नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुम् । न हि केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते । केन तर्हि । सप्रकृतिकेन । क तर्ह्येषा परिभाषा भवति । यान्येतानि शब्दसंघातग्रहणानि ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् । ननु चोक्तं नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुं न हि केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेनेति । केवलेनापि प्रत्ययेनार्थो गम्यते । कथम् । उक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्याम्§ ॥

वतोरिद्धा ॥ ५ । १ । २३ ॥

कस्यायमिद्धिधीयते । कन इत्याह । तत्कनो ग्रहणं कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि कनो ग्रहणे प्रत्ययाधिकारात्प्रत्ययो ऽयं विज्ञायेत॥ । टिक्करणसामर्थ्यादादिर्भवि-

* २. १. ५१; ५. १. २६; २८. † ५. १. १८; ७. ३. १७.

‡ ५. २. ४३.

§ १. २. ४५*; १. ३. १*.

॥ ३. १. १.

प्यति* । अस्यन्यद्वित्करणे प्रयोजनं टित इतीकारो यथा स्यात् । अकारान्त-
प्रकरण ईकारो न चैषो ऽकारान्तः । एवमपि कुत एतद्वित्करणसामर्थ्यादादिर्भवि-
ष्यति न पुनरकारान्तप्रकरणे सत्यनकारान्तादपीकारः स्यात् । तस्मात्कनो ग्रहणं
कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । संख्याया अतिशदन्तायाः
कन् [५.१.२२] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । वतोरित्येषा
पञ्चमी कनिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७]
इति । प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं
प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतमनुवर्तते ॥

विंशतित्रिंशद्वां दुनसंज्ञायाम् ॥ ५ । १ । २४ ॥

असंज्ञायामिति किमर्थम् । त्रिंशत्कः विंशतिकः । कथं चात्र कन्भवति ।
संख्यायाः कन्भवतीति† । अतिशदन्ताया इति प्रतिषेधः प्राप्नोति‡ । एवं तर्ह्यचार्यप-
वृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यत्र कनिति यदयं विंशतिकात्त्वः [५.१.३२] इति प्रत्ययान्तनि-
पातनं करोति । विंशतेरेतज्ज्ञापकं स्यात् । नेत्याह । योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥ अथवा यो-
गविभागः करिष्यते । विंशतित्रिंशद्वां कन्भवतीति । ततो दुनसंज्ञायामिति ॥

कंसाद्विठन् ॥ ५ । १ । २५ ॥

टिठनर्धाच्च ॥ १ ॥

टिठनर्धाच्चेति वक्तव्यम् । अर्धिकः अर्धिकी ॥

कार्षापणाद्वा प्रतिश्च ॥ २ ॥

कार्षापणाद्विठन्वक्तव्यो वा च प्रतिरादेशो वक्तव्यः । कार्षापणिकः कार्षापणिकी ।
प्रतिकः प्रतिकी ॥

अध्यर्धपूर्वद्विगोलुगसंज्ञायाम् ॥ ५ । १ । २८ ॥

द्विगोलुग्युक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । तत्र§ तावदुक्तं द्विगोलुकि तन्निमित्तग्रहणमर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्नि-

मितादपीति । इहापि द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धि-
तस्तस्य लुग्भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । द्वाभ्यां श्रूपाभ्यां क्रीतं द्विश्रूपम्*
द्विश्रूपेण क्रीतं द्विशौरिपिकम् त्रिशौरिपिकम् । ॥ अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि ।
अर्थविशेषस्यासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । इयोः श्रूपयोः
समाहारो द्विश्रूर्पा द्विश्रूर्प्या क्रीतमिति विगृह्य द्विश्रूपमित्येव यथा स्यात् ॥ अथ
क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं विज्ञायते । तस्य निमित्तं तन्निमित्तम् तन्निमि-
त्तादिति । आहोस्वित्स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः तन्निमित्तादिति । किं चातः ।
यदि विज्ञायते तस्य निमित्तं तन्निमित्तम् तन्निमित्तादिति क्रियमाणेऽपि हि तन्निमि-
त्तग्रहणे ऽत्र प्राप्नोति द्वाभ्यां श्रूपाभ्यां क्रीतं द्विश्रूपम् द्विश्रूपेण क्रीतं द्विशौरिपिकम्
त्रिशौरिपिकम् । अथ विज्ञायते स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः तन्निमित्तादिति न
दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः तन्निमि-
त्तादिति विज्ञायते । कुत एतत् । यदयमाहार्यविशेषासंप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपीति ॥

तर्त्तर्हि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । द्विगोरिति नैषा पञ्चमी । का तर्हि ।
संबन्धवष्टी द्विगोस्तद्धितस्य लुग्भवति । द्विगोर्यस्तद्धितः । किं च द्विगोस्तद्धितः ।
निमित्तम् । यस्मिन्द्विगुरित्येतद्भवति । कस्मिन्श्चैतद्भवति । प्रत्यये ॥ इदं तर्हि वक्तव्य-
मर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति । एतच्च न वक्तव्यम् । इहास्माभिस्तैश्च शब्दं सा-
ध्यम् । द्वाभ्यां श्रूपाभ्यां क्रीतम् । द्विश्रूर्प्या क्रीतम् । द्विश्रूपम् त्रिश्रूपमिति । तत्र
इयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः करिष्यतेऽपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविरवि-
कन्यायेन । तद्यथा । अवेर्मांसमिति विगृह्य अधिकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति ।
एवमिहापि द्वाभ्यां श्रूपाभ्यां क्रीतमिति विगृह्य द्विश्रूपमिति भविष्यति द्विश्रूर्प्या क्रीत-
मिति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति ॥

अथासंज्ञायामिति किमर्थम् । पाञ्चलोहितिकम् पाञ्चकलापिकम्† ।

संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य ॥ २ ॥

संज्ञाप्रतिषेधश्चानर्थकः । किं कारणम् । तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य । नान्तरेण तद्धितं
तद्धितस्य च लुक् द्विगुः संज्ञास्ति यस्तस्मादुत्पद्यते नासौ तन्निमित्तं स्यात् । एवं तर्हिदं
स्यात् पाञ्चानां लोहितानां समाहारः पाञ्चलोहिती पाञ्चलोहित्या क्रीतमिति । अत्रापि
पाञ्चलोहितमित्येव भवितव्यम् । कथम् । उक्तं ह्येतदर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्ता-
दपीति ॥

उक्तं संख्यात्वे प्रयोजनं तस्मादिहाध्यर्धग्रहणानर्थक्यम् ॥ ३ ॥

उक्तं संख्यात्वे ऽध्यर्धग्रहणस्य प्रयोजनम् । किमुक्तम् । अध्यर्धग्रहणं च समा-
सकन्विध्यर्थं लुकि चाग्रहणमिति* । तस्मादिहाध्यर्धग्रहणानर्थक्यम् । तस्मादिहा-
ध्यर्धग्रहणमनर्थकम् । द्विगोरित्येव लुक्सिद्धः ॥

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ ५ । १ । २९ ॥

कार्षापणसहस्राभ्यां सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

कार्षापणसहस्राभ्यां सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अध्यर्धसुवर्णम्
अध्यर्धसौवर्णिकम्† । अध्यर्धशतमानम् अध्यर्धशतमानम् । द्विशतमानम्
द्विशतमानम्‡ ॥

द्वित्रिपूर्वाभिष्कात् ॥ ५ । १ । ३० ॥

विस्ताच्च ॥ ५ । १ । ३१ ॥

द्वित्रिभ्यां द्वैयोग्यम् ॥ १ ॥

द्वित्रिभ्यामिति यदुच्यते द्वैयोग्यमेतद्द्रष्टव्यम् । किमिदं द्वैयोग्यमिति । द्वयोर्योग-
योर्भवं द्वियोगम् द्वियोगस्य भावो द्वैयोग्यमिति ॥ द्वेभ्यं विजानीयादविशेषेणेत उत्तरं
द्वित्रिभ्यामिति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे द्वित्रिभ्यां द्वैयोग्यमिति ॥

तत्र च बहुग्रहणम् ॥ २ ॥

तत्र च बहुग्रहणं कर्तव्यम् । बहुनिष्कम् बहुनैष्किकम् । बहुविस्तम् बहुवै-
स्तिकम् ॥

खार्या ईकन् ॥ ५ । १ । ३३ ॥

खार्या ईकन्केवलायाश्च ॥ १ ॥

खार्या ईकन्केवलायाश्चेति वक्तव्यम् । खारीकम् ॥

काकिण्याश्चोपसंख्यानम् ॥ २ ॥

काकिण्याश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । अध्यर्धकाकिणीकम् द्विकाकिणीकम् ॥

केवलायाश्च ॥ ३ ॥

केवलायाश्चेति वक्तव्यम् । काकिणीकम् ॥

शाणाद्वा ॥ ५ । १ । ३५ ॥

शतशाणाभ्यां वा ॥ १ ॥

शतशाणाभ्यां वेति वक्तव्यम् । अध्यर्धशतम् अध्यर्धशत्यम् । पञ्चशतम् पञ्चशत्यम् । अध्यर्धशाणम् अध्यर्धशाण्यम् । पञ्चशाणम् पञ्चशाण्यम् ॥

द्वित्रिपूर्वादण्च ॥ २ ॥

द्वित्रिपूर्वादण्चेति वक्तव्यम् । द्विशान् त्रिशान् । द्वैशान् त्रैशान् । द्विशाण्यम् त्रिशाण्यम् ॥

तेन क्रीतम् ॥ ५ । १ । ३७ ॥

तेन क्रीतमिति करणात् ॥ १ ॥

तेन क्रीतमित्यत्र करणादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । देवदत्तेन क्रीतम् यज्ञदत्तेन क्रीतमिति ॥

अकर्त्तृकान्तात् ॥ २ ॥

अकर्त्तृकान्तादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । देवदत्तेन पाणिना क्रीतमिति ॥

संख्यैकवचनाद्विगोश्चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

संख्याया इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । पञ्चभिः क्रीतं पञ्चकम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । एकवचनान्तादिति वक्ष्यति तस्यार्थं पुरस्तादपकर्षः ॥ एकवचनात् । एकवचनान्तादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । शूर्पाभ्यां क्रीतम् शूर्पैः क्रीतमिति ॥ द्विगोश्च । द्विगोश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् त्रिशूर्पमिति ॥

यद्येकवचनान्तादित्युच्यते मुद्गैः क्रीतं मौदिकम् माषैः क्रीतं माषिकमिति न

सिध्यति । परिमाणस्य संख्याया यदेकवचनं तदन्तादिति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हेकव-
चनान्तादिति वक्तव्यम् । तस्मिंश्च क्रियमाणे बहु वक्तव्यं भवति । न वक्तव्यम् । क-
स्मान्न भवति श्रूपाभ्यां क्रीतम् श्रूर्पैः क्रीतमिति ।

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् । अनभिधानादिति* ॥ यद्येवं करणादकर्त्तृकान्तादित्यपि न वक्त-
व्यम् । कर्तुः कर्त्तृकान्ताद्वा कस्मान्न भवति । अनभिधानात् ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ५ । १ । ३८ ॥

संयोगोत्पातयोः को विशेषः । संयोगो नाम स भवतीदं कृत्वेदमवाप्यत इति ।
उत्पातो नाम स भवति यादृच्छिको भेदो वा छेदो वा पञ्च वा पर्ण वा ॥

तस्यनिमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

तस्यनिमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् श्लेष्मिकम् ॥

संनिपाताच्च ॥ २ ॥

संनिपाताच्चेति वक्तव्यम् । सांनिपातिकम् ॥

गोद्वयोऽसंख्यापरिमाणाश्चादेर्यत् ॥ ५ । १ । ३९ ॥

यत्प्रकरणे ब्रह्मवर्चसाच्च ॥ १ ॥

यत्प्रकरणे ब्रह्मवर्चसाच्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं संयोगो
ब्रह्मवर्चस्यः । उत्पातो वा ॥

तदस्मिन्वृद्धायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ ५ । १ । ४७ ॥

तदस्मिन्दीयतेऽस्मा इति च ॥ १ ॥

तदस्मिन्दीयतेऽस्मा इति चेति वक्तव्यम् । पञ्च वृद्धिर्वायो वा लाभो वा शुल्को
वोपदा वा दीयतेऽस्मै पञ्चकः । सप्तकः अष्टकः नवकः दशकः ॥ तत्तर्ह्युपसं-

ख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । यद्धि यस्मै दीयते तस्मिन्नपि तद्दीयते तत्र तदस्मि-
न्दीयत इत्येव सिद्धम् ॥

पूरणार्धाद्विन् ॥ ५ । १ । ४८ ॥

उन्प्रकरणे ऽनन्तादुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

उन्प्रकरणेऽनन्तादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्वितीयिकः तृतीयिकः । किं पुनः कारणं
न सिध्यति । पूरणादित्युच्यते न चैतत्पूरणान्तम् । 'अनेतत्पर्यवपन्नम्*' ॥ पूरणं
नामार्थस्तमर्थमाह तीयशब्दः पूरणं सोऽसौ भवति । पूरणान्तात्स्वार्थे भागेऽन्तोऽपि
पूरणं भवत्येव ॥

संभवत्यवहरति पचति ॥ ५ । १ । ५२ ॥

तत्पचतीति द्रोणादण्व ॥ १ ॥

तत्पचतीति द्रोणादण्वेति वक्तव्यम् । द्रोणं पचति द्रौणी द्रौणिकी ॥

कुलिजालुक्खौ च ॥ ५ । १ । ५५ ॥

कुलिजाच्चेति सिद्धे लुक्खग्रहणानर्थक्यं पूर्वस्मिंस्त्रिकभावात् ॥ १ ॥

कुलिजाच्चेत्येव सिद्धं नार्थं लुक्खग्रहणेन । किं कारणम् । पूर्वस्मिंस्त्रिकभावात् ।
पूर्वस्मिन्योगे† सर्व एष त्रिको निर्दिश्यते । व्याढकी व्याढिकी व्याढकीना ॥

तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु

॥ ५ । १ । ५७-५८ ॥

संज्ञायां स्वार्थे ॥ १ ॥

संज्ञायां स्वार्थे प्रत्यय उत्पाद्यः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । त्रिकाः शालङ्का-
यनाः । सप्तका ब्रह्मवृक्षाः ॥

ततः परिमाणिनि ॥ २ ॥

ततः परः प्रत्ययः परिमाणिनीति वक्तव्यम् । पञ्चकः संघः । दशकः संघः ॥

जीवितपरिमाणे चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

जीवितपरिमाणे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । षट्तिर्जीवितपरिमाणमस्य षाष्टिकः । साम्प्रतिकः ॥

जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनं कालादिति सिद्धत्वात् ॥ ४ ॥

जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनम् । किं कारणम् । कालादिति सिद्धत्वात् । कालात् [५. १. ७८] इत्येव सिद्धम् । इह यस्य षट्तिर्जीवितपरिमाणं षट्मसौ भूतो भवति तत्र तमधीष्टो भूतो भूतो भावी [५. १. ८०] इत्येव सिद्धम् ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् ।

इह वचने हि लुक्प्रसङ्गः ॥ ५ ॥

इह हि क्रियमाणे लुक्प्रसज्येत । द्विषाष्टिकः त्रिषाष्टिकः* । अनेन सति लुग्भवति । तेन सति कस्मान्न भवति । आर्हादित्युच्यते† ॥

न सिध्यति । किं कारणम् । न हीमे कालशब्दाः । किं तर्हि । संख्याशब्दा इमे । इमेष्वपि कालशब्दाः । कथम् । संख्या संख्येये वर्तते । यदि तर्हि यो यः काले वर्तते स स कालशब्दो रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । रमणीयं कालं भूतः । शोभनं कालं भूतः । अथ मतमेतत्काले दृष्टः शब्दः कालशब्दः कालं यो न व्यभिचरतीति न रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति जीवितपरिमाणे तूपसंख्यानं कर्तव्यम् । इह चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । वार्षशतिकः वार्षसहस्रिक इति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । न हि वर्षशतशब्दः संख्या । किं तर्हि । संख्येये वर्तते वर्षशतशब्दः ॥ एवं तर्हि

अन्येभ्योऽपि दृश्यते खारशताद्यर्थम् ॥ ६ ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । खारशताद्यर्थम् । खारशतिको राशिः । खारसहस्रिको राशिः ॥

अयं तर्हि दोष इह वचने हि लुक्प्रसङ्ग इति । न ब्रूमो यत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्तव्यमिति । किं तर्हि । यत्र क्रियमाणे न दोषस्तत्र कर्तव्यम् । क च

क्रियमाणे न दोषः । परमर्हात् ॥ तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । काला-
दित्येव सिद्धम् । ननु चोक्तं नेमे कालशब्दाः किं तर्हि संख्याशब्दा इति । ननु
चोक्तमिमेऽपि कालशब्दाः कथम् संख्या संख्येये वर्तते । ननु चोक्तं यदि तर्हि यो यः
शब्दः काले वर्तते स स कालशब्दो रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवतीति ।

उक्तं वा ॥ ७ ॥

किमुक्तम् । अनभिधानादिति* । अनभिधानाद्रमणीयादिषूत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

स्तोमे ङविधिः पञ्चदशाद्यर्थः ॥ ८ ॥

स्तोमे ङो विधेयः । किं प्रयोजनम् । पञ्चदशाद्यर्थः । पञ्चदशः स्तोमः । सप्तदशः
स्तोम इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
प्रथममाह्निकम् ॥

पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवति-
शतम् ॥ ५ । १ । ५९ ॥

इमे विंशत्यादयः सप्रकृतिकाः सप्रत्ययकाश्च निपात्यन्ते तत्र न ज्ञायते का प्रकृतिः कः प्रत्ययः कः प्रत्ययार्थ इति । तत्र वक्तव्यमियं प्रकृतिरयं प्रत्ययोऽयं प्रत्ययार्थ इति । इमे ब्रूमो द्विशब्दादयं दशदर्थ्याभिधायिनः स्वार्थे शतिचप्रत्ययो निपात्यते विन्भावश्च । द्वौ दशतौ विंशतिः ।

विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिः ॥ १ ॥

विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासो नोपपद्यते । विंशतिगवमिति । किं कारणम् । द्रव्यमनभिहितं तस्यानभिहितत्वात्पृष्ठी प्राप्नोति षष्ठ्यन्तं च समासे पूर्वं निपतति । तत्र गोविंशतिरिति प्राप्नोति । न वैवं भवितव्यम् । भवितव्यं च विंशतिगवं तु न सिध्यति । इह च विंशत्पूली चत्वारिंशत्पूली समानाधिकरणलक्षणः समानां न प्राप्नोति ॥ वचनं च विधेयम् । विंशतिः । द्वित्वाद्दशतोर्योर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि परिमाणिनि विंशत्यादयो भविष्यन्ति ।

परिमाणिनि चेत्युनः स्वार्थे प्रत्ययविधानम् ॥ २ ॥

परिमाणिनि चेत्युनः स्वार्थे प्रत्ययो विधेयः । विंशकः § संप्रः ॥

षष्ठीवचनविधिश्च ॥ ३ ॥

षष्ठी च विधेया । गवां विंशतिः । द्रव्यमभिहितं तस्याभिहितत्वात्पृष्ठी न प्राप्नोति ॥ एकवचनं च विधेयम् । विंशतिर्गवः । गोभिः सामानाधिकरण्याद्बहुषु बहुवचनम् [१. ४. २१] इति बहुवचनं प्राप्नोति ॥

अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिषु ॥ ४ ॥

अनारम्भो वा पुनर्विंशत्यादीनां न्याय्यः । कथं सिध्यति । प्रातिपदिकविज्ञानात् । कथं प्रातिपदिकविज्ञानम् । विंशत्यादयो ऽयुत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । यथा सहस्रादिषु । तद्यथा । सहस्रम् अयुतम् अर्बुदमिति न चानुगमः क्रियते भवति चाभिधानम् ॥

यथा सहस्रादिष्वित्युच्यते । अथ सहस्रादिष्वपि कथं भवितव्यम् । सहस्रं ग-

वाम् । सहस्रं गावः । सहस्रगवम् । गोसहस्रमिति । यावतात्रापि संदेहो नास्त्रया कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियते ॥

मनु चोक्तं विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिः परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानं पञ्चीवचनविधिश्चेति । नैष दोषः । समुदाये विंशत्यादयो भविष्यन्ति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । संव इति* वर्तते संवः समूहः समुदाय इत्यनर्थान्तरम् । त एते विंशत्यादयः समुदाये सन्तो भाव-वचना भवन्ति भाववचनाः सन्तो गुणवचना भवन्ति गुणवचनाः सन्तोऽविशिष्टा भवन्त्यन्यैर्गुणवचनैः । अन्येषु च गुणवचनेषु कदाचिद्गुणो गुणिविशेषको भवति । तद्यथा । शुक्लः पट इति । कदाचिद्गुणिना गुणो व्यपदिश्यते । पटस्य शुक्ल इति । तद्यदा तावदुच्यते विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिरिति सामानाधि-करण्यं तदा गुणगुणिनोः । वचनपरिहारस्तिष्ठतु तावत् । परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति संहनने वृत्तः संहनने वर्तिष्यते संख्यासंहनने वृत्तो द्रव्यसंह-नने वर्तिष्यते । अथ षष्ठी तदा गुणिना गुणो विशेप्यते ॥

वचनपरिहार उभयोरेव । यदि तर्हिमे विंशत्यादयो गुणवचनाः स्युः सधर्मभिर-न्यैर्गुणवचनैर्भवितव्यम् । अन्ये च गुणवचना द्रव्यस्य लिङ्गसंख्ये अनुवर्तन्ते । तद्यथा । शुक्लं वस्त्रम् शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो गुणस्तस्य यद्विद्मं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । विंशत्यादयः पुनर्नानुवर्तन्ते ॥ अन्येऽपि वै गुणवचना नावश्यं द्रव्यस्य लिङ्गसंख्ये अनुवर्तन्ते । तद्यथा । गावो धनम् । पुत्रा अपत्यम् । इन्द्राग्नी देवता । विश्वेदेवा देवता । याव-न्तस्ते तां वाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणा समृद्धा इति । अथात्रानुवृत्तौ हेतुः शक्यो वक्तुम् । वाढं शक्यो वक्तुम् । कामं तर्ह्युच्यताम् । इह कदाचिद्गुणः प्राधान्येन विव-क्षितो भवति । तद्यथा । पञ्चोडुपशतानि तीर्णानि । पञ्च फलकशतानि तीर्णानि । अश्वैर्यु-द्धम् । असिभिर्युद्धमिति । न चासयो युध्यन्ते ऽसिगुणाः पुरुषा युध्यन्ते गुणस्तु खलु प्राधान्येन विवक्षितो भवति । इह तावद्गावो धनमिति धिनोतेर्धनम् एको गुणः स च प्राधान्येन विवक्षितः । पुत्रा अपत्यमित्यपतनादपत्यम् एको गुणः स प्राध-न्येन विवक्षितः । इन्द्राग्नी देवता विश्वेदेवा देवतेति दिवैरैश्वर्यकर्मणो देवस्तस्मात्स्वार्थे तत् एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः । यावन्तस्ते तां वाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणा समृद्धा इति दक्षैर्वृद्धिकर्मणो दक्षिणा एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितस्तस्यै-

कत्वादेकवचनं भविष्यति । विशत्यादिषु चाप्येको गुणः स प्राधान्येन विवक्षित-
स्तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति ॥

अयं तर्हि विशत्यादिषु भाववचनेषु दोषः । गोविशतिरानीयतामिति भावानयने
चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह गौर-
नुबन्ध्योऽजोऽमीपोमीय इति कथमाकृतौ चोदितायां द्रव्य आरम्भणालम्बनप्रोक्षण-
विशसनादीनि क्रियन्त इति । असंभवात् । आकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति
कृत्वाकृतिसहचरिते द्रव्य आरम्भणादीनि क्रियन्ते । इदमप्येवंजातीयकमेव । असं-
भवाद्भावानयनस्य द्रव्यानयनं, भविष्यति । अथवाव्यतिरेकात् ॥

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ५ । १ । ६४ ॥

पन्थो ण नित्यम् ॥ ५ । १ । ७६ ॥

छेदादिपथिभ्यो विग्रहदर्शनान्नित्यग्रहणानर्थक्यम् ॥ १ ॥

छेदादिपथिभ्यो नित्यग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । विग्रहदर्शनात् । विग्रहो
वृद्ध्यते । छेदमर्हति । पन्थानं गच्छतीति ॥ विकारार्थं तर्हिदं नित्यग्रहणं क्रियते
विकारेण विग्रहो मा भूदिति । विराग विरङ्गं च* । पन्थो ण नित्यमिति ।

विकारार्थमिति चेदकडादिभिस्तुल्यम् ॥ २ ॥

विकारार्थमिति चेदकडादिभिस्तुल्यमेतत्† । यथाकडादिभिर्विकारैर्विग्रहो न
भवत्येवमाभ्यामपि न भविष्यति ॥ किं पुनरिहाकर्तव्यं नित्यग्रहणं क्रियत आहो-
स्विदन्यत्र कर्तव्यं न क्रियते । इहाकर्तव्यं क्रियते । एष एव न्यायो यदुत संनियो-
गशिष्टानामन्यतरापाय उभयोरप्यभावः । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कर्त-
व्यमिति देवदत्तापाये यज्ञदत्तोऽपि न करोति ॥

यज्ञत्विग्भ्यां घखञौ ॥ ५ । १ । ७१ ॥

यज्ञत्विग्भ्यां तत्कर्माहंतीत्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

यज्ञत्विग्भ्यां तत्कर्माहंतीत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । यज्ञकर्माहंति यज्ञियो देशः ।
कत्विक्कर्माहंतीत्युपसंख्यानं ब्राह्मणकुलमिति ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ॥ ५ । १ । ७२ ॥

तद्वर्तयतीत्यनिर्देशस्तत्रादर्शनात् ॥ १ ॥

तद्वर्तयतीत्यनिर्देशः । अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । पारायणं को वर्तयति । यः परस्य करोति । तुरायणं को वर्तयति । यश्चरुपुरोडाशान्निर्वपति । तत्रादर्शनात् । न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते ॥

इड्यज्योश्च दर्शनात् ॥ २ ॥

इड्यज्योश्च प्रत्ययो दृश्यते । यः पारायणमधीते स पारायणिक इत्युच्यते । यस्तुरायणेन यजते स तौरायणिक इत्युच्यते ॥

यश्चैवाधीते यश्च परस्य करोत्युभौ तौ वर्तयतः । यश्च यजते यश्च चरुपुरोडाशान्निर्वपत्युभौ तौ वर्तयतः ॥ उभयत्र कस्मान्न भवति । अनभिधानात् ॥

योजनं गच्छति ॥ ५ । १ । ७४ ॥

योजनं गच्छतीति क्रौशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

योजनं गच्छतीत्यत्र क्रौशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । क्रौशशतं गच्छतीति क्रौशशतिकः । योजनशतं गच्छतीति योजनशतिक इति ॥

ततोऽभिगमनमर्हतीति च ॥ २ ॥

ततोऽभिगमनमर्हतीति च क्रौशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । क्रौशशतादभिगमनमर्हति क्रौशशतिको भिक्षुः । योजनशतादभिगमनमर्हति योजनशतिको गुरुः ॥

उत्तरपथेनाहतं च ॥ ५ । १ । ७७ ॥

आहतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

आहतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । वारिपथेन गच्छति वारिपथिकः । वारिपथेनाहतं वारिपथिकम् । वारि ॥ जङ्गलं । जङ्गल-

पथेन गच्छति जाङ्गलपथिकः । जङ्गलपथेनाहतं जाङ्गलपथिकम् । जङ्गल ॥ स्थल ।
स्थलपथेन गच्छति स्थालपथिकः । स्थलपथेनाहतं स्थालपथिकम् । स्थल ॥
कान्तार । कान्तारपथेन गच्छति कान्तारपथिकः । कान्तारपथेनाहतं कान्तारपथि-
कम् ॥

अजपथशङ्कुपथाभ्यां च ॥ २ ॥

अजपथशङ्कुपथाभ्यां चेति वक्तव्यम् । अजपथेन गच्छत्याजपथिकः । अजप-
थेनाहतमाजपथिकम् । शङ्कुपथेन गच्छति शङ्कुपथिकः । शङ्कुपथेनाहतं शङ्कुपथि-
कम् ॥

मधुकमरिचयोरणस्थलात् ॥ ३ ॥

मधुकमरिचयोरणस्थलाद्वक्तव्यः । स्थालपथं मधुकम् । स्थालपथं मरिचम् ।

तमधीष्टो भूतो भूतो भावी ॥ ५ । १ । ८० ॥

अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोऽनर्थकस्तत्रादर्शनात् ॥ १ ॥

अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोऽनर्थकः । किं कारणम् । तत्रादर्शनात् । न ह्यसौ मास-
मधीष्यते । किं तर्हि । मुहूर्तमसावधीष्टो मासं तत्कर्म करोति ॥

सिद्धं तु चतुर्थीनिर्देशात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । चतुर्थीनिर्देशात् । चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः । तस्मा अधीष्ट
इति ॥ स तर्हि चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भवि-
ष्यति । मासार्थो मुहूर्तो मासः ॥

अवयसि ठंश्च ॥ ५ । १ । ८४ ॥

अवयसि ठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षः ॥ १ ॥

अवयसि ठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षो द्रष्टव्यः* ॥ द्वेष्यं विजानीयाद्यवप्यनुवर्तत इति† ।
तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे ऽवयसि ठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्ष इति ॥

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ५।१।९० ॥

षष्टिके संज्ञाग्रहणम् ॥ १ ॥

षष्टिके संज्ञाग्रहणं कर्तव्यम् । मुक्ता अपि हि षष्टिरात्रेण पच्यन्ते तत्र मा भू-
दिति ॥

उक्तंवा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । अनभिधानादिति* ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ५।१।९४ ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाभ्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाभ्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । महानास्मीनां
ब्रह्मचर्यं माहानासिकम् । आदित्यव्रतिकम् ॥

तच्चरतीति च ॥ २ ॥

तच्चरतीति च महानाभ्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । महानास्मीश्चरति माहाना-
सिकः । आदित्यव्रतिकः ॥ नैष युक्तो निर्देशस्तच्चरतीति । महानाभ्यो नामर्चो
न च ताश्चर्यन्ते व्रतं तासां चर्यते । नैष दोषः । साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । महाना-
स्मीसहचरितं व्रतं महानाभ्यो व्रतमिति ॥

अवान्तरदीक्षादिभ्यो ङिनिः ॥ ३ ॥

अवान्तरदीक्षादिभ्यो ङिनिर्वक्तव्यः । अवान्तरदीक्षी तिलव्रती ॥

अष्टाचत्वारिंशतो दुंश्च ॥ ४ ॥

अष्टाचत्वारिंशतो दुंश्च ङिनिश्च वक्तव्यः । अष्टाचत्वारिंशकः अष्टाचत्वारिंशी ॥

चातुर्मास्यानां यलोपश्च ॥ ५ ॥

चातुर्मास्यानां यलोपश्च दुंश्च ङिनिश्च वक्तव्यः । चातुर्मासकः चातुर्मासी ॥ अथ
किमिदं चातुर्मास्यानामिति ।

चतुर्मासाण्यो यज्ञे तत्र भवे ॥ ६ ॥

चतुर्मासाण्यो वक्तव्यो यज्ञे तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे । चतुर्षु मासेषु भवानि
चातुर्मास्यानि यज्ञाः ॥

संज्ञायामण् ॥ ७ ॥

संज्ञायामण्वक्तव्यः । चतुर्षु मासेषु भवा चातुर्मासी पौर्णमासी ॥

तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ५ । १ । ९५ ॥

आख्याग्रहणं किमर्थम् । तस्य दक्षिणा यज्ञेभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञी-
भूतका यज्ञास्तव उत्पत्तिः स्यात् । आग्निष्टोमिक्यः राजसूयिक्यः वाजपेयिक्यः ।
यत्र वा यज्ञशब्दोऽस्ति । नावयज्ञिक्यः पाकयज्ञिक्यः । इह न स्यात् । पान्चोद-
निक्यः दाशौदनिक्यः । आख्याग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । ये च संज्ञी-
भूतका यज्ञा ये च न संज्ञीभूतका यत्र च यज्ञशब्दोऽस्ति यत्र च नास्ति तदाख्या-
मात्रात्सिद्धं भवति ॥

तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ५ । १ । ९६ ॥

कार्यग्रहणमनर्थकं तत्रभवेन कृतत्वात् ॥ १ ॥

कार्यग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तत्रभवेन कृतत्वात् । यद्धि मासे कार्यं
मासे भवं तद्भवति तत्र तत्र भवः [४. ३. ५३] इत्येव सिद्धम् ॥ किमिदं
भवान्कार्यग्रहणमेव प्रत्याचष्टे न पुनर्दीयतेग्रहणमपि । यथैव हि यन्मासे कार्यं तन्मासे
भवं भवत्येवं यदपि मासे दीयते तदपि मासे भवं भवति तत्र तत्र भव इत्येव
सिद्धम् । न सिध्यति । न तन्मासे दीयते । किं तर्हि । मासे णते । एवं तर्ही-
पक्षेषिकमाधिकरणं विज्ञास्यते ॥ एवं तर्हि योगविभागोत्तरकालमिदं पठित-
व्यम् । तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः [९५] तत्र च दीयते । ततः कार्यं भववत्का-
लादिति* ॥

व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ ५ । १ । ९७ ॥

अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ त्रीणीमान्यण्यहणानि । व्युष्टादिभ्योऽण् । समयस्तदस्य प्राप्तमृतोरण् [५.१.१.०४; १.०५] । प्रयोजनं विशाखापाढादण्मन्थदण्डयोः [१.०९; १.१.०] इति । तत्र न ज्ञायते कतरस्मिन्नण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् । अविशेषात्सर्वत्र ॥ व्युष्टादिभ्योऽण्भवतीत्युक्ताग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । अग्निपदे दीयते कार्यं वाग्निपदम् । पैलुमूलम् ॥ समयस्तदस्य प्राप्तमृतोरण् । अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । उपवस्ता प्राप्तोऽस्यौपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् ॥ प्रयोजनं विशाखापाढादण्मन्थदण्डयोः । अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । चूडा प्रयोजनमस्य चौडम् । श्रद्धा प्रयोजनमस्य श्राद्धम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ ५ । १ । १११ ॥

छप्रकरणे विशिष्टीरुपदिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

छप्रकरणे विशिष्टीरुपदिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विशि । गेहानुप्रवेशनीयम् । पूरि । प्रपापूरणीयम् । पदि । गोप्रपदनीयम् अश्वप्रपदनीयम् । रुहि । प्रासादारोहणीयम् ॥

स्वर्गादिभ्यो यत् ॥ २ ॥

स्वर्गादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति । स्वर्ग्यम् धन्यम् यशस्यम् आयुष्यम् ॥

पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक् ॥ ३ ॥

पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक्वक्तव्यः । पुण्याहवाचनम् शान्तिवाचनम् स्वस्तिवाचनम् ॥

एकागारिकट् चौरे ॥ ५ । १ । ११३ ॥

एकागारान्निपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणात् ॥ १ ॥

एकागारान्निपातनमनर्थकम् । किं कारणम् । ठञ्प्रकरणात् । ठञ्प्रकृतः सोऽनुव-

निष्यते* ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं चोर इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति ॥ यद्येतावत्प्रयोजनं स्यादिकागाराच्चोर इत्येव ब्रूयात् ॥

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ५ । १ । ११४ ॥

आकालान्निपातनानर्थक्यं षष्पकरणात् ॥ १ ॥

आकालान्निपातनमनर्थकम् । किं कारणम् । षष्पकरणात् । षष्पकृतः† सोऽनुवर्तिष्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमेतस्मिन्विशेषे निपातनं कल्प्यामि समानकाल-स्याद्यन्तविवक्षायामिति ॥

आकालाद्वंश्च ॥ २ ॥

आकालाद्वंश्च वक्तव्यः । आकालिकी‡ आकालिका ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ५ । १ । ११५

इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् । यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवनीत्युच्यते कथं च तृतीयासमर्थं नाम क्रिया स्यात् ॥ नैष दोषः । सर्व एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्ते ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति । आतश्च गुणसमुदाय एवं ह्याह तपः भुतं च योनिश्च एतद्ब्राह्मणकारकम् ।

तपःभृताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥

तथा गौरः शुच्याचारः पिङ्गलः कपिलकेश इत्येतानप्यभ्यन्तरान्ब्राह्मण्ये गुणान्कुर्वन्ति । समुदायेषु च शब्दा वृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा । पूर्वे पञ्चालाः । उत्तरे पञ्चालाः । तैलं मुक्तम् । घृतं मुक्तम् । शुकः नीलः कृष्ण इति । एवमयं ब्राह्मणशब्दः समुदाये वृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते ॥

यदि तर्हि तृतीयासमर्थं विशेष्यते प्रत्ययार्थोऽविशेषितो भवति । तत्र को दोषः । तृतीयासमर्थक्रियावाचिनो गुणतुल्येऽपि प्रत्ययः स्यात् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः । पुत्रेण तुल्यः पिङ्गल इति । अस्तु तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणं यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीति ॥ एवमपि तृतीयासमर्थमविशेषितं भवति । तत्र को दोषः । तृतीयासमर्थ-दक्रियावाचिनः क्रियातुल्येऽपि प्रत्ययः प्राप्नोति ॥

नैषदोषः । यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते तुलया च संमितं तुल्यं यदि च तृतीयासमर्थमपि क्रिया प्रत्ययार्थोऽपि क्रिया ततस्तुल्यं भवति ॥ अथवा पुनरस्तु यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्येव । ननु चोक्तं प्रत्ययार्थोऽविशेषित इति । तत्र को दोषः । तृतीयासमर्थात्क्रियावाचिनो गुणतुल्येऽपि प्रत्ययः प्राप्नोति । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः । पुत्रेण तुल्यः पिङ्गल इति । नैष दोषः । यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते तुलया च संमितं तुल्यं यदि च तृतीयासमर्थमपि क्रिया प्रत्ययार्थोऽपि क्रिया ततस्तुल्यं भवति ॥ किं पुनरत्र ज्यायः । प्रत्ययार्थविशेषणमेव ज्यायः । कुत एतत् । एवं चैव हि कुत्वाचार्येण सूत्रं पठितम् । वतिना सामानाधिकरण्यं कृतम् । अपि च वतेरव्ययेषु* पाठो न कर्तव्यो भवति । क्रियायामयं भवद्विङ्गसंख्याभ्यां न योक्ष्यते ॥

तत्र तस्येव ॥ ५ । १ । ११६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न तेन तुल्यं क्रिया चेदिति : [११५] इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । तृतीयासमर्थात्तत्र प्रत्ययः । यदान्येन कर्तव्यां क्रियामन्यः करोति तदा प्रत्यय उत्पाद्यते । न च काचिदिवशब्देन योगे तृतीया विधीयते ॥ ननु च सप्रम्यपि न विधीयते । एवं तर्हि सिद्धे सति यदिवशब्देन योगे सप्रमीसमर्थादिति शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीवशब्देन योगे सप्रमीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । देवेष्विव नाम ब्राह्मणेष्विव नाम एष प्रयोग उपपन्नो भवति ॥

तदर्हम् ॥ ५ । १ । ११७ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न तेन तुल्यं क्रिया चेदिति : [११५] इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । तृतीयासमर्थात्तत्र यदान्येन कर्तव्यां क्रियामन्यः करोति तदा प्रत्यय उत्पाद्यत इह पुनर्द्वितीयासमर्थादात्मार्यायां क्रियायामर्हतिकर्तरि निश्चितबलाधाने प्रत्यय उत्पाद्यते । ब्राह्मणवद्भवान्वर्तते । एतद्वृत्तं ब्राह्मणमर्हतीति ॥

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ५ । १ । ११८ ॥

अर्थग्रहणं किमर्थं नोपसर्गाच्छन्दसि धातावित्येवोच्येत । धातुर्वै शब्दः । शब्दे कार्यस्यासंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । कः पुनर्धात्वर्थः । क्रिया ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमुत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत । धातुकृतोऽर्थो धात्वर्थ इति । कः पुनर्धातुकृतोऽर्थः । साधनम् । किं प्रयोजनम् । साधनेऽयं भवति द्विसंख्याभ्यां योक्ष्यते । उद्गतानि उद्गतः । निगतानि निवत इति ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां वत्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां वत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । स्त्रीवत् पुंवदिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । इमौ नञ्ज्ञञौ प्राग्भवनादित्युच्येते* तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितौ वति वाधेयाताम् ॥ नैप दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न दत्यर्थे नञ्ज्ञञौ भवत इति यदयं स्त्रियाः पुंवदिति† निर्देशं करोति । एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति । योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ५ । १ । ११९ ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । स्त्रीभावः स्त्रीत्वम् स्त्रीता । पुंभावः पुंस्त्वम् पुंस्तेति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । इमौ नञ्ज्ञञौ प्राग्भवनादित्युच्येते* तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितौ त्वतलौ वाधेयाताम् ॥

वावचनं च ॥ २ ॥

वावचनं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । नञ्ज्ञञावपि यथा स्याताम् । स्त्रीभावः स्त्रैणम् । पुंभावः पौंस्त्वमिति ॥

अपवादसमावेशाद्वा सिद्धम् ॥ ३ ॥

अपवादसमावेशाद्वा सिद्धमेतत् । तद्यथा । इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवति । एवमाभ्यामपि भविष्यति ॥ नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः

पठन्तीमनिच्छभृतिभिरपवादैः समावेशो भवतीति । किं तर्हि । आ च त्वान्
[५.१.१२०] इत्येतस्माद्यत्तादिमनिच्छभृतिभिरपवादैः समावेशो भवति न चैताव-
त्राभ्यन्तरौ । एतावप्यत्राभ्यन्तरौ । कथम् । अपवादसदेशा अपवादा भवन्तीति ॥
एतच्चैव न जानीमोऽपवादसदेशा अपवादा भवन्तीति । अपि च कुत एतदेता-
वप्यत्राभ्यन्तराविति न पुनः पूर्वी वा स्यातां परौ वा ॥ एवं तर्हि वक्ष्यत्या च
त्वादित्यत्र चकारकरणस्य प्रयोजनं नञ्सञ्ज्यामपि समावेशो भवतीति* ॥

तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । अभिप्रायो
देवदत्तस्य मोदकेषु भोजने । ये नो भावास्ते नो भावाः पुत्राः पुत्रैश्चेष्टन्त इति ॥

सिद्धं तु यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलौ ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त-
स्मिन्गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यं न चाभिप्रायादीनां भावाद्द्रव्ये देवदत्तशब्दो
वर्तते

किं पुनर्द्रव्यं के पुनर्गुणाः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा गुणास्ततोऽन्यद्द्रव्यम् ॥
किं पुनरन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमाहोस्विदनन्यत् । गुणस्यायं भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशं
कुर्वन्ख्यापयत्यन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमिति ॥ अनन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यं न ह्यन्यदु-
पलभ्यते । पशोः खल्वपि विशसितस्य पर्णशते न्यस्तस्य नान्यच्छब्दादिभ्य उपल-
भ्यते ॥ अन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यं तत्त्वनुमानगम्यम् । तद्यथा । ओषधिवनस्पतीनां
वृद्धिहासौ । ज्योतियां गतिरिति । को ज्ञावनुमानः । इह समाने वर्ष्मणि परिणाहे
चान्यत्तुलाग्रं भवति लोहस्यान्यत्कार्पासानां यत्कृतो विशेषस्तद्द्रव्यम् । तथा कश्चि-
त्स्पृशन्नेव च्छिनत्ति कश्चिद्वस्त्वमानोऽपि न च्छिनत्ति यत्कृतो विशेषस्तद्द्रव्यम् । तथा
कश्चिदेकैव प्रहारेण व्यपवर्गं करोति कश्चिद्वाभ्यामपि न करोति यत्कृतो विशेषस्त-
द्द्रव्यम् ॥ अथवा यस्य गुणान्तरेष्वपि प्रादुर्भवत्सु तत्त्वं न विहन्यते तद्द्रव्यम् । किं
पुनस्तत्त्वम् । तद्भावस्तत्त्वम् । तद्यथा । आमलकादीनां फलानां रक्तादयः पीताद-
यश्च गुणाः प्रादुर्भवन्त्यामलकं वदरमित्येव भवति ॥ अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनम् ।
गुणसंज्ञावो द्रव्यमिति ॥

यदि तर्हि षष्ठीसमर्थाद्गुणे प्रत्यया उत्पद्यन्ते किमियता सूत्रेण । एतावद्वक्तव्यं

षष्ठीसमर्थाहुण इति ॥ षष्ठीसमर्थाहुण इतीयत्युच्यमाने द्विगुणा रज्जुः त्रिगुणा रज्जुः
अत्रापि प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । गुणशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव समेष्ववयवेषु वर्तते ।
तद्यथा । द्विगुणा रज्जुः त्रिगुणा रज्जुरिति । अस्ति द्रव्यपदार्थकः । तद्यथा ।
गुणवानयं देश इत्युच्यते यस्मिन्नावः सस्यानि च वर्तन्ते । अस्त्यप्राधान्ये वर्तते ।
तद्यथा । यो यत्राप्राधानं भवति स आह गुणभूता वयमत्रेति । अस्त्याचारे वर्तते ।
तद्यथा । गुणवानयं ब्राह्मण इत्युच्यते यः सम्यगाचारं करोति । अस्ति संस्कारे
वर्तते । तद्यथा । संस्कृतमन्नं गुणवदित्युच्यते ॥ अथवा सर्वत्रैवायं गुणशब्दः स-
मेष्ववयवेषु वर्तते । तद्यथा । द्विगुणमध्ययनं त्रिगुणमध्ययनमित्युच्यते । चर्चागु-
णान्क्रमगुणांश्चापेक्ष्य भवति न संहितागुणांश्चर्चागुणांश्च ॥ यथेयं गुणवदन्नमिति गु-
णशब्दो नोपपद्यते न ह्यन्नस्य सृपादयो गुणाः समा भवन्ति । नावश्यं वर्ष्मन्तः परि-
माणत एव वा साम्यं भवति । किं तर्हि । युक्तितोऽपि । आतश्च युक्तितो यो हि
मुद्रप्रस्थे लवणप्रस्थं प्रक्षिपेन्नादो युक्तं स्यात् । यदि तावददेरन्नं नादोऽन्तव्यं स्यात् ।
अथानितेरन्नं नादो जग्ध्वा प्राण्यात् ॥

शुक्लादिषु तर्हि वर्त्यभावाद्भूतिर्न प्राप्नोति । शुक्लत्वम् शुक्लतेति । किं पुनः
कारणं शुक्लादय एवोदाह्रियन्ते न पुनर्वृक्षादयोऽपि । वृक्षत्वम् वृक्षतेति । अस्त्यत्र
विशेषः । उभयवचना ह्येते द्रव्यं चाहुर्गुणं च यतो द्रव्यवचनास्ततो वृत्तिर्भविष्यति ।
इमेऽपि तर्ह्युभयवचनाः । कथम् । आरभ्यते मतुलोपो गुणवचनेभ्यो मतुपो
लुग्भवतीति* । यतो द्रव्यवचनास्ततो वृत्तिर्भविष्यति ॥ डित्यादिषु तर्हि वर्त्यभावा-
द्भूतिर्न प्राप्नोति । डित्यत्वम् डित्यता डाम्भिद्वत्वमिति । अत्रापि कश्चित्प्राथम्यक-
ल्पिको डित्यो डाम्भिद्वश्च तेन कृतां क्रियां गुणं वा यः कश्चित्करोति स उच्यते
डित्यत्वं त एतद्डाम्भिद्वत्वं त एतत् । एवं डित्याः कुर्वन्ति एवं डाम्भिद्वः कुर्वन्ति ॥
यस्तर्हि प्राथम्यकल्पिको डित्यो डाम्भिद्वश्च तस्य वर्त्यभावाद्भूतिर्न प्राप्नोति । नैष
दोषः । यथैव तस्य काथंचित्कः प्रयोग एवं वृत्तिरपि भविष्यति ॥

यद्वा सर्वे भावाः स्वेन भावेन भवन्ति स तेषां भावस्तदभिधाने ॥ ६ ॥

किमेभिस्त्रिभिर्भावग्रहणैः क्रियते । एकेन शब्दः प्रतिनिर्दिश्यते द्वाभ्यामर्थः ।
यद्वा सर्वे शब्दाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषामर्थ इति । तदभिधाने वा त्वतलौ भवत
इति वक्तव्यम् ॥ नैवमन्यत्र भवति न हि तेन रक्तं रागात् [४.२.१] इत्यत्र
शब्देन रक्ते प्रत्यया उत्पद्यन्ते । शब्देऽसंभवादर्थेन रक्ते प्रत्यया भविष्यन्ति ॥

तत्तर्ह्यन्यतरत्कर्तव्यम् । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तस्य भावं इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्ग इति ।

उक्तं वा ॥ ७ ॥

किमुक्तम् । अनभिधानादिति* । अनभिधानादभिप्रायादिषूपत्तिर्न भविष्यति ॥

त्वतल्भ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः स्वरसिद्धयर्थम् ॥ ८ ॥

त्वतल्भ्यां नञ्समासो† भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् । त्वतलोः स्वरसिद्धयर्थम् । त्वतलोः स्वरसिद्धिर्यथा स्यात्‡ । त्वतलोरवकाशः । भावस्य वचनं प्रतिषेधस्यावचनम् । ब्राह्मणत्वम् ब्राह्मणता । नञ्समासस्यावकाशः । प्रतिषेधस्य वचनं भावस्यावचनम् । अब्राह्मणः अवृषलः । उभयवचन उभयं प्राप्नोति । अब्राह्मणत्वम् अब्राह्मणता । नञ्समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । नात्र त्वतलोः प्राप्तः । किं कारणम् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता ब्राह्मणशब्दः प्रतिषेधमपेक्षते ॥ नञ्समासोऽपि तर्हि न प्राप्नोति । किं कारणम् । असामर्थ्यादेव । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता ब्राह्मणशब्दो भावमपेक्षते ॥ प्रधानमत्र तदा ब्राह्मणशब्दो भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्धयर्थमिति वक्ष्यति§ तत्र व्यवस्थार्थमिदं वक्तव्यम् ॥

वा छन्दसि ॥ ९ ॥

वा छन्दसि नञ्समासो वक्तव्यः । निर्वर्त्यतां वै यजमान आशास्ते अपशु-
ताम् । अयोनित्राय । अशिथिलत्राय । अगोतामनपत्यताम् ॥ भवेदिदं युक्तमु-
दाहरणम् अयोनित्राय अशिथिलत्रायेति । इदं त्वयुक्तम् अपशुतामिति न ह्यसौ
समासभावमाशास्ते । किं तर्हि । उत्तरपदाभावमाशास्ते । न पशोर्भाव इति ॥

नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्धयर्थम् ॥ १० ॥

नञ्समासादन्यो भाववचनो भवति विप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् । स्वरोत्तर-

पदवृद्ध्यर्थम् । स्वरार्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थं च । स्वरार्थं तावत् । अप्रथिमा अन्नदिमा* ।
उत्तरपदवृद्ध्यर्थम् । अशौक्ल्यम् अकार्ण्यम्† ॥

आ च त्वात् ॥ ५ । १ । १२० ॥

किमर्थश्चकारः । अनुकर्षणार्थः । त्वतलावनुकृष्येते‡ । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
प्रकृतौ त्वतलावनुवर्तिष्येते ॥ अत उत्तरं पठति ।

आ च त्वादिति चकारकरणमपवादसमावेशार्थम् ॥ १ ॥

आ च त्वादिति चकारकरणं क्रियते ऽपवादसमावेशार्थम् । इमनिचप्रभृतिभिरप-
वादैः§ समावेशो यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । आ त्वादित्येवेमनिचप्रभृति-
भिरपवादैः समावेशो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमा त्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यश्च
त्वतलौ यथा स्यातां यतश्चोच्येते । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आ त्वादित्येवा
त्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यस्त्वतलौ भविष्यतो यतश्चोच्येते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमा त्वा-
द्येऽर्थास्तत्र त्वतलौ यथा स्यातां यत्र चोच्येते । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आ
त्वादित्येवा त्वाद्येऽर्थास्तत्र त्वतलौ भविष्यतो यत्र चोच्येते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमा
त्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यश्च त्वतलौ यथा स्यातां यस्याश्च प्रकृतेरेतस्मिन्विशेषे ऽन्यः
प्रत्यय उत्पद्यते । किं कृतं भवति । स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानं चोदितं¶ तन्न
वक्तव्यं भवति ॥

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटबुधकतरसलसेभ्यः

॥ ५ । १ । १२१ ॥

कस्यायं प्रतिषेधः । त्वतलोरित्याह । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इष्येते नञ्पूर्वात्त-
पुरुषाच्चतलौ । अब्राह्मणत्वम् अब्राह्मणतेति ॥ अत उत्तरं पठति ।

न नञ्पूर्वादित्युत्तरस्य प्रतिषेधः ॥ १ ॥

न नञ्पूर्वादित्युत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ नैतदस्ति प्रयोजन-
म् । परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्य उत्तरो भावप्रत्ययो विधीयते न च तत्र काचिन्नञ्पूर्वा

* ५.१. १२३; ६.२. २. † ५.१. १२३; ७.२. ११७. ‡ ५.१. ११९.

§ ५.१. १२२. ¶ ५.१. ११९*.

प्रकृतिर्गृह्यते । तदन्तविधिना* प्राप्नोति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रति-
 षिध्यते । यत्र तर्हि तदन्तविधिरस्ति पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् [५.१.१२८]
 इति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात्पत्यन्ताद्यम्भवति नञ्पूर्वात्तत्पुरुषास्तेति ॥
 एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्य उत्तरो भावप्रत्ययो नञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेर्भवतीति । नेष्यते ।
 त्वतलावेवेष्येते । अविद्यमानाः पृथवो ऽस्यापृथुः अपृथोर्भावो ऽपृथुत्वम् अपृथु-
 तेति ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्य उत्तरो भावप्रत्ययो ऽन्यपूर्वात्तत्पुरुषाद्भवतीति ।
 नैवेष्यते । त्वतलावेवेष्येते । परमः पृथुः परमपृथुः परमपृथोर्भावः परमपृथुत्वम्
 परमपृथुता ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्य उत्तरो भावप्रत्ययः सापेक्षाद्भवतीति ।
 किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्धार्थमि-
 त्युक्तं† तदुपपन्नं भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सर्वं
 एते तद्धिताः सापेक्षाद्भवन्तीति यदयं नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः
 [६.२.१५५] इत्याह ॥

पृश्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ ५ । १ । १२२ ॥

वावचनं किमर्थम् । वाक्यमपि यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता
 महाविभाषा‡ तथा वाक्यमपि भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं त्वतलावपि यथा
 स्याताम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आ च त्वात् [५.१.१२०] इत्येतस्मा-
 द्यत्वाच्चत्वतलावपि भविष्यतः ॥ अत उत्तरं पठति ।

पृश्वादिभ्यो वावचनमण्समावेशार्थम् ॥ १ ॥

पृश्वादिभ्यो वावचनं क्रियतेऽण्समावेशो यथा स्यात्§ । पार्थवम् प्रथिमा ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ ५ । १ । १२४ ॥

ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । चातुर्वर्ण्यम् चातुर्विध्यम्
 चातुराश्रम्यम्

अर्हतो नुम्व ॥ २ ॥

अर्हतो नुम्व व्यञ्च वक्तव्यः । अर्हतो भाव आर्हन्त्यम् आर्हन्ती ॥

स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ ५ । १ । १२५ ॥

किमिदं नलोपे वर्णग्रहणमाहोस्विस्संघातग्रहणम् । किं चातः । यदि वर्णग्रहणं स्तेयम् नलोपे कृतेऽयादेशः प्राप्नोति* । अथ संघातग्रहणमन्त्यस्य लोपः कस्माच्च भवति । सिद्धोऽन्त्यस्य लोपो यस्येत्येव† तत्रारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ॥

हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥ ५ । १ । १३० ॥

अण्प्रकरणे श्रोत्रियस्य घलोपश्च ॥ १ ॥

अण्प्रकरणे श्रोत्रियस्योपसंख्यानं कर्तव्यं घलोपश्च वक्तव्यः । श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रम् ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

* ६.४. १४८; १.१. ५७; ६.१. ७८. † ६.४. १४८.

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ ५ । २ । ४ ॥

तिलादिभ्यः खञ्च ॥ १ ॥

तिलादिभ्यः खञ्चेति वक्तव्यम् । तिल्यम् तैलीनम् ॥ किमर्थमिदमुच्यते न यता मुक्ते धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् [५.२.१] इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् ।

उमाभङ्गयोरधान्यत्वात् ॥ २ ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्चित्युच्यते न चोमाभङ्गे धान्ये । चमेषु यत्पद्यते तद्धान्यं न चैते तत्र पद्येते ॥

तर्त्तर्हि खञ्ज्यहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्जति । यदि तदनुवर्तते त्रीहिशाल्योर्ढक् [२] यवयवकषट्ठिकाद्यत् [३] इति खञ्चेति खञ्जपि प्राप्नोति । संबन्धमनुवर्तिष्यते । धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । त्रीहि-शाल्योर्ढग्भवति धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । यवयवकषट्ठिकाद्यञ्जवति धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्भवति । विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः । भवनेक्षेत्रेखञ्ज्यहणमनुवर्तते धान्यानामिति निवृत्तम् ॥ अथवा मण्डूकप्लुतयोऽधिकाराः । यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः ॥ अथवान्यवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृतस्यापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादः । अन्यस्य प्रत्ययस्य वचनाच्चकारस्य चानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृतस्य खञ्जो ढग्यतौ बाधकौ भविष्यतो यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति ॥ अथवैतज्ज्ञापयत्यनुवर्तन्ते च नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति । किं तर्हि । यत्नाञ्जवन्ति ॥ अथवा यता मुक्ते धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्जित्येव सिद्धम् । ननु चोक्तं न सिध्यति किं कारणम् उमाभङ्गयोरधान्यत्वादिति । नैष दोषः । धिनोतेर्धान्यमेते चापि धिनुतः ॥ अथवा शणसप्तदशानि धान्यानि ॥

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ ५ । २ । ६ ॥

संमुखेति किं निपात्यते ।

संमुखेति समस्यान्तलोपः ॥ १ ॥

संमुखेति समस्यान्तलोपो निपात्यते । सममुखस्य दर्शनः संमुखीनः ॥

अनुपदसवान्नायानयं वद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ ५ । २ । ९ ॥

अयानयं नेय इत्युच्यते तत्र न ज्ञायते कोऽयः कोऽनय इति । अयः प्रदक्षिणम् । अनयः प्रसव्यम् । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां यस्मिन्परैः पदानामसमावेशः सोऽयानयः । अयानयं नेयो ज्यानयीनः शारः ॥

परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ ५ । २ । १० ॥

परोवरेति किं निपात्यते ।

परोवरेति परस्यौत्ववचनम् ॥ १ ॥

परोवरेति परस्यौत्वं निपात्यते । यद्येवं परस्यौत्ववचनमिति प्राप्नोति । शकन्धुन्यायेन* निर्देशः । अथवा नैवं विज्ञायते परस्यौत्वं निपात्यत इति । कथं तर्हि । परस्य शब्दरूपस्यादेरुत्वं निपात्यत इति । परांश्चावरांश्चानुभवति परोवरीणः ॥

अथ परंपरेति किं निपात्यते ।

परपरतराणां परंपरभावः ॥ २ ॥

परपरतराणां परंपरभावो निपात्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति परंपरीणः ॥

समां समां विजायते ॥ ५ । २ । १२ ॥

इह समांसमीना गौः क्षुपो धातुप्रातिपदिकयोः [२.४.७१] इति सुब्लुक्प्राप्नोति । समां समां विजायत इति यलोपवचनादलुग्विज्ञानम् । समां समां विजायत इति यलोपवचनादलुग्विज्ञानं भविष्यति । यदयं यलोपं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नात्र लुग्भवतीति ।

समां समां विजायत इति यलोपवचनादलुग्विज्ञानमिति चेदुत्तरपदस्य
लुग्वचनम् ॥ १ ॥

समां समां विजायत इति यलोपवचनादलुग्विज्ञानमिति चेदुत्तरपदस्य लुग्व-
क्तव्यः ॥

सिद्धं तु पूर्वपदस्य यलोपवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वपदस्य यलोपो वक्तव्यः ॥

अनुत्पत्तावुत्तरपदस्य च वावचनम् ॥ ३ ॥

अनुत्पत्तौ पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च यलोपो वा वक्तव्यः । समां समां विजायते ।
समायां समायां विजायत इति ॥

आगवीनः ॥ ५ । २ । १४ ॥

आगवीन इति किं निपात्यते ।

गोराङ्पूर्वादा तस्य गोः प्रतिदानात्कारिणि खः ॥ १ ॥

गोराङ्पूर्वादा तस्य गोः प्रतिदानात्कारिणि खो निपात्यते । आ तस्य गोः प्रति-
दानात्कर्मकारी आगवीनः कर्मकरः ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ ५ । २ । २० ॥

किं यः शालायामधृष्टः स शालीनः कूपे वा यदकार्यं तत्कौपीनम् । नेत्याह ।
उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । शालाप्रवेशनमर्हत्यधृष्टः स शालीनः । कूपावतरण-
मर्हत्यकार्यं तत्कौपीनम् ॥

व्रातेन जीवति ॥ ५ । २ । २१ ॥

व्रातेन जीवतीत्युच्यते किं व्रातं नाम । नानाजातीया अनियतवृत्तय उल्लेखजी-
विनः संघाः व्राताः । तेषां कर्म व्रातम् । व्रातकर्मणा जीवतीति व्रातीनः ॥

हैयंगवीनं संज्ञायाम् ॥ ५ । २ । २३ ॥

हैयंगवीनमिति किं निपात्यते ।

ह्योगोदोहस्य ह्यिग्वदेशः संज्ञायां तस्य विकारे ॥ १ ॥

ह्योगोदोहस्य ह्यिग्वदेशो निपात्यते संज्ञायां विषये तस्य विकार इत्येतस्मिन्नर्थे । ह्योगोदोहस्य विकारो हैयंगवीनं घृतम् । संज्ञायामिति किमर्थम् । ह्योगोदोहस्य विकार उदश्चित् अत्र मा भूदिति ॥

पक्षात्तिः ॥ ५ । २ । २५ ॥

मूल इति वक्तव्यम् । पक्षस्य मूलं पक्षतिः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । मूल इति वर्तते । क प्रकृतम् । तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ [५.२.२४] इति । यदि तदनुवर्तते पाकेऽपि प्राप्नोति । मूल इत्यनुवर्तते पाक इति निवृत्तम् । कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तते तैकदेशो वा निवर्तते । एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति । तद्यथा । संख्याव्ययादेर्डीप् [४.१.२६] दामहायनान्ताच्च [२७] । संख्यादेरित्यनुवर्तते ऽव्ययादेरिति निवृत्तम् ॥

विनञ्भ्यां नानाञ्चौ न सह ॥ ५ । २ । २७ ॥

इह नानेति सहार्थो गम्येत द्वौ हि प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः । न न सह स-
हैवेति ॥ नैष दोषः । नायं प्रत्ययार्थः । किं तर्हि । प्रकृतिविशेषणमेतत् । वि न-
चित्येताभ्यामसहवाचिभ्यां नानाञ्चौ भवतः । कस्मिन्नर्थे । स्वार्थे ॥

वेः शालच्छाङ्कटचौ ॥ ५ । २ । २८ ॥

कस्मिन्नर्थे शालजादयो भवन्ति । न सहेति* वर्तते । भवेत्सिद्धं विशाले शृङ्गे
विशङ्कटे शृङ्गे इति । इह खलु संकटमिति संगतार्थो गम्यते प्रकटमिति प्रगतार्थो गम्यत
उत्कटमित्युद्गतार्थो गम्यते† ॥ एवं तर्हि साधने शालजादयो भवन्ति । किं वक्तव्य-

मेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । उपसर्गेभ्य इमे विधीयन्त उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मका यत्र कश्चिक्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाह्वयत्र हि न प्रयुज्यते ससाधनां तत्र क्रियामाहुः । त एत उपसर्गेभ्यो विधीयमानाः ससाधनायां क्रियायां भविष्यन्ति ॥ एवमपि भवेत्सिद्धं विशाले शृङ्गे इति । इदं तु न सिध्यति विशालः विशङ्कट इति । एतदपि सिद्धम् । कथम् । अकारो मत्वर्थीयः । विशाले अस्य स्तो विशालः । विशङ्कटे अस्य स्तो विशङ्कट इति ॥

संप्रोदश्च कटच् ॥ ५ । २ । २९ ॥

कटच्प्रकरणे ज्लाबूतिलोमाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

कटच्प्रकरणे ज्लाबूतिलोमाभ्यो रजस्यभिधेय उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अलाबुकटः तिलकटः उमाकटः ॥

भङ्गायाश्च ॥ २ ॥

भङ्गायाश्चेति वक्तव्यम् । भङ्गाकटः ॥

गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्यः ॥ ३ ॥

गोष्ठादयः प्रत्ययाः स्थानादिष्वर्थेषु पशुनामादिभ्यो वक्तव्याः । गोगोष्ठम् अवि-
गोष्ठम् ॥ कटच्च वक्तव्यः । अविकटः उष्ट्रकटः ॥ पटच्च वक्तव्यः । अविपटः उष्ट्र-
पटः ॥ गोजुगशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । उष्ट्रगोजुगम् खरगोजुगम् ॥ तैलशब्दश्च
प्रत्ययो वक्तव्यः । इडुदतैलम् सर्पपतैलम् ॥ शाकटशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । इक्षु-
शाकटम् मूलशाकटम् ॥ शाकिनशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । इक्षुशाकिनम् मूलशा-
किनम् ॥

उपमानाद्वा सिद्धम् ॥ ४ ॥

उपमानाद्वा सिद्धमेतत् । गवां स्थानं गोष्ठम् । यथा गवां तद्दुष्टाणाम् ॥ कटज्व-
क्तव्य इति । यथा नानाद्रव्याणां संधातः कट एवमवयः संहता अविकटः ॥ पटच्च
वक्तव्य इति । यथा पटः प्रस्तीर्ण एवमवयः प्रस्तीर्णा अविपटः ॥ गोजुगशब्दश्च प्रत्ययो

वक्तव्य इति । गोर्युगं गोर्युगम् । यथा गोस्तद्वदुष्टस्य । उष्ट्रगोर्युगम् ॥ तैलशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य इति । प्रकृत्यन्तरं तैलशब्दो विकारे वर्तते । एवं च कृत्वा तिलतैलमित्यपि सिद्धं भवति ॥ शाकटशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य एव । शाकिनशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य एव ॥

इनचिपटच्चिकचि च ॥ ५ । २ । ३३ ॥

इनचिपटच्चाधिकचिचिकादेशाश्च ॥ १ ॥

• इनचिपटच्चाः प्रत्यया वक्तव्याधिक चि चिगित्येते च प्रकृत्यादेशा वक्तव्याः । चिकिनः चिपिटः चिकः ॥

क्लिन्नस्य चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी ॥ २ ॥

क्लिन्नस्य चिल्पिलित्येतौ प्रकृत्यादेशौ वक्तव्यौ लक्ष प्रत्ययोऽस्य चक्षुषी इत्येतस्मिन्नर्थे । क्लिन्ने अस्य चक्षुषी चिल्लः । पिल्लः ॥ चुल् च वक्तव्यः । चुल्लः ॥ यद्यस्येत्युच्यते चिल्ले चक्षुषी पिल्ले चक्षुषी इति न सिध्यति तस्मान्नार्थोऽस्यग्रहणेन । कथं चिल्लः पिल्ल इति । अकारो मत्वर्थायः । चिल्ले अस्य स्तश्चिल्लः । पिल्ले अस्य स्तः पिल्ल इति ॥

प्रमाणे द्वयसज्जद्वज्जमात्रचः ॥ ५ । २ । ३७ ॥

प्रमाण इति किमर्थं प्रत्ययार्थः ।

प्रमाणं प्रत्ययार्थो न

प्रमाण इति नायं प्रत्ययार्थः । क तर्हि प्रत्यया भवन्ति ।

तद्वति

कुत एतत् ।

अस्येति वर्तनात् ।

अस्येति हि वर्तते । क प्रकृतम् । तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् [५. २. ३६] इति ॥

प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम ॥

ऊरुद्वयसम् ऊरुद्वयम् ॥

प्रमाणे लः

प्रमाणे लो वक्तव्यः । शमः दिष्टिः वितस्तिः ॥

द्विगोर्नित्यम्

द्विगोर्नित्यं लो वक्तव्यः । द्विशमम् त्रिशमम् । द्विदिष्टिः त्रिदिष्टिः । द्विवितस्तिः त्रिवितस्तिः ॥ किमर्थमिदमुच्यते । संशये आविणं वक्ष्यति* तस्यायं पुरस्तादपकर्षः ॥

डट् स्तोमे

डट् स्तोमे वक्तव्यः । पञ्चदशः स्तोमः ॥

शच्छनोर्दिनिः ।

शच्छनोर्दिनिर्वक्तव्यः । त्रिंशिनो मासाः । पञ्चदशिनोऽर्धमासाः ॥ विंशतेऽपि वक्तव्यम् । विंशिनो† ऽङ्गिरसः ॥

प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये ॥

मात्रज्वक्तव्यः । शममात्रम् दिष्टिमात्रम् वितस्तिमात्रम् । कुडवमात्रम् । पञ्चमात्राः दशमात्राः ॥

वत्वंतात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम् ॥ १ ॥

वत्वंतात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलं वक्तव्यौ । तावदेव तावद्वयसम् तावन्मात्रम् । यावदेव यावद्वयसम् यावन्मात्रम् ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुष् ॥ ५ । २ । ३९ ॥

किमर्थं परिमाण इत्युच्यते न प्रमाण इति‡ वर्तते । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्परिमाणग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्परिमाणमन्यत्परिमाणमिति ॥

डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते ।

नैतज्ज्ञापकसाध्यमन्यत्परिमाणमन्यत्परिमाणमिति । उक्तो ऽत्र विशेषः§ ॥

मात्राद्यप्रतिधाताय

एवं च कृत्वा मात्रादीनां प्रतिधातो न भवति ॥

भावः सिद्धश्च डावतोः ॥

डावत्वन्ताच्च मात्रजादीनां भावः सिद्धो भवति ॥

वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्धां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्धां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । न त्वावाँ
अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । त्वावतः पुरुषसो । यज्ञं विप्रस्य
मावतः । त्वत्सदृशस्य मत्सदृशस्येति ॥

किमिदम्भ्यां वो घः ॥ ५ । २ । ४० ॥

केन विहितस्य किमिदम्भ्यां वतुपो वो घत्वमुच्यते । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो
भवति किमिदम्भ्यां वतुविति यदयं किमिदम्भ्यामुत्तरस्य वतुपो वो घत्वं शास्ति ॥
अथवा योगविभागः करिष्यते । किमिदम्भ्यां वतुभभवति । ततो वो घ इति । वधा-
स्य घो भवतीति ॥

किमः संख्यापरिमाणे डति च ॥ ५ । २ । ४१ ॥

बहुध्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कियान् कियन्तौ ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न
वक्तव्यम् । किमेतत्परिप्रश्ने वर्तते परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञाते अनिर्ज्ञातं च बहुषु । द्वेकयोः
पुनर्निर्ज्ञातम् । निर्ज्ञातत्वाद्द्वेकयोः परिप्रश्नो न भवति परिप्रश्नाभावात्किमेव तावन्नास्ति
कुतः प्रत्ययः

संख्याया अवयवे तयप् ॥ ५ । २ । ४२ ॥

इह कस्मान्न भवति । बहवो ऽवयवा अस्याः संख्याया इति । अवयवे या संख्ये-
त्युच्यते न च काचित्संख्यास्ति यस्या बहुशब्दो ऽवयवः स्यात् । ननु चेयमस्ति सं-
ख्येत्येव । नैषा संख्या संज्ञेया ॥

अवयवविधाने ऽवयविनि प्रत्ययः ॥ १ ॥

अवयवविधाने ऽवयविनि प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । पञ्चावयवाः
दशावयवा इति ॥ अथावयविनीत्युच्यमाने ऽवयवस्वामिनि कस्मान्न भवति । पञ्च

पञ्चवयवा देवदत्तस्येति । अवयवशब्दोऽयं गुणशब्दोऽस्येति च वर्तते* तेन यं प्रत्यव-
यवो, गुणस्तस्मिन्नवयविनि प्रत्ययेन भवितव्यम् । कं च प्रत्यवयवो गुणः । समुदा-
यम् ॥ यद्येवमवयविनीत्यपि न वक्तव्यम् । अवयवेषु कस्मान्न भवति । अस्येति†
वर्तते ॥

उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ५ । २ । ४४ ॥

किमर्थमुदात्त इत्युच्यते । उदात्तो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रत्यय-
स्वरेणाप्येष स्वरः सिद्धः‡ । न सिध्यति । चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं
प्रसज्येत§ ॥ अथोदात्त इत्युच्यमाने कुत एतदादेरुदात्तत्वं भविष्यति न पुनरन्त्य-
स्येति । उदात्तवचनसामर्थ्याद्यस्याप्राप्तः स्वरस्तस्य भविष्यति । कस्य चाप्राप्तः ।
आदेः । अन्तस्य पुनश्चिस्स्वरेणैव सिद्धम् ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताडुः ॥ ५ । २ । ४५ ॥

इह कस्मान्न भवति । एकादश माषा अधिका अस्मिन्कार्षापणशत इति ।

अधिके समानजातौ

समानजातावधिक इष्यते ॥ अथेह कस्मान्न भवति । एकादश कार्षापणा अधि-
का अस्यां कार्षापणत्रिंशतीति ।

इष्टं शतसहस्रयोः ।

शतसहस्रयोरधिक इष्यते ॥ अथेहैकादशं शतसहस्रमिति कस्याधिक्ये भ-
वितव्यम् ।

यस्य संख्या तदाधिक्ये डः कर्तव्यो मतो मम ॥

यदि तावच्छतानि संख्यायन्ते शताधिक्ये भवितव्यम् । अथ सहस्राणि
संख्यायन्ते सहस्राधिक्ये भवितव्यम् ॥

डविधाने परिमाणशब्दानामाधिक्यस्याधिकरणाभावादर्निर्देशः ॥ १ ॥

डविधाने परिमाणशब्दानामाधिक्यस्याधिकरणाभावादर्निर्देशः । अगमको निर्दे-
शोऽनिर्देशः । न ह्येकादशानां शतमधिकरणम् ॥

सिद्धं तु पञ्चमीनिर्देशात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । पञ्चमीनिर्देशात् । पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः । तदस्मादधिकमिति ॥ स तर्हि पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । यद्यपि तावद्यापके वैषयिके वाधिकरणत्वे संभवो नास्त्यौपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते । एकादश कार्षापणा उपश्लिष्टा अस्मिञ्शत एकादशं शतम् ॥

शदन्तविंशतेश्च ॥ ५ । २ । ४६ ॥

किमर्थं शङ्ग्रहे ऽन्तग्रहणम् ।

शङ्ग्रहे ऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेरधिकार्थम् ॥ १ ॥

शङ्ग्रहे ऽन्तग्रहणं क्रियते । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीतीह न प्राप्नोति एकत्रिंशं शतम् । इष्यते चात्रापि स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यन्तग्रहणम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हि ।

संख्याग्रहणं च ॥ २ ॥

संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत् । गोत्रिंशदधिकास्मिञ्शत इति ॥

विंशतेश्च ॥ ३ ॥

विंशतेश्चान्तग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । एकविंशं शतम् । चकारात्संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत् । गोत्रिंशतिरधिकास्मिञ्शत इति ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ५ । २ । ४७ ॥

निमाने गुणिनि ॥ १ ॥

निमाने गुणिनीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । गुणेषु मा भूत् ॥

भूयसः ॥ २ ॥

भूयसः इति च वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । भूयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्यथा स्यादल्पीयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्मा भूदिति ॥

एकोऽन्यतरः ॥ ३ ॥

एकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति ॥

समानानाम् ॥ ४ ॥

समानानां चेति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । एको यवानामध्यर्ध उदश्वित इति ॥

तत्तर्हीदं बह्व वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यत्तावदुच्यते गुणिनीति वक्तव्यमिति न वक्तव्यम् । गुणेषु कस्मान्न भवति । अस्येति* वर्तते ॥ यदुक्तं भूयस इति वक्तव्यमिति न वक्तव्यम् । अल्पीयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिः कस्मान्न भवति । अनभिधानात् ॥ यदुक्तमेकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यमिति न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति । तन्त्रं विभक्तिनिर्देशः ॥ यदप्युच्यते समानानामिति वक्तव्यमिति न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति एको यवानामध्यर्ध उदश्वित इति । अनभिधानात् ॥

निमेये चापि दृश्यते ॥ ५ ॥

निमेये चापि प्रत्ययो दृश्यते । द्विमया यवाः । त्रिमयाः ॥ किं पुनरिह निमानं किं निमेयं यावतोभयं त्यज्यते । सत्यमेवमेतत् । क्वचित्तु काचित्पुस्ततरा गतिर्भवति । तद्यथा । समाने यागे धान्यं विक्रीणीते यवान्विक्रीणीत इत्युच्यते न कश्चिदाह कार्षापणं विक्रीणीत इति । अथवा येनाधिगम्यते तन्निमानं यदधिगम्यते तन्निमेयम् ॥

तस्य पूरणे डट् ॥ ५ । २ । ४८ ॥

तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । पञ्चानामुष्टिकाणां पूरणो षट इति ॥

सिद्धं तु संख्यापूरण इति वचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । संख्यापूरण इति वक्तव्यम् । एवमपि षटे प्राप्नोति संख्येयं ह्यसावद्भिः पूरयति । संख्यापूरण इति ब्रूमो न ब्रूमः संख्येयपूरण इति ॥

यस्य वा भावादन्यसंख्यात्वं तत्र ॥ ३ ॥

अथवा यस्य भावादन्या संख्या प्रवर्तते तत्रेति वक्तव्यम् । एवमपि द्वितीयेऽध्या-

येऽष्टम इति प्राप्नोति सर्वेषां हि तेषां भावात्संख्या प्रवर्तते । चरमोपजाते पूर्वस्मिन्भानपगत इति वक्तव्यम् ॥ एवमपि एकादशीद्वादशयौ सौविष्टकृती इदं द्वितीयमिदं तृतीयम् दश दशमानीति न सिध्यति । सूत्रं च भिद्यते ॥

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्ग इति । परिहृतमेतत्सिद्धं तु संख्यापूरण इति वचनादिति । तत्तर्हि संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । संख्याया गुणस्य निमाने मयट् [४७] इति ॥ एवं तर्हि नेयं वृत्तिरुपालभ्यते । किं तर्हि । वृत्तिस्थानमुपालभ्यते । वृत्तिरेवात्र न प्राप्नोति । किं कारणम् । प्रत्ययार्थाभावात् । नैष दोषः । वचनात्स्वार्थिको भविष्यति ॥ अथवा पूर्वस्याः संख्यायाः परापेक्षाया उत्पत्तिर्यक्तव्योत्तरा च संख्यादेशो वक्तव्यः ॥ अथवा न्यूने ऽयं कृत्स्नशब्दो द्रष्टव्यः । चतुर्षु पञ्चशब्दः ॥ अथवा सर्व एव द्यादयो ऽन्योऽन्यमपेक्षन्ते । यद्येवं द्वितीयेऽध्याये ऽष्टम इति प्राप्नोति । भवत्येव ॥

प्रकृत्यर्थाद्बहिः सर्वा वृत्तिः प्रायेण लक्ष्यते ।
 पूरणे स्यात्कथं वृत्तिर्वचनादिति लक्ष्यताम् ॥
 तस्याः पूर्वा तु या संख्या तस्या भवतु तद्धितः ।
 आदेशश्चोत्तरा संख्या तथा न्याय्या भविष्यति ॥
 न्यूने वा कृत्स्नशब्दोऽयं पूर्वस्यामुत्तरा यदि ।
 सामर्थ्यं च तथा तस्यास्तथा न्याय्या भविष्यति ॥
 अन्योऽन्यं वा व्यपश्रित्य सर्वस्मिन्द्वादयो यदि ।
 प्रवर्तन्ते तथा न्याय्या वृत्तिर्भवति पूरणे ॥
 बहूनां वाचिका संख्या पूरणश्चैक इष्यते ।
 अन्यत्वादुभयोर्न्याय्या वार्क्षी शाखा निदर्शनम् ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ५ । २ । ४९ ॥

मडादिषु यस्यादिस्तन्निर्देशः ॥ १ ॥

मडादिषु यस्यादिः क्रियते तन्निर्देशः कर्तव्यः । अस्यादिर्भवतीति वक्तव्यम् ।
 भक्रियमाणे प्रत्ययाधिकारात्प्रत्ययोऽयं विज्ञायेत । तत्र को दोषः ।

प्रत्ययान्तरे हि स्वरे दोषः ॥ २ ॥

प्रत्ययान्तरे हि सति स्वरे दोषः स्यात् । विंशतितमः* एष स्वरः प्रसज्येत विंशतितम इति चेप्यते† ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । प्रकृतं ङङ्गुहणमनुवर्तते । क प्रकृतम् । तस्य पूरणे ङट् [४८] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं ष-
ष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । नान्तादित्येषा पञ्चमी ङङिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति
तस्मादित्युत्तरस्य [१. १. ६७] इति । प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्र-
कल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतानुवर्तते ॥

षट्प्रातिकृतिपचयतुरां थुक् ॥ ५ । २ । ५१ ॥

चतुरश्रयतावाद्यक्षरलोपश्च ॥ १ ॥

चतुरश्रयतौ वक्तव्यावाद्यक्षरलोपश्च वक्तव्यः । तुरीयम् तुर्यम् ॥

अथ किमर्थं थट्थुको‡ पृथक्क्रियेते न सर्वं थडेव वा स्यात्थुगेव वा ।

थट्थुकोः पृथक्करणं पदान्तविधिप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

थट्थुकोः पृथक्करणं क्रियते पदान्तविधिप्रतिषेधार्थम् । पदान्तविध्यर्थं पदान्त-
प्रतिषेधार्थं च । पदान्तविध्यर्थं तावत् । पर्णमयानि पञ्चथानि भवन्ति । रथः
सप्रथः । पदान्तस्येति नलोपो यथा स्यात्§ । पदान्तप्रतिषेधार्थम् । षष्ठः । पदा-
न्तस्येति जप्तत्वं मा भूत्॥ । इह चतुर्थं इति पदान्तस्येति विसर्जनीयो मा
भूदिति** ॥

बहुपूगणसंघस्य तिथुक् ॥ ५ । २ । ५२ ॥

बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः । बहुकतिपयवतूनां†† लिङ्गविशिष्टादु-
त्पत्तिर्वक्तव्या । इहापि यथा स्यात् । बह्वीनां पूरणी बह्वतिथी । कतिपयानां पूरणी
कतिपयथी । तावतीनां पूरणी तावतिथी ॥

* ५. २. ५६; ३. १. ३. † ५. २. ४८; ३. १. ३. ‡ ५. २. ५०; ५१. § १. ४. १७; ८. २. ७.
॥ १. ४. १८; ८. २. ३९. ** ८. २. १५. †† ५. २. ५१-५३.

बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः सिद्धा ॥ १ ॥

कथम् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति ॥

पुंवद्वचनं च ॥ २ ॥

पुंवद्भावश्च वक्तव्यः । बहूनां पूरणी बहुतिथी ॥ किमर्थं न भस्याढे तद्धिते पुंव-
द्भवतीति* सिद्धम् । भस्येत्युच्यते यजादौ च भं भवति† न चात्र यजादिं पद्यामः ।
किं कारणम् । तिथुका व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति ॥ इदमिह संप्रधार्यम् । तिथुक्
क्रियतां पुंवद्भाव इति किमत्र • कर्तव्यम् । परत्वात्पुंवद्भावः । नित्यस्तिथुक् । कृते
ऽपि पुंवद्भावे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । तिथुगप्यनित्यः । अन्यस्य कृते पुंवद्भावे प्रा-
प्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । अन्तरङ्गस्तर्हि तिथुक् ।
क्रान्तरङ्गता । उत्पत्तिसंनियोगेन तिथुगुच्यत उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्यया-
वाभित्य पुंवद्भावः । पुंवद्भावोऽप्यन्तरङ्गः । कथम् । उक्तमेतत्सिद्धश्च प्रत्ययवि-
धाविति‡ । उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्पुंवद्भावः पुंवद्भावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञाना-
न्तिथुक्सिद्धः । बहुतिथी ॥

षष्ठ्यादेश्वासंख्यादेः ॥ ५।२।५८ ॥

असंख्यादेरिति किमर्थम् । इह मा भूत् । एकषष्ठः द्विषष्ठः ॥ असंख्यादेरिति
शक्यमवक्तुम् । कस्माच्च भवति एकषष्ठः द्विषष्ठ इति । षष्टिशब्दात्प्रत्ययो विधीयते
कः प्रसङ्गो यदेकषष्टिशब्दात्स्यात् । नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन । तदन्तविधिना§
प्राप्नोति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्या-
चार्यो भवतीह तदन्तविधिरिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । एकविंशतितमः¶
एतत्सिद्धं भवति ॥

मतौ छः सूक्तसाम्नोः ॥ ५।२।५९ ॥

छप्रकरणे ज्ञेकपदादपि ॥ १ ॥

छप्रकरणे ज्ञेकपदादपीति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अस्यवामीयम्
क्याश्रुभीयम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अप्रातिपदिकत्वात् ॥

* ६. ३. ३५*. † १. ४. १८. ‡ ४. १. ७८*; ४. २. ३८*. § १. १. ७२. ¶ ५. २. ५९.

सिद्धं तु प्रातिपदिकविज्ञानात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रातिपदिकविज्ञानात् । कथं प्रातिपदिकविज्ञानम् ।

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा [१.१.६८] इति वचनात् ॥ ३ ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीति । एवं योऽस्मात्प्राप्तायेऽस्यवामशब्दः पद्यते सोऽस्य पदार्थः ॥ किं पुनरन्य आम्नायशब्दा अन्य इमे । ओमित्याह । कुत एतत् ।

आम्नायशब्दानामान्यभाव्यं स्वरवर्णानुपूर्वदिशकालनियतत्वात् ॥ ४ ॥

स्वरो नियत आम्नायेऽस्यवामशब्दस्य । वर्णानुपूर्वी खल्वप्याम्नाये नियतास्य-
वामशब्दस्य । देशः खल्वप्याम्नाये नियतः । इमशाने नाध्येयं चतुष्पथे नाध्येयमिति ।
कालः खल्वप्याम्नाये नियतः । नामावास्यायां न चतुर्दश्यामिति ॥

पदैकदेशसुबलोपदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

पदैकदेशः खल्वप्याम्नाये दृश्यते । अस्यवामीयम् । ननु त्रैप सुबलोपः स्यात् ।
सुबलोपदर्शनाच्च । सुबलोपः खल्वपि दृश्यते । अस्यवामीयमिति ॥ यदि तर्ह्यन्य
आम्नायशब्दा अन्य इमे मत्वर्थो नोपपद्यते । अस्यवामशब्दोऽस्मिन्नस्तीति* । न
संज्ञा संज्ञिनं व्यभिचरति ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ५ । २ । ६० ॥

अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुक् ॥ १ ॥

अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुक्वक्तव्यः । स्तम्भः स्तम्भीयः । गर्दभाण्डः गर्दभा-
ण्डीयः । अनुकः अनुकीयः ॥

धनहिरण्यात्कामे ॥ ५ । २ । ६५ ॥

धनहिरण्यात्कामाभिधाने ॥ १ ॥

धनहिरण्यात्कामाभिधान इति वक्तव्यम् ॥

षष्ठ्यर्थे ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ २ ॥

षष्ठ्यर्थे हि सत्यनिष्टं प्राप्नोति । धने कामोऽस्येति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति धने कामोऽस्येति । अनभिधानात् ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ५ । २ । ७२ ॥

किं यः शीतं करोति स शीतको यो वोष्णं करोति स उष्णकः । किं चातः । तुषार आदित्ये च प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । शीतमिव शीतम् । उष्णमिवोष्णम् । य आशु कर्तव्यानर्थान्धिरेण करोति स उच्यते शीतक इति । यः पुनराशु कर्तव्यानर्थानाश्वेव करोति स उच्यते उष्णक इति ॥

अधिकम् ॥ ५ । २ । ७३ ॥

अधिकमिति किं निपात्यते । अध्यारूढस्योत्तरपदलोपः कंश्च प्रत्ययः । अध्यारूढमधिकमिति । भवेत्सिद्धमध्यारूढो द्रोणः खार्यामधिको द्रोणः खार्यामिति । इदं तु न सिध्यति अध्यारूढा द्रोणेन खारी अधिका द्रोणेन खारीति गत्यर्थानां हि क्तः कर्तरि विधीयते* । गत्यर्थानां वै क्तः कर्मण्यपि विधीयते* ॥

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ५ । २ । ७५ ॥

किं यः पार्श्वेनान्विच्छति स पार्श्वकः । किं चातः । राजपुरुषे प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्युत्तरपदलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः । पार्श्वमिव पार्श्वम् । य ऋजुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थाननृजुनोपायेनान्विच्छति स उच्यते पार्श्वक इति ॥

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ५ । २ । ७६ ॥

किं योऽयःशूलेनान्विच्छति स आयःशूलिकः । किं चातः । शिवभागवते प्राप्नोति ॥

एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । अयःशूलमिवायःशूलम् । यो मृदुनोपायेनान्वेष्ट-
व्यानर्थान्नभसेनान्विच्छति स उच्यत आयःशूलिकः ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ॥ ५ । २ । ७७ ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वावचनानर्थक्यं विभाषाप्रकरणात् ॥ १ ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वावचनमनर्थकम् । किं कारणम् । विभाषाप्रकरणात् ।
प्रकृता महाविभाषा* तथैतत्सिद्धम् ॥

तावतिथेन गृह्णातीति लुक् ॥ २ ॥

तावतिथेन गृह्णातीत्युपसंख्यानं कर्तव्यं लुक् वक्तव्यः । षष्ठेन गृह्णाति षट्कः ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ५ । २ । ७९ ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभ इत्यनिर्देशः ॥ १ ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभ इत्यनिर्देशः । अगमको निर्देशो अनिर्देशः । न हि
तस्य शृङ्खलं बन्धनं शृङ्खलवत्यासौ रज्ज्वा बध्यते ॥

सिद्धं तु तद्वन्निर्देशाल्लुक् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तद्वन्निर्देशः कर्तव्यो लुक् वक्तव्यः । शृङ्खलवद्वन्धनमिति ॥
स तर्हि तद्वन्निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । इह यन्नान्तरेण यस्य प्रवृत्तिर्भवति तत्तस्य
निमित्तत्वाय कल्पते न चान्तरेण शृङ्खलं बन्धनं प्रवर्तते ॥ अथवा साहचर्यात्ताच्छब्दं
भविष्यति । शृङ्खलसहचरितं बन्धनं शृङ्खलं बन्धनमिति ॥

तदस्मिन्ननं प्राये संज्ञायाम् ॥ ५ । २ । ८२ ॥

प्राये संज्ञायां वटकेभ्य इनिः ॥ १ ॥

प्राये संज्ञायां वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः । वटकिनी पौर्णमासी ॥

श्रोत्रियं छन्दो ऽधीते ॥ ५ । २ । ८४ ॥

किं निपात्यते ।

श्रोत्रियं छन्दो ऽधीत इति वाक्यार्थे पदवचनम् ॥ १ ॥

छन्दो ऽधीत इत्यस्य वाक्यस्यार्थे श्रोत्रियन्नित्येतत्पदं निपात्यते ॥

छन्दसो वा श्रोत्रभावस्तदधीत इति धंश्च ॥ २ ॥

छन्दसो वा श्रोत्रभावो निपात्यते तदधीत इत्येतस्मिन्नर्थे धंश्च प्रत्ययः । छन्दो ऽधीते श्रोत्रियः ॥

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ५ । २ । ८५ ॥

इनिठनोः समानकालग्रहणम् ॥ १ ॥

इनिठनोः समानकालग्रहणं कर्तव्यम् । अद्य भुक्ते श्वः श्राद्धिक इति मा भूत् ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । अनभिधानादिति* ॥

साक्षाद्दृष्टरि संज्ञायाम् ॥ ५ । २ । ९१ ॥

संज्ञायामिति किमर्थम् । त्रिभिः साक्षाद्दृष्टं भवति यश्च ददाति यस्मै च दीयते यश्चोपद्रष्टा तत्र सर्वत्र प्रत्ययः प्राप्नोति । संज्ञाग्रहणसामर्थ्याद्धनिकान्तेवासिनोर्न भवति ॥

क्षेत्रियचपरक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ५ । २ । ९२ ॥

किं निपात्यते ।

क्षेत्रियः श्रोत्रियवत् ॥ १ ॥

क्षेत्रियः श्रोत्रियवन्निपात्यते* । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्य वाक्यस्यार्थे
क्षेत्रियजित्येतत्पदं निपात्यते ॥

परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इति परलोपो घञ् ॥ २ ॥

परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे परलोपो निपात्यते घञ् प्रत्ययः ।
परक्षेत्रे चिकित्स्यः क्षेत्रियः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीये
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप् ॥ ५ । २ । ९४ ॥

किमर्थमिमावर्थावुभौ निर्दिश्येते अस्यास्मिन्निति न यद्यस्य भवति तस्मिन्नपि तद्भवति यच्च यस्मिन्भवति तत्तस्यापि भवति । नैतयोरावश्यकः समावेशः । भवन्ति हि देवदत्तस्य गावो न च तास्तस्मिन्नाधृता भवन्ति । भवन्ति च पर्वते वृक्षा न च ते तस्य भवन्ति ॥

अथास्तिग्रहणं किमर्थम् । सत्तायामर्थे प्रत्ययो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनं संप्रतिसत्तायां यथा स्याद्भूतभविष्यत्सत्तायां मा भूत् । गावो ऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इति । न तर्हिदानीमिदं भवति गोमानासीत् गोमान्भवितेति । भवति न त्वेतस्मिन्वाक्ये । यद्येतस्मिन्वाक्ये स्याद्यथेहास्तेः प्रयोगो न भवति गोमान् यवमानित्येवमिहापि न स्यात् गोमानासीत् गोमान्भवितेति । सात चाप्यस्तेः प्रयोगे यथेह बहुवचनं श्रूयते गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्येवमिहापि स्यात् गोमानासीत् गोमान्भवितेति । का तर्ह्ययं वाचोयुक्तिः गोमानासीत् गोमान्भवितेति । एषैषा वाचोयुक्तिः । नैषा गवां सत्ता कथ्यते । किं तर्हि । गोमत्सत्तैषा कथ्यते । अस्त्यत्र वर्तमानकालो ऽस्तिः । कथं तर्हि भूतभविष्यत्सत्ता गम्यते । धातुसंबन्धे प्रत्ययाः [३.४.१] इति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनमस्तियुक्ताद्यथा स्यादनन्तरादियुक्तान्मा भूदिति । गावोऽस्यानन्तराः गावोऽस्य समीप इति । अथ क्रियमाणेऽप्यस्तिग्रहणे इह कस्मान्न भवति गावोऽस्य सन्त्यनन्तराः गावोऽस्य सन्ति समीप इति । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यथैव तर्हि क्रियमाणेऽस्तिग्रहणेऽसामर्थ्यादनन्तरादिषु न भवत्येवमक्रियमाणेऽपि न भविष्यति । अस्त्यत्र विशेषः । क्रियमाणेऽस्तिग्रहणे नान्तरेण तृतीयस्य पदस्य प्रयोगमनन्तरादयोऽर्था गम्यन्ते । अक्रियमाणे पुनरस्तिग्रहणे ऽन्तरेणापि तृतीयस्य पदस्य प्रयोगमनन्तरादयोऽर्था गम्यन्ते ॥

अथेह कस्मान्न भवति । चित्रगुः शबलगुरिति । बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य ॥ अथेह कस्मान्न भवति । चित्रा गावो ऽस्य सन्तीति । कुतः कस्मान्न भवति किमवयवादाहोस्वित्समुदायात् । अवयवात्कस्मान्न भवति । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । समुदायाच्चाह कस्मान्न भवति । अप्रातिपदिकत्वात् ।

ननु च भो आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । तद्यथा । सुप्सुपेति* वर्तमाने ऽन्यस्य चान्यस्य च समासो भवति । सत्यमेवमेतत् । आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्यते । यावत्त्येतत्परिसमाप्यते उच्चाप्रातिपदिकादिति† तावत् उत्पत्त्या भवितव्यमवयवे चैतत्परिसमाप्यते न समुदाये ॥ अथेह कस्मान्न भवति । पञ्च गावोऽस्य सन्ति पञ्चगुः दशगुरिति । प्रत्येकमसामर्थ्यात्समुदायादप्रातिपदिकत्वात्समासात्समासेनेक्तत्वात् । नैतत्सारम् । उक्तेऽपि हि प्रत्ययार्थ उत्पद्यते द्विगोस्तद्धितः । तद्यथा । द्वैमातुरः पाञ्चनापितिरिति‡ । नैष द्विगुः । कस्तर्हि । बहुव्रीहिः§ । अपवादत्वाद्द्विगुः प्राप्नोति । अन्तरङ्गत्वाद्वहुव्रीहिर्भविष्यति । कान्तरङ्गता । अन्यपदार्थं बहुव्रीहिर्वर्तते विशिष्टे ऽन्यपदार्थं तद्धितार्थं द्विगुस्तस्मिन्नास्य तद्धितेऽस्तिग्रहणं क्रियते ॥

यदि तर्ह्यतिप्रसङ्गाः सन्ति बहुव्रीहावप्यस्तिग्रहणं कर्तव्यमस्तियुक्ताद्यथा स्यादनन्तरादियुक्तान्मा भूदिति । अथ न सन्ति तद्धितविधावपि नार्थोऽस्तिग्रहणेन । सत्यमेवमेतत् । क्रियते त्विदानीं तद्धितविधावस्तिग्रहणम् । तद्वै क्रियमाणमपि प्रत्ययविध्यर्थं नोपाध्यर्थम् । अस्तिमानिति मतुव्यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । अप्रातिपदिकत्वात् । नैष दोषः । अव्ययमेवोऽस्तिशब्दो नैषास्तेर्लट् । कथमव्ययत्वम् । विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा¶ । एवमपि न सिध्यति । किं कारणम् । अस्तिसामानाधिकरण्ये मतुव्विधीयते न चास्तेरस्तिना सामानाधिकरण्यम् ॥ तदेतत्क्रियमाणमपि प्रत्ययविध्यर्थं नोपाध्यर्थं तस्माद्विगोस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो यदि तच्चास्ति सर्वत्र मत्वर्थं प्रतिषेध इति** । सति हि तस्मिन्स्तेनैव सिद्धम् ॥

अथ मत्वर्थीयान्मत्वर्थीयेन भवितव्यम् । न भवितव्यम् । किं कारणम् । अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः । अर्थं संप्रत्यायायिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । न तर्हीदानीमिदं भवति दण्डिमती शाला हस्तिमत्युपत्यकेति । भवति । अर्थान्तरे वृत्तादर्थान्तरे वृत्तिः । षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्तते ॥ अथ मत्वन्तान्मतुपा भवितव्यम् । गोमन्तोऽस्य सन्ति यवमन्तोऽस्य सन्तीति । न भवितव्यम् । किं कारणम् । यस्य गोमन्तः सन्ति गावोऽपि तस्य सन्ति तत्रोक्तो गोभिरभिसंबन्धे प्रत्यय इति कृत्वा तद्धितो न भविष्यति । न, तर्ही-

* २.१. २; ४.

† ४.१. १.

‡ २.१. ५१; ४.१. ९५; ११५.

§ २.२. २४.

¶ १.४. ५७ ग०; १.१. १०.

** २.१. ५१*.

दानीमिदं भवति दण्डिमती शाला हस्तिमत्युपत्यकेति । भवति । अर्थान्तरे वृत्ता-
दर्थान्तरे वृत्तिर्भवत्येति । षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते सप्तम्यर्थे वा वृत्तं ष-
ष्ठ्यर्थे वर्तते ॥ इहापि सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्तते षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे
वर्तते । अन्यथाजातीयकः खल्वपि गोभिरभिसंबन्धे प्रत्ययो अन्यथाजातीयकस्तद्वा ।
येनैव खल्वपि हेतुनैतद्वाक्यं भवति गोमन्तोऽस्य सन्ति यवमन्तोऽस्य सन्तीति तेनैव
हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । तस्मान्मत्वर्थीयान्मनुवादेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । तं वापि
ब्रुवता समानवृत्तौ सरूप इति वक्तव्यम् । भवति हि दण्डिमती शाला हस्तिमत्यु-
पत्यकेति ॥

शौषिकान्मनुवर्थायाच्छेषिको मनुवर्थिकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सनन्ताच्च सनिष्यते ॥

किं पुनरिमे मनुष्प्रभृतयः सन्मात्रे भवन्ति । एवं भवितुमर्हति ।

मनुष्प्रभृतयः सन्मात्रे चेदतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

मनुष्प्रभृतयः सन्मात्रे चेदतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । ग्रीहिरस्य यवो
ऽस्येति ॥ तस्माद्भूमादिग्रहणं कर्तव्यम् । के पुनर्भूमादयः ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुवादयः ॥

भूमि । गोमान् यवमान् ॥ निन्दायाम् । कुकुदावर्ती संखादकी ॥ प्रशंसायाम् ।
रूपवान् वर्णवान् ॥ नित्ययोगे । क्षीरिणो वृक्षाः । कण्टकिनो वृक्षा इति ॥ अति-
शयने । उदरिणी कन्या ॥ संसर्गे । दण्डी छत्ती ॥ तत्तर्हि भूमादिग्रहणं कर्तव्यम् ।
न कर्तव्यम् । कस्मान्न भवति ग्रीहिरस्य यवोऽस्येति ।

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । अनभिधानादिति* ॥ इतिकरणः खल्वपि क्रियते ततश्चेद्विवक्षा
भूमादियुक्तस्यैव च विवक्षा । गोमान् यवमान् । भूमादियुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते न
हि कस्यचिद्भावो नास्ति । संखादकी कुकुदावर्ती । निन्दायुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते न
हि कश्चिन्न संखादकी । रूपवान् वर्णवान् । प्रशंसायुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते न हि
कस्यचिद्भूषणं नास्ति । क्षीरिणो वृक्षाः कण्टकिनो वृक्षा इति । नित्ययुक्तस्यैव सत्ता

कथ्यते न हि कस्यचित्क्षीरं नास्ति । उदरिणी कन्येति । अतिशायनयुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते न हि कस्यचिदुदरं नास्ति । दण्डी छत्री । संसर्गयुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते न हि कस्यचिद्वण्डो नास्ति ॥ यावतीभिः खल्वपि गोभिर्वाहदोहप्रसवाः कल्पन्ते तावतीषु सत्ता कथ्यते । कस्यचिच्चतसृभिः कल्पन्ते कस्यचिच्छंतेनापि न प्रकल्पन्ते ॥

सन्मात्रे चर्षिदर्शनात् ।

सन्मात्रे च पुनर्कर्षिर्दर्शयति मतुपम् । यवमतीभिरङ्घ्रिरूपं प्रोक्षतीति ॥

गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक् ॥ ३ ॥

गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक्त्वव्यः । शुक्लः कृष्ण इति ॥ अव्यतिरेकात्सिद्धम् । न गुणो गुणिनं व्यभिचरतीति ।

अव्यतिरेकात्सिद्धमिति चेद्दृष्टो व्यतिरेकः ॥ ४ ॥

दृश्यते व्यतिरेकः । तद्यथा । पटस्य शुक्ल इति ॥

तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः ॥ ५ ॥

एवं च कृत्वा लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । शुक्लं वस्त्रम् शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं त्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति ॥

रसादिभ्यश्च ॥ ५ । २ । ९५ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न तदस्यास्त्यस्मिन्नित्येव* मतुप्सिद्धः ।

रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

रसादिभ्यः पुनर्वचनं क्रियते ज्ञेयेषां मत्वर्थीयानां प्रतिषेधार्थम् । मतुबेव यथा स्याद्ये ज्ञेये मत्वर्थीयाः प्राप्नुवन्ति ते मा भूवन्ति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । दृश्यन्ते ह्यन्ये रसादिभ्यो मत्वर्थीयाः । रसिको नटः । उर्वशी वै रूपिण्यप्सरसाम् । स्पर्शिको वायुरिति ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ॥ ५ । २ । ९६ ॥

इह कस्मान्न भवति । चिकीर्षास्यास्ति जिहीर्षास्यास्तीति । प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति चिकीर्षास्यास्ति जिहीर्षास्यास्तीति । अनभिधानात् ॥

सिध्मादिभ्यश्च ॥ ५ । २ । ९७ ॥

सिध्मादिषु यान्यकारान्तानि तेभ्यो लचा मुक्त इनिठनौ* प्राप्तु इनिठनौ च नेष्येते ।

लजन्यतरस्यामिति समुच्चयः ॥ १ ॥

लजन्यतरस्यामिति समुच्चयोऽयं न विभाषा । लच्च मतुप् ॥ कथं पुनरेतज्ज्ञायते लजन्यतरस्यामिति समुच्चयोऽयं न विभाषेति ।

पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नानायोगकरणं ज्ञापकमसमावेशस्य ॥ २ ॥

यदयं पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नानायोगं करोति† तज्ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयोऽयं न विभाषेति । यदि विभाषा स्यान्नानायोगकरणमनर्थकं स्यात् । तुन्दादीन्यपि पिच्छादिष्वेव पठेत् ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यन्नानायोगकरणे प्रयोजनम् । किम् । तुन्दादिषु यान्यनकारान्तानि तेभ्य इनिठनौ यथा स्याताम् ॥ यानि तर्ह्यकारान्तानि तेषां पाठः किमर्थः । ज्ञापकार्थ एव ॥

अपर आह । तुन्दादिभ्यः पिच्छादीनां नानायोगकरणं ज्ञापकमसमावेशस्य । यदयं तुन्दादिभ्यः पिच्छादीनां नानायोगं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयो न विभाषेति । यदि विभाषा स्यान्नानायोगकरणमनर्थकं स्यात् । पिच्छादीन्यपि तुन्दादिष्वेव पठेत् ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यन्नानायोगकरणे प्रयोजनम् । किम् । पिच्छादिषु यान्यनकारान्तानि तेभ्य इनिठनौ मा भूतामिति । यानि तर्ह्यकारान्तानि तेषां पाठः किमर्थः । ज्ञापकार्थ एव ॥

वस्य च पुनर्वचनं सर्वविभाषार्थम् ॥ ३ ॥

वस्य खल्वपि पुनर्वचनं क्रियते सर्वविभाषार्थम् । केशाद्वोजन्यतरस्याम् [५.२. १०९] इति । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयो न विभाषेति ॥

बुद्बुभ्यां* नित्यार्यमेके जन्यतरस्यां ग्रहणमिच्छन्ति । कथम् ! विभाषामध्ये ज्यं योगः क्रियते विभाषामध्ये ये विधयो नित्यास्ते भवन्तीति ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ ५ । २ । १०० ॥

नप्रकरणे दद्व्रा ह्रस्वत्वं च ॥ १ ॥

नप्रकरणे दद्व्रा उपसंख्यानं कर्तव्यं ह्रस्वत्वं च वक्तव्यम् । दद्व्रुणः ॥ अत्यल्प-
मिदमुच्यते । शाकीपलालीदद्व्रूणां ह्रस्वत्वं चेति वक्तव्यम् । शाकिनम् पलालिनम्
दद्व्रुणम् ॥

विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः ॥ २ ॥

विष्वगित्युपसंख्यानं कर्तव्यमुत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेर्वक्तव्यः । विष्वग्गतान्यस्य
विषुणः ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ॥ ५ । २ । १०१ ॥

वृत्तेश्च ॥ १ ॥

वृत्तेश्चेति वक्तव्यम् । वार्त्तम् ॥

तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ ५ । २ । १०२ ॥

अण्व ॥ ५ । २ । १०३ ॥

किमर्थं तपःशब्दाद्विन्विधीयते नासन्तादित्येव† सिद्धम् ।

तपसो विन्वचनमण्विधानात् ॥ १ ॥

तपसो विन्वचनं क्रियते तपःशब्दादण्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितं
विनं बाधेत ॥

अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । ज्योत्स्नः तामिन्नः कौण्डलः
कौतपः वैपादिकः ॥

ऊषसुषिमुष्कमधो रः ॥ ५ । २ । १०७ ॥

अयं मधुशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकोऽस्ति रसवाची । आतश्च रसवाच्यपि
मधुन्येव हि मध्विदं मधुरमिति, प्रयुज्यते । तद्यो रसवाची तस्येदं ग्रहणम् । यदि
हि द्रव्यपदार्थकस्य ग्रहणं स्यादिहापि प्रसज्येत । मध्वस्मिन्घटेऽस्ति ॥

रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । खरः मुखरः कुञ्जरः ॥
नगाच्चेति वक्तव्यम् । नगरम् ॥

केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ॥ ५ । २ । १०९ ॥

वप्रकरणे मणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

वप्रकरणे मणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । मणिवः हिरण्यवः ॥

छन्दसीवनिपौ च ॥ २ ॥

छन्सीवनिपौ च वक्तव्यौ वश्च मतुप् । रथीरभून्मुद्गलानी गविष्टौ । छुम-
ङ्गलीरियं वधूः । ऋतावानम् । मधवानमीमहे । उद्वा च उद्धती च ॥

मेधारथाभ्यामिरनिरचौ ॥ ३ ॥

मेधारथाभ्यामिरनिरचौ वक्तव्यौ । मेधिरः रथिरः ॥

अपर आह । वप्रकरणे ज्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । बिम्बावम् कुर-
रावम् इष्टकावम् ॥

रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ ५ । २ । ११२ ॥

वलच्प्रकरणे ज्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १ ॥

वलच्प्रकरणे ज्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । भ्रातृवलः पुत्रवलः उत्सङ्ग-
वलः ॥

अत इनिठनौ ॥ ५ । २ । ११५ ॥

इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधः ॥ १ ॥

इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्ववान् खवान् ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते ।

एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ।

एकाक्षरात् । स्ववान् खवान् । कृतः । कारकवान् हारकवान् । जातेः । वृक्षवान् प्लक्षवान् व्याघ्रवान् सिंहवान् । सप्तम्यां च न तौ । दण्डा अस्यां शालायां सन्तीति ॥ यदि कृतो नेत्युच्यते कार्यं कार्यक इति न सिध्यति । तथा च यदि जातेर्नेत्युच्यते तण्डुली तण्डुलिक इति न सिध्यति । एवं तर्हि नायं समुच्चयः कृतश्च जातेश्चेति । किं तर्हि । जातिविशेषणं कृद्ग्रहणं कृष्या जातिरिति । कथं कारकवान् हारकवान् । अनभिधानाच्च भविष्यति ॥ यद्येवं नार्थोऽनेन । कथं स्ववान् वृक्षवान् सिंहवान् व्याघ्रवान् दण्डा अस्यां शालायां सन्तीति । अनभिधानाच्च भविष्यति ॥

त्रीत्यादिभ्यश्च ॥ ५ । २ । ११६ ॥

शिखादिभ्य इनिर्वाच्य इकन्यवखदादिषु ।

किं प्रयोजनम् । नियमार्थम् । इनिरेव शिखादिभ्य इकनेव यवखदादिभ्यः ॥

शिखायवखदादिभ्यो नियमस्यावचनं निवर्तकत्वात् ॥ १ ॥

शिखायवखदादिभ्यो नियमस्यावचनम् । किं कारणम् । निवर्तकत्वात् । किं निवर्तकम् । अनभिधानम् ॥

एकगोपूर्वाद्बुद्धित्यम् ॥ ५ । २ । ११८ ॥

नित्यग्रहणं किमर्थम् । विभाषा मा भूत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यन्नित्यग्रहणं करोति तज्ज्ञापय-
त्याचार्यः प्रागेतस्माद्योगाद्विभाषेत्यनुवर्तत इति ॥

अथात* इत्यनुवर्तत उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तत ऐकगविको न सिध्यति । समासान्तो कृते भविष्यति । एवमपि गौशकटिको न सिध्यति । अथ निवृत्तमिहापि

प्राप्नोति गोविंशतिरस्यास्तीति । निवृत्तम् । कस्माच्च भवति गोविंशतिरस्यास्तीति ।
अनभिधानाच्च भविष्यति ॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ ५ । २ । १२० ॥

यप्प्रकरणे ऽन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १ ॥

यप्प्रकरणे ऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । हिम्याः पर्वताः । गुण्या ब्राह्मणाः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ५ । २ । १२२ ॥

छन्दोविन्प्रकरणे ऽष्ट्रमेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्च ॥ १ ॥

छन्दोविन्प्रकरणे ऽष्ट्रमेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम् । अष्ट्रावी
मेखलावी इयावी उभयावी रुजावी हृदयावी ॥

मर्मणश्चेति वक्तव्यम् । मर्मावी ॥

सर्वत्रामयस्य ॥ २ ॥

सर्वत्रामयस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । आमयावी ॥

शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् ॥ ३ ॥

शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्वक्तव्यः । शृङ्गास्कः वृन्दारकः ॥

फलबर्हाभ्यामिनच् ॥ ४ ॥

फलबर्हाभ्यामिनज्वक्तव्यः । फलिनः बर्हिणः ॥

हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् ॥ ५ ॥

हृदयाच्चालुर्वक्तव्यो ऽन्यतरस्याम् । हृदयालुः हृदयी हृदयिकः हृदयवान् ॥

शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहते ॥ ६ ॥

शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहत इति चालुर्वक्तव्यः । शीतालुः उष्णालुः तृपालुः ॥

हिमाच्चेलुः ॥ ७ ॥

हिमाच्चेलुर्वक्तव्यस्तन्न सहत इत्येतस्मिन्नर्थे । हिमेलुः ॥

बलाच्चोलः ॥ ८ ॥

बलाच्चोलो वक्तव्यस्तन्न सहत इत्येतस्मिन्नर्थे । बलूलः ॥

वातात्समूहे च ॥ ९ ॥

वातात्समूहे च तन्न सहत इत्येतस्मिन्नर्थे चोलो वक्तव्यः । वातूलः ॥

पर्वमरुद्भ्यां तप् ॥ १० ॥

पर्वमरुद्भ्यां तद्वक्तव्यः । पर्वतः मरुत्तः ॥

ददातिवृत्तं वा ॥ ११ ॥

ददातिवृत्तं वा पुनरेतद्भविष्यति । मरुद्भिर्दत्तो मरुत्तः* ॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ ५ । २ । १२५ ॥

कुत्सित इति वक्तव्यम् । यो हि सम्यग्बहु भाषते वाग्मीत्येव स भवति ॥
तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नानायोगकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥

स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ ५ । २ । १२६ ॥

इह कस्मान्न भवति । स्वमस्यास्तीति । नैष दोषः । नायं प्रत्ययार्थः । किं
तर्हि । प्रकृतिविशेषणमेतत् । स्वामिन्नैश्वर्ये निपात्यत इति ॥

वातातीसाराभ्यां कुक् ॥ ५ । २ । १२९ ॥

पिशाचाच्चेति वक्तव्यम् । पिशाचकी वैश्रवणः ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ ५ । २ । १३५ ॥

इनिप्रकरणे बलाद्वाङ्मूर्ध्वपदादुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

इनिप्रकरणे बलाद्वाङ्मूर्ध्वपदादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । बाह्वली ऊर्हली ॥

सर्वादेश्च ॥ २ ॥

सर्वादेश्चेनिर्वक्तव्यः । सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशी ॥

अर्थाच्चासंनिहिते ॥ ३ ॥

अर्थाच्चासंनिहित इनिर्वक्तव्यः । अर्थी । असंनिहित इति किमर्थम् । अर्थवान् ॥

तदन्ताच्च ॥ ४ ॥

तदन्ताच्चेति वक्तव्यम् । धान्यार्थी हिरण्यार्थी ॥ किमर्थं तदन्तादित्युच्यते न तदन्तविधिना* सिद्धम् । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते ॥ एवं तर्हानन्तेन सह समासो भविष्यति । धान्येनार्थी धान्यार्थी । स हि समासो न प्राप्नोति ॥ यदि पुनरयमर्थयतेर्णानिः स्यात् । एवमपि क्रियामेव कुर्वाणे स्यात् । तूष्णीमप्यासीनो यस्तत्समर्थान्याचरति सोऽभिप्रायेण गम्यतेऽर्थयमनेनेति ॥ एवं तर्ह्ययमर्थशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः । तद्यथा । अर्थवानयं देश इत्युच्यते यस्मिन्गायः सस्यानि च वर्तन्ते । अस्ति क्रियापदार्थको भावसाधनः । अर्थनमर्थ इति । तद्यः क्रियापदार्थकस्तस्येदं ग्रहणम् । एवं च कृत्वार्थिकप्रत्यर्थिकावपि सिद्धौ भवतः† ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

* १. १. ७२.

† ५. २. ११५.

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ ५ । ३ । १ ॥

विभक्तित्वे किं प्रयोजनम् ।

विभक्तित्वे प्रयोजनमित्प्रतिषेधः ॥ १ ॥

इदानीम्* । न विभक्तौ तुस्माः [१.३.४] इतीत्त्वप्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥
यद्येवं किमोऽन् [५.३.१२] क प्रेप्सन्दीप्यसे कार्धमासाः अत्रापि प्राप्नोति ।

तौ चोक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् । विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधोऽतद्धित इति† ॥

इदमो विभक्तिस्वरश्च ॥ ३ ॥

इदमो विभक्तिस्वरश्च प्रयोजनम् । इतः इह । इदमस्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता
भवतीत्येष स्वरः‡ सिद्धो भवति ॥

त्यदादिविधयश्च ॥ ४ ॥

त्यदादिविधयश्च प्रयोजनम् । यतः यत्र । कुतः कुत्र । विभक्ताविति त्यदादिवि-
धयः§ सिद्धा भवन्ति ॥

किं सर्वनामबहुभ्योऽद्यादिभ्यः ॥ ५ । ३ । २ ॥

बहुग्रहणे संख्याग्रहणम् ॥ १ ॥

बहुग्रहणे संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्¶ । बहौ बहोरिति ॥
अथ किमर्थं किम उपसंख्यानं क्रियते न सर्वनाम्न इत्येव सिद्धम् ।

व्यादिप्रतिषेधात्किम उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

व्यादिप्रतिषेधात्किम उपसंख्यानं क्रियते । अव्यादिभ्य इति प्रतिषेधे प्राप्ते किम
उपसंख्यानं क्रियते ॥

* ५.३.१८. † १.३.४*. ‡ ६.१.१७१. § ७.२.१०२. ¶ ५.३. ७; १०.

एतदोऽन् ॥ ५ । ३ । ५ ॥

कार्यं नकारः श्रूयते । न क्वचिच्छ्रूयते लोपोऽस्य भवति नलोपः प्रातिपदिकान्त-
स्य [८.२.७] इति । यदि न क्वचिच्छ्रूयते किमर्थमुच्चार्यते । अनेकालिशत्सर्व-
स्य [१.१.५५] इति सर्वादेशो यथा स्यात् ॥ क्रियमाणेऽपि वै नकारे सर्वादेशो
न प्राप्नोति । किं कारणम् । नलोपे कृत एकाल्त्वात् । इदमिह संप्रधार्यम् । नलोपः
क्रियतां सर्वादेश इति, किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नलोपः । असिद्धो नलोपस्तस्यासि-
द्धत्वात्सर्वादेशो भवति । परिगणितेषु कार्येषु* नलोपो ऽसिद्धो न चेदं तत्र परिगण्यते ।
एवं तर्ह्यानुपूर्व्या सिद्धमेतत् । नात्राकृते सर्वादेशे प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति, न चाकृतायां
प्रातिपदिकसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोति । तदानुपूर्व्या सिद्धमेतत् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यकारस्याकारवचने† प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेण
नकारं सर्वादेशो भविष्यति । अस्त्यन्यदकारस्याकारवचने प्रयोजनम् । किम् ।
येऽन्येऽकारादेशाः प्रामुवन्ति तद्वाधनार्थम् । तद्यथा । मो राजि समः कौ [८.३.२५]
इति मकारस्य मकारवचनसामर्थ्यादनुस्वारादयो न भवन्ति । तस्मान्नकारः कर्त-
व्यः ॥ न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । प्रश्निष्टनिर्देशोऽयम् । अ अ अ इति । सो
ऽनेकालिशत्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति ॥

एतद इति योगविभागः ॥ १ ॥

एतद इति योगविभागः कर्तव्यः । एतद एत इदित्येतावादेशौ भवतो रथोः ।
ततोऽन् । अंश्च भवत्येतद इति ॥ केन विहिते थकार एतद आदेश उच्यते ।

एतदश्च थम उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

एतदश्च थम उपसंख्यानं कर्तव्यम् । एतत्प्रकारमित्थम् ॥ तत्तर्ह्युपसंख्यानं
कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । एतज्ज्ञापयति भवत्यत्र थमुरिति, यदयं थकारादावादेशः
शास्ति । कुतो नु खल्वेतज्ज्ञापकादत्र थमुर्भविष्यति न पुनर्य एवासावविशेषविहितस्य-
कारादिस्तस्मिन्नादेशः स्यात्‡ । इदमा थकारादिं विशेषयिष्यामः । इदमो यस्थ-
कारादिरिति ॥

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ५ । ३ । ७ ॥

सप्तम्यास्त्रल् ॥ ५ । ३ । १० ॥

• इदं विचार्यत इमे तसिलादयो विभक्त्यादेशा वा स्युः परे वेति । कथं चा-
देशाः स्युः कथं वा परे । यदि पञ्चम्याः सप्तम्या इति षष्ठी तदादेशाः । अथ पञ्च-
मी ततः परे । कुतः संदेहः । समानो निर्देशः ॥ कभात्र विशेषः ।

तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत्सुब्लुक्स्वरगुणदीर्घैश्चौच्चस्मायादिविधि-
प्रतिषेधः ॥ १ ॥

तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत्सुब्लुक्स्वरगुणदीर्घैश्चौच्चस्मायादिविधीनां प्रतिषेधो
वक्तव्यः । सुब्लुक् । ततस्त्यः यतस्त्यः । तत्रत्यः यत्रत्यः* । सुपो धातुप्रातिपदि-
कयोः [२.४.७१] इति सुब्लुक्प्राप्नोति । सुब्लुक् ॥ स्वर । यदा तदा । अनुदात्तौ
सुप्पितौ [३.१.४] इत्येष स्वरः प्राप्नोति । स्वर ॥ गुण । कस्मात् कुतः ।
घेर्ङिति [७.३.१११] इति गुणः प्राप्नोति । गुण ॥ दीर्घ । तस्मिन् तर्हि । अतो
दीर्घो यञि सुप्ति च [७.३.१०१; १०२] इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । दीर्घ ॥ एत्त्व ।
तेषु तत्र । बहुवचने झल्येत् [७.३.१०३] इत्येत्त्वं प्राप्नोति । एत्त्व ॥
औत्त्व । कस्मिन् कुत्र । इदुञ्चामौदञ्च घेः [७.३.११७-११९] इत्यौत्त्वं
प्राप्नोति । औत्त्व ॥ स्मायादिविधिः । तस्मात् ततः । तस्मिन् तत्र । ङसिङ्योः स्मा-
त्स्मिनौ [७.१.१५] इति स्मायादयः प्राप्नुवन्ति ॥

पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धम् ॥ २ ॥

सन्तु परे ॥ यदि परे समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्मात्तस्यति ।
यस्मात्तस्यति । पञ्चम्यन्तात्परस्य तसेस्तसिल्भवतीति† तसिल्प्राप्नोति ।

अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्समानशब्दाप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ।
तसिल्कस्मान्न भवति । स्वार्थविज्ञानात् । पञ्चम्यन्तात्परस्य तसेः स्वार्थे वर्तमानस्य‡
तसिला भवितव्यं न चात्र पञ्चम्यन्तात्परस्तसिः स्वार्थे वर्तते ॥

तसेश्च ॥ ५ । ३ । ८ ॥

किमर्थं तसेस्तसिलुच्यते ।

तसेस्तसिल्वचनं स्वरार्थम् ॥ १ ॥

तसेस्तसिल्वचनं क्रियते स्वरार्थम् । लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीत्येष स्वरो* यथा स्यात् ॥ ननु चायं तसिल्लसिं† वाधिष्यते । न सिध्यति । परत्वात्तसिः प्राप्नोति । तसिलोऽवकाशः । ततो हीयते । ततोऽवरोहति । तसेरवकाशः । ग्रामत आगच्छति । नगरत आगच्छति । इहोभयं प्राप्नोति । तत आगच्छति । यत आगच्छतीति । परत्वात्तसिः प्राप्नोति । तस्मात्सुष्ठूच्यते तसेस्तसिल्वचनं स्वरार्थमिति ॥

पर्यभिभ्यां च ॥ ५ । ३ । ९ ॥

पर्यभिभ्यां च सर्वोभयार्थे ॥ १ ॥

पर्यभिभ्यां चेति यदुच्यते तत्सर्वोभयार्थे द्रष्टव्यम् । यावत्सर्वतस्तावत्परितः । यावदुभयतस्तावदमितः ॥

इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ५ । ३ । १४ ॥

इह कस्मान्न भवति । सः तौ ते । भवदादिभिर्योग इति वक्तव्यम् । के पुनर्भवदादयः । भवान् दीर्घायुः देवानांप्रियः आयुष्मानिति । स भवान् तत्र भवान् ततो भवान् । तं भवन्तम् तत्र भवन्तम् ततो भवन्तम् । तेन भवता तत्र भवता ततो भवता । तस्मै भवते तत्र भवते ततो भवते । तस्माद्भवतः तत्र भवतः ततो भवतः । तस्य भवतः तत्र भवतः ततो भवतः । तस्मिन्भवति तत्र भवति ततो भवति ॥ स दीर्घायुः तत्र दीर्घायुः ततो दीर्घायुः । तं दीर्घायुषम् तत्र दीर्घायुषम् ततो दीर्घायुषम् ॥ स देवानांप्रियः तत्र देवानांप्रियः ततो देवानांप्रियः । तं देवानांप्रियम् तत्र देवानांप्रियम् ततो देवानांप्रियम् ॥ स आयुष्मान् तत्रायुष्मान् तत आयुष्मान् । तमायुष्मन्तम् तत्रायुष्मन्तम् तत आयुष्मन्तम् ॥

अधुना ॥ ५ । ३ । १७ ॥

अधुनेति किं निपात्यते । इदमोऽशभावोऽधुना च प्रत्यय इदमो वा लोपोऽधुना च प्रत्ययः । अस्मिन्कालेऽधुना ॥

दानीं च ॥ ५ । ३ । १८ ॥

इदानीम् । इदमस्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवतीत्येष स्वरः प्राप्नोति* ।

दानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धिः ॥ १ ॥

दानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धिर्भाविष्यति । आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते स निपातनस्वरो विभक्तिस्वरस्य बाधको भाविष्यति ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । आदौ सिद्धमिति† ॥

तदो दा च ॥ ५ । ३ । १९ ॥

तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात् ॥ १ ॥

तदो दावचनमनर्थकम् । किं कारणम् । विहितत्वात् । विहितोऽत्र प्रत्ययः सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा [५. ३. १९] इति ॥

तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि ॥ ५ । ३ । २० ॥

तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशः ॥ १ ॥

तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशो द्रष्टव्यः ॥ द्वेष्यं विजानीयाद्योगयोर्वा प्रत्यययोर्वेति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देश इति ॥

सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्य पूर्वैद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरे-
द्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ ५ । ३ । २२ ॥

सद्य इति किं निपात्यते ।

समानस्य सभावो द्यश्वाहनि ॥ १ ॥

समानस्य सभावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययोऽहन्यभिधेये । समानेऽहनि सद्यः ॥
परुत्परारीति किं निपात्यते ।

पूर्वपूर्वतरयोः परभाव उदारी च संवत्सरे ॥ २ ॥

पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यत उदारी च प्रत्ययौ संवत्सरेऽभिधेये । पूर्व-
स्मिन्संवत्सरे परन् । पूर्वतरे संवत्सरे परारि ॥
ऐषम इति किं निपात्यते ।

इदमः समसण् ॥ ३ ॥

इदमः समसण्प्रत्ययो निपात्यते संवत्सरेऽभिधेये । अस्मिन्संवत्सर ऐषमः ॥
परेद्यवीति किं निपात्यते ।

परस्मादेद्यव्यहनि ॥ ४ ॥

परस्मादेद्यविप्रत्ययो निपात्यतेऽहन्यभिधेये । परस्मिन्नहनि परेद्यवि ॥
अद्येति किं निपात्यते ।

इदमोऽऽभावो द्यश्च ॥ ५ ॥

इदमोऽऽभावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययोऽहन्यभिधेये । अस्मिन्नहन्यद्य ॥
पूर्वैद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युरिति किं निपात्यते ।

पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युमुच् ॥ ६ ॥

पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युमुच्प्रत्ययो निपात्यतेऽहन्यभिधेये । पू-
र्वस्मिन्नहनि पूर्वैद्युः । अन्यस्मिन्नहन्यन्येद्युः । अन्यतरस्मिन्नहन्यन्यतरेद्युः । इत-
रस्मिन्नहनीतरेद्युः । अपरस्मिन्नहन्यपरेद्युः । अधरस्मिन्नहन्यधरेद्युः । उभयोर-
ह्नोरुभयेद्युः । उत्तरस्मिन्नहन्युत्तरेद्युः ॥

द्युश्चोभयात् ॥ ७ ॥

उभयशब्दाद्युश्च वक्तव्यः । तस्मान्मनुष्येभ्य उभयद्युः ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशका-
लेष्वस्तातिः ॥ ५ । ३ । २७ ॥

इह कस्मान्न भवति । पूर्वस्मिन्देशे वसतीति । नैष देशो देशविशेषणमेतत् ॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ ५ । ३ । २८ ॥

किमर्थमतसुच्छ्रियते न तस्य जेव क्रियेत । तत्रायमप्यर्थः स्वरार्थश्चकारो* न क-
र्तव्यो भवति प्रत्ययस्वरेणैव। सिद्धम् । का रूपसिद्धिः दक्षिणतो ग्रामस्य उत्तरतो
ग्रामस्य । दक्षिणोत्तरशब्दावकारान्तौ तस्य शब्दः प्रत्ययः । भवेत्सिद्धं यदा अका-
रान्तौ यदा तु खल्वाकारान्तौ तदा न सिध्यति । तदापि सिद्धम् । कथम् । पुंव-
द्भावेन । कथं पुंवद्भावः । तसिलादिष्वा कृत्वसुचः[६. ३. ३५] इति ॥ न सिध्यति ।
भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावो न चैतौ भाषितपुंस्कौ । ननु च भो दक्षिणशब्द उत्तरश-
ब्दश्च पुंसि भाष्येते । समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमित्युच्यत आकृत्यन्तरे चैतौ
भाषितपुंस्कौ । दक्षिणोत्तरेति दिक्शब्दौ दक्षिण उत्तर इति व्यवस्थाशब्दौ । यदि
पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युः । कथं यानि दिगुपदिष्टानि कार्याणि ।
दिशो यदा व्यवस्थां वक्ष्यन्ति ॥ यदि तर्हि यो यो दिशि वर्तते स स दिक्शब्दो
रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । रमणीया दिक् । शोभना दिगिति ॥ अथ मतमे-
तद्विशिष्टो वृष्टो दिग्दृष्टः दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति दिशं यो न व्यभिचरति न
रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे
पुंवद्भावो वक्तव्यो दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम् ॥

विशेषणार्थं तर्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन [२. ३. ३०] इति ।
षष्ठी तसर्थप्रत्ययेनेत्युच्यमान इहापि स्यात् । ततो ग्रामात् । यतो ग्रामादिति ॥

उपर्युपरिष्ठात् ॥ ५ । ३ । ३१ ॥

उपर्युपरिष्ठादिति किं निपात्यते ।

ऊर्ध्वस्योपभावो रिलिष्ठातिलौ च ॥ १ ॥

ऊर्ध्वस्योपभावो रिलिष्ठातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते । उपरि उपरिष्ठात् ॥

पश्चात् ॥ ५ । ३ । ३२ ॥

पश्चादिति किं निपात्यते ।

अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः ॥ १ ॥

अपरस्य पश्चभावो निपात्यत आतिश्च प्रत्ययः । पश्चात् ॥

दिक्पूर्वपदस्य च ॥ २ ॥

दिक्पूर्वपदस्य चापरस्य पश्चभावो वक्तव्य आतिश्च प्रत्ययः । दक्षिणपश्चात् उत्तर-
पश्चात् ॥

अर्धोत्तरपदस्य च समासे ॥ ३ ॥

अर्धोत्तरपदस्य च समासे ऽपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः । दक्षिणपश्चार्धः उत्तर-
पश्चार्धः ॥

अर्धे च ॥ ४ ॥

अर्धे च परतोऽपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः । पश्चार्धः ॥

एनबन्धतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ॥ ५ । ३ । ३५ ॥

अपञ्चम्या इति प्रागसः ॥ १ ॥

अपञ्चम्या इति यदुच्यते प्रागसस्तद्दृष्टव्यम्* ॥ द्वेप्यं विजानीयादविशेषेणेत्
उत्तरमपञ्चम्या इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टेऽपञ्चम्या इति प्रागस इति ॥

दक्षिणादाच् ॥ ५ । ३ । ३६ ॥

किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्* ॥
नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन । प्रत्ययस्वरेणैव
सिद्धम् ॥ विशेषणार्थस्तर्हि । क विशेषणार्थेनार्थः । अन्यारादितरर्तेदिकशब्दाञ्चू-
त्तरपदाजाहियुक्ते [२.३.२९] ॥

संख्याया विधार्थे धा ॥ ५ । ३ । ४२ ॥

विधार्थ इत्युच्यते को विधार्थो नाम । विधाया अर्थो विधार्थः । यद्येवमेका गो-
विधा एका हस्तिविधा अत्रापि प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि

धाविधानं धात्वर्थपृथग्भावे ॥ १ ॥

धाविधानं धात्वर्थपृथग्भाव इति वक्तव्यम् । कः पुनर्धात्वर्थपृथग्भावः । किं
यत्तदेवदत्तः कंसपात्र्यां पाणिनौदनं भुङ्क्ते इति । नेत्याह । कारकपृथक्त्वमेतत् । यत्तर्हि
तत्काल्ये भुङ्क्ते सायं भुङ्क्ते इति । नेत्याह । कालपृथक्त्वमेतत् । यत्तर्हि शीतं भुङ्क्ते
उष्णं भुङ्क्ते इति । नेत्याह । गुणपृथक्त्वमेतत् । कस्तर्हि धात्वर्थपृथग्भावः । कारकाणां
प्रवृत्तिविशेषः क्रिया ॥ यद्येवं क्रियाप्रकारेऽयं भवति । विधयुक्तगताश्च प्रकारे भ-
वन्ति । एवंविधम् एवंयुक्तम् एवंगतम् एवंप्रकारमिति ॥

एकाद्वो ध्यमुञ्जन्यतरस्याम् ॥ ५ । ३ । ४४ ॥

सहभावे ध्यमुञ्ज ॥ १ ॥

सहभावे ध्यमुञ्जवक्तव्यः । ऐक्यं राशिं कुरु ॥ स तर्हि वक्तव्यः । न वक्त-
व्यः । अधिकरणविचाल इत्युच्यते† न चावश्यं स एवाधिकरणविचालो यदेकम-
नेकं क्रियते यदप्यनेकमेकं क्रियते सोऽप्यधिकरणविचालः ॥

द्विव्योश्च धमुञ् ॥ ५ । ३ । ४५ ॥

धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनम् ॥ १ ॥

धमुञन्तात्स्वार्थे डो दृश्यते स च विधेयः । पथि द्वैधानि । संशये द्वैधानि ॥

याप्ये पाशप् ॥ ५ । ३ । ४७ ॥

पाशपि कुत्सितग्रहणम् ॥ १ ॥

पाशपि कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् । वैयाकरणपाशः याज्ञिकपाशः । यो हि यापयितव्यो याप्यस्तत्र मा भूदिति ॥

अथ वैयाकरणः शरीरेण कृशो व्याकरणेन च शोभनः कर्तव्यो वैयाकरणपाश इति । न कर्तव्यः । कथम् । यस्य भावाद्वाच्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तदुक्ते वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यं न च कादर्यस्य भावाद्वाच्ये वैयाकरणशब्दः ॥

पूरणाद्वागे तीयादन् ॥ ५ । ३ । ४८ ॥

पूरणग्रहणं शक्यमकर्तुं न ह्यपूरणस्तीयशब्दोऽस्ति यत्र दोषः स्यात् । ननु चायमस्ति मुखतीयः पार्श्वतीय इति* । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमस्य न भविष्यति ॥ उत्तरार्थं तर्हि पूरणग्रहणं कर्तव्यम् । प्रागेकादशभ्यो ऽच्छन्दसि [४९] इति पूरणाद्यथा स्यात् ॥

एकादाकिनिच्चासहाये ॥ ५ । ३ । ५२ ॥

एकादाकिनिचि द्विवहर्त्ये प्रत्ययविधानम् ॥ १ ॥

एकादाकिनिचि द्विवहर्त्ये प्रत्ययो विधेयः । एकाकिनौ एकाकिन इति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । एकशब्दोऽयं संख्यापदं संख्यायाश्च संख्येयमर्थः ॥

सिद्धं तु संख्यादेशवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । द्विवहर्त्याः संख्याया एकशब्द आदेशो वक्तव्यः ॥

असहायस्य वा ॥ ३ ॥

असहायस्य वैकशब्द आदेशो वक्तव्यः । असहाय एकाकी । असहाया-
वेकाकिनौ । असहाया एकाकिनः । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यास-
मेवास्तु । ननु चोक्तमेकादाकिनिचि द्विवहर्त्ये प्रत्ययविधानमिति । नैष दोषः ।
अयमेकशब्दोऽस्त्येव संख्यापदम् । तद्यथा । एकः द्वौ बहव इति । अस्त्यन्यार्थे
वर्तते । तद्यथा । स्रधमादो बुध्न एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः । अस्त्यसहायवाची ।
तद्यथा । एकाम्रयः एकहलानि एकाकिभिः क्षुब्रकैर्जितमिति । तद्योऽसहायवाची
तस्यैष प्रयोगः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीये पादे
प्रथममाह्निकम् ॥

अतिशायने तमविष्ठनौ ॥ ५ । ३ । ५५ ॥

अतिशायन इत्युच्यते किमिदमतिशायन इति । देव्याः सूत्रनिबन्धाः क्रियन्ते । यावद्भूयात्प्रकर्षे अतिशय इति तावदतिशायन इति ॥

कस्य पुनः प्रकर्षे प्रत्यय उत्पद्यते । उच्चाप्रातिपदिकात् [४. १. १] इति वर्तते उच्चाप्रातिपदिकस्य प्रकर्षे । उच्चाप्रातिपदिकं वै शब्दो न च शब्दस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः । शब्देऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । कः पुनर्उच्चाप्रातिपदिकार्थः । द्रव्यम् । न वै द्रव्यस्य प्रकर्ष इष्यते । एवं तर्हि गुणः ॥

एवमपि गुणग्रहणं कर्तव्यम् । द्रव्यमपि उच्चाप्रातिपदिकार्थो गुणोऽपि तत्र कुत एतद्गुणस्य प्रकर्षे भविष्यति न पुनर्द्रव्यस्य प्रकर्ष इति ॥ क्रियमाणे चापि गुणग्रहणे समानगुणग्रहणं कर्तव्यं शुक्लात्कृष्णे मा भूदिति । न तर्हीदानीमिदं भवति । अध्वर्युर्वै श्रेयान्पापीयान्प्रतिप्रस्थाता । अन्धानां काणतम इति । समानगुण एषा स्पर्धा भवति । अध्वर्युर्वै श्रेयानन्येभ्यः प्रशस्येभ्यः । पापीयान्प्रतिप्रस्थातान्येभ्यः पापेभ्यः । अन्धानां काणतम इति कणिरयं सौक्ष्म्ये वर्तते । सर्व इमे किञ्चित्पदयन्त्ययमेषां काणतम इति ॥ अदूरविप्रकर्ष इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । महान्सर्षपः महान्हिमवानिति ॥ जातेर्नेति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । वृक्षोऽयम् ब्रक्षोऽयमिति । न तर्हीदानीमिदं भवति । गोतरः गोतरा अभ्यतर इति । नैष जातेः प्रकर्षः । कस्य तर्हि । गुणस्य । गौरयं यः शकटं वहति । गोतरोऽयं यः शकटं वहति सीरं च । गौरियं या समां समां विजायते । गोतरेयं या समां समां विजायते स्त्रीवत्सा च । अश्वोऽयं यश्चत्वारि योजनानि गच्छति । अभ्यतरोऽयं योऽष्टौ योजनानि गच्छति ॥ तथा तिडश्च [५. ३. ५६] इत्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यं साधनप्रकर्षे मा भूत् ॥

नैष दोषः । यच्चावदुच्यते गुणग्रहणं कर्तव्यमिति न कर्तव्यम् । यस्य प्रकर्षोऽस्ति तस्य प्रकर्षे भविष्यति गुणस्य चैव प्रकर्षो न द्रव्यस्य । कथं ज्ञायते । एवं हि दृश्यते लोके । इह समान आयामे विस्तारे पटस्यान्योऽर्धो भवति काशिकस्यान्यो माथुरस्य । गुणान्तरं खल्वपि शिल्पिन उत्पादयमाना द्रव्यान्तरेण प्रक्षालयन्ति । अन्येन शुद्धं धौतकं कुर्वन्त्यन्येन शैफालिकमन्येन माध्यमिकम् ॥ यदप्युच्यते क्रियमाणे चापि गुणग्रहणे समानगुणग्रहणं कर्तव्यं शुक्लात्कृष्णे मा भूदिति न कर्तव्यम् । समानगुण एव स्पर्धा भवति न ह्याद्याभिरूपौ स्पर्धेते । वाचकेन खल्वप्युत्पत्त-

व्यं न च शुक्लात्कृष्णे प्रत्यय उत्पद्यमानो वाचकः स्यात् ॥ यदप्युच्यते ऽदूरविप्र-
कर्ष इति वक्तव्यमिति न वक्तव्यम् । अदूरविप्रकर्ष एव स्पर्धा भवति न हि निष्क-
धनः शतनिष्कधनेन स्पर्धते ॥ यदप्युच्यते जातेर्नेति वक्तव्यमिति न वक्तव्यम् ।
जननेन या प्राप्यते सा जातिर्न चैतस्यार्थस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः ॥ यदप्युच्यते तिङ-
श्चेत्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यं साधनप्रकर्षे मा भूदिति न कर्तव्यम् । साधनं वै द्रव्यं
न च द्रव्यस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः ॥

किं पुनरेकं शौक्यमाहोस्विन्नाना । किं चातः । यद्येकं प्रकर्षो नोपपद्यते न
हि तेनैव तस्य प्रकर्षो भवति । अथ नाना समानगुणग्रहणं कर्तव्यं शुक्लात्कृष्णे मा
भूदिति ॥ अस्त्वेकं शौक्यं तत्तु विशेषवत् । किंकृतो विशेषः । अल्पत्वमहत्त्व-
कृतः ॥ अथवा पुनरस्त्वेकं निर्विशेषं च । ननु चोक्तं प्रकर्षो नोपपद्यते न हि
तेनैव तस्य प्रकर्षो भवतीति । गुणान्तरेण प्रच्छादनात्प्रकर्षो भविष्यति ॥ अथवा
पुनरस्तु नाना । ननु चोक्तं समानगुणग्रहणं कर्तव्यं शुक्लात्कृष्णे मा भूदिति । न
कर्तव्यम् । समानगुण एव स्पर्धा भवति न ह्याद्याभिरूपौ स्पर्धते । वाचकेन खल्व-
प्युत्पत्तव्यं न च शुक्लात्कृष्ण उत्पद्यमानो वाचकः स्यात् ॥

किमन्तात्पुनरुत्पत्त्या भवितव्यम् । द्वितीयान्तादतिशय्यमानात् । शुक्रमतिशेते
शुक्लतरः । कृष्णमतिशेते कृष्णतरः । यदि द्वितीयान्तादतिशय्यमानात्कालोऽतिशेते
कालीं कालितर इति* प्राप्नोति कालतर इति चेप्यते । तथा काल्यतिशेते कालं काल-
तरेति प्राप्नोति कालितरेति चेप्यते । तथा गार्ग्योऽतिशेते गर्गान्गर्गतर इति प्राप्नोति
गार्ग्यतर इति चेप्यते । तथा गर्गा अतिशेते गार्ग्यं गार्ग्यतरा इति प्राप्नोति गर्गतरा इति
चेप्यते ॥ एवं तर्हि प्रथमान्तात्स्वार्थिको भविष्यति । कालोऽतिशेते कालतरः ।
काल्यतिशेते कालितरा । गार्ग्योऽतिशेते गार्ग्यतरः । गर्गा अतिशेते गर्गतराः ।
यदि प्रथमान्तात्स्वार्थिकः कुमारितरा किशोरितरा अव्यतिरिक्तं वय इति कृत्वा
वयसि प्रथमे [४.१.२०] इति ङीप्प्राप्नोति । तरपोक्तत्वात्स्त्रीप्रत्ययो न भविष्यति ।
टाबपि तर्हि न प्राप्नोति । उक्तेऽपि हि भवन्त्येते टाबादयः । उक्तमेतत्स्वार्थिकाट्टाबादय
इति† । ङीबपि तर्हि प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि गुणोऽभिधीयते । एवमपि लिङ्गवचनानि
न सिध्यन्ति । शुक्लतरम् शुक्लतरा शुक्लतरः शुक्लतरौ शुक्लतरा इति । आश्रयतो
लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति ।
तद्यथा । शुक्लं वस्त्रम् शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति ।

यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भविष्यति ॥
अथवा क्रियाभिधीयते । एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति । आश्रयतो लिङ्गव-
चनानि भविष्यन्ति । एवमपि द्विवचनं प्राप्नोति यश्च ह्यतिशेते यश्चातिशयत उभौ
तौ तस्याश्रयौ भवतः । नैष दोषः । कथम् । शेतिरकर्मकः । अकर्मका अपि धातवः
सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थाक्रि-
याणां वा भवन्ति कर्तृस्थभावकश्च शेतः ॥

अथ यद्येव द्वितीयान्तादुत्पत्तिः प्रथमान्ताद्वा स्वार्थिकोऽपि गुणोऽभिधीयतेऽपि
क्रिया किं गतमेतद्वियता सूत्रेणाहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गत-
मित्याह । कथम् । यदा तावद्वितीयान्तादुत्पत्तिः प्रथमान्ताद्वा स्वार्थिकस्तदा कृत्यल्युटो
बहुलम् [३.३.११३] इत्येवमत्र ल्युङ्भविष्यति । यदा गुणोऽभिधीयते तदा न्या-
यसिद्धमेव यदापि क्रिया तदापि न्यायासिद्धमेव ॥ अथवातिशाययतीत्यतिशायन-
म् । कः प्रयोज्यार्थः । गुणा गुणिनं प्रयोजयन्ति गुणी वा गुणान्प्रयोजयति । कः
पुनरिह शेत्यर्थः । इह यो यत्र भवति शेतेऽसौ तत्र गुणाश्च गुणिनि शेरते ॥

शेत्यर्थः कारितार्थो वा निर्देशोऽयं समीक्षितः ।

शेत्यर्थे नास्ति वक्तव्यं कारितार्थं ब्रवीमि ते ॥

गुणी वा गुणसंयोगाद्गुणो वा गुणिना यदि ।

अभिव्यज्येत संयोगात्कारितार्थो भविष्यति ॥

इहास्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राण्यस्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राणीति परत्वादातिशायिकः
प्राप्नोति ।

अतिशायने बहुव्रीहावुक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । पूर्वपदातिशय आतिशायिकाद्बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थे उत्तरपदा-
तिशय आतिशायिको बहुव्रीहेर्बहुव्रीह्यतराद्यर्थे इति* ॥

इह त्रीणि शुक्लानि वस्त्राणि प्रकर्षापकर्षयुक्तानि । तत्र पूर्वमपेक्ष्योत्तरे द्वे तरव-
न्ते । तत्र द्वयोस्तरवन्तयोरेकस्मात्प्रकर्षयुक्ताच्छुक्लतरशब्दादुत्पत्तिः प्राप्नोति शुक्ल-
शब्दादेव वेप्यते ।

शुक्लतरस्य शुक्लभावात्प्रकृतेः प्रत्ययविज्ञानम् ॥ २ ॥

शुक्लतरशब्दे शुक्लशब्दोऽस्ति तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति ॥

नैतद्विवक्षामहे शुक्लतरशब्दे शुक्लशब्दोऽस्ति नास्तीति । किं तर्हि । शुक्लतर-
शब्दोऽप्यस्ति तत उत्पत्तिः प्राप्नोति ॥

तदन्ताच्च स्वार्थे छन्दसि दर्शनं श्रेष्ठतमायेति ॥ ३ ॥

तदन्तादातिशायिकान्तात्स्वार्थे छन्दस्यातिशायिको वृश्यते । देवो वः सविता
प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे ॥

एवं तर्हि मध्यमाच्छुक्लशब्दात्पूर्वपरापेक्षादुत्पत्तिर्वक्तव्या । मध्यमश्च शुक्लश-
ब्दः पूर्वमपेक्ष्य प्रकृष्टः परमपेक्ष्य न्यूनो न च न्यूनः प्रवर्तते ॥ अथवोत्पद्यतां
लुग्भविष्यति ॥ वाचकेन खल्वप्युत्पत्तव्यं न च शुक्लतरशब्दादुत्पद्यमानो वाचकः
स्यात् ॥ न खल्वपि बहूनां प्रकर्षे तरपा भवितव्यम् । केन तर्हि । तमपा ॥

पूर्वेण स्पर्धमानोऽयं मध्यमो लभते सितः ।

परस्मिन्न्यूनतामेति न च न्यूनः प्रवर्तते ॥

अपेक्ष्य मध्यमः पूर्वमाधिक्यं लभते सितः ।

परस्मिन्न्यूनतामेति यथामात्यः स्थिते नृपे ॥

अस्तु वापि तरस्तस्माच्चापशब्दो भविष्यति ।

वाचकश्चेत्ययोक्तव्यो वाचकश्चेत्युज्यताम् ॥

द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ ॥ ५ । ३ । ५७ ॥

द्विवचन इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतराः । पाणिपादस्य
पादौ सुकुमारतरौ । अस्माकं च देवदत्तस्य च देवदत्तोऽभिरूपतर इति ॥ यदि
पुनर्द्वयोपपद इत्युच्येत । तत्रायमप्यर्थो विभज्योपपदग्रहणं न कर्तव्यं भवति । इहापि
सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति द्वयोपपद इत्येव सिद्धम् ॥ नैवं-
जातीयिका द्व्यर्था शक्या विज्ञातुम् । इहापि प्रसज्येत । सांकाश्यकानां पाट-
लिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इति । अवश्यं खल्वपि विभज्योपपद-
ग्रहणं कर्तव्यं यो हि बहूनां विभागस्तदर्थम् । सांकाश्यकेभ्यश्च पाटलिपुत्रकेभ्यश्च
माथुरा अभिरूपतरा इति ॥ तर्त्तर्हि द्वयोपपद इति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नेदं
पारिभाषिकस्य द्विवचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि । अन्वर्थग्रहणम् । उच्यते वचनम्
द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनमिति ॥ एवमपि

तस्वीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षापकर्षयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

तस्वीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षापकर्षयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । परुद्धवान्पटुरासी-
त्पटुतरश्चैषम इति ॥

सिद्धं तु गुणप्रधानत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । गुणप्रधानत्वात् । गुणप्रधानोऽयं निर्देशः क्रियते गुणा-
न्तरयोगाच्चान्यत्वं भवति । तद्यथा । तमेव गुणान्तरयुक्तं वक्तारो भवन्त्यन्यो
भवान्संवृत्त इति ॥

अजादी गुणवचनादेव ॥ ५ । ३ । ५८ ॥

एवकारः किमर्थः । नियमार्थः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारभ्यमा-
णोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति ॥ इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि । यथैवं विज्ञायेत ।
अजादी गुणवचनादेवेति । मैवं विज्ञायि । अजादी एव गुणवचनादिति । किं च
स्यात् । न व्यञ्जनादी गुणवचनात्स्याताम् ॥

प्रशस्यस्य श्रः ॥ ५ । ३ । ६० ॥

इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् । अजादी गुणवचनादेव[५८] इत्युक्तागु-
णवचनानामप्यजाद्योरादेशा उच्यन्ते । नैष दोषः । एतदेव ज्ञापयति भवत एतेभ्यो
ऽगुणवचनेभ्योऽप्यजादी इति यदयमजाद्योः परत आदेशाञ्ज्ञास्ति । एवमपि तयो-
रिति वक्तव्यं स्यात् । तयोः परत इति ॥ यदि पुनरयं विधिर्विज्ञायेत । नैवं
शक्यम् । व्यञ्जनादी हि न स्यातामुपाधीनां* च संकरः स्यात्पुनर्विधानादजाद्योः ।
ननु चैते विशेषा अनुवर्तेरन् । यद्यप्येतेऽनुवर्तेरन्व्यञ्जनादी तर्हि न स्याताम् ॥ एवं
तर्ह्यार्थप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत एतेभ्योऽगुणवचनेभ्योऽप्यजादी इति यदयमजाद्योरादेशां
ज्ञास्ति । ननु चोक्तं तयोरिति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । प्रकृतमजादिग्रहणमनुवर्तते ।
क प्रकृतम् । अजादी गुणवचनादेवेति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं सप्तमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ।

अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा । उच्चाणि देवदत्तस्य गृहाणि । आ-
मन्त्रयस्वैनम् । देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यम् । आद्यो वैध-
वेयः । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्पृष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थोत्पथमानिर्दिष्टं द्वितीयानि-
र्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्पथमानिर्दिष्टं सदर्थोत्सप्रमीनिर्दिष्टं भविष्यति ॥

प्रशंसायां रूपम् ॥ ५ । ३ । ६६ ॥

स्त्रीलिङ्गेनायं निर्देशः क्रियत एकवचनान्तेन च तेन स्त्रीलिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यादे-
कवचनान्ताच्च पुनपुंसकलिङ्गाद्विवचनबहुवचनान्ताच्च न स्यात् । नैष दोषः । नायं
प्रत्ययार्थः । किं तर्हि । प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् । प्रशंसायां यत्प्रातिपदिकं वर्तते
तस्माद्रूपम्भवति । कस्मिन्नर्थे । स्वार्थ इति । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचना-
न्यनुवर्तन्ते ॥

प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात्तिङ्प्रकृतेरम्भाववचनम् ॥ १ ॥

प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात्तिङ्प्रकृते रूपोऽम्भावो वक्तव्यः । पचतिरूपम् पचतो-
रूपम् पचन्तिरूपमिति ॥

सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । क्रियाप्रधानत्वात् । क्रियाप्रधानमाख्यातं भवत्येका च
क्रिया । द्रव्यप्रधानं नाम । कथं पुनर्जायते क्रियाप्रधानमाख्यातं भवति द्रव्य-
प्रधानं नामेति । यत्क्रियां पृष्ठस्तिङाचष्टे । किं देवदत्तः करोति पचतीति ।
द्रव्यं पृष्ठः कृताचष्टे । कतरो देवदत्तः यः कारको हारक इति ॥ यदि तर्ह्येका
क्रिया द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्ति । पचतः पचन्तीति । नैतानि क्रियापेक्षाणि ।
किं तर्हि । साधनापेक्षाणि । इहापि तर्हि प्राप्नुवन्ति । पचतिरूपम् पचतोरूपम् पच-
न्तिरूपमिति । तिङोक्तत्वात्तस्याभिसंबन्धस्य न भविष्यति । एकवचनमपि तर्हि
न प्राप्नोति । समयाद्भवति* । द्विवचनबहुवचनान्यपि तर्हि समयात्प्राप्नुवन्ति ।
एवं तर्ह्येकवचनमुत्सर्गः करिष्यते तस्य द्विवहोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने अपवादौ
भविष्यतः । एवमपि नपुंसकत्वं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । लिङ्गमशिष्यं लो-
काभयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

वृषलादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

वृषलादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । वृषलरूपः दस्युरूपः चोररूप इति ॥

सिद्धं तु प्रकृत्यर्थवैस्पष्ट्यवचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रकृत्यर्थस्य वैस्पष्ट्य इति वक्तव्यम् । वृषलरूपोऽयम् अप्ययं पलाण्डुना सुरां पिबेत् । चोररूपोऽयम् अप्ययमक्ष्णोरञ्जनं हरेत् । दस्युरूपोऽयम् अप्ययं धावतो लोहितं पिबेत् ॥

ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ॥ ५ । ३ । ६७ ॥

ईषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः ॥ १ ॥

ईषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः । पटुकल्पः पटुकल्पौ पटु-
कल्पा इति । एकोऽयमर्थ ईषदसमाप्तिर्नाम तस्यैकत्वादेकवचनं प्राप्नोति ॥

प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्सिद्धम् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । नायं प्रत्ययार्थः । किं तर्हि । प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् ।
ईषदसमाप्तौ यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्मात्कल्पवादयो भवन्ति । कस्मिन्नर्थे । स्वार्थे
इति । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ॥

प्रकृत्यर्थे चेष्टिङ्गवचनानुपपत्तिः ॥ ३ ॥

प्रकृत्यर्थे चेष्टिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः । गुडकल्पा द्राक्षा । तैलकल्पा प्रसन्ना ।
पयस्कल्पा यवागूरिति ॥

सिद्धं तु तत्संबन्ध उत्तरपदार्थे प्रत्ययवचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तत्संबन्ध ईषदसमाप्तिर्बन्ध उत्तरपदार्थे प्रत्ययो भव-
तीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्त-
मीषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति । परिहृतमेतत्प्रकृत्यर्थविशेषण-
त्वात्सिद्धमिति । ननु चोक्तं प्रकृत्यर्थे चेष्टिङ्गवचनानुपपत्तिरिति । नैष दोषः ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञायति स्वार्थिका भतिवर्तन्तेऽपि लिङ्गवचनानीति यदयं णचः स्त्रिया-
मञ् [५.४.१४] इति स्त्रीग्रहणं करोति । यद्येतज्ज्ञाप्यते बहुगुडो द्राक्षा बहुतैलं
प्रसन्ना बहुपयो यवागूरित्यत्रापि प्राप्नोति । नाप्यतिवर्तन्ते ॥

किं पुनरिहोदाहरणम् । पटुकल्पः मृदुकल्प इति । नैतदस्ति । निर्ज्ञातस्यार्थस्य समाप्तिर्वा भवति विसमाप्तिर्वा गुणश्चानिर्ज्ञातः ॥ इदं तर्हि । गुडकल्पा ब्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरिति । द्रव्यमप्यनिर्ज्ञातम् ॥ इदं तर्हि । कृतकल्पम् भुक्तकल्पम् पीतकल्पमिति ।

क्षान्तात्प्रत्ययविधानानुपपत्तिः क्तस्य भूतकाललक्षणत्वात्कल्पादीनां चासमाप्तिवचनात् ॥ ५ ॥

क्षान्तात्प्रत्ययविधेरनुपपत्तिः । किं कारणम् । क्तस्य भूतकाललक्षणत्वात् । भूतकाललक्षणः क्तः* । कल्पादीनां चासमाप्तिवचनात् । विसमाप्तिवचनाश्च कल्पादयः । न चास्ति संभवो यद्भूतकालश्च स्यादसमाप्तिश्चेति ॥

सिद्धं त्वाशंसायां भूतवद्वचनात् ॥ ६ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । आशंसायां भूतवच्च [३. ३. १३२] इत्येवमत्र क्तो भविष्यति ॥ इदं चाप्युदाहरणं पटुकल्पः मृदुकल्प इति । ननु चोक्तं निर्ज्ञातस्यार्थस्य समाप्तिर्वा भवति विसमाप्तिर्वा गुणश्चानिर्ज्ञात इति । लोकतो व्यवहारं दृष्ट्वा गुणस्य निर्ज्ञानम् । तद्यथा । पटुरयं ब्राह्मण इत्युच्यते यो लघुनोपायेनार्थान्साधयति । पटुकल्पोऽयमित्युच्यते यो न तथा साधयति ॥ इदं चाप्युदाहरणं गुडकल्पा ब्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरिति । ननु चोक्तं द्रव्यमप्यनिर्ज्ञातमिति । लोकतो द्रव्यमपि निर्ज्ञातम् ॥

विभाषा सुपो बहुच्युरस्तात् ॥ ५ । ३ । ६८ ॥

विभाषाग्रहणं किमर्थम् । विभाषा बहुज्यथा स्याद्बहुचा मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा† तया वाक्यमपि भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं कल्पादयोऽपि यथा स्युरिति‡ । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । बहुज्युच्यते कल्पादयोऽपि तदुभयं वचनाद्भविष्यति । नैवं शक्यम् । अक्रियमाणे हि विभाषाग्रहणे जनवकाशो बहुचकल्पादीन्वाधेत । कल्पादयोऽप्यनवकाशास्ते वचनाद्भविष्यन्ति । सावकाशाः कल्पादयः । कोऽवकाशः । तिङन्तान्यवकाशः ॥

अथ सुब्रह्मणं किमर्थम् । सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात्प्रातिपदिकान्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषः सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा ॥ यद्येवमिहापि नार्थः सुब्रह्मेण सुप आत्मनः क्यच् [३.१.८] इति । इहापि नास्ति विशेषः सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा । अयमस्ति विशेषः । सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा भवति* प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा न प्राप्नोति । ननु च प्रातिपदिकादप्युत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा । कथम् । आरभ्यते नः क्ये [१.४.१५] इति । तच्चावश्यं वक्तव्यं सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां नियमार्थम् । तदेव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां विध्यर्थं भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात्तिङन्तान्मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । उच्चाप्रातिपदिकात् [४.१.१] इति वर्तते ॥ अत उत्तरं पठति ।

बहुचि सुब्रह्मणात्पूर्वत्र तिङो विधानम् ॥ १ ॥

बहुचि सुब्रह्मणं क्रियते पूर्वत्र तिङो विधिर्यथा विज्ञायेत ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतं तिङ्ब्रह्मणमनुवर्तते । क प्रकृतम् । अतिशयने तमबिष्टनौ तिङश्च [५.३.५५; ५६] इति ॥ एवं तर्हि बहुचि सुब्रह्मणं पूर्वत्र तिङो विधानात् । बहुचि सुब्रह्मणं क्रियते । किं कारणम् । पूर्वत्र तिङो विधानात् । पूर्वत्र तिङश्चेत्यनुवर्तते तदिहापि प्राप्नोति । ननु च तिङ्ब्रह्मणं निवर्तते । अवश्यमुत्तरार्थमनुवर्त्यमव्ययसर्वनामामकच्चाक्टेः [७१] इति पञ्चतकि जल्पतकीत्येवमर्थम् ॥ यदि सुब्रह्मणं क्रियते स्वरो न सिध्यति । बहुपटव एवं स्वरः प्रसज्येत बहुपटव इति चेप्यते । पठिष्यति ह्याचार्यश्रितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति† । स्वरः कथम् ।

स्वरः प्रातिपदिकत्वात् ॥ २ ॥

सुब्लुकि कृते‡ प्रातिपदिकत्वात्स्वरो भविष्यति ॥

अथ तुग्रहणं किमर्थम् ।

तुग्रहणं नित्यपूर्वार्थम् ॥ ३ ॥

तुग्रहणं क्रियते नित्यं पूर्वं यथा स्याद्विभाषा मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । न विभाषाग्रहणेन पूर्वमभिसंबध्यते । किं तर्हि । बहुजमिसंबध्यते । विभाषा बहुज्भवतीति । यदा च भवति तदा नित्यं पूर्वं भवति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं प्रागुत्पत्तेर्यल्लिङ्गं वचनं च तदुत्पत्तेरपि श्रुत्यये यथा स्यात् । बहुगुडो द्राक्षा । बहुतैलं प्रसन्ना । बहुपयो यवागूरिति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्वार्थिकोऽयं स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तुप्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वार्थिका अतिवर्तन्तेऽपि लिङ्गवचनानीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरित्येतत्सिद्धं भवति ॥

तमादिभ्यः कल्पादयो विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

तमादिभ्यः कल्पादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन* । तमादीनामवकाशः । प्रकर्षस्य वचनमीषदसमाप्तेरवचनम् । पटुतरः पटुतमः । कल्पादीनामवकाशः । ईषदसमाप्तेर्वचनं प्रकर्षस्यावचनम् । पटुकल्पः मृदुकल्पः । उभयवचन उभयं प्राप्नोति । पटुकल्पतरः मृदुकल्पतरः । कल्पादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥ यद्येवमीषदसमाप्तेः प्रकर्षे तमादिः प्रत्ययः प्राप्नोति प्रकृतेरेव च प्रकर्ष इप्स्यते ।

तमादिरीषत्प्रधानात् ॥ ५ ॥

तमादिरीषत्प्रधानादपि भवन्यस्य प्रकर्षोऽस्ति तस्य प्रकर्षे भविष्यति । कस्य च प्रकर्षोऽस्ति । प्रकृतेरेव ॥

अव्ययसर्वनाम्नामकच्चाक् टेः ॥ ५ । ३ । ७१ ॥

कस्य च दः ॥ ५ । ३ । ७२ ॥

किमयं सुबन्तस्य प्राक्टेर्भवत्याहोस्विन्ड्याप्रातिपदिकस्य । कुतः संदेहः । उभयं प्रकृतम्† । अन्यतरच्छक्यं विशेषयितुम् । किं चातः । यदि सुबन्तस्य युष्मकाभिः अस्मकाभिः युष्मकास्तु अस्मकास्तु युवकयोः आवकयोरिति न सिध्यति । अथ प्रातिपदिकस्य त्वयका मयका त्वयकि मयकीत्यत्रापि प्राप्नोति । अस्तु सुबन्तस्य । कथं युष्मकाभिः अस्मकाभिः युष्मकास्तु अस्मकास्तु युवकयोः आवकयोरिति । अनोकारसकारभकारादाविति वक्तव्यम् ॥

अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम् ॥ १. ॥

अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्बक्तव्यः‡ ।

आसितव्यं किल तूष्णीकामेतत्पश्यत चिन्तितम् ॥

शीले को मलोपश्च ॥ २ ॥

शीले को मलोपश्च वक्तव्यः । तूष्णींशीलः तूष्णीकः ॥

इह भिनत्ति छिनत्तीति भ्रमि कृते शप्प्राप्नोति* । बहुकृतम् बहुभुक्तम् बहुपीतम् बहुचि कृते कल्पादयः प्राप्नुवन्ति† । उच्चकैः नीचकैः अकचि कृते कादयः प्राप्नुवन्ति‡ । ननु च भ्रम्वहुजकचोऽपवादास्ते वाधका भविष्यन्ति ।

भ्रम्वहुजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्गप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

भ्रम्वहुजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । समानदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां वाधनं भवति नानादेशत्वाच्च प्राप्नोति ॥

कविधेस्तमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ ४ ॥

कविधेस्तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन§ । कविधेरवकाशः । कुत्सादीनां वचनं प्रकर्षस्यावचनम् । पटुकः मृदुकः । तमादीनामवकाशः । प्रकर्षस्य वचनं कुत्सादीनामवचनम् । पटुतरः पटुतमः । उभयवचन उभयं प्राप्नोति । पटुतरकः पटुतमकः । तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

कदाचिच्छिन्नकतरादयः ॥ ५ ॥

कदाचिच्छिन्नकतरादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन । छिन्नकतरम् छिन्नकतमम् ॥

एकदेशिप्रधानश्च समासः ॥ ६ ॥

एकदेशिप्रधानश्च समासः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अर्धपिप्पलिका अर्धकोशातकिका॥ ॥

उत्तरपदार्थप्रधानश्च संज्ञायां कन्विध्यर्थम् ॥ ७ ॥

उत्तरपदार्थप्रधानश्च समासः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् । संज्ञायां कन्विध्यर्थम् । संज्ञायां कन्यथा स्यात्¶ । नवग्रामकम् नवराष्ट्रकम् नवनगरकम् ॥

कदाचिद्वन्द्वः ॥ ८ ॥

कदाचिद्वन्द्वः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । प्रक्षकन्यग्रोधकौ प्रक्षन्यग्रोधकाविति वा ॥

* ३. १. ७८; ६८. † ५. ३. ६८; ६७. ‡ ५. ३. ७१; ७०. § ५. ३. ७०; ५५.

॥ २. २. २.

¶ ५. ३. ७५; ८७; ६. १. १९७.

कुत्सिते ॥ ५ । ३ । ७४ ॥

इह कुत्सितकः अनुकम्पितक इति स्वशब्देनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य प्रत्ययो न प्राप्नो-
ति । नैष दोषः । कुत्सितस्यानुकम्पायां* भविष्यत्यनुकम्पितस्य कुत्सायाम् ॥ अथवा
स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो ब्रवीन्माह समवेतम् ।

समवेतस्य च वचने लिङ्गं वचनं विभक्तिं च ॥

अभिधाय तान्विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानम् ।

प्रियकुत्सनादिषु पुनः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः ॥

कथं पुनरिदं विज्ञायते । कुत्सितादीनामर्थे इति । आहोस्त्रिक्कुत्सितादिसमाना-
धिकरणात्प्रातिपदिकादिति । कश्चात्र विशेषः ।

कुत्सितादीनामर्थे चेद्लिङ्गवचनानुपपत्तिः ॥ १ ॥

कुत्सितादीनामर्थे चेद्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः । पटुकम् पटुका पटुकः पटुकौ
पटुका इति । एकोऽयमर्थः कुत्सितं नाम तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति ॥ अस्तु
तर्हि कुत्सितादिसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति ।

कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसङ्गो यथा टावादिषु ॥ २ ॥

कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसङ्गो भवति यथा टावादिषु । कथं च
टावादिषु । उक्तं तत्र† स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्भूतादिष्वतिप्रसङ्ग इति । एवमिहापि
कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसङ्गो भवति । इदं घृतकम् इदं तैलकम् ।
इदंशब्दादपि प्राप्नोति ॥

सिद्धं तु येन कुत्सितादिवचनं तद्युक्तात्स्वार्थे प्रत्ययविधानात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । येन कुत्सितादयोऽर्थ्या गम्यन्ते तद्युक्तात्स्वार्थे प्रत्ययो
भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु
चोक्तं कुत्सितादीनामर्थे चेद्लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति । नैष दोषः । नायं प्रत्ययार्थः ।
किं तर्हि । प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् । कुत्सितादिषु यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्मात्कादयो
भवन्ति । कस्मिन्नर्थे । स्वार्थे इति । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ॥

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ५ । ३ । ८३ ॥

चतुर्थात्

चतुर्थालोपो वक्तव्यः । बृहस्पतिदत्तकः बृहस्पतिकः । प्रजापतिदत्तकः प्रजाप-
तिकः ॥

अनजादौ च

अनजादौ च लोपो वक्तव्यः । देवदत्तकः देवकः । यज्ञदत्तकः यज्ञकः ॥

लोपः पूर्वपदस्य च ।

पूर्वपदस्य च लोपो वक्तव्यः । देवदत्तकः दत्तकः । यज्ञदत्तकः दत्तकः ॥

अप्रत्यये तथैवेष्टः

देवदत्तः दत्तः । यज्ञदत्तः दत्तः ॥

उवर्णाल्ल इलस्य च ॥

उवर्णादिलस्य च लोपो* वक्तव्यः । भानुदत्तकः भानुलः । वसुदत्तकः वसुलः ॥

अथ उग्रहणं किमर्थं नेके कृते† ऽजादावित्येव सिद्धम् ।

उग्रहणमुक्तो द्वितीयत्वे कविधानार्थम् ॥ १ ॥

उग्रहणं क्रियत उक्तो द्वितीयत्वे कविधिर्यथा स्यात् । वायुदत्तकः वायुकः ।
पितृदत्तकः पितृकः ॥

अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसङ्गः ॥ २ ॥

अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसज्येत । तद्यथा । मथितं पण्यमस्य माथितिक
इत्यकारलोपे कृते‡ तान्तादिति§ कादेशो न भवति । एवमिहापि न स्यात् ॥

द्वितीयादचो लोपे संध्यक्षरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपवचनम् ॥ ३ ॥

द्वितीयादचो लोपे कर्तव्ये संध्यक्षरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपो वक्तव्यः । लहोडः
लहिकः । कहोडः कहिकः ॥

* १. १. ५४. † ७. ३. ५०. ‡ ४. ४. ५१; ७. ३. ५०; ६. ४. १४८. § ७. ३. ५१.
54 M-II

शेवलसुपरिविशालवरुणार्णमादीनां तृतीयात् ॥ ५ । ३ । ८४ ॥

वरुणादीनां च तृतीयात्स चाकृतसंधीनाम् ॥ १ ॥

वरुणादीनां च तृतीयालोप उच्यते स चाकृतसंधीनां वक्तव्यः । सुपर्याशीर्दत्तः
सुपरिकः सुपरियः सुपरिलः ॥

इह षडङ्गुलिः षडिक इत्यजादिलोपे कृते* पदसंज्ञा न प्राप्नोति । तत्र को
दोषः । जश्त्व† न स्यात् ।

षडिके जश्त्व उक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् । सिद्धमचः स्थानिवच्चादिति‡ ॥ यद्येषं

वाचिकादिषु पदवृत्तप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

वाचिकादिषु पदवृत्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वागाशीर्दत्तः वाचिक इति ॥

सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदस्य लोपो वक्तव्यः ॥ इहापि
तर्हि प्राप्नोति । षडङ्गुलिः षडिक इति ।

षपष्ठाजादिवचनात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

षपष्ठाजादिवचनात्सिद्धमेतत्§ ॥

अल्पे ॥ ५ । ३ । ८५ ॥

ह्रस्वे ॥ ५ । ३ । ८६ ॥

किमर्थमिमावुभावर्थौ निर्दिश्येते न यदल्पं ह्रस्वमपि तद्भवति यच्च ह्रस्वमल्प-
मपि तद्भवति । नैतयोरावश्यकः समावेशः । अल्पं घृतम् अल्पं तैलमित्युच्यते न
कश्चिदाह ह्रस्वं घृतम् ह्रस्वं तैलमिति । तथा ह्रस्वः षट् ह्रस्वः शाटक इत्युच्यते न
कश्चिदाह अल्पः षट् अल्पः शाटक इति ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ५ । ३ । ८८ ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसंनियोगेन पुंवद्वचनम् ॥ १ ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसंनियोगेन पुंवद्भावो वक्तव्यः । कुटी कुटीरः । शमी शमीरः । शुण्डा शुण्डार इति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । स्वार्थिकोऽयं स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । स्वार्थिका अतिवर्तन्तेऽपि लिङ्गवचनानीति* ॥

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ५ । ३ । ९१ ॥

वत्सादिभ्यस्तनुत्वे कार्श्ये प्रतिषेधः ॥ १ ॥

वत्सादिभ्यस्तनुत्वे कार्श्ये प्रतिषेधो वक्तव्यः । कृशो वत्सो वत्सतर इति मा भूदिति ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । यस्य गुणस्य हि भावाद्भ्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तस्मिन्गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यं न च कार्श्यस्य भावाद्भ्ये वत्सशब्दः ॥

किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ॥ ५ । ३ । ९२ ॥

वा बहूनां जातिपरिग्रहे डतमच् ॥ ५ । ३ । ९३ ॥

किमादीनां द्विवचने प्रत्ययविधानादुपाध्यायार्थक्यम् ॥ १ ॥

किमादीनां द्विवचने प्रत्ययविधानादुपाधिग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । बहिर्धारणं निर्धारणमिति । यावता द्वयोरेकस्यैव बहिर्धारणं भवति ॥

अपर आह । बहूनां जातिपरिप्रश्ने ङतमजित्यत्र बहुग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । किमित्येतत्परिप्रश्ने वर्तते परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञातेऽनिर्ज्ञातं च बहुषु । व्येकयोः पुनर्निर्ज्ञातम् । निर्ज्ञातत्वाद्द्वेकयोः परिप्रश्नो न परिप्रश्नाभावात्किमेव नास्ति कुतः प्रत्ययः ॥

एकाच्च प्राचाम् ॥ ५ । ३ । ९४ ॥

प्राग्वचनं किमर्थम् । विभाषा यथा स्यात् ।

प्राग्वचनानर्थक्यं च विभाषाप्रकरणात् ॥ १ ॥

प्राग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । विभाषाप्रकरणात् । प्रकृता महाविभाषा* तयैव सिद्धम् ॥

अवक्षेपणे कन् ॥ ५ । ३ । ९५ ॥

अवक्षेपणे कन्विधीयते कुत्सिते† कः क एतयोरर्थयोर्विशेषः । अवक्षेपणं करणं कुत्सितं कर्म । अवक्षेपणं वै कुत्सितं करणं तेन यत्कुत्स्यते तदपि कुत्सितं भवति तत्र कुत्सितमित्येव सिद्धं भवति ॥ एवं तर्हि यत्परस्य कुत्सार्थमुपादीयते तदिहो-
दाहरणम् । व्याकरणकेन नामायं गर्वितः । याज्ञिक्यकेन नामायं गर्वितः । यत्स्व-
कुत्सार्थमुपादीयते तत्तत्रोदाहरणम् । देवदत्तकः यज्ञदत्तकः ॥

लुब्धमनुष्ये ॥ ५ । ३ । ९६ ॥

किमर्थं मनुष्ये लुबुध्यते न लुगेवोच्येत ॥

लिङ्गसिद्ध्यर्थं लुब्धमनुष्ये ॥ १ ॥

लिङ्गसिद्ध्यर्थं‡ मनुष्ये लुबुध्यते । चञ्चेव चञ्चा । वधिकेव वधिका । खरकु-
टीव खरकुटी ॥

जीविकार्थे चापण्ये ॥ ५ । ३ । ९९ ॥

अपण्य इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । शिवः स्कन्दः विशाख इति । किं कारणम् । मौर्यैर्हिरण्यार्थिभिरर्चाः प्रकल्पिताः । भवेत्तासु न स्यात् । यास्त्वेताः संप्रतिपूजार्थास्तासु भविष्यति ॥

समासाच्च तद्विषयात् ॥ ५ । ३ । १०६ ॥

तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते । छः* । कथं पुनः समासो नाम च्छविषयः स्यात् । एवं तर्ह्येवार्थः । यदि तर्हि समासोऽपीवार्थे प्रत्ययोऽपि समासेनोक्तत्वात्प्रत्ययो न प्राप्नोति । एवं तर्हि द्वाविषयौ । कथम् । काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालम् काकतालमिव काकतालीयम् ॥

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छुमदणो यञ्

॥ ५ । ३ । ११८ ॥

अणो गोत्राद्गोत्रवचनम् ॥ १ ॥

अणो गोत्राद्गोत्रग्रहणं कर्तव्यम् । गोत्रादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आभिजितो मुहूर्तः । आभिजितः स्थालीपाक इति† । गोत्रमिति च वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । आभिजितकः । गोत्राभयो बुज्यथा स्यात् ‡ ॥ गोत्रमिति शक्यमकर्तुम् । कथमाभिजितकः । गोत्रादयं स्वार्थिको गोत्रमेव भवति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

* ५. ३. १०५.

† ४. २. ३; २४.

‡ ४. ३. १२६; ६. ४. १५१.

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वृंछोपश्च ॥ ५ । ४ । १ ॥

पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् ॥ १ ॥

पादशतग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अन्यत्रापि दर्शनात् । अन्यत्रापि हि
बुन्दृश्यते । द्विमोदकिकां ददाति ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ५ । ४ । ३ ॥

कन्प्रकरणे चञ्चद्बृहत्तोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

कन्प्रकरणे चञ्चद्बृहत्तोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । चञ्चत्कः बृहत्कः ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ५ । ४ । ४ ॥

अनत्यन्तगतौ क्तान्तात्तमादयो पूर्वविप्रतिषेद्धम् ॥ १ ॥

अनत्यन्तगतौ क्तान्तात्तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन* । अनत्यन्तगतौ क्ता-
न्तात्कन्भवतीत्यस्यावकाशः । अनत्यन्तगतेर्वचनं प्रकर्षस्यावचनम् । भिन्नकम्
छिन्नकम् । तमादीनामवकाशः । प्रकर्षस्य वचनमनत्यन्तगतेरवचनम् । पटुतरः
पटुतमः । उभयवचन उभयं प्राप्नोति । भिन्नतरकम् छिन्नतरकम् । तमादयो भवन्ति
पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

तदन्ताच्च स्वार्थे कन्वचनम् ॥ २ ॥

तदन्ताच्च स्वार्थे कन्वक्तव्यः । भिन्नतरकम् छिन्नतरकम् ॥

न सामिवचने ॥ ५ । ४ । ५ ॥

सामिवचने प्रतिषेधानर्थक्यं प्रकृत्यभिहितत्वात् ॥ १ ॥

सामिवचने प्रतिषेधोऽनर्थकः । किं कारणम् । प्रकृत्यभिहितत्वात् । प्रकृत्याभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा कञ् भविष्यति ॥

अपडक्षाशितंग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्वः ॥ ५ । ४ । ७ ॥

अध्युत्तरपदात्प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावात् ॥ १ ॥

अध्युत्तरपदात्प्रत्ययविधेरनुपपत्तिः । किं कारणम् । विग्रहाभावात् । विग्रहपूर्विका तद्धितोत्पत्तिर्न चाध्युत्तरपदेन विग्रहो दृश्यते ॥

तस्मात्तत्त्वेदमिति सधीनर् ॥ २ ॥

तस्मात्तत्त्वेदमिति सधीनर्प्रत्ययो वक्तव्यः* । राजनीदं राजाधीनम् ॥ यदि सधीनर्क्रियते सकारस्येत्संज्ञा न प्राप्नोति । इह च श्रयधीनः श्रवधीन इत्यङ्गस्येतीयङुवडौ स्याताम्† । सूत्रं च भिद्यते ॥

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमध्युत्तरपदात्प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावादि-
ति । नैष दोषः । अस्ति कारणं येनात्र विग्रहो न भवति । किं कारणम् । नित्यप्रत्य-
योऽयम् । के पुनर्नित्यप्रत्ययाः । तमादयः प्राक्कनो ज्यादयः प्राग्वुन आमादयः प्रा-
ङ्गयटो बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति‡ ॥ एवं तर्हि नायं प्रत्ययविधिरूपालभ्यते ।
किं तर्हि । प्रकृतिरूपालभ्यते । अध्युत्तरपदा प्रकृतिर्नास्ति । किं कारणम् । विग्र-
हाभावात् । विग्रहपूर्विका समासवृत्तिर्न चाधिना विग्रहो दृश्यते । एवं तर्हि बहु-
व्रीहिर्भविष्यति । किं कृतं भवति । भवति वै कश्चिदस्त्रपदविग्रहोऽपि बहुव्रीहिः ।
तद्यथा । शोभनं मुखमस्याः सुमुखीति । नैवं शक्यम् । इह हि महदधीनमित्यात्त्व-
कपौ प्रसज्येयाताम्§ । एवं तर्ह्यव्ययीभावो भविष्यति । एवमप्यधेः पूर्वनिपातः प्रा-
प्नोति । राजदन्तादिषु¶ पाठः करिष्यते । अथवा संप्रसीसमासोऽयम् । अधिः शौ-
ण्डादिषु** पद्यते ॥

* १. ४. १६. † ६. ४. ७७. ‡ ५. ३. ५५-५४; ११२-११९; ५. ४. ११-१०; ६-५; ६८-३६०.

§ ६. ३. ४६; ५. ४. १५४. ¶ २. २. ३१. ** २. १. ४०.

विभाषाच्चरदिविस्त्रियाम् ॥ ५ । ४ । ८ ॥

दिग्ग्रहणं किमर्थम् । अस्त्रियामितीयत्युच्यमाने प्राचीना ब्राह्मणी अवाचीना शि-
खेत्यत्रापि प्रसज्येत । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ स्त्रीग्रहणं
किमर्थं यावता दिक्शब्दः स्त्रीविषय एव । भवति वै कश्चिद्विक्शब्दोऽस्त्रीविषयोऽपि ।
तद्यथा । प्राक् प्राचीनम् । प्रत्यक् प्रतीचीनम् । उदक् उदीचीनम् ॥

णचः स्त्रियामञ् ॥ ५ । ४ । १४ ॥

स्त्रीग्रहणं किमर्थं न स्वार्थिकोऽयं स्वार्थिकाश्च प्रकृतितौ लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते* ।
एवं तर्हि सिद्धे सति यत्स्त्रीग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वार्थिका अतिवर्तन्ते
ऽपि लिङ्गवचनानीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना
पयस्कल्पा यवागूरित्येतत्सिद्धं भवति† ॥

एकस्य सकृच्च ॥ ५ । ४ । १९ ॥

सकृदादेशे अभ्यावृत्तिग्रहणं‡ निवर्त्यम् । किं प्रयोजनम् । पुनःपुनरावृत्तिरभ्या-
वृत्तिर्न चैकस्य पुनःपुनरावृत्तिर्भवति ॥

अथ क्रियाग्रहणमनुवर्तत उताहो न । किं चार्थोऽनुवृत्त्या । वाढमर्थः । इह
मा भूत् । एको भुङ्क्ते इति ॥ अथानुवर्तमानेऽपि क्रियाग्रहण इह कस्मान्न भवति
एकः पाक इति । पूर्वयोश्चापि योगयोः§ कस्मान्न भवति द्वौ पाकौ त्रयः पाकाः
चत्वारः पाकाः पञ्च पाकाः दश पाका इति । नैतत्क्रियागणनम् । किं तर्हि । द्रव्य-
गणनमेतत् । कथम् । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति ॥ इहापि तर्हि द्रव्यगणनान्न
प्राप्नोति सकृदुक्त्वा सकृद्वेक्तुमिति । पूर्वयोश्चापि योगयोर्द्विभुक्त्वा द्विभोक्तुम् त्रिभुक्त्वा
त्रिभोक्तुम् पञ्चकृत्वो भुक्त्वा पञ्चकृत्वो भोक्तुम् दशकृत्वो भुक्त्वा दशकृत्वो भोक्तु-
मिति द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति ॥ यदि खल्वपि पुनःपुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिर्द्विरावृत्ते स-
कृदिति स्याच्चिरावृत्ते द्विरिति ॥

एवं तर्ह्यनुवर्तते ऽभ्यावृत्तिग्रहणं न तु पुनःपुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः । किं तर्हि । अभिमुखी प्रवृत्तिरभ्यावृत्तिः । पूर्वा च परे प्रत्यभिमुखी परे च पूर्वा प्रत्यभिमुख्यौ ॥ यदधुच्यतेऽनुवर्तमानेऽपि क्रियाग्रहण इह कस्माच्च भवति एकः पाक इति पूर्वयोश्चापि योगयोर्द्वौ पाकौ त्रयः पाकाः चत्वारः पाकाः पञ्च पाकाः दश पाका इति परिहृतमेतन्नेतत्क्रियागणनम् किं तर्हि द्रव्यगणनमेतत् कथम् कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति । ननु चोक्तमिहापि तर्हि द्रव्यगणनाच्च प्राप्नोति सकृद्भुक्त्वा सकृद्भोक्तुमिति पूर्वयोश्चापि योगयोर्द्विभुक्त्वा द्विभोक्तुम् त्रिभुक्त्वा त्रिभोक्तुम् पञ्चभुक्त्वा भुक्त्वा पञ्चभुक्त्वा भोक्तुम् दशभुक्त्वा भुक्त्वा दशभुक्त्वा भोक्तुमिति द्रव्यगणनाच्च प्राप्नोतीति । नैष दोषः । क्रियागणनाद्भवति । कथम् । कृदभिहितो भावो द्रव्यवदपि क्रियावदपि भवति ॥

देवतान्तात्तादर्थ्यं यत् ॥ ५ । ४ । २४ ॥

देवतान्तादित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । पितृदेवत्यमिति । किं कारणम् । न हि पितरो देवता ॥ नैष दोषः । दिव्यैश्वर्यकर्मणो देवस्तस्मात्स्वार्थं तत् । एवं च कृत्वा देवदेवत्यमपि सिद्धं भवति ॥

देवात्तल् ॥ ५ । ४ । २७ ॥

तलि स्त्रीलिङ्गवचनम् ॥ १ ॥

तलि स्त्रीलिङ्गं वक्तव्यम् । देवता । किं पुनः कारणं न सिध्यति । देवशब्दो ऽयं पुल्लिङ्गः स्वार्थिकाश्च स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । स्वार्थिका अतिवर्तन्तेऽपि लिङ्गवचनानीति* ॥

लोहितान्मणौ ॥ ५ । ४ । ३० ॥

लोहिताल्लिङ्गवाधनं वा ॥ १ ॥

लोहितालिङ्गवाधनं वेति वक्तव्यम्† । लोहितिका लोहिनिका

* ५. ३. ६८*; (४. १. १२*). † ४. १. ३९.

अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानं कर्तव्यम् । ओ आवयेति चतुरक्षरम् । अस्तु
श्रौषडिति चतुरक्षरम् । ये यजामह इति पञ्चाक्षरम् । यजेति द्व्यक्षरम् । द्व्यक्षरो
वषट्कारः । एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः ॥

छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । हस्तौ षृणस्व बहुभिर्वसव्यैः ॥

अग्निरीशे वसव्यस्येति ॥ ४ ॥

अग्निरीशे वसव्यस्येत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

उक्तं वा ॥ ५ ॥

किमुक्तम् । स्वार्थविज्ञानात्सिद्धमिति* ॥

अपस्यो वसानाः । अपो वसानाः ॥ स्व ओक्ये । स्व ओके ॥ कव्योऽसि
हव्यसूदन । कविरसि ॥ रौद्रेणानीकेन कव्यतायै । कवितायै ॥ आमुष्यायणस्य ।
अमुष्यपुत्रस्य ॥ क्षेम्यस्येशे । क्षेमस्येशे ॥ क्षेम्यमध्यवस्यति । क्षेममध्यवस्यति ॥
आयुर्वर्चस्यम् । वर्च एव वर्चस्यम् ॥ निष्केवल्यम् । निष्केवलम् ॥ उक्थ्यम् ।
उक्थम् ॥ जन्यं ताभिः सजन्यं ताभिः । जनं ताभिः सजनं ताभिः ॥ स्तोमैर्जन-
यामि नव्यम् । नवम् ॥ प्र णो नव्येभिः । नवैः ॥ ब्रह्म पूर्व्यम् । पाथः पूर्व्यम् ।
तनुषु पूर्व्यम् । पूर्वम् ॥ पूर्व्याहः । पूर्वाहः ॥ पूर्व्या विशः । पूर्वा विशः ॥ पूर्व्यासः ।
पूर्वासः ॥ स प्र पूर्व्यः । स प्र पूर्वः ॥ अग्निं वः पूर्व्यम् । पूर्वम् ॥ तं जुषस्व
यविष्ठ्य । यविष्ठ ॥ होत्रवाहं यविष्ठ्यम् । यविष्ठम् ॥ त्वं ह यद्यविष्ठ्य । यविष्ठ ॥
समावद्भसति समावद्ब्रह्माति । समं वसति समं गृह्णाति ॥ समावद्देवयज्ञे हस्तौ ।
समम् ॥ समावद्दीर्यावहानि । समानि ॥ समावद्दीर्याणि करोति । समानि ॥
य ईवत उ लोकम् । य ईवते ब्रह्मणे । य इयते ॥

नवस्य नू जप्तनखाश्च ॥ ६ ॥

नवस्य नू इत्ययमादेशो वक्तव्यः । तप्तनखाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । नूत्नम् नूतनम्
नवीनम् ॥

नश्च पुराणे प्रात् ॥ ७ ॥

नश्च पुराणे प्राद्वक्तव्यः । त्वप्रनत्वाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । प्रणम् प्रत्नम् प्रतनम् प्रीणम् ॥

तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ॥ ५ । ४ । ३६ ॥

तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते । वागेव । यदेव वाचा व्याह्रियते तत्कर्मणा क्रियते ॥

अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादचण्डालामित्रेभ्यश्छन्दसि ॥ १ ॥

अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादचण्डालामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
कौलालः वारुडः नैषादः चाण्डालः आमित्रः ॥

भागरूपनामभ्यो धेयः ॥ २ ॥

भागरूपनामभ्यो धेयो वक्तव्यः । भागधेयम् रूपधेयम् नामधेयम् ॥

मित्राच्छन्दसि ॥ ३ ॥

मित्राच्छन्दसि धेयो वक्तव्यः । मित्रधेये यतस्व ॥

अणमित्राच्च ॥ ४ ॥

अणमित्राच्चेति वक्तव्यम् । मैत्रः आमित्रः ॥

सांनाय्यानुजावरानुषूकचातुष्पादयराक्षोघ्नवैयातवैकृतवारिवस्कृताग्रायणाग्रहायण-
सांतपनानि निपात्यन्ते । सांनाय्यम् आनुजावरः आनुषूकः चातुष्पादयः राक्षोघ्नः
वैयातः वैकृतः वारिवस्कृतः आग्रायणः आग्रहायणः सांतपनः ॥

आग्नीध्रसाधारणादञ् ॥ ५ ॥

आग्नीध्रसाधारणादञ् वक्तव्यः । आग्नीध्रम् साधारणम् ॥

अयवसमरुद्धां छन्दसि ॥ ६ ॥

अयवसमरुद्धां छन्दस्यञ् वक्तव्यः । आयवसे वर्धन्ते । मारुतं शर्धः ॥

नवसूरमर्तयविष्टेभ्यो यत् ॥ ७ ॥

नवसूरमर्तयविष्टेभ्यो यद्वक्तव्यः । नव्यः सूर्यः मर्त्यः यविष्टयः ॥

क्षेमाद्यः ॥ ८ ॥

क्षेमाद्यो वक्तव्यः । क्षेम्यस्तिष्ठन्प्रतरणः सुवीरः ॥

बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ५ । ४ । ४२ ॥

बह्वल्पार्थान्मङ्गलवचनम् ॥ १ ॥

बह्वल्पार्थान्मङ्गलवचनं कर्तव्यम् । बहुशो देहि । अनिष्टेषु आद्यादिषु मा भूदि-
ष्टेषु प्राशिन्नादिषु यथा स्यात् । अल्पशो देहि । इष्टेषु प्राशिन्नादिषु मा भूदनिष्टेषु
आद्यादिषु यथा स्यात् ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ५ । ४ । ४४ ॥

तसिप्रकरण आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

तसिप्रकरण आद्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । आदितः मध्यतः अन्ततः ॥

कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ॥ ५ । ४ । ५० ॥

च्विविधावभूततद्भावग्रहणम् ॥ १ ॥

च्विविधावभूततद्भावग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । संपद्यन्ते यवाः । संपद्यन्ते
शालय इति ॥ अथ क्रियमाणेऽपि वा अभूततद्भावग्रहण इह कस्मान्न भवति । संप-
द्यन्तेऽस्मिन्क्षेत्रे शालय इति ।

प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च ॥ २ ॥

प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च कर्तव्यम् ॥

समीपादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

समीपादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । समीपीभवति अभ्याशीभवति अन्तिकीभ-

वति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । न ह्यसमीपं समीपं भवति । किं तर्हि । असमीपस्थं समीपस्थं भवति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । तात्स्थ्यात्ताच्छब्धं भविष्यति ॥

अव्यक्तानुकरणाद्व्यञ्जवार्थादनिर्तो डाच् ॥ ५ । ४ । ५७ ॥

किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्* । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम्† ॥ अत उत्तरं पठति ।

डाचि चित्करणं विशेषणार्थम् ॥ १ ॥

डाचि चित्करणं क्रियते विशेषणार्थम् । क्व विशेषणार्थेनार्थः । लोहितादिडा-
ज्यः क्यप् [३.१.१३] इति । डा इति लुच्यमान इडा अतोऽपि प्रसज्येत । अर्थ-
वद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति । इह तर्हि प्राप्नोति । नाभा‡ पृथिव्या
निर्हितो दविद्युतत् । तस्माच्चकारः कर्तव्यः ॥

मद्रात्परिवापणे ॥ ५ । ४ । ६७ ॥

मद्राच्चेति वक्तव्यम् । मद्राकरोति ॥

समासान्ताः ॥ ५ । ४ । ६८ ॥

अन्तग्रहणं किमर्थम् । अन्तो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रत्ययपरत्वे-
नाप्येतत्सिद्धम्§ ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं तद्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् । कानि पुनस्त-
द्ग्रहणस्य प्रयोजनानि ।

प्रयोजनमव्ययीभावद्विगुद्वन्द्वतत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः ॥ १ ॥

अव्ययीभावः प्रयोजनम् । प्रतिराजम् उपराजम्¶ । अव्ययीभावश्च समांसो

नपुंसकलिङ्गो भवतीति* नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । इदं तर्हि प्रयोजनं नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः [२.४.८३] इत्येष विधिर्यथा स्यात् । अव्ययीभावः ॥ द्विगु । द्विगुसंज्ञा च प्रयोजनम् । पञ्चगवम् दशगवम्† । द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति‡ नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । इदं तर्हि प्रयोजनं द्विपुरी त्रिपुरी§ द्विगोरकारान्तादितिकारो यथा स्यात्॥ । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुरशब्दोऽयमकारान्तस्तेन समासो भविष्यति । आत्थाकारान्त एवं ह्यह ।

क्षेमे सुभिक्षे कृतसंचयानि पुराणि राज्ञां विनयन्ति कोपमिति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनं द्विधुरी त्रिधुरी§ द्विगोरकारान्तादिति डीव्यथा स्यात्॥ । द्विगु ॥ इन्द्र । इन्द्रसंज्ञा च प्रयोजनम् । वात्कचम् सुत्कचम्** । इन्द्रश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति‡ नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । इदं तर्हि प्रयोजनं कोशश्च निषच्च कोशनिषदम् कोशनिषदिनी इन्द्रोपतापगर्हात्पाणिस्थादिनिः [५.२.१२८] इतीनिर्यथा स्यात् । इन्द्र ॥ तत्पुरुष । तत्पुरुषसंज्ञा च प्रयोजनम् । परमधुरा उत्तमधुरा । परवल्लिङ्गः इन्द्रतत्पुरुषयोः [२.४.२६] इति परवल्लिङ्गता यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अर्धधुरा†† । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । इदं तर्हि निर्धुरः अव्ययं तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्‡‡ । तत्पुरुष ॥ बहुव्रीहि । बहुव्रीहिसंज्ञा च प्रयोजनम् । उच्चधुरः नीचधुरः । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्§§ ॥

न पूजनात् ॥ ५ । ४ । ६९ ॥

इदं विप्रतिषिद्धम् । को विप्रतिषेधः । परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते न च तत्र काचित्पूजनान्ता प्रकृतिर्निर्दिश्यते ॥ नैतद्विप्रतिषिद्धम् । नैवं विज्ञायते याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते न चेत्ताः पूजनान्ता भवन्तीति । कथं तर्हि । न चेत्ताः पूजनात्परा भवन्तीति ॥

* २.४.१८. † ५.४.९२. ‡ २.४.१७. § ५.४.७४. ¶ ४.१.२१.

** ५.४.१०६. †† २.२.२. §§ ६.२.२. §§ ६.२.१.

पूजायां स्वतिग्रहणम् ॥ १ ॥

पूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम् । दुराजा अतिराजा* । क मा भूत् । परमगवः
उत्तमगवः† ॥

प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च ॥ २ ॥

प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च कर्तव्यम्‡ । इह मा भूत् । स्वक्षः अत्यक्ष इति ॥

किमः क्षेपे ॥ ५ । ४ । ७० ॥

क्षेप इति किमर्थम् । कस्य राजा किराजः ॥ क्षेप इति शक्यमकर्तुम् । क-
स्मान्न भवति कस्य राजा किराज इति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ॥ ५ । ४ । ७३ ॥

डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निखिंशाद्यर्थम् ॥ १ ॥

डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । निखिं-
शाद्यर्थम् । निखिंशानि वर्षाणि । निश्चत्वारिंशानि वर्षाणि ॥

अन्यत्राधिकलोपात् ॥ २ ॥

अन्यत्राधिकलोपादिति वक्तव्यम्§ । इह मा भूत् । एकाधिका विंशतिरेक-
विंशतिः । व्यधिका विंशतिर्द्वाविंशतिः ॥

अव्ययादेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । गोविंशत् गोचत्वारिंशदिति ॥
तत्तर्हि वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यतेऽथैतर्ह्यन्यत्राधिकलोपादित्येतन्न क्रियते ॥

ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ॥ ५ । ४ । ७४ ॥

अनक्ष इति कथमिदं विज्ञायते । न चेदक्षधूरन्तः समास इति । आहोस्त्रिंश
चेदक्षः समासार्थ इति । किं चातः । यदि विज्ञायते न चेदक्षधूरन्तः समास इति

सिद्धमक्षस्य धूः अक्षधूरिति । इदं तु न सिध्यति दृढधूरयमक्षः । अस्तु तर्हि न चेदक्षः, समासार्थ इति । सिद्धं दृढधूरक्ष इति । इदं तु न सिध्यति अक्षस्य धूः अक्षधूरिति ॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायते न चेदक्षधूरन्तः समास इति नापि न चेदक्षः समासार्थ इति । कथं तर्हि । न चेदक्षस्य धूरिति । एवं च कृत्वा नापि न चेदक्षधूरन्तः समास इति विज्ञायते नापि न चेदक्षः समासार्थ इत्यथ चोभयोर्न भवति ॥

अदृशोऽदर्शनात् ॥ ५ । ४ । ७६ ॥

अदर्शनादित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । कवराक्षम् ॥ अदर्शनादिति शक्यम-
कर्तुम् । कथं ब्राह्मणाक्षि क्षत्रियाक्षि । अप्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् ॥

अचतुरावचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहक्सामवाङ्मनसाक्षभुवदार-
गवोर्वष्टीवपदष्टीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपु-
रूपायुषद्व्यायुपग्ययुषग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षो-
पशूनगोष्ठश्वाः ॥ ५ । ४ । ७७ ॥

आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अद्रष्टा चतुर्णामचतुरः । विद्रष्टा चतुर्णां विचतुरः ।
सुद्रष्टा चतुर्णां सुचतुरः ॥ ततः पर एकादश द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंस धेन्वनडुह ऋक्-
साम वाङ्मनस अक्षिभुव दारगव ऊर्वष्टीव पदष्टीव नक्तंदिव रात्रिंदिव अहर्दिव ॥
ततोऽव्ययीभावः । सह रजसा सरजसम् ॥ ततस्तत्पुरुषः । निश्चितं श्रेयो निः-
श्रेयसम् ॥ ततः षष्ठीसमासः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् ॥ ततो द्विगू । द्वे आ-
युषी व्यायुषम् त्रीण्यायुषि त्र्यायुषम् ॥ ततो द्वन्द्वाः । ऋक् यजुश्च ऋग्यजुषम् ॥
जातादय उक्षान्ताः समानाधिकरणाः । जात उक्षा जातोक्षः । महानुक्षा महोक्षः । वृद्ध
उक्षा वृद्धोक्षः ॥ ततोऽव्ययीभावः । शुनः समीपमुपशुनम् ॥ ततः सप्तमीसमासः ।
गोष्ठे आ गोष्ठश्च ॥

चतुरोऽचक्रणे व्युपाभ्यामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

चतुरोऽचक्रणे व्युपाभ्यामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । त्रिचतुराः उपचतुराः ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ५ । ४ । ७८ ॥

पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् । पल्यवर्चसम् राजवर्चसम् ॥

अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥ ५ । ४ । ८७ ॥

अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् ॥ १ ॥

अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थं द्रष्टव्यम् ॥ किमुच्यते द्वन्द्वार्थमिति न पुनस्तत्पुरुषार्थमपि स्यात् । तत्पुरुषाभावात् । न हि रात्र्यन्तोऽहरादिस्तत्पुरुषोऽस्ति ॥

अहोऽह एतेभ्यः ॥ ५ । ४ । ८८ ॥

अहोऽहवचनानर्थक्यं चाह्लष्टखोर्नियमवचनात् ॥ १ ॥

अहोऽहवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । अह्लष्टखोर्नियमवचनात् । अह्लष्टखोरेव [६.४.१४५] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति* ॥

अनसन्तान्पुंसकाच्छन्दसि ॥ ५ । ४ । १०३ ॥

अनसन्तान्पुंसकाच्छन्दसि वेति वक्तव्यम् । ब्रह्मसामम् ब्रह्मसाम । देवच्छन्दसम् देवच्छन्दः ॥

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पच् ॥ ५ । ४ । ११३ ॥

किमर्थं षच्प्रत्ययान्तरं विधीयते न टच्प्रकृतः† सोऽनुवर्तिष्यते ॥ अत उन्तरं पठति । ..

षचि प्रत्ययान्तरकरणमनन्तोदात्तार्थम् ॥ १ ॥

षचि प्रत्ययान्तरं क्रियते । किं प्रयोजनम् । अनन्तोदात्तार्थम् । अनन्तोदात्ताः प्रयोजयन्ति* । चक्रसकथम् चक्रसकथी ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्धः ॥ ५ । ४ । ११५ ॥

किमर्थं मूर्धः षः प्रत्ययान्तरं क्रियते न षच्प्रकृतः† सोऽनुवर्तिष्यते ।

मूर्धश्च षवचनम् ॥ १ ॥

किम् । अनन्तोदात्तार्थमित्येव । द्विमूर्धः त्रिमूर्धः‡ ॥

अप्पूरणीप्रमाण्योः ॥ ५ । ४ । ११६ ॥

अपि प्रधानपूरणीग्रहणम् ॥ १ ॥

अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम् । प्रधानं या पूरणीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कल्याणी पञ्चम्यस्य पक्षस्य कल्याणपञ्चमीकः§ पक्षः ॥ अथेह कथं भवितव्यं कल्याणी पञ्चम्यासां रात्रीणामिति । कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति भवितव्यम् । रात्रयोञ्च प्रधानम् ॥

नेतुर्नक्षत्र उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

नेतुर्नक्षत्र उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पुष्यनेत्राः मृगनेत्राः ॥

छन्दसि च ॥ ३ ॥

छन्दसि च नेतुरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । बृहस्पतिनेत्राः सोमनेत्राः ॥

मासाद्भृतिप्रत्ययपूर्वपदाद्विधिः ॥ ४ ॥

मासाद्भृतिप्रत्ययपूर्वपदाद्विधेयः¶ । पञ्चकमासिकः षट्कमासिकः दशकमासिकः ॥

* ६. २. १९८; १; ४. १. ४१; ३. १. ३. † ५. ४. ११३. ‡ ६. २. १९७; १; ३. १. ३.
§ ५. ४. १५३; ६. ३. ३४*. ¶ ५. १. ५६.

अन्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ५ । ४ । ११८ ॥

खरखुराभ्यां च नस्वक्तव्यः । खरणाः खुरणाः ॥

शितिना अर्चना अहिना इति नैगमाः । शितिनाः अर्चनाः अहिनाः ॥

उपसर्गाच्च ॥ ५ । ४ । ११९ ॥

वेद्यो वक्तव्यः । विग्रः ॥

ऊधसोऽनङ् ॥ ५ । ४ । १२१ ॥

ऊधसोऽनङि स्त्रीग्रहणम् ॥ १ ॥

ऊधसोऽनङि स्त्रीग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । महोधाः पर्जन्य इति ॥

गन्धस्येदुत्पतिसुसुरभिभ्यः ॥ ५ । ४ । १२५ ॥

गन्धस्येच्चे तदेकान्तग्रहणम् ॥ १ ॥

गन्धस्येच्चे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । शोभना गन्धा अस्य सुगन्ध आपणिक इति ॥ अथानुलिप्ते कथं भवितव्यम् । यदि तावद्यदनुगतं तदभिसमीक्षितं सुगन्धिरिति भवितव्यम् । अथ यत्प्रविशीर्णं सुगन्ध इति भवितव्यम् ॥

शेषाद्विभाषा ॥ ५ । ४ । १५४ ॥

शेषादित्युच्यते कः शेषो नाम । याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो न विधीयते, स शेषः ॥ किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते । याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते ताभ्यः कस्मा भूदिति । नैतदास्ति प्रयोजनम् । ये प्रतिपदं विधीयन्ते ते तत्र बाधका भविष्यन्ति । अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति सावकाशाश्च समासान्ताः ।

कोऽवकाशः । विभाषा कव्यदा न कप्सोऽवकाशः । कपः प्रसङ्ग उभयं * प्राप्नोति परत्वात्कृप्राप्नोति । तस्माच्छेषग्रहणं कर्तव्यम् ॥ किं पुनरिदं शेषग्रहणं कवपेक्षम् । यस्माद्बहुव्रीहेः कन्न विहित इति । आहोस्वित्समासान्तापेक्षम् । यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो न विहित इति । किं चातः । यदि विज्ञायते कवपेक्षमनृचः बहुच इत्यत्रापि प्राप्नोति । अथ समासान्तापेक्षमनृकं साम बहुकं सूक्तमिति न सिध्यति । अस्तु कवपेक्षम् । कथमनृचः बहुच इति । विशेष एतद्वक्तव्यम् । अनृचो माणवे बहुचश्चरणाख्यायामिति । इदं तर्ह्यसौऽनाङि स्त्रीग्रहणं चोदितं† तस्मिन्क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि नैव कवपेक्षं शेषग्रहणं नापि समासान्तापेक्षम् । किं तर्हि । अनन्तरो यो बहुव्रीह्यधिकारः‡ सोऽपेक्ष्यते । अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो न विहित इति । कथमनृचः बहुच इति । वक्तव्यमेवैतदनृचो माणवे बहुचश्चरणाख्यायामिति ॥

इयसश्च ॥ ५ । ४ । १५६ ॥

इयस उपसर्जनदीर्घत्वं च ॥ १ ॥

इयस उपसर्जनदीर्घत्वं चेति वक्तव्यम् । बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी । विद्यमानश्रेयसी ॥

पुंवद्वचनात्सिद्धम् ॥ २ ॥

पुंवद्भावोऽत्र भवतीयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनमिति § ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथ पाठभेदः ॥

५० पं०

- १, ३ G D k K प्रकृतिः.
 ३ G a k K B उपपदं.
 ४ G D k K उपाधिः.
 १० k निमित्तकार्या° here & below.
 १४ G °मो यज्ञ°.
 १४ G om. निमित्तस्य.
 १६ k K om. from कि up to the end of the page.
 २, १ G A a D & originally E अथवा प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्सिद्धम् । प्रधाने ; k K प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्सिद्धं । प्रधानस्य कार्ये सं°.
 ८ G k g यद्येवं.
 १० G A a D °र्व उपदेशः निमित्तिनश्चेति प्राधान्यं च, k K °र्वश्चैवोपदेशः निमित्तिनश्चेति.
 १६ g B om. च.
 २२ A. om.
 ३, ६ G A a D E संज्ञा हि नाम.
 १ G k K before एवमपि, यदि प्रत्याप्यते प्रत्यय इति.
 ११ G °कारस्तदर्थं.
 १६ G k g B °रस्तादिति.
 १९ G A a D om. एव.
 २० G A D E °न्मध्यः, a °न्मध्यश्च.
 २१ G A a D k K & originally E om. यथा.
 ४, ४ G वाचनिकेन च; D वाचनिके परत्वे च.
 १ E by alteration °गमेष्वापि चो°.
 ११ k K अत्यन्तापरिवृ° here and below (k only in l. 12. अत्यन्तापर°).
 २३ g B & by alteration E °धाने उप्रत्ययदर्श°.
 २५ k K om. बाधयोः...प्रयुज्यते.
 ५, १ g B here & below द्वयसादी°.
 ३ G A a D k E द्वयसजादयो; K द्वयसजादीनां.

५० पं०

- ५, ६ वै परग्रहणे; G A a D & originally E वै परवचने.
 १५ D प्रकृतेर्नि°, K प्रत्ययनियमाभावः.
 २० G A a E g B प्रत्ययनियमो.
 २१ k K का अस्य तिथीति.
 ६, ५ Read ऽन्त उदात्तः; G A D E चितः अंतोदात्तः, k K चितः अन्त उदात्तः, a चितः अंत उदात्तो भवतीति, g B चितो ऽंतोदात्तः.
 ११ G A a k K E भविष्यति नार्थः.
 ११ G A D k K & originally a E om एवमपि.
 १७ G तत्रायमर्थः द्विश्चाद्यु°.
 १९, २० k om. ; E g B आद्युदात्तस्य.
 २१ K E g B आद्युदात्तस्य.
 २१ G om. प्रत्यय°.
 २३ k K om. यस्मात्स...प्रत्ययग्रहणे; g & in marg. E add विहितः after यस्मात्स; B हि तस्तदादे°.
 ७, ५ G A a D & originally E तदन्ताग्रहणस्य, k K तदाद्यन्तम°.
 १ g B om. च; in E struck out.
 १३ k आगमादनुदात्तार्थं here & below.
 १६ k K g B & by alteration E वागमानु°.
 १७ k K g B & by alteration E आगमानु°.
 २४ G E g B om. च.
 २६ G D k आद्युदात्तमपि.
 ८, ६ °g B om. पविषीय; in E struck out.
 १० K E g B शक्यमनेनैव वक्तुं, k °नैवं वक्तुं.
 १२ g B & by alteration E शक्यमेवं ल°.
 १३ G यद्यवचना°; D B & originally E यद्येवचना°.
 १३ MSS. भवतीत्याग° & भवतीति । आग°.
 १७ शिक्षितः; k K B & in marg. E चितितः, g चितितः.
 २६ k K g B & in marg. E लोपे; before उदात्त°.
 २६ G A a D माधुरीति.

७० पं०

८, २७ g B om. प्रत्यय°; in E struck out.

९, ५ झिन्कि°; a k K g & by alteration E झिक्कि°; D by alteration झिन्कि°; B झिक्कि°.

१२ G A a D om. आदेरुदात्तत्वमन्त्यस्य लोपः

१४ G om. अवक्तुम्.

१५ G om.; g B प्रत्ययाद्युदात्ताद्धा°.

१६ G A a D E प्रत्ययाद्युदात्तस्या°.

१७ A om. सिमत्वम्.

१८ B om. धूपायति.

१९ G °ङ्वतीति वि°.

२० G om.; k K om. up to विप्रतिषेधेन in 1. 25.

१०, १ चोपनः; A चापनः; E g B कपनः.

३ A a K E वाद्युदात्तत्वस्य; E प्रत्ययसंनि°.

७ B om.

२२ Before गुपादि°: D गुप तिञ् कित्, a k K & in marg. A गुपतिजकितमान्, E गुप् तिञ् कित् मान् अनुदात्तेतः; g गुपतिजकितमाना अनुदात्तेतः; B गुप् तिञ् कितमाना अनुदात्तेतः.

२२ G & originally E °बंधग्रहणं.

११, ६ G om. लिङ्.

७ G A a सनं न, D सनं तावन्न, g B & by alteration E सनंतमेव च न.

८ g B & by alteration E निजंतं पु°.

११ k om.; K अभ्यासस्य दीर्घत्वे कृतेवर्ण-दीर्घ°; g B अभ्यासदीर्घ°.

१३ k प्रतीक्षेत, K प्रतीक्षेते.

२४ G A D अभ्यासस्येति.

२४ G किमिदमभ्या°...°विकारो ऽभ्या°.

१२, २ प्रकर्तु°; G om. प्र; added in D.

५ After कर्म g B & in marg. E सोप-सर्गकमिह वै कर्म.

८ k K g om. अनुपसर्गं कर्मेति; in E struck out; B om. अनुपसर्गं...किं कारणम् | अकर्मत्वात् ॥

९ G D k K E °कर्मकत्वात्.

११ k K E g अकर्मकत्वात्.

१३, ५ G k K g B °त्येषोऽर्थ°.

८ E °कर्तृप्र°; k K E °र्थक्यमि°; G °विधात्; K °विधाना.

९ G E °कर्तृप्र°.

१० g om. इच्छायाम°...अभिधानं स्यात्; B om. इच्छायाम°...द्वानभिधानम्.

७० पं०

१३, ११ G A a D °कर्तृकाद्यानभि°; E by alteration °धानात्.

१२ G °कर्तृकाद्यात्.

१३ G A °च्छायामभिधानं.

१३ G अनभिधानात्तच्च & in marg. ततः वा पाठः; g तु for ततः.

१४ g om.

१८ k K g B & by addition in E °संज्ञापि सिद्धा.

२१ G k K °कर्मकत्वादिति.

२१ G °स्वापेक्षो.

२३ k K E g B °कर्मकत्वादिति.

२४ g B °योगे एषा.

१४, १० A om., but has a stop before the following सन्वक्त°.

११ G om. च.

२१ k K सन्नद्धरज्जुकीलपूल°; g B °कीलपूल°.

२१ तत इच्छा; A तदिच्छा.

२२ g B & by alteration E भिदा उपजा-यते; k K उपजायन्ते.

२२ देशादेशान्तर°; E B देशान्तर°; g देशान्तर°.

२३ B °संक्रामंति.

२३ खल्वपि; G a D & originally E खलु.

२३ Nāgajbhatta mentions the reading शून्याक्षाः.

२६ E g B & in marg. a न वै तिङ°.

१५, २ k K एवं ह्याहुः.

२ D शिरीषो यः स्व°; E शिरीषोयं स्व°.

३ G सुवर्चला; B सुवर्चला.

३ k K कपिलेत्युक्ते; G °मास्कंदयति.

४ G & originally D शृणोति.

१६, ६ G & originally E °मेतस्य ग्रहणं न; A om. नेत्येवमेतस्य.

१२ K om. °त्मग्रहणेन...up to pag. 18, 10 न प्रयुज्यते; in k short passages are omitted here at regular intervals.

१४ D a E g B om. इह.

२३ प्रकृत; G प्रत्यये.

१७, ४ G विध्यर्थे.

८ G A & originally E समानकर्तृप्र°.

१० G A a D k & originally E om. the third भवति.

१३ G सुवंतग्रहणे.

२० भवति; all MSS. except a k भवतीति.

२४ G यश्चात्र.

१० पं०

- १७, २४ षष्ठीसमर्थः; g B षष्ठ्यन्तं समर्थं.
 २५ षष्ठ्यन्तः; g B षष्ठीसमर्थः.
 २५ G °करणानामुच्यते.
 १८, २ A a D k E om. न पुन इषिकर्म; g om.
 यदि पुलो नैषिकर्म.
 ४ A a k om. विभक्तयः; g B & added
 in E, न स्युः after विभक्तयः.
 १५ G g B om. one भवति.
 २४ g B both times सामान्यं क°.
 १९, ४ G E g B करोति | किं, तर्हि | माणवक°.
 १४ A धात्वर्थोयं.
 १५ g B इह भवन्तस्तावदाहुः.
 २१ E g. B °दित्येकं वक्तव्यमित्याहुः ||
 २२ g B add घटीयति; E in marg. घटीयति
 पटीयति; g B om. हर्षयति.
 २०, ३ k काम्यचिह्नकर°; K om. काम्यच-
 श्चिह्नकर°.
 १२ G A om. यः.
 १४ Read इयच्छकाम्यचेति; G A क्यच् का°,
 I) क्यच्का°.
 १५ Between भवति and न G reads अथवा
 छांसोयं प्रयोगः छांसि च कृष्टमनुविधी-
 यते तस्मान्न कर्त्तव्यश्चकारः, A the same
 without अथवा; a has the same in-
 stead of अथवा...भवति; k K instead
 of अथवा...कृष्यते.
 २१, ३ G A E om.
 ४ G आजोप्सरसो नि°; A g ओजसो-
 पसरसो नि°; B ओजसोप्सरसोर्नि°.
 ६ पयस्यत; g B ओजस्यत.
 ७ छांसः...धीयते; g B छांसत्वात्सिद्धं.
 ८ A आचारे प्रगल्भ°; D E g B and by
 addition in a आचारेवगल्भ°.
 १६ G A सर्वप्रातिपदिकेभ्यः twice; E has
 originally the figure २ after °केभ्यः.
 १६ B कित्वा वक्त°.
 २० तेन...प्रसज्येत; a k K तेनान्त्यस्यापि
 हलो लोपः प्राप्नोति.
 २२, २ G च्विप्रतिषेधोर्नर्थकः.
 २ G om., भवत्यर्थे क्यङ्चनार, but has
 .. क्यङ्चनार in marg.
 ४ k K om. भवति°.
 ८ k K om., but have a stop before
 भविष्यति below.
 १६ च्विप्रति°; A विप्रति°; G g B प्रति°.

१० पं०

- २२, २१ a D g B नन्वेतेनास°; E originally
 ननु तेना°, altered to नन्वेतेना°; k K
 नासन्विष्टेन.
 २३ g B °विशेषणं स्युः प्रा°, G °विशेषणानि
 स्युः प्रा°.
 २३, १ A k E om.
 ५ k K सुमनायत इति.
 ६ G A g B अङ्गुलिद्वैचनेनषु twice.
 ८ G शूरमित्ये°.
 १४ k K om. अयं...कारणम्.
 १९ भलाप्य°; G तलाप्य°.
 २४, १ G A E °ग्रहणेनार्थः.
 ४ इह; G a D k K & originally E इव°.
 ५ a om. तुरण्युः.
 १२ G D अभयास्त्यत.
 १३ A k K मा.
 २३ G g B om.
 २४ k K g B & by alteration E द्वित
 इति नित्यमात्मने°.
 २५, २ G A D om. किं; E has it in marg.
 २ G °चतुर्थीसामर्थ्यात्क°.
 ४ E g B °कष्टकृच्छ्रगहने°.
 ५ g B & by addition in E °कष्टकृच्छ्रग°.
 ६ After कष्ट II, g B & added in E कृच्छ्र।
 कृच्छ्रायते | कृच्छ्र II
 १० G A a D & originally E प्रत्ययांतं नि°.
 १३ G उद्दीर्णस्य अवगी°.
 १४ G हनुचलने २ इति, D °चलनमिति.
 १४ इह...कीटो; k K किमर्थम् कीटको.
 १५ G A E g B have न वानभिधानात्
 after तत्तर्हि वक्तव्यम्.
 १५ G g B न वा वक्तव्यम्.
 १७ B om.
 २६, २ k K अहादाशी°; D a k K om. पुष्टा;
 G E °ग्रहणं २ क°; k K om. कर्त्तव्यम्.
 ४ D A a k K om. पुष्टा। पुष्टायते.
 ५ For सुदिन°...नीहारायते k K have
 सुदिनवर्दिनीहारेभ्यश्चेति वक्तव्यम् सुदि-
 नायते वर्दिनायते नीहारायते.
 १० G वेदयति; A a D वेदयते साधको.
 ११ G A D k K & originally E °मानेअन.
 १८ k om. सा प्राप्नोति...विधीयते.
 २७, २ परिचर्यायाम्; Kaiyata reads सपर्या-
 याम्, but mentions our reading; G
 in marg. सपर्यायामिति वा पाठः.
 ३ A D चीवरारजने.

५० पं०

- २७, ३ A a D g B om. व्यसने.
४ चेति ; a k K वेति.
२१ बुध्ये°; Nāgajibhatta reads बोध्ये°, but mentions our reading.
२८, १ B om.
६ g B & by addition in E, before अ-
नित्यो, वृद्धिरपि नित्या कृतेऽपि लोपे
प्रामोत्यकृतेऽपि.
१३ G घञि.
२९, ४ G °ग्रहणे च २ उक्तं ; the other MSS.
om. l. 4.
६ G A D °कर्तृकाद्यान°.
९ G A a D k K हलविर्वात्प°; G °द्यमानेन
च यडा°.
१३ g B only ऊर्णोतिश्च ; k K om. the line.
१५ A a D E °शूर्णु°; g B °शूर्णोतीनां य°.
१७ k K g B om. सूचि°... हलाद्यर्थम् ; A a
E °शूर्णो°.
२५ E g B लोलूयते पोपूयते.
२६ E g B संबध्यश्च.
२६ G सभावान् both times.
३०, १ A a D g B °संबधः तस्मा°.
४ g B & by alteration E °कर्मणोर्लवि°;
a D g B क्रियासमनिहारे for क्रियाविशेषे.
९ Before this line the MSS. read the
rules P. III., 1, 23 & 24.
९ B om.
१२ a om. च.
१३ G A om. the first भृशं ; in E it is
added in marg. ; a D have it after
ब्राह्मणो ; k K om. भृशं both times.
२९ E g B om.
३१, १ g B & by addition E, after प्रामोति,
एवं तर्ह्यादुरिष्यते । एवमप्यनांगत्वात्पुम
प्रामोति ।
२ G चोक्तं एवमपि टिलोपः.
२ G om. अथवा... सामर्थ्यान्न भविष्यति.
७ D om. from हेतुमत्य° up to pag. 32.
19.
९ a g B & by alteration E इत्येव.
१३ k K प्रत्ययपरिग्रहार्थम्, & om. यथा
तदुकरणे तक्षः.
१४ G हेतुमतीति twice.
२६ G °भेदयते °छेदयत.
३२, ३ G om. तस्य.

५० पं०

- ३२, ८ G °नोतीत्यादीनामिति, g B °नान्तिमुबे-
नीत्यादिना.
१७ कथं ; G A a k K & originally E किं.
२४ G om. च.
२५ G तदभिसंबंधपूर्वकं.
२६ g B & by alteration E यत्सर्वं.
२७ G कर्ता यस्य.
३३, १ E by alteration निमित्तमात्रे.
२ B & by alteration E निमित्तमात्रे ; g
हेतुनिमित्तमात्रे.
२ g B & by alteration E द्रष्टव्यः.
३ G k K om. हि.
३ G B & by alteration E वासयति, g
वासयति.
६ G यथाहि उच्य°; A a D k य आह उच्य°;
E य आहोष्य°; K om. य.....प्रयोज-
यति.
६ G °स्समर्थानाचरति, k °त्सामर्थ्यान्या-
चरति.
९ G A अनुयुक्तां.
१४ g B & in marg. E before तूष्णीं, न
चासौ प्रक्षयति.
१५ k K प्रच्छि°; a originally प्रच्छि°; the
other MSS. वृच्छि°.
१७ भवेति ; G भवति.
१९ होतेष्व°; G A स्वेतेष्व°.
३४, १ G याज्यादिषु वावि°; g यज्यादिषु च
वि°.
१ G वाविप°.
१ k K B here & below पुष्यमि°.
३ k K here & below याज्यादिषु ; G
here & below वाविप°.
८ D om.
१० A k K E सूत्रयति मूलयति, a सूत्रयति
मूलयतीति, D सूत्रयति सूत्रयति सूत्रय-
तीति.
१४ A °कृतं । तदा°; g B om. इति.
१७ A a D & originally E बन्धबंधनमा°;
k बडिबन्धनमाचष्टे बडि बन्धयति ; K
बन्धिवन्धपाचष्टे बन्धि बन्धयति.
२९ G संज्ञाभूताख्या°; k K संज्ञीभू°...
२२ g B & by alteration E here & below
क्रियाख्यान°.
२२ A a D k K & originally E संज्ञीभू°.
२५ k K om.

१० प०

- ३९, ४ G अलोप°, A आलोप°, a D k K आलोप°.
 ५ G इत्यस्मिन्.
 ६ G अलोप°, A आलोप°, a D k K आलोप°.
 १० G सूर्योद्गमं.
 २२ G मन्वेत.
 २४ a g & by alteration E °पेक्षा, k K B °पेक्ष्या.
 ३६, ३ E g B तथा य एते दासाः कर्मकरा ना°.
 ३ a D एतदपि स्वभूत्यर्थमेव प्रवर्तते, k K एतदपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्तते.
 ४ न नो; G सतो, k K नो.
 ८ तर्हि; G ते.
 ९ Nāgojibhaṭṭa यदभिप्रायेऽवासज्जन्ते.
 ९ G A a D & originally E वन्त्रौ; g B & by alteration E वन्त्रकौ; k K न्त्रौ; K न्त्रौ without कुरु.
 १५ G A, originally E, & my MS. of Kaiyata, शोभनिका; k K & by alteration E शोभिका; a D शोभिका; g शोभनिका शोभिका; B शोभनिका शोभिका.
 १७ k K & originally A कंसकर्षण्यश्च; a originally कंसकर्षण्यश्च; D कंसकर्षण्यश्च; G & by alteration A a कंसस्य बासुदेवस्य च; E कंसस्य च बासुदेवस्य च; g B कंसस्य च कृष्णस्य च; (MS. of Padamanjari एताः कंसकाषिण्यो रज्जवः).
 १७ शब्दगडु°; k शब्दगडुक°; E by alteration शब्द°; g शब्दमथनगडु°; B शब्दमथन°; Nāgojibhaṭṭa शब्दमन्थगडु° (?).
 १८ विनाशाद्; G A °शान्। क°; a k K °शान् क°; D °शान् स°; E °शात्ततु°; g B °शात् तदु°.
 १८ सतो; G & originally a संतो.
 १९ g B om. हि; in E it is struck out; G व्यामिश्रता हि दृश्यते; k K व्यामिश्रता हि दृश्यन्ते; a व्यामिश्रता हि दृश्यते; Nāgojibhaṭṭa व्यामिश्राश्च दृश्यन्ते.—Haradatta appears to have read व्यामिश्रताः (नानापक्षमाश्रयो व्याश्रयः).
 २१ G A g B वातिष्यते.
 ३८, १ G यथा यदंगान्.

१० प०

- ३८, २ दृश्यते; a दृश्यते, A उत्पस्यते, k K g B & by alteration E उत्पद्यते.
 १३ G A a k K & originally E अचो-ञ्जितीति.
 २१ आसङ्गम्; G आसङ्गं.
 २१ E g B ङकारानुबन्धाद्°.
 ३९, १ G A D k om.; E in marg.
 ११ G कारणं न तत्.
 १६ G A & originally a °चानेः.
 २२ निश्चिण्ण°; G चिण्ण°.
 २६ G भवति.
 ४०, २ G A k K E °करणात्.
 ६ G A D E °भवति.
 १ G A D k K E °भवति.
 १३ k K बोभयथा° here & below.
 २४ k om. तु.
 ४१, १ G A स्यादिवलीयस्त्वान्तु.
 १ G E g B यद्यनापि, k यद्यन्यनापि.
 १० G A a D सति वाप्यसति.
 १२ G गोपायति.
 १५ शपि; Nāgojibhaṭṭa mentions the reading शिति.
 १५ Read नित्यमित्युच्येत with a; the other MSS. °च्यते.
 १८ G g B आर्धधातुके वि०.
 २१ G om. न.
 २५ G A a D E °विधार्थम्।; k K तदन्तप्रतिषेधार्थम्.
 ४२, ४ G A k K E प्रकृतयस्तेषां.
 ५ G om. तर्हि यथापि.
 ७ G A a D इमेप्यादि°.
 १५ After स्यादयश्च, k यत् उत्सर्गः अपवादः शबादिः स्यादयश्च; K has the same, but शबादिभिः for शबादिः.
 १६ G & originally a both times °पवाद्-प्रतिषे°.
 २५ G करिष्याति.
 ४३, ११ G here & below सिद्धुत्सर्गाः छ°.
 १४ G A कर्तव्यः; E g B सनाद्यन्ताधिकारे च वक्तव्यः.
 १५ k K नेष्टम्.
 १८, १९ k K om.
 ४४, १ g B इदनुवाचार्थ इति; k K om. the line.

४० पं०

४४, २-४ G om. कि...च्छूयते.

४ G' भविष्यति अलोप.

८ A a D k K g B om.

१२-१३ A D K om. चकासांचकार. कर्तव्यम्.

१३ g B चकास्महणे कास उपसंख्यानं twice.

२१ उवोष; according to Nāgajibhaṭṭa some read उवोष.

४५, १ k om.

६ A E g B उछांचकारेति.

२० k E g & by alteration a भूयेत.

४६, १० k K D g B om. ; A om., but has a stop before कर्तव्यम् below.

१४ G अनुच्छ उः अनु°.

१८ G A न वक्तव्यम्.

४७, ६ g B °मस्तिभुवोः प्र°.

९ g B om.

१४ G किमिष्यत्येव.

२१ G भूत् ।

२३ A a D k K E om. ; G अर्थाभावाच्चान्यस्य २ सिद्धम् ; g B om., but have below

अर्थाभावाच्चान्यस्यासिद्धं.

४८, १ G °वचनाः पचादयो.

१ G वानुप्रयोगो, a वा योगो.

७ G लुप्परस्य.

९ G परोक्षकालो.

१४ k K om.

१५, १६ g B om. अर्थसमाप्तेस्तर्ह्य°... स्यात् ॥

१८ A om.

४९, ५ A च्लिरुत्सर्गः.

१ B om.

१७ G च्लेः सिजि°.

२० A इत्करणं.

५०, १ G om. वै.

५ G अर्धादित्यलापि, E g B अर्धादित्ये-
तदपि.५ g & added in E, before न चडो,
न चडो लुकि द्विवचनं.

११ विज्ञायते; G विज्ञास्यते.

१३ E g B न चेदेवमुच्यते.

२१ G विशिष्यमाणे.

२२ G निष्ठायाभिनि.

२४ g B & by alteration E विशेष्यमाणे.

२४ E by alteration विशेष्यते; g B विशे-
षयिष्यासि.

२८ G °ह न भवि°.

४० पं०

५१, १२ E g B चित्करणं साम°.

१५ G वाधते.

२२ G सिचिचित्करणं.

५२, ७ A a D K g B इतिहा; E has त्वा in
marg.

१० G A a om. स्पृष्टा ।

१६ G A K & originally a E विहितानि°

२३ A E ऽनित्यत्वात्.

५३, १ एवं च; G एवं, B एव च.

२४ g B om.

५४, २ After नियमार्थम्, g B & added in E
नियमार्थोऽयमारंभः.

३ g B om. the first च.

९ E g B यथैव वसो.

१३ B out.

१९ G om. ; आलिङ्गने च.

५५, ४ याति.

५ G यत्कार्षिणो.

१५ A निप्रिमथि°; E निप्रिमथिप्रिमथि°.

१९ g B om. ; E by addition °धि पुषादि-
त्वात्; K has only आत्मनेपदार्थम्.

२२ K om.

५६, २० G om. ते after सर्वे.

२० आश्रया; g B & by alteration E आ-
श्रयभूता.

२१ G एवं तर्हि तावद्°.

५७, ३ तथा भावे; g B & by alteration E तथा-
भावे.

९ G. सावधानत्वमुपेति.

१४ अभिव्यज्यन्ते; g B & by alteration E
व्यज्यते.१४ B om. from कृशमिहितेन up to pag.
70, l. 19.

१४ G A a D & originally E °तेन च पुन°.

१६ G कश्चिद्विशे°.

५८, ३ G भवानित्याह, a भवानाह.

८ तस्मान्नैतच्छ°; Nāgajibhaṭṭa reads त-
स्मान्नैव श°.

९ A D & originally a E लेनास्याभिधानं.

१९ G A a D & originally E om.

५९, ८ G & originally A E कर्तैरि च ग्राह°.

८ E जीवतमानादौ.

९ K om. रोग इति.

१३ G a E g have विप्रति°...लीयस्त्वं twice.

१७ शक्या; G A शक्यते.

१० पं.

५९, २६ अथवा ; G D अथ.

६०, १ G K °त्यनुवृत्त्यैव ; g & by alteration E °त्यनुवृत्त्या विना सिद्धे.

१ g स्यादिति ॥

४ A om. च, & has °बोधवचनाय.

५ A a K g कर्तरिती च योग°.

६१, १ कर्तव्यम् ; G A a D K & originally E वक्तव्यं.

७ A a D K E g भूम्या.

१३ K छन्दसीति.

१५ a जनयित्रीं.

२४ g om. अथ.

६२, ८ उल ; g न. - K om. the whole verse.

६३, १ G A K & originally E स्थानिवद्भावात्.

१३ G A om. ; E originally तबादिषु चा-
ङित्वं २ प्रयोजनम्.

६४, १ K om. सिद्धम्.

६ a D K om. तानि ; struck out in E.

८ G ङिति कृतं प्रा°.

१३ K om., E om. शायच्च.

१५ मही अस्कभायत् ; G & originally E प्र-
योजनं मही अ° ; E by alteration प्रयोजनं
अस्कभायत् ; K महीरस्कतायत् ; g मही
अस्कार्भयत्.१५ यो अस्कभायत् ; A यो अस्कभायत् प्रयो-
जनं ; K इयोरस्कतायत् ; D om. ; struck
out in E.१५ उद्गृभायत् ; G उत गृभायत् ; A a उत् गृ-
भायत् ; D K गृभायत् ; E originally उत्
गृहीयते (?), altered to उद्गृभायत् ; g
उद्गृहभायत्.१५ E उन्मथायतेत्येवमर्थम् ; g उन्मथायतेत्ये-
वमर्थं.

१६ आण्डा ; G आडा.

१ G मातासी धृति.

२२ G & originally E चखालं ; A a D ऽख°,
G E ख°.२३ शुभित्तुः ; G K शुहि°, A शुपि°, a D
शुकि°, E शुभि°.२३ सहित° (See Vol. I., p. 315) ; G A a
K शुभि°, D शुचि°, E g शुधि°.Haradatta मिष्टभोजः शुक्तिमुषवीरम् ।
शुभ शुम्भ शोभार्थे । भकारस्य फकार
आन्धलायनसूत्रे । तैत्तिरीये भकार एव
पठ्यते ॥

१० पं.

६४, २४ G मधोर्गृन्नाति ; A °ग्राति ; E om.

६५, ३ a प्रतीपमन्यमूर्ति°.

१ a g आक्षिप्यङ्गप्रयो°.

१३ G E शक्तिरुहोश्च twice ; a D g शक्ति-
रुहोश्चेति.

१३ a समिधं साधया धियः । सर्वतीमा°.

१५ G E om. पितरं च वृक्षेयं मातरं च.

१७ G °मेत्याडपि.

१८ G K °भयं लिगात्, a E °भयलिगात्.

६६, ४ G साध्वसि छि°.

७ g & by alteration E °क्रियत्वमभिधी-
यते.

११ तथा ; G D & originally A यथा.

१२ K om.

१५ K om.

१६ वा ; G E g च.

१७ E g after भूदिति ॥, कर्मस्थभावका-
नाम् । आसयति देवदत्तम् शाययति देव-
दत्तम् स्थापयति देवदत्तम् । कर्मस्थक्रिया-
णाम् । गामवरुणद्धि करोति कटम् । कर्तृ-
स्थभावकानाम् । चिन्तयति मन्त्रयते ।
कर्तृस्थक्रियाणाम् । गच्छति धावति ह-
सति ॥

२० G कर्मणः सतः कर्तुरयं.

२४ वा ; g & by alteration E च.

६७, १ G कर्म क्रियायाः.

४ G A a D K & originally E स्वयमेवेति.

५ G A E कृक्षिधि.

७ G °प्रतिषेधौ.

११ G कर्तृत्वं अस्ति स्वात°.

१७ G A निर्वाते ; K om.

१९ E g om. न.

२२ G कर्मवृत्तिदेशः ; A originally om. the
line ; in E it is struck out.

२३ G A कर्मवृत्तिदेशः.

२५ इतरथा ; g & by alteration E अन्यथा.

६८, २ G ऽकर्मणां.

१५ कर्मकर्तुः ; Nāgojibhaṭṭa ऽकर्मकर्तुः.

१५ a D g हंयात्मानमात्मना हन्यत इति ; K
हन्यत आत्मेति.

१९ a हंयात्मानमात्मना.

२३ G om., E in marg.

२४ G K & originally E °क्षिप्यत इति.

२६ K om.

६९, ३ A K om., E in marg.

५० पं०

- ६९, ४ °कर्मकस्येति; A K E g °कर्मकस्य.
 ७ G कर्मवद्भवति.
 ११ K E g पयः स्वयमेव.
 १२ G लोहितफलं.
 १४ D & originally A E om.
 १९ D K g om.
 २० G om. बहुले.
 २० g & by alteration E परिवारयति.
 २२ G A अ०.
 २४ स तर्हि; G तत्तर्हि.
 ७०, ३ किरति; K g & by alteration E किरादि, here & below.
 ५ G A a D E स्वयमेवेति । मंडयते.
 ९ g हेतुमणिच०.
 १४ G K & originally E °भ्रूत्रामात्मने°.
 १७ K om.
 ७१, ११ इति प्राप्नोतीति; g & by alteration E इत्यत्रापि प्रा°.
 ७२, ३ G om. हि.
 ८ G संप्रधाज्यते ।
 २४ G लङ्लिटोस्त°, A लङ्लिलोस्त°.
 ७३, १२ G प्राप्नुवतीति.
 १३ विक्षेपे; G विषये.
 १५ G g विवृतीति.
 १६ a om. लस्य.
 २० g अलुनन् अपुनन्ति°; E अपुनन् in marg.
 २२ g अपिवन् अजिग्रन्ति°; E अजिग्रन् in marg.
 २३ G A D K °लुनन्ति प्रा°.
 ७४, १ G प्रसज्येति.
 १२ सुपतीति; K सुपितीति.
 १६ G om.
 १७ G भवति.
 ७५, ४ E g om. तु; a D K °न्यत्राप्रसंगस्य.
 ७ G om. च; K कण्ड्वारिभ्यो व्यप°.
 १४ G g om. the first च; in E. struck out.
 १४ यत्न च न श्रूयते; G A a D om.; g तत्न न श्रूयते यत्न न श्रूयते; E in marg. यत्न न श्रूयते.
 १७ G तदुपपदसंज्ञं सिद्धं भवत्युपपदसंज्ञा सि°.
 ७६, ६ °G & originally a प्राप्नोति.
 ६ G g & by alteration E महती संज्ञा.
 १३ काशकटी°; G शकटी°, K काशटी°.
 १५ K om.

५० पं०

- ७६, २३ E °पदसंज्ञासंनि°; g तत्तद्वहणमुपपदसंज्ञासंनि°.
 २४ E g तदुपपदसंज्ञासंनि°.
 २५ चैत्प्रत्ययो; E g च प्रत्ययो.
 ७७, १० G स्त्रीत्वेन सह योगो.
 १६ व्यवधानान्; g & by alteration E व्यवधानं.
 १७ After व्यवधानमेवेति, G इति समासं वासरूपांतं शास्त्रम्; A & originally E समासं च वासरूपांतं शास्त्रम्; (K has this after °मादिकम्); a D समासं च वासरूपांतं.
 ७८, ४ MSS. व्यावकृष्टिरिति (G °कृष्टि°); a by alteration व्यव°. Haradatta both here & on P. III., 3, 43, also has व्यावकृष्टि°; & so has Nāgajibhatta on P. III., 3, 43 where he refers to this passage of the Mahābhāṣya.
 ५ E g °धेयायामिति नापि.
 ९ g असंरूपवावच°.
 ११ G a चेत्यम् जेत्यम् चेतव्यम् जेतव्यमित्यपि.
 १२ G A D K ततोत्पत्तिर्वा°.
 ७९, २ G A D K & originally E °त्पत्तिर्वा°.
 ३ E g ऽन्येन च शब्देन.
 ८ G A a D K °महेतीति.
 ११ G A रूपवत्तामयमाश्रित्य; G in marg. °त्तामाश्रित्य पाठां°.
 ११ वाविधि°; a विधि°.
 १५ a तेन योऽसरूपवानन्यपूर्वको.
 १५ G om. वा.
 २० E g B अनुबंधविभिन्नेषु here & below.
 २६ K om.; A a E g B प्रयोगे ला°.
 २७ A a K प्रयोगे ला°.
 ८०, ५ E g B om. कथम्.
 ६ A a K E g B अथेकांतेषु को°.
 ६ K E g B एकांतेषु च.
 ९ किञ्चित्तु; E g B किञ्चिच्च.
 १२ G B om. यो.
 १३ a चैव.
 १४ G प्रयोगेऽसरूपाः.
 २५ K कालादिषु तुमुनि; °G A a D E g B कालादिषु तुमुन्विधाने वावचनम्.
 २६ तुमुनि; E g B तुमुन्विधाने.
 ८१, १९ K तच्च; कर्तरि here & below.
 ८२, ४ a तच्चाशीनपि.

१०. १०.

- ८२, ५ a तव्याद्यो.
 ६ G A a K E तव्याद्यो.
 ७ G A D K °पूर्वालाद्यथा; a °पूर्वाद्यथा.
 (See Vol. I., p. 484).
 १२ G A a D K यत्वं before जन्त्यं.
 ११ G मुशालं.
 २१ G A a D om. हि.
 ८३, ७ G K om. च.
 ८४, ५ G E g B अनुभाष्यं.
 ८ वृषल; G in marg. वृष इति पाठां.
 १२ अस्यै त्वां; D K अस्यै त्वं. g अस्यै त्व;
 G in marg. तस्यै त्वां पाठां.
 १२ प्रतिगृहाण; a परिगृहाण, E g B प्रतिगृह्यते.
 १३ A a D K om. दस्युहत्या; g B & origi-
 nally E om. श्वहत्या. °
 १८ वक्तव्यो; G D पठितव्यो.
 ८५, १० इत्येव; G इति.
 ८६, १४ संभार्या एव संभारा; ; g संभारा; ; Nāgo-
 jibhatta mentions this reading.
 १७ G अव्यय्या
 १७ a सूर्यः किं निपात्यते.
 २३ a om. the first च.
 २५ A E g B om. अकृष्टपच्याश्च मे.
 ८७, ७ G A D प्राप्नोतीति.
 १५ A a D K om. निष्टक्यै; g has निष्टक्यै;
 B निष्टक्यकृते.—Nāgojibhatta says:
 निष्टक्यै कृतेराद्यन्तविपर्ययश्छन्दसि कृता-
 द्यर्थ इत्येव भाष्यपाठ इति कैयटतात्पर्यम् ।
 सांप्रतपुस्तकेषु तु निष्टक्यै कृतेराद्यन्तवि-
 पर्ययश्छन्दसि कृताद्यर्थः यथा कृतेस्तर्के
 इत्यादि वृद्धयते ।
 १६ a E g B कृतेस्तर्कः ; See Vol. I., p.
 31, 16 where A reads कृतेस्तर्कः.
 ८८, ४ G a g B हिरण्य इति च twice; A D E
 हिरण्य इति च । हिरण्य इति वक्तव्यं; K
 हिरण्यमिति वक्तव्यम्.
 ८ A om.
 १ G समवसर्ग्या रज्जुः.
 १० K om.
 ११ G A D अवलाप्यम्.
 १४ G A D विशेष इति.
 १५ G E g B om.
 १८ g om.,
 ८९, १ G अवश्यं लाघवं अवश्यं पाठ्यं; A a D
 K E om. अवश्यपाठ्यम्.

- ८९, १८ K E g B सामान्यकृतं.
 ९०, ३ a twice.
 ८ पुरीषं; G A E g B पुरुषः, a पुरुष.
 ११ A a D K °हात्ता; E g B अभिचित्येत्यं-
 तोदात्तो भावे.
 १२ K om. अभिं...भवति; A a D ऽन्तोदात्ता.
 २१ G om. भविष्यति.
 २२ E g B, after °संबन्धानामिति, तुदच्छसि
 तुरिष्टमेयःस्त्रिति चोभयोर्महर्ण यथा स्यात्.
 P. V., 3, 59; VI., 4, 154.
 ११, ३ E g B धातुमात्रे वशं.
 ६ G तृनादि वतं.
 ८ a वेदाध्यायकः.
 ८ भूतिः ; G भूनामिति.
 ११ E g B om. ऽपि.
 ११ शमनीपारः ; g & in marg. E गमनी°;
 K शमनीयापारः.
 १४ शर्वः ; K शवः ; E B शर्व इति ; g सवः
 सव इति.
 १६ E g B om. पचाद्यनुक्रमणम्.
 १८ G जारभारः ; a जारभरः ।
 २० A D K °र्षाद्यर्थः.
 २१ A a D K E g B मेषाद्यर्थः.
 १२, २ वक्तव्यः ; A a D K वक्तव्यं, E g B
 को विधेयः.
 ३ भिदः युधः सिव इति ; A a D युधो सिप
 इति, E g B भिद इति.
 ५ E g B जिघ्रतः .
 ११ D om.
 १३ a संज्ञायामुपसंख्यानं.
 २० ह्रायक ; E g B वायक.
 १४, २ A निर्वर्त्यमाने वि°.
 ४ a E °मान इति चेद्.
 ५ g B °माने विक्रियमाणे च इति.
 ६ A g B om. शमनीपारः.
 ७ A E om.
 १२ अपरि°; G परि°.
 १६ G अनभिधानादेव वचनं न; a by alter-
 ation °धानादेशात् न; g B °धानादत्त न;
 K om. the line.
 १५, १ स यथैव शाः कं; G यथैव कः शां .
 ११ वडवांसंदाये; G in marg. गोसंक्षये.
 २१ g B om.
 १६, १ G तज्ज्ञापयत्यर्थः.
 २ G कांडलावः शारलावः.

१०. पं०

- १६, ३ n K g B om. तु.
 ३ a मांसं कामो.
 ६ ऽस्या इति; E g ऽस्या अभोभिगमेति.
 १० G अन्नादाय अन्न°.
 १० E om. य; K B °जादीं हुत्वा; g °जादां हुत्वा.
 १७ G has के before संप्रसारणे.
 १८ स्यात्; g B & in marg. G प्रसज्येत.
 २२ G अंतरंगात्पू°.
 १७, ३ K तं before वाधते.
 ८ G A a D K E भवतीति.
 १३ G कृतेऽप्येव.
 २४ A D K E g B संप्रसारणं.
 २४ g B पूर्वत्वं हि 1.
 १८, ५ K om.
 ७ G पिबतीति three times.
 ८ G को भवति सुपीति को भवति.
 १० G विभागात्तावदर्थं.
 १० G भवतीति स्वार्थे भविष्यति; A a K E om. इति स्वार्थे भविष्यति.
 १२ G A a D K E भविष्यतीति.
 १४ K om.
 ११, २, ३ A K °शध्वोः.
 ३ K °ध्वोरिति वक्तव्यम्.
 ४ पिबतेरिति किमर्थम्; A a E पिबतेरिति वक्तव्यं; K g B °रिति च वक्तव्यं; D पिबतेरिति पिबतेरिति च वक्तव्यं.
 १०, ११ B om.
 १५ G A D om. the first घटी.
 १६ a om.; E has धार्येयं here & below.
 १७ g B °ख्यानं कर्तव्यं 1.
 २० G A a D g B om. स्तम्बकर्णयोः; K has स्तम्बकर्णयो रमिजपोर्हस्ति°.
 २१ A a D K E om. स्तम्बकर्णयोरित्यत्र.
 १००, ३ B om.
 ६ DE om. शंकरा शकुनिका; K °ब्राजका शकुनिका तच्छीला तस्या°; g B शंकरा शकुनिका तच्छीला तस्या°.
 ८ °वस्त्वाह; K °वस्य.
 ११ K om.
 १२ K om. अधिकरणे शतेः.
 १२ उदरशयः; A a D K उरःशयः.
 १४ K B om.
 १६ K om.; G has उत्तानादिक°.
 १७ G K उत्तानादिक°.

- १००, २१ गिरौ शते गिरिश इति; E om. इति; A a B गिरौ गिरौ शते गिरिशः; g गिरौ गिरौ शते गिरिरस्थास्तीति गिरिशः; K यथा लोमशस्तथा गिरिशः.
 १०१, १३ स्तम्बशकृतोर्ब्र° is the reading of K; G A a D E om. स्तम्बशकृतोः; g B om. the line & read below स्तम्बशकृतोर्ब्रह्मवत्स्योरिति वक्तव्यं.—a here & below ब्रीहिवत्स्व°.
 १०२, १ G om.
 २ कुर्ष°.. °मानः; E कुर्षभरिश्चात्मभरिश्चरति युयः.
 ५ °शर्धे°; A a D गर्द्धे, E गर्धे, K शते.
 ६ शर्धे°; A a D E गर्द्धे, K शवे.
 ८ शर्धे; G शर्द्धे, a D E गर्द्धे, A K g B om.
 ८ शर्धेजहा माषाः; g B शर्धेजहा मृगाः; A a D गर्द्धेजहा मृगाः; E गर्धेजहा मृगाः; K शर्वजहा मृगाः.
 ११ Before ततो, G D & in marg. a have नासिकायां धमश् नासिकधमः नासिकधयः; E नासिकायां धमश् नासिकधयः; B नासिकायां धमश् धेतश्चेति वक्तव्यं। नासिकधमः नासिकधयः; B नासिकायां धमश् धेतश्। नासिकायां...=E; g=B, but has the words after मुष्टिधयः in l. 13.
 १३ A K om. मुष्टौ धमश्.
 १४ D E नासिका°.. °खारीषु twice; B likewise twice, & inserts घट before घटी, & adds below घटधमः घटधयः; for खारी K g have here & below खरी which is also the reading of the Padamanjarī.
 १४ G नासिका, before नासिकधमः.
 ११ g B om. उपसंख्यानम्.
 १०३, १ G A D E om.; a K g B om. वा.
 २ A a E K g B om. वा.
 ३ G A D K E B डे च। विहा°.
 ४ G om. विहगः.
 ६ K om.
 ८ K om.
 १० G K E om.
 ११ A a D K E g सर्गं पुर्वं.
 १२ A K E om.
 १३ E g B निर्गः (निर्गो) देशः.

४० पं०

- १०४, ३ g पाद° both times.
 ७ पाणिलेखेति; A a D K om. पाणि here & below; B. om. it here, & E below.
 १४ G अप्राणिकर्तृके २ इति; D has अप्राणिकर्तृक twice.
 १५ g शकुनीति.
 १०५, २२ G a D न च क्खु°; K g न क्खु°; B न खणु°.
 इत्येष; G एष.
 ९ G °दिष्णुजेव भविष्यति; A °जिष्णुजभवति; a originally °दिष्णुजेव भवति; K
 १०६, ६ °त् इहुरेव भवति; B °त् इष्णुजेव भवति.
 १० a उदात्तत्वात् भुवः सिद्धनिकारादित्वमिष्णुचः.
 ११ °मिष्णुचः; g B & originally a °मिष्यते; A has the line with °मिष्यते in addition to that with °मिष्णुचः.
 १४ a एकाङ्गयोगं वि°.
 १७ G किञ्चेति; A किञ्जेति.
 २२ K om.
 १०७, ४ G A & originally a ककराविति ह्यु°.
 ४ K याविका अ°; g B याविका इत्य°.
 ६ G om.; g B om. उपसंख्यानम्.
 १० G कर्तरि न प्रा°.
 १३ पश्यन्ति जनाः; A a K here & below पश्यति.
 १०८, ४ K g B °मात् सस्यादित्वे°.
 ५ A °व्ये च ॥ प्र°; g °व्यम°; K om. from °स्यर्थम् up to pag. 111, 8. क्रियते.
 ६ A g °व्यम°; a om. असौ ... क्रियते.
 १२ a D om.
 १४ g B हि before सामान्येन.
 १५ G न तवस्ति.
 १७ G Badd हे उक्थशाः; a has only हे उक्थशा इति.
 १८ उल्वा°; a रुल्वा°.
 १०९, १ E g B वाधेत.
 ६ g B उदासारिण्यः प्रत्यासारिण्य इति.
 १३ स्थायी; G D g B स्थंडिलस्थायी; according to Nāgajibhatṭa some divide तद्यथा आस्थायी.
 १३ यदा न; G g B यदा स्थंडिले न.
 ११०, ८ G ०ण. वा.
 ११ G A D B & originally a सत्यतोषा-
 ज्ञेन.

४० पं०

- ११०, १६ g B °लुक एवैतस्मा°.
 १११, ४ G g B °मानतायाः.
 ९ G प्रकल्प्यते.
 १४ G om. कथम्.
 २२ After °वधानस्य, G g B भूतकालि वृ-
 त्त्यर्थे भविष्यद्वर्तमान-[g B काल]-सं-
 प्रत्ययार्थः.
 २३ G om. कुमारघाती शीर्षघातीति.
 ११२, ४ After भूत्, G A a K g B सुषुपुषोऽने-
 हा अभिमावधानस्येत्येवान्यत्र; D E
 सुषुपुषोऽनेहा अभिमावधानस्य आवधान-
 स्येत्येवान्यत्र.
 ६ G किञ्चन्येभ्यो.
 ९ Nāgajibhatṭa: नियमार्थोऽयमारम्भः
 किमविशेषणेत्येव पाठः । ब्रह्मादिष्वेवे-
 त्यादिनियमाकारलेखस्तु लेखकप्रमादात्॥
 १० K g om.
 २० उल्वा G D; A a E g B उल्वा; K उल्य.
 ११३, ५ G प्रकल्प्यते.
 ८ G A a K °प्युच्यते.
 १३ G A K °ज्ञोच्यते.
 १३ G नैव.
 १४ G तस्मान्नैव.
 ११४, १ g B यस्मात्, before यद्वा.
 १० °परिकृष्टा° G K; A a D E g B °पर-
 कृष्टा; Kaiyata reads °परकृष्टा.
 १४ A K E यत्कृतं.
 १९ g B कानच्छस्वोर्वा°.
 २३ अस्त्वेन; G अनेन.
 ११५, ५ G ब्रूलस्य वृद्धा°.
 ६ °धानां; a K g B °धानां, G A D °धानं,
 E °धानामर°.
 ८ °ज्वतीति; G °ज्वति.
 १२ तितिराणः G A a D E g B; K om.
 ११६, ३ G A °नित्यमेव.
 १० G तत्रायमर्थ°.
 २० G °डर्थं चेद्°.
 २३ ईयित्वे°; Kaiyata mentions the read-
 ing इयित्वे°.
 ११७, ३ वा; a तु.
 १४ K चैकास्त्वम्.
 १५ G A om. च.
 १५ एकाङ्ग°; G एकादेशे चैकाङ्ग°.
 ११८, १६ प्रत्युत्थितं; A a D K E प्रास्थितं; Nāgo-

१० पं०

११८, jibhatā mentions besides the read-
ing प्रत्युपस्थितं.

१८ K om.

१९ A D K g B संततावात च व°.

२२ K om. उच्य ह्यो ऽभुक्षमहीति; E ऽभुज्महि
here & below.

११९, १ विद्यते; G वर्त्तते.

३ K om.

४ g om. लोकविज्ञाते ... °वादिष्यः.

५ मध्यमिकाम् G A a (G in marg. नगरीम्);
D K E मध्यमिकान्; B माध्यमिकान्.

१२०, १ °परिदृष्टा° G K & originally E; A a
D g B °परदृष्टा°.

१५ a g B फूलकाराश्च तेषु.

१६ After परोक्षमिति, g B अपर आहुः
वर्षसहस्रवृत्तं परोक्षमिति; K the same,
but वर्षशतसहस्र° for वर्षसहस्र°.

१७ कदा°; E कुडधकदा°.

१७ E g वेति.

१८ All MSS. except K have सुसमत्त-
योरुत्तमः । सुसमत्तयोरुत्तम इति.

२० g वर्तमानकालं.

२२ D g वर्तमानकालं.

२२ संयुक्ता°; G युक्ता° g B संप्रयुक्ता°.

२६ g B & by alteration D °मेः.

१२१, ७ स्मादिविधिः all MSS.

११ इति तत्र; g B इत्यत्र.

१४ E भवेदेव तद्वा°.

१६ A K om.

१८ अय... हेतू, only in G.

१२२, १८ G om. हृदयवृत्तक्षणात्पुरालक्षणाच्च.

२२ A a °वृत्तं.

१२३, ३ G भवतीति ।.

३ a D पुण्य°; K पुण्यपुत्रं.

६ G D भवतीति ।.

१३ G A वर्तमानकालं, K वर्तमानः कालं.

१३ G A D मन्येत.

१४ G om. the last वा.

२२ इतीह; A K इति हेतयेषु; a इति हेतयेषु;

D इति अतिक्रांता इह; g B इति अति-
क्रांता.

२३ g B आहुः.

२३ G °हरति.

२४ G a E g B स्पृह°.

१० पं०

१२४, ३ काक न; K काकने, A काचन, B
काकता.

११ G °हरति.

१२ G लक्ष्यत.

१२५, ११ g B °र्यवानिति कृत्वा सर्वे°.

१३ अथवादेशे; A E अथवादेशेन.

१८ K सकृदतो.

२३, २४ A E om.; a D K om. इति.

२५ A a D K E om. इति.

१२६, ६ K om. कुर्वाणतरः.

७ K g om. कुर्वाणरूपः.

७ D K E g B om. कुर्वाणकल्पः.

११ K om.

१३ G °स्तदितरेत°.

२५ G उत्तरपक्षमिति.

१२७, ३ A a D K E om. पञ्चमानभक्तिः.

१६ G प्रजल्पतिरूपम्.

२० G विभाषेति ततः लटः.

२२ G न वक्तव्यं च.

१२८, १ A K om.

५ A K om., but have a stop before उ-
पसंख्यानं of the next line; K E g B
read तत्त्वाख्याने, my MS. of Kaiyata
तत्त्वान्वा°.

१२९, ३ A °मसंगार्थम्, a K °मसंसंगार्थम्.

४ A K ऽसंसंगार्थम्, a ऽसंसंगार्थम्.

६ G °कालयोविहित°.

७ G °कालयोविहित°.

८ E g B प्रयोजनम् प्रयोजनं पूरण°.

११ g B & by alteration E योगांगमुप-
जायते.

१९ G °विभागश्च, K E °विभागाच्च.

२३ G om. भवति.

२४ G शब्दशानौ.

१३०, १ g B & originally E om.; A has
°धानं च.

४ g om.

१२ a नट°, B नह°.

१६ E g B चोरस्य.

१९ G तदेवं.

१९ विध्यर्थे; A a प्रतिषेधार्थं, K प्रतिषि-
द्धार्थे.

२२ G has सोता after पोता.

१३१, ५ E g B इन्द्रो वस्तेन.

५ गा वो; a g B मावो.

२० पं०

१३१, ७ चेति; E g B च वक्तव्यं.

१० G D K om.

१२ g om.

१३ G a om. one क्षत्तृभ्यः संगृहीतृभ्यः; a क्षत्तृभ्यः संगृ०; g B क्षत्तृभ्यः संगृहीतृभ्यः क्षत्तृभ्यः संगृ०.

१५ स्त्रोः; G a E कस्त्रोः, B गूस्त्रो.

१६ स्त्रोः; G a कस्त्रोः, B गूस्त्रोः.

१८ a om.

२२ स्त्रोः; G E कस्त्रोः, B व्हस्त्रोः.

२२ K om. नैष दोषः & the next line.

१३२, ४ स्त्रोः; G कस्त्रोः.

८ क्तिङितोरीत्व०; G & originally a क्तितोरीत्व०; G in marg. & by alteration E कङितोरी०; K & by alteration a क्तितोरीत्वस्य.

९ क्तिङितो०; G a K क्तितो०, A क्तिङितो०, E by alteration कङितो०, g क्तिङितो०, B किङितो०.

१५ K E g ०कारयोरितोरिति.

१९ स्त्रोः; G कस्त्रोः.

१९ G कृगितोरीत्व०, A जितोरीत्वस्य, K a क्तितोरीत्वस्य, D क्तितोरीत्व०, E कङितोरीत्व०.

१३३, ९ B om.

१४ E g B ण्वुल्प्रति०.

१३४, ९ g B युवतिः for कन्या.

११ g B ०मालुच् विधीयते.

११ G K ०वोच्यते.

११ E om. गृह्यालुः.

२२ आतस्तरुतः आतस्तरुरिति; E g B ते-रतुः तेरुरिति.

१३५, ३ G A D ०रमिमनिनमि०; a om. मनि; K om. विवि.

३ G D रेमिः नेमिः मेनिश्चक्र०; A रेमिः मेनिः; a om. मेनिः; K om. विविचि रत्नधातमम्.

६ G धाम्निङ्.

६ A a K g इधि.

११ g B & originally E वृषा समस्तु सा-सहिः.

१० G om. वासहिः.

१० चाचलिः; g B & originally E ध्रुव-स्तित्वाविचाचलिः (Rigv. X., 173, 1.)

58 M-II.

२० पं०

१३५, १४ G D भियः कृकनपि २ व०; E g B om. भियः; A B om. भीरुक्रः.

१३६, १ G ०मर्थ्यात्संप्रसा०. (B is here very carelessly written).

१० A a D K परत्वात्प्र०.

११ A a D K ०ये प्रसा०.

१२ All MSS. except G कृते प्रसा०.

१३ G भविष्यति.

१६ K E om. जुहोतेर्दीर्घश्च.

१७ K om. किप्.

१७ K om. वृद्धृणातेर्दीर्घतेर्वा.

१८ G D जूङ्वरयते०; A om. जू... ०वा.

१९ G A D om.; K om. this line & the next up to भीः.

२० a om. च; E g किप्प्रेति वक्तव्यं.

२५ a K om. इह च; G A D om. च.

१३७, ७ G g कथं.

१३८, १३ ०भवाश्चौणादि०; E ०शब्दाश्चौणादि०, g B ०शब्दाश्च अवैदि०.

१३ कथं; D यथा.

१७ E पदार्थविशेषो.

२२ E & by alteration A ०वनुसंध०; in g B not clear.

१३९, ६ a K E g B om.

१ G प्रकल्प्येते.

१४ a n चेषा; E g B नैष.

१५ G om. ०मित्यव्यय०.

१७ भविष्यत्येव; G भविष्यत्यर्थे.

१७ ०व्ययं; E g B ०व्ययमिति.

१९ स्तः; E g B इत.

२३ A D om.

२४ G A D om. भवति.

२४ A पूर्वप्रतिषेधेन; D पूर्वप्रतिषेधेन २.

१४०, १ श्वोऽध्येता; a E g B श्वो भीक्ता; K om.

२ K om. पुरा श्वो मुद्धे.

३ G om. न वक्तव्यः.

६ G ०सिद्धिरलिप्सैव.

७ G D स्वर्गलोके here & below.

१३ G भानुमावर्ष०.

१९ G एतं.

१४१, ४ E g B ज्ञापनाथं.

१ G B after भविष्यन्ति, अत उत्तरं पठति.

१० E g B ०वचनानां च यथा०.

१४ A a D K om. इह; in E struck out.

७० पं०

१४१, १४, १५ G E g विशेषणेन.

१६ G भवतीयता.

१८, १९ E g B विशेषणेन.

१४२, १२ G °समाप्तिनिर्दिष्टेति.

२३ G कश्च शेषः.

२५ G °पदविधयर्थं स्यात्.

१४३, १ G A D have लृट् शेषे च after हरि-
प्यतीति; in E it is struck out.३ यथोपजायेत; K °यते; E g यथा विज्ञा-
येत, B °यते.९ G A K पश्यतीति; K om. पश्यमाणः
पश्यते.

१३ G om. the first चः.

१३ A a D K om. श्वोऽध्येता.

२० A om.; in E struck out.

२२ K g B om. वै; in E added.

१४४, २ K om.

३ A a K & added in E कंबलस्य स्पर्श.

५ g B अतिसारो.

६ G om. शाल°; A a D K have साल°.

१८ °कान्युत्सृजति all MSS.

१९ G एकवचनेन च.

२१ G °भवती भवति.

२१ G पचतौ भवति.

२२ G °भवती भवति.

२३ G पचतौ भवति.

१४५, ७ K अनादिष्टार्थाः.

११ G नियमार्थोऽयं; A a D K om. ऽयं.

१२ G A D E संज्ञीभूतो; K संज्ञोभूतको; g
om. this line.१४ a om. च कारके; K om. कारके; in
E it is struck out.

१७ G A a D °मभ्यंतरे.

१८ भावभेदो; K. भावो.

२४ छती G K, D in marg., E by altera-
tion; A B, D in the text, E origi-
nally छती; a g भुती.

२५ G °यानामपवाद°; a K °यानामपवाद°.

१४६, ५ K चेद्वनि°.

७ D भविष्यति.

१८ G वंटरंडाकल्पः; (in marg. °वंटरंडा
सर्वान् मिलति तद्वत् इह°। वंटरंडा अकृ-
तविवाहा सर्वान् मिलति तद्वत् इह° सर्वान्
कारकान् मिलति); A a K D वंटरंडा°;
(D in marg. वंटर इत्यर्थः); E origi-

७० पं०

nally वंटरंडा°, altered to वंटरंडा°.
Nāgojibhatta वंटरो मुत्तभार्यः.

१४६, २० K °यावहासंहारावायाश्च; G °श्चेत्तन्निपा°.

२३ All MSS. except G पृथक् महं.

१४७, २ G पृथग्ग्रहणं वाधनार्थं तत्तु ल्यु°; the
other MSS. पृथक् म°... as printed.

४ सुती; a भुती, B छती.

९ G A a D °यानामपवाद°.

११ छती; a g भुती, B सुती.

१३ G जारयंतीति.

१६ E g वीर्यंते; K वीर्यंति तेन वा°.

१६ G g B जीर्यंते; K जीर्यंति तेन जा°.

२१ A श्री; D °निवृत्तेषु.

१४८, ७ K E g B °निपातयोः.

८ G °निपातयो°.

१९ पृथग् G & by alteration E; the
other MSS. पृथक् म°.

१४९, १ A D g B om. च.

३ णच्; G णच् वक्तव्यः.

९ A a D पृथक् म°.

१२ G संकूटिन°; a B संकुटन°.

२० °भ्यश्च G; the other MSS. °भ्यः.

१५०, १ g B om.

४ G निस्पृष्यस्य चि°; D E g निःपू°.

४ G निस्पृष्यस्य चि°; E g निःपू°.

५ G °पोऽचो वा.

५ G E चेरतस्तेय इति घ°.

७ G अभिविधौ.

८ G om. स्वेयस्य... विधात्.

१८ G D सवशमेतद्वचनं जयो भवतु रणे रणे;
A सवशं सैधवचनं। जयो भवतु रणे रणे;
a सवशमेतद्वचनं जयो भवतु रणे रणे; K
वसशमेतद्वचनं जयो भवतु रणे रणे; E
सवशं सैधव धनं जयो रणे रणे (in marg.
जयो भवतु रणे, but struck out); g
सवशं सैधव धनं जयं रणे रणे; B सवशं
सैधव जनं जयं रणे रणे.

२२ G om. the second पा.

२३ a °विधः.

१५१, १० E g B निपातनादिति.

१५ G K तर्हि डि°.

१५२, १० स्थायिकामस्थाः; G स्थायिकामास्थाः;
A a D E g B स्थायिकां.१० कां स्थायिम्; G कां त्वं स्थायिमास्थाः;
E g B कां त्वं स्थायि.

पृ० पं०

- १५२, १६ a K 'यजीषि' here & below.
 १७ G झुतिः.
 १९ B ग्लाम्लाड्या° here & below.
 २० B ग्लानिः म्लानिः ड्यानिः.
 १५३, २ g B & originally E om. क्तिनर्थम्.
 ६ G D 'नां निपातनं २ क°; E g 'नामुपसं-
 ख्यानं क°; B 'नामुपसंख्यानं २ क°.
 ९ A K E g Bom.; a भिषा विवारणे २ इति.
 ११ K E g B om.; G a D 'करणे २ इति;
 A 'करणे। इति.
 १३ A K E g B om.; G a D शस्त्र्या २ मिति.
 १५ K E g B om.; G a D प्रपाते २ इति;
 A प्रपाते। इति.
 १७ A K E g Bom.; G a D 'षभ्यो २ रिति.
 १५४, ३ E g B इत्येव हि वर्तते.
 ७ 'सिकवचनादिति all MSS.
 ८ g om.; B om. उपसंख्यानम्; G has
 here & below घटि after घटि, & be-
 low घटना after घटना.
 ११ g अन्विष्यतेरन्वे°, B 'तेः अन्वे°.
 १३ G both times अन्या, K कन्यां.
 १७ G K B 'यमानेषु.
 १५५, ४ a K om. आदिः.
 ५ g B om.
 ६ g om. वासिः.
 ७ g B om.
 १० a K om. आपन्; K after परिषत्, प-
 र्षत् संसत् उपसत्.
 १२ कृतो; A कृत्ये; K g कृत्यल्युटो; B
 कृल्लुटः। कृल्लुट इति वक्तव्यं। कृतो
 बहुलमिति वा। कृतो बहुलमिति वा वक्त-
 व्यं.
 २१ G एते तस्मिं, g B एत्येतस्मिं.
 १५६, ४ G om. च; G K om. यथा...इति; D
 om. यथा.
 ९ Before जो E has in marg., खनो उ-
 डरेकेकवकाः; A om. जो वक्तव्यः
 आखः, & has खनो रोकवविकाः.
 १४ स्तुतिः; A a E g B श्रुतिः.
 १६ सुलवः only in G K.
 १२ G खिलपी°.
 १५७, २ g B om.
 ६ E has तद् added before द्वेष्ट्यं.
 १० G शांसि, युधि, दृशि, धृषि before दु-शा-
 सनः &c.; A E सुवर्शनः.

पृ० पं०

- १५७, १२ G D मृषेष्ट। मृषेष्टेति व°.
 १५८, २ G A D g & originally a वर्तमाना वे°; B
 वर्तमानो वे°.
 ४, ५ विशेषेण K; the other MSS.
 विशेषणेन.
 ७ G has कि before लडे°.
 १३ G यजमानः ॥.
 १८ G 'कालः.
 १९ K भूतवदनुदेशे.
 २४ G भूतसामान्यम्.
 १५९, ८ नाम प्र°; G नामाऽप्र°, A a D B नामाप्र°;
 Kaiyata mentions this reading.
 ९ नाम प्र°; G नामाऽप्र°.
 १९ G उधीयीत.
 २३ संपत्स्यन्ते; a निपत्स्यन्ते, K निष्पद्यन्ते.
 १६०, ३ A om.
 ४ G 'कालवर्षे.
 ७ 'गतेष्वपि; G 'गतेषु.
 १० E सर्वत्रि°.
 १६ 'स्व°; E g B 'स्व°; काल°, G A D g B
 कालं.
 १७ g B यथास्वकालमेता.
 १८ G A a D यथास्वं कालमेता, g B यथा-
 स्वकालमेता.
 २७ उभूदिति; G A a K उभूतः.
 १६१, ७ A om.
 ११ A g om.
 १४ K E g B भविष्यति.
 १९ G उपि यथा स्यात्.
 १६२, ३ g om.
 २० D E g B तद्देष्टव्यं.
 २३ G 'करणमसाम°.
 १६३, २ B साधनातिपत्तौ। साधनातिपत्तावि°.
 ८ G अथाध्यै°.
 १० E 'प्रकृतौ here & below.
 १९ G E 'ज्ञानचौ तर्हि प्रा°, g B 'ज्ञानचा-
 वपि तर्हि प्रा°.
 १९ G om. अपि.
 १६४, ४ G किंवृत्तेकिंवृत्तेपि भ°; A D किंवृत्ते
 आकिंवृत्तेपि; K किंवृत्ते च भ°.
 १६ G 'करणत्वं.
 १९ अनेन; E g B both times दक्षिणेन.
 १६५, १ A om.; E g B भविष्यदधिकारे च.
 ५ G B शांसितव्रतः.
 ७ A इच्छा काम°.

४० पं.

१६५, १२ G °णमिति ।

१६ G °हितेनाप्यामलणं भवति ।

१३ °णम; G °णं भवति ।

१६ G विज्ञायते.

१६ G a K om. इति.

१८, १९ K om.

२१ G प्रकृत्यभिहितः.

२१ G om. कृत्वा.

२२ G °द्विश्लेका°, A a D K °द्विश्लेका°.

१६६, २ G om. इति.

३ g B °विज्ञानान्; K om. प्रत्ययवि°... प्रत्ययार्थे.

९ °न्वणमाका°; D °न्विमाका°.

११ g B & originally E यावता चात्रापि द्वि°.

८-११ Instead of कथं पुन°...आकाङ्क्षते,

G reads : कथं निमंतिर्निमंतिणा । आमं-
लिश्चामंतिणा । निमंतिरपि निमंतिणा यु-
ज्यते । आमंलिश्चामंतिणा । दृष्टश्च भावेन
भावयोगः । तद्यथा । इषिरिषिणा युज्यते ।
एषिनुमिष्ठिति एषिषिषतीति । स्वीत्वं
स्वीत्वेनेति । एकस्यातिषेरिषिः साधनं वर्त-
मानकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य बाह्यं सा-
धनं सर्वकालश्च प्रत्यय इति । सूत्रं तर्हि
भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं
निमंतिणाविषु गम्यमानेषु इहापि प्राप्नोति
देवदत्तो भवन्तमामंतिरयते देवदत्तो भवन्ते
निमंतिरयते इति ।

१४ °सिद्धिश्चैका° G; the other MSS. °सिद्धिरैका°.

१४ नैष दो°; E g B एषोऽप्यदो°.

२५ विधानं; E g B वचनं.

२५ B & in marg. E, after नियमार्थम्,
प्रेषाविषु कृत्यानां वचनं क्रियते । किं
प्रयोजनम् । नियमार्थम् ।

१६७, ६ K E g B °न्वाधेत.

१२ पचति; G सृजति.

१६८, ३ साधुत्वं; G g धातुत्वं.

११ K om. अस्त्यादिभिर्योगे.

१४ °वञ्जातीयकं; g B & originally E °वविषयं.

१६ G °जीत्येतस्मिन्.

१८ G A D हिस्वयोरात्मनेपदपरस्मैपदम्.

१६९, २ कृत्वाकृत्प्राति°; G D कृत्वाकृत्प्राति°.

६ G om. one लुनीहि.

४० पं.

१६९, १७ a by alteration लुनीहृत्येव.

१८ D K E g B लुनामि.

१९ ऽपिच; G ऽपिन्.

२६ K & by alteration a भुङ्क्ष्वेत्येव.

२६ G A a D K भुञ्ज इति.

१७०, १ G °पुरुषस्यैक°; g B °पुरुषस्यैक°.

१४ G D °भाविनीलोद°.

२३ G समुचये before the second सा-
मान्य°.

१७१, ३ G उपवासा°.

१० G K सप्तद्वयो.

१४ G A a K भविष्यति.

२० g B व्यतीहार°, K व्यवहार°.

२१ E g B व्यतीहार°; G एवायमिति, E एय
हि मयतिः.

२१ G om. सति.

१७२, १ g B °प्पतिषेधेषु.

१२ G A लङ् भवति.

१२ G तद्वत् प्रष्टव्यं लङ्.

१२ A D लङ्.

१४ K °कयोर्वहु°.

१६ G A E द्विवच° both times.

२० A a D E g B om. नाम.

२१ G A K द्विवच°.

२३ G °वाय सतुष°.

२५ B °कंठकानुत्त्व°.

१७३, ८ G व्रजतिक्रिया प्रति.

१० पीत्वा ..व्रजतीति; G adds भुङ्क्ता पीत्वा
स्नात्वा व्रजतीति; E g B have पीत्वा
भुङ्क्ता स्नात्वा व्रजति.

१४ °वरकाल°; g B & by alteration a E °परकाल° here & below.

१८ G E कथं चाप्राप्ते.

२२ G om. स तर्हि वक्तव्यः; E g B स तर्हि
प्रतिषेधो वक्तव्यः.

२३ Before उक्त° G has उक्तं च, A D &
added in E उक्तं वा; Nāgojibhaṭṭa
reads उक्तं च, & knows the reading
उक्तं वा.

२३ G K उक्तमेवैतद°.

१७४, ६ G om.

७ निपात्यते; E g B यथा स्यात्.

७ G E अस्वाहुं स्वाहुं. ..

१८ G °धानेऽनभिधाने च.

२६ G विज्ञायते.

१. पं.

- १७५, ६ G om. the first च.
 ७ G यदि च सत्यभिधानेनभिधाने च.
 २४ G K ऊलोपश्रान्त्यत्.
 २५ A D K तस्मादेव कः.
 १७६, ६ E g B विधानम् | अहिंसार्थस्य हन्तेर्णमुं.
 १ A D K E om.
 १० G om. च.
 १२ G वार्त्तिकेन ज्ञा°, A a D वार्त्तिके ज्ञा°,
 K वार्त्तिके ज्ञा°.
 १६ K E g B बन्ध. इति; Nāgōjibhaṭṭa
 ग्रामे बद्ध इति त्वपपाठः.
 १६ G एवं च व°.
 २२ A a D K द्विधा कृत्वा.
 १७७, १ G A D K & by addition in E नाधा-
 र्थप्रत्यये.
 ८ G °चनमादेशे.
 १७ G उपादानमिति.
 २१ भावभेदे; K भावो.
 १७८, १ ते G; the other MSS. तेन.
 ५ G A D कृत्येष्वेवकारः क्रियते.
 २१ °देवतयोरनु G; the other MSS. °देव-
 तयोः.
 २३ प्राप्नोतीति; G A a D K प्राप्नोति.
 २४ g B °क वाक्यं.
 २६ G पुनरन्योऽन्यस्यार्थे.
 १७९, १ G एवकाराभ्यां.
 १३ G काष्ठभिक्षाक्षणः लवणभिक्षाक्षणः.
 २२ तर्हीशानीमलः; a K E g B तर्हि.
 १८०, ६ g B क्रियेत | तत्ता°; the other MSS.
 क्रियते | तत्तत्ता°.
 १ a क्रियेत, B क्रियतां (?); the other
 MSS. क्रियते.
 २४ After इत्येव, g B & originally E
 आस्ते शेते.
 १८१, १ G g B om. तु.
 ३ G A D om. लः ... °केभ्य इति.
 ८ G लादेशसर्व°.
 १६ B तस्माद्वि वि°.
 २२ G °द्वा अनुवर्तनसामर्थ्याद्वा इत्संज्ञको
 नामा°.
 १८२, २ G & originally a विधेर्न भवति.
 ६ E g B वर्णविधेरंतरंग इति.
 २१ G तर्हि इदोदिति कस्मा°.
 १८३, ७ क एष; g B कथमेव.

१. पं.

- १८३, ८ न्यायः; Nāgōjibhaṭṭa appears to
 read ऽन्यायः.
 १८४, ३ K om. सर्वादेशार्थम्.
 ५ G A °ल्यंतस्य.
 १२ G E g B om. one अ.
 १४ g B & originally E °शे केर्जुस्मा-
 वस्य प्र°.
 २० °मपि वाधते D & originally E; B
 वाधकति; the other MSS. वाधेत.
 १८५, ३ K °कारप्रति°.
 ७ G वक्तव्यम्.
 १२ G आह्वणप्रति°.
 १३ G ऐदित्येवं, A ऐदित्येत्वं, E g B
 ऐ इत्येत्वं.
 १५ G वक्तव्यम्.
 १८६, २ E g B वक्तव्यः.
 ५ E g B add हृषीष्ट हृषीष्टाः.
 ६ g B om.
 १८ G D om. किम्.
 ११ वा; G च, K एव.
 १८७, ११ B om.; g °कारग्रहणं च.
 १२ कर्तव्यम्; G K वक्तव्यम्.
 १६ G लङः.
 १८८, ४ G om.
 ८ G क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे before स्वा
 हीनां.
 १८९, ७ G स्तीत्वेन सह योगो.
 १५ G °ग्रहणार्थेनार्थः.
 १६ G जीभवतीति.
 १९०, ३ G शुक्लतर इति कृष्ण°.
 ७ G A एकं हीद वाक्यं तच्च°.
 १ G B यद्येकं.
 १८ G om. ब्रह्मा°... °प्रत्ययार्थे.
 १९ K E °तानि उच्चाप्रा°.
 २३ G om. च.
 १९१, ६ तरतीति; G तरति.
 १० G om. प्रातिपदिकमिति.
 १२ G यद्येष एकादेश ऊर्ध्वो.
 १५ G °लभेत.
 १८ G °रांताशप उत्प°.
 २१ G °रांताशप उत्पत्तौ.
 २३ G एष एव वि°.
 २५ a om. मौदकं; A पैप्लारद; g B have
 च for वा.
 १९२, २ a E only बहुराजेति, K only बहुराजे.

पृ० पं०

- ११२, १ K शिष्टमहः; G महणं स्यात्.
 ११ G om. पितृसदृशी.
 ११ G a K विधिः.
 २२ a K g B om. हस्तिमात्रम्.
 २३ a K E g B om. हस्तिनीमात्रम्.
 २७ G मानिनि विधिप्रतिषेधार्थं २ प्र०; a E g मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थं १ प्र०; A K B om.
 ११३, ४ G प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च २ प्र०; a E g प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च १ प्र०; A K B om.
 ६ G उपचारः.
 १३ यमिञोः फकि । यमिञोः फक्यति०; A a E g यमिञोः फकि । अति०; G K B यमिञोः फकि अति०, but G has यमिञोः फक्यतिप्रसंगो भवति twice.
 १४ G om. यथेह भवति.
 १६ समासान्तेषु च ॥ समासान्तेषु चाति०; A E g समासान्तेषु च । अति०; G B समासान्तेषु च अति०; a K समासान्तेषु चाति०.
 १८ a K E g B om. कश्मीरराजः & कश्मीरराज्ञी.
 २२ महारात्वे प्रियादिषु ॥ महारात्वे प्रियादिष्वति०; G महारात्वे प्रियादिष्वतिप्रसङ्गः । महारात्वे प्रियादिष्वति०; E g B महारात्वे प्रियादिषु । अति०; A a K महारात्वे प्रियादिष्वति०.
 २४ ऽस्य; G यस्य.
 ११४, १ क्षिप्स्वरे ॥ क्षिप्स्वरेऽति०; G A E g B क्षिप्स्वरे । अति०; a K क्षिप्स्वरेति०.
 ३ स्यात्; G A प्राप्नोति.
 ४ राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोः ॥ राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोरति०; G राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोः २ अति०, A E K g B ... योः । अति०, a ... योरति०.
 ८ समाससंघातग्रहेषु च ॥ समाससंघातग्रहेषु चाति०; G समाससंघातग्रहेषु च २ अति०, A a E g B ... षु च । अति०, K. षु चाति०.
 ९ G बहोर्नञ्स्वरः नुज्झन्त्यापुत्तरपरं.
 १४ G विशिष्टम्.
 १५ एते ऽस्याः; G एत एवास्याः; A एतस्याः.
 १५ E g B om. स्युः.
 २० G om. परिभाषा.
 २० a K g B om. च.

० पं०

- ११४, २१ G om.; A a E om., but have a stop after तु in the next line.
 २५ G a विप्रतिषेधाच्छ्रितो.
 ११५, १ G A K तत्र को षोषः समा०; E g तत्र को षोषः । तत्र समा०.
 ४ K om.; G व्यूढोश्च महणं २ कर्त०; g B व्यूढोश्चापि प्र०.
 ६ G ऊकारा०.
 ७ a ब्रह्मबंधुरेति; g बंधतरेति; B ब्रह्मबंधु-तरा ब्रह्मबंधुरेति.
 १० G om. हरिणितरा.
 १४ G om. च.
 ११ G चोक्तं समासांतेऽयं षो०.
 २२ G A लोहितिकोति.
 २३ G A K g चैति.
 ११६, ७ यद्धि; G तद्धि.
 ११ यद्धि; G A & originally a एतद्धि, K तद्धि.
 १५ G न तत्तु ख०.
 ११ B om. तदभावे नपुंसकम्; K तदभावे नपुंसकमिति स्त्रीपुंलिङ्गाभावे.
 २० G स्त्रीनपुंसकलि०.
 २० g B नपुंसकं लि०.
 २५ G A a g om. यथा.
 ११७, ८ G K नोपलभ्यते.
 ९ G A भावानामुपल०.
 ११ लभ्यते; G. लभ्यत इति.
 १६ G ० संश्रयं ह्येतत्.
 १८ G A K g B om. च.
 २२ G a ऽथयवस्यति.
 २७ G A a स्वकृतांतः; K has only सं-स्त्यानप्रसवौ लिङ्गं.
 ११८, २ G ० साधने, A a B साधनो.
 ४ For the first स्त्यानं, g B & by alteration a संस्त्यानं; K has स्त्यायनं for स्त्यानं both times.
 ७ प्रवृत्तिः... कश्चि०; G गुणानां आविर्भावतिरोभावस्थितिः प्रवृत्तिशब्देन उच्यते । प्रवृत्तिः खल्वपि निरुद्धा न हीह गुणः कश्चि०.
 ९ पायेन वा युज्यते; K पचयेन वा युज्यते यावत्पचयेतव्यम्.
 १० K ० भयोरपि विव०.
 १२ E K g B om. च; G वचने शिष्टलोकव्यवस्थातो नामै०.

पृ० पं०

पृ० पं०

१९८, २५ E g B एकस्वास्त्रीत्वस्य before एको.

१९९, ४ g B om. च.

७ G A om.; K om. this & स्त्रीसमाना-
धिकरणादिति of the next line.

१६ E B स्त्री इतीकारो.

१९ B स्त्रियाः before प्रातिपदिकविशेषण-
त्वात्; K E om. प्रातिपदिकविशे-
षणत्वात्.

२१ G भवंतीति.

२३ g om. च.

२००, १ K गुणस्य चाश्रं, E गुणवचनस्याश्रं.

५ g यदा द्रव्यं श्रितं भवति स्त्रीत्वगुणः
तस्य; B स्त्रीत्वं गुणः तस्य.

७ B om. च.

११ G यद्येकमष्टुपं, K यष्टुपं.

१२ G A द्वितीयमनुं.

१६ G द्रव्यवद्भवतीति.

१६ सुसुखः; K सुखः; E सुखं.

२० A a K E g B स्त्री इतीकारो.

२१ G नादेव सिं.

२१ G न before स्त्रियां.

२०१, २ G om. तु.

११ A E g B जातिसिति च वं.

११ A a E g B सा हि भवति.

१२ E originally शुद्राशब्दो; Nāgajibhatta
adopts that reading.

२१ G अतिमहती न.

२०२, ३ G A g B यस्मात्स विहितस्तस्यै.

१२ K g om.

१३ G उषां, वर्षं.

१७ G a उगितः अंचतिं, A उगित अंचतिं.

२१ G A a E मघवल्लब्धो, g मघवल्लब्धो.

२०३, १ G एवमपि ईरं गतो प्रेक्षतीति.

३ E g B बहुलं छंदसि twice.

३ यज्वनीरिषः; K om.; G यज्वन हरिषः;
A a E g यज्वनोरिषः.

५ B om. बहुपीवरी.

७ E B बहुव्रीहिः प्रतिं.

८ G कृत्वा उपसंख्यानं चोदितं.

१० a K E विभाषा.

११ a K E विभाषा, A विभाषाया.

११ स्यात्; a K भवति.

२०४, २ a बहुवर्मिका बहुवर्मिका, K E g बहुव-
र्मिका बहुवर्मिका.

११ a K E B om. बहुव्रीहिः.

२०४, १३ स्यादिति; G स्यात्.

१७ a K om. विज्ञानुम्.

१८ G डीप्प्रतिषेधाव्.

१९ G डीप्प्रतिषेधो.

२५ g B संप्रसारणं.

२५ G संप्रसारणेपरं, g B संप्रसारणपरं.

२०५, १ G तद्विज्ञायेत.

२ G B संप्रसारं; G K om. न.

२ G संप्रसारणे.

३ G संप्रसारणं पूर्वं.

७ G A both times मधुरा; a om. the
second मधुरा, g B the first; K E
om. प्रियकुरुचरा मधुरा.

१५ G अतिमहती तत्र तद्वं.

२०६, ६ G om. च.

१० °यायामणुक्तो; a K E g B °यायामणु.

२०८, ३ a om. हारिकेयी.

७ तव्यद्रहणं; G तव्यग्रहणं.

१० B om. अङ्ग्रहणे...भूत्.

१० तद्दे एते; G तद्वि एते, K ते तद्वेति, E
B ते दे एते.

११ B परिभाषे इति यद्वं.

१२ तत्तद्दुं; G तद्दुं.

२० G शार्ङ्गरवाद्यो डीं.

२०९, ५ डीषं; G डीपं.

८ B om. नञ्त्वं...°ख्यानम्; E om. the
following नञ्त्वं...कर्तव्यम्.१३ E g B आपत्यग्रहणं द्वीपाद्यञः प्रतिषे-
धार्थं। आपत्यं.१३ G °द्यञ्प्रति; K om. द्वीपाद्यञः प्रति-
षेधार्थम्.

१३ G A a K E g द्वैप्या इति.

२३ K E g B द्वाक्षिः द्वाक्षिः.

२१०, ३ K सर्वेषु प्राचां यथा.

३ G अवदद्यायनी.

५ G A om.; a om. but has a stop
before कर्तव्यम् below.

७ G पठ्यते.

१० पूर्वः K B; the other MSS. पूर्व.

२११, १ B om.; K om. & reads in next line
छन्द वक्तव्यः.

८ G पुंसोऽसंप्रं, B पुंसा सहासंप्रं.

१० °चितस्तत्र उक्तं.

११ G उत्तरकाले.

२१२, ३ G समासाधिकारे.

पृ० पं०

- २१२, ४ a om. हि.
 १४ B om.
 २१३, १ G 'दिव्येतास्ति'.
 १२ K 'व्यतः रा', B 'व्यतः राः'.
 १३ K 'ज्ञानतः; A D E g B 'ज्ञानतः'.
 १३ K वृत्त्यामेकान्तरात्रि, D वृत्त्यामेकान्तरात्रि,
 g वृत्त्यामेकान्तरात्रि; B & Nāgōjibhaṭṭa
 पत्या एका तिरात्रिका.
 १७ K पृथ्वी इति.
 २१४, १ E B 'वतोर्लुक् म', a 'वतोर्म', g 'वतो म'.
 ४ G & by alteration E जीवत्पत्या.
 ७ G has सान्तवैत्री first.
 ८ After तरुणवत्सा ॥, E repeats in
 marg. the verse अन्तर्वत्पतिव'.
 १० G om. क तर्हि.
 ११ B & by alteration E 'संयाजा इति.
 १२ B om. च.
 १२ G K g निवर्त्या.
 १२ g om. 'दः साय' to the end of this
 rule.
 १२ G B 'होमं चरु'.
 १३ तस्यासावीष्टे; K तस्येष्टे पत्नी.
 १८ a K E g B om. किम्.
 २१५, ५ वक्तव्याः; G कर्तव्याः.
 ११ a E g B om. वचने.
 १४ K g B स्त्रीप्रकरणवचनात्.
 २१ G लुकि वा प्रत्या, a K लुकि प्रकृति-
 प्रत्या.
 २२ G पंचमिः षट्ठीभिः क्रीतः पटुः पंच'.
 २३ G न च वक्त'.
 २१६, १ 'भावः; a 'पायः'.
 ४ g B om.
 ६ G क्रमित्येक, A K क्रमित्येक.
 ७ G A K क्रमित्येक.
 ७ G 'क्रीवियुव', a 'क्रीवियुव', in marg
 रिबयु; K 'क्रो युव'.
 ८ G om.
 १३ G om.
 १८ G नीला नीली.
 २१७, ८ E वस्वी तन्वी, g B वस्वी पट्टी.
 १ K पधाद्य प्रतिषेधः.
 १२ G A E g B गोपालिकादीनां प्रतिषेधः ॥
 गोपालिकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः.
 १३ G पुनः प्रष्ट'.
 १४ G तत्कृतस्नानो.

पृ० पं०

- २१७, १८ G प्राचार्य.
 २३ वर्तते K; the other MSS. वर्तते.
 २४ तत्कृताः; Nāgōjibhaṭṭa reads भर्तृकृ-
 ता, but mentions our reading.
 २१८, १ G twice; K 'कारान्तानु'.
 १० 'काराः स्त्रीप्रत्यया'; E in marg.
 'कारास्तद्धिता'.
 १८ G गंगाया.
 २१ K 'रान्तानु'.
 २१९, ३ G, K g B om.; A a om. but have
 a stop before प्रयोजनम् below.
 ५ घ्रा'; G व्याघ्रा'.
 ७ K g B om.; G समासांतस्य णत्वे २ प्रयो-
 जनं; A a समासांतस्य णत्वे । प्रयोजनं.
 ९ G 'हर्ण समासांत'.
 १२ K g B om.; G कर्षतात्तद्धितस्वरौ च
 २ प्रयोजनं; A a कर्षतात्तद्धिते वृद्धि-
 स्वरौ च । प्रयोजनं.
 १५ G भवतीति.
 १९ कृत्वात्मा; G कृत्तद्धितेत्यत कृत्वा'.
 २० a K 'भाषया शक्य'.
 २५ G 'व्यवस्यापि या.
 २२०, ८ कर्म च; G कर्मक.
 ९ G एतच्छीलं, g एतच्छिवं, B एतच्छिल.
 १० G 'वक्तव्यः २ सू'.
 १६ K om.
 १९ K om. लिपिः.
 २३ g B om.
 २२१, ३, ४ g B & originally E अर्य'.
 ४ g B & originally E अर्या; B & ori-
 ginally E अर्याणी.
 १४ G जातस्य प्रति'.
 १९ G A a K E g B om.; D बहुलं तणि
 प्रद्धाविलुनाद्यथा.
 २२२, ३ G a K g om. सु.
 ३ a & by alteration E मासयाता संव-
 त्सरजाता.
 ३ K E सुखयाता दुःखयाता; K adds
 नृप्रयाता.
 १० G E कृष्टं चेत्तस्य; G युते.
 १३ बहुमनाः; A बहुस्वेदा.
 १९ शिखा; E अशिखा; Nāgōjibhaṭṭa has
 this reading, and he mentions the
 reading शिखा.
 २२३, १ G विज्ञायते.

पृ० पं०

- २२३, २ स्वडा; A स्वरा.
 १ G °समुदायार्थं तु.
 १३ यथा all MSS.
 १३ g B °कोशलीया.
 १३ G A जनपदवध्यो°.
 १६ A °नोऽः । अस्वा°; a K E g B °नोदः
 अस्वा°.
 १८ G पूर्वपदं पूर्वै पदं.
 १८ (i °स्वांगं पूर्वपदं अस्वांगं पूर्वपदादिति.
 २२ वर्तत; g B वर्तमान.
 २२४, ४ G A E g B °क्षाद्य पुच्छाद्य.
 ६ K om.; G विभाषया...प्रतिषेधो भवति
 विप्र°.
 ८ G विभाषया.
 १० G °द्यमानापूर्व°.
 २३ a अनुदातवचनं.
 २४ A a K E g B om. प्रत्यङ्मुखी.
 २२५, १ a E g B डीपः प्रसंगः.
 २ G A om. हि.
 २ G A a प्रसज्येत डीप्प्राप्नोति; g B om.
 डीप्प्रधाने...प्रसज्येत; K has instead
 इहापि डीप्प्राप्नोति.
 १८ असर्वलिङ्गा; G सर्वलिङ्गां च.
 १९ G A E om. the first च.
 २४ G A कच्चिदस्ती°.
 २२६, ८ K E g & originally a om.; in a the
 figure २ is added after प्रतिषेधो
 below; G सत्पाकांड°.
 ९ G सत्पाकांड°; a originally सद्कांड°,
 in marg. प्राक्, at the top सत्त्वां
 पाठः.
 ९ After प्राक्पुष्पा, E & in marg.
 a प्रत्यक्पुष्पा.
 ११ K E g & originally a om.; in a the
 figure २ is added after प्रतिषेधो
 below; A सभस्वा°; G A कलात्प्रतिषेधः.
 १२ A a सभस्वा°.
 १३ G om. the first भस्वा.
 १५ B श्वेताद्य श्वेताद्येति; A K E & origi-
 nally a om. the line.
 १६ G त्वेथ '२ प्र°; A E त्वेथ । प्र°; K in-
 stead of त्वेथ ... अमूला, मूलान्नमः
 अमूला त्वेथ प्रतिषेधः विफला.
 १८ E om.; A a g om. but have a stop
 before प्रतिषेधो below.

पृ० पं०

- २२७, १ K °जातेरिति इम, B °जातेरितिम.
 ५ G नोद्धात्वोरित्यु°.
 ७ धीवबन्धु°; a B here & below वीर-
 बन्धु°, K नीवबन्धु° or वीवबन्धु°. (On
 P. VI., 1, 175, VI., 3, 44, & VII.,
 1, 54, the MSS. of the Kāśikā-vṛtti
 which I have been able to compare
 read mostly धीवबन्धु°.)
 ८ °छल्लम्; G A a g °छल्लं.
 १२ °छल्लम्; G A a E g छल्लं
 १७ G A a g B °रज्ज्वासीनाम.
 १८ °राकासी°, A °रकासी°, a g °रज्ज्वासी°.
 २१ B सहितसहाद्येति.
 २१ G सहोहः.
 २४ G गुग्गुलुः, जंतुः.
 २४ A has in place of पतयालुः, a K in
 place of मधूः...पतयालुः, & g B in
 place of गुग्गुलुः...पतयालुः, पीला
 नचलद [K नचलद] मधूनिप- [g B य]
 -तेरजावतीर्भु- [A a भु] -गजमूः [B त]
 कुरुरयो [A कुरुरयो, K कुरुरवा, g B
 कुरुभवो] लक्ष्मीः [g B om.] पतयालुः
 [A लुः; K om. लक्ष्मीः पत]. See
 Atharvaveda IV., 37, 3 गुग्गुलुः पीला
 नलयौक्षगन्धिः प्रमन्दनी; IX., 2, २२
 यावतीर्भुङ्गा जत्वः कुरुरयो; VII.,
 115, 2 लक्ष्मीः पतयालुः.
 २२८, २ G om.
 ३ G पौतभाभ्या, K पौतिपाषा.
 ३ G तत्वायमर्थः.
 ३ G गोकक्षशब्दः.
 ५ G A इत्येवं; a इति.
 ६ K गोकक्षप्रतिषेध.
 ९ G डीप्प्रवतीति पूर्व°.
 १७ G आवयद्यात्फस्या°.
 २३ G एव च तव.
 २४ G om. च.
 २२९, २ A g B and G K (?) अतिशयि°.
 ४ Kaiyāṭa reads प्रकर्षे च, & he men-
 tions the reading प्रकर्षे चेत्.
 ७ G B अज्ययादिति.
 १२ G A a उपेक्ष्यते; K उपेक्ष्य इति चेत्
 किञ्चित्.
 १३ G किलोद्गतौ द्वौ भ°.
 १६ a E व्यङ् कर्तव्यः.

७० पं०

- २२२, १९ G g B om. विधिश्चासौ न लक्ष्यते.
 २१ G 'माम्भ्यंतरं (?)'.
 २२ In B two leaves are missing, from 'स्तमस्त्रि' up to pag. 231, l. 18.
 २६ G 'मेव्याया छा'.
 २३०. १ a द्विरग्विधिश्च.
 २ g om. और्वमेव्याया'छा'...वक्तव्यः.
 २ G A E संघाः और्वमेघाः.
 ४ G 'देश नलो', E 'देशोऽनलो'.
 ५ G शिरोलोभ्यति.
 १३ K om. यज्ञासौ तद्धिते.
 १८ g om. ननु...अनुबन्धो.
 २३१. ५ चेकारः; G A g चेतीकारः.
 ६ E स्वरार्थस्तर्हि twice.
 ६ Instead of स्वरार्थस्तर्हि...स्यादिति, K has: कथं तर्हि स्वरः एकादेशात्प्रत्यय-योः स्वरः पिहपितोर्मम उवात्तानुदात्त-योरंकादेश उवात्ता इति सानिवत्त्वान् इ-अदेशे स्वरस्ते दापि पुन्यति श्रित्यादिह-शक्त इति चापं विनास्त्वोदात्तत्वं न.
 ७ G नित इत्यंतोदात्तम्.
 १० a E om. तु.
 १० K उक्तेष्वपि भवन्त्येते उक्तमेतत् स्वा-धिकाष्टाभादयः उक्तेषु स्त्रीत्वे भवन्त्येव शब्दादय इति सिध्यति.
 २३२. ३ G A प्रसज्येत.
 १७ प्रधानः G प्रधानौ.
 २० G संगसारण.
 २६ G यदेवंतस्तस्य.
 २३३. १० G om. ऽगुरूपोत्तमार्थोऽयमारम्भः; A गुरूपोत्तमार्थोऽयमा.
 ११ K om.; A 'वयवस्वात्प्रसंगः'.
 १२ G E B अष्टाशीति.
 १७ For the second रौदरा' and in l 18 G has रुदरा'.
 २० K लोके गोववसमिता गोलावयवा.
 २३४. ४ K om.
 ७ G om. किमर्थम् । प्रथमवचनं.
 १० G om. प्रथम'...विधानम्; E om. न ह्य'...विधानम्.
 * १२ G वाक्यमिति यथा.
 २७ G वैविमा'.
 २९ G नैव.
 २३५. १ G om. परिभाषा.
 ७ चास्ति. G १ a K चोदार्थमिति.

७० पं०

२३५. ८ G 'करणमिति.
 ११ K om. प्राग्व'...धानार्थम्; G om. सकृद्विधानार्थम्.
 १३ G उपतिष्ठति.
 १७ A a E om.; G तस्मात्प्राग्वचनं २ कर्त' .
 १८ In g one leaf is missing, from अथ up to pag. 237, ५.
 २४ G यान् काश्चिदेव.
 २३६. १० A K E B om.; G D 'ख्यानं २ कर्त-व्यम्; a 'ख्यानं ॥ कर्तव्यम्, and २ added before कर्तव्यम्.
 १२ G पितृमात्यः.
 १४ G K B पार्थिवी पार्थिवा, A पृथिवी पार्थिवा.
 १५ A a B om.; G देवस्य यज्ञमौ २ वक्त-व्यो; E देवस्य यज्ञमौ । व'; K has only देवस्य यज्ञमौ देव्यम् देवम्, D only देव्यं देवं.
 १७ G वहिषष्टिलोपश्च यञ्च २ वक्तव्यः; B the same, without २; A लोपश्च । य-ञ्चवक्तव्यः; a E 'लोपश्च । यश्च वक्तव्यः; K 'लोपो यञ्च वक्तव्यः; D 'लोपश्च ॥ यमवत २ वक्तव्यः.
 १९ G ईकक २ वक्तव्यः; A ईकश्च व'; a ईककृ ।, & in marg. वक्तव्यः; D ई-ककृ २ व'; E ईककृ । व'; K B ईक-कृ व'.
 २१ G ईकञ्छंरसि २ वक्तव्यः; A ईक'छंर-सि व'; a K B ईकञ्छंरसि व'; D ई-कछंरसि २ व'; E ईकञ्छंरसि । व'.
 २३७. २ A om. स्थाम्नो... औडुलोमिः.
 ३ G बहुषु २ अकारो; a B बहुष्वकारो; E बहुषु । अकारो; D बहुषु २ कारो; K has only लोमोपत्येष्वकारो.
 ४ B om. शरलोमाः.
 ७ g B om. गोरिदं गव्यम्.
 ११ E B add अदितिर्वैवतास्यादित्यः K has only this.
 १२ a E बालेयः; K om. बालेयः.
 १२ G अपत्यस्यार्थ'.
 १३ G शाकुलकम्.
 १९ K om.; B oin. up to अच्छन्वसीति.
 २२ पैपलावकं वा; B 'कं च, E 'कं इति, K 'कं.
 २३८. ५ G om. करिष्यत.

पृ. ५०

- २३८, ६ G °राविरिति.
 ८ G om. स्वेणाः.
 १० G K इष्टमेतत्सं.
 १४ After विशेषः, G A तस्माच्च ज्ञानं
 वक्तव्यौ.
 १७ B °दित्युच्यते.
 २३१, ४ G पञ्चनद इति.
 ६ पञ्चनदे; g B तत्र.
 १० B & Kaiyata द्विगुनिमित्तं; G A a K
 E द्विगुनिमित्तो; Kaiyata mention
 this reading; g °निमित्ततो.
 १५ तन्निमित्तं; G निमित्तं.
 १९ शेषो भवति; G शेष.
 २२ तन्निमित्तं; G निमित्तं.
 २२ G om. द्विगोरिति.
 २३ G E B संबंधे षष्ठी.
 २३ G लुम्भवतीति.
 २४०, २ G B & Kaiyata °त्यव्यविकन्यायेन;
 a K E & in marg. G °त्यविरविक;
 Kaiyata mentions this reading; A
 °त्यविरविरविक; g °त्यव्यविरविक.
 ३ G A °भविष्यति.
 ४ G A a E संस्कृतमिति; g om.
 ८ K om.
 १० A a E g B तदेतदितरे.
 १२ A om.; K प्रतिषेधविधानात्.
 १३ G भवति.
 १५ B om. वात्सीया.
 २३ G छस्तवा.
 २४१, १ G °लुकः संगं प्रतीक्षते लो.
 ३ G A चापवादः.
 ३ तत्तं उ; G पुनरु.
 ८ K om.; G °वचनाद्विर्व.
 १० B वैदयोर्वा विराः.
 १९ g B अन्नाप्यलुक्प्रामोति.
 २० G लुम्भवति.
 २१ G °प्रत्ययस्यालु.
 २३ G °कुशिकेत्येव.
 २४ G om. वा.
 २४२, १ G A °द्यमाने लु.
 ८ A K उक्तं च; B om. उक्तं वा । कि-
 मुक्तम् ।
 ९ आपत्यो K; the other MSS. and the
 commentators read here आपत्य-
 See below pag. 254 & 266,

- २४२, १ G आपत्याहा जी.
 १३ अविरविकन्यायेन all MSS; Kaiyata:
 अविरविकन्यायेनेति । केचित्साहचर्यस्यो-
 ऽयमिति परमपकृतेन्नापत्य इति वाचनि-
 कत्वास्त्यर्थस्य । अन्ये तु वचनस्थैवा-
 व्यविकन्यायमूलत्वप्रातिपादनयैतदुक्तमि-
 त्याहुः ॥
 १८ B हलि नैनं प्रति.
 २४३, ४ A B om.; G इज्जण्यो सर्वत २ प्रयोजनम्.
 ५ K औपगव्यस्य शूनं.
 ७ E g B तर्हि इज्ज प्रयो.
 ११ हि न सन्ति; G om. न; K न सिध्यन्ति.
 १२ G इत्येवं.
 १५ K B om. कापोनिः.
 २० K om.
 २४४, १ A °दिश्यते.
 ४ वृद्धवज्र; G न.
 ६ शून्यपि; G शूनं.
 ११ K om. ॥ 11—16.
 ११ °दिश्यते; all MSS. °दिश्यते.
 २० G K माणवकः here & below.
 २४ G om. यदि.
 २६ Before गोत्रेणैजं, G इजो गोत्रे इत्य-
 प्रामोति नैष शेषः.
 २४५, ४ G तर्हीदमिदमुच्यते.
 ६ G ये च तस्य.
 ८ g B यो ह्युत्सं.
 ८ K g B °वाधनार्थे सति.
 १३ K °नर्यादेशः.
 १९ G om. कि कारणम्.
 २६ a K E g °नुस्मृजति.
 २४६, ३ G सर्वनाम्नोऽयं.
 ५ K om.
 ६ G om. उजो.
 १२ B om.
 १३ K नपुंसकत्वात्.
 १५ G om. च.
 २२ G एकार्थे च शं.
 २४ K om.
 २४७, ४ तस्य च; g तस्य चा; E तस्य चाभिसं-
 बंधस्य.
 ९ a °सीन (in marg. वृष्टा) काश्चिस्क-
 चित्पु.
 १२ K om. प्रतिषेधो गोत्रे.
 १४ K g B गोत्रे प्रत्ययः.

४० पं.

२४७, १६ K om.

१८ ह्याचार्यो; K चाचार्यः, B त्वाचार्यः.

२० G सैकामि°.

२४८, ३ ह्यपत्य°; G A अपत्य°, g B तर्ह्यपत्य°.

११ °तरि ह्यप°; G K °तर्यप°, A °तर्ह्यप°;
g B °तरि तर्ह्यप°.

१८ G K देवदत्तस्तस्योत्पा°.

२० a K E सर्वेषामपत्य°; a °होत्रप्रति°.

२१ a K सर्वेषामपत्य°.

२२ A a E g B भवतीति.

२७ G ऽनेकप्रत्ययः.

२४९, ३ G °र्वांशतयः प्र°.

३-८ कतरस्मिन्पक्षे ... कथम्. This is the reading of all MSS. except K, and is approved of by Kaiyaṭa; but Kaiyaṭa states that in some MSS. the whole passage is omitted, and that in others the whole passage from कतरस्मिन्पक्षे (pag. 247, l. 25) is here repeated instead. The last is actually the case in K, where pag. 247, l. 25—248, l. 11. (कतरस्मिन्पक्षे-उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्तेऽयं शेषः) are somewhat incorrectly repeated here; subsequently K goes on: उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते न शेषः कथम् अपत्यसमुदाय°.

६ तर्ह्यप°; G ह्यप°.

७ G नोपपद्येत.

७ G om. एष.

९ ऽत्त; B ऽस्य.

१० B & by alteration E तस्मिंस्तु ब°.

११ E B तस्मिंस्तु ब°.

११ G om. प्रत्ययाः.

१३ G यद्यप्यु°.

१३ G om. गोत्रा°...भवति.

१४ G स्त्रियां.

१६ G अण् यः उपस°, E अण्च यः अनुपस°.

२१ G °ज्ञावः प्रति°.

२३ G A पयुवासि°.

२७ A K om.; G तस्मात्प्रतिषेध २ वक्तव्यः

१५०, ४ K गोत्राद्यून च.

१६ G g °सामर्थ्यान्ना, a °सामर्थ्यान्.

२६ G om. भवति.

२७ G कापिजलिः.

४० पं.

२५०, २८ A a B च कृष्टस्य, K विवृष्टस्याः.

२५१, ३ G करिष्यति.

३ G °त्येवं.

५ G इति च ।.

९ G लोका हि.

१० °पचरन्ति K g; the other MSS.
°पाचरन्ति.

१० G प्रथमा.

१० ऽपत्ये; g B गोत्रे.

२५२, २ K om.; G विप्रतिषेधः.

४ G om. यात्रायनिः.

४ K तामसा°.

५ G B स्तुवाय°.

६ g B om. म्लुचुकायनिः.

८ G तद्वाजश्च इया विप्रति°; A a E तद्वा
जश्च । इजो भवति विप्रति°.१२ Kaiyaṭa appears to read लौकिके
गोत्रभावे.

१५ G बहवस्तस्य.

१७ g B °प्रत्ययानां च तत्स°, A °प्रत्ययानां ।
तत्स°.२५३, २ A a K E g B om.; G D सुधा-
द्व्यासयोः २ इति व°.

४ K वरुड; below वारुटकिः.

४ G D °विवानां २ इति.

९ G वृद्धयर्थम्.

१२ G कश्चित्यु°.

१२ K इत्युच्येत.

१४ G चेदानीमविशे°.

१८ G A om. उपि.

२१ G & originally a अकारानुवृधास°.

२३ च चित्तो; g B चित्तो, G कित्तो.

२५४, ४ G A K केचित्कम्.

६ G भ्रूयते here & below.

९ °पत्यो; G °पत्या, K E B °पत्यं, g °पत्य.

१० G द्वितीये युवसंज्ञा.

१६ G om. कि कारणम्.

२० A & originally a °ज्ञायते तस्या ऋष्या°.

२७ G इत्येवं सि°.

२५५, ४ G A अंगिरस°.

४ G विछेद्येत, a विछिद्यते.

७ K °विहितः इती°.

८ G येन तस्य.

११ G A K °विहित इती°.

१३ A K E g B कः पुनरसौ.

१० पं०

पृ० पं०

- २५६, २ G A 'स्त्यणौ ढ', g B 'स्त्यणोर्ढ'.
- ४ A तुलिः, बलिः; K गाणिकेरः instead of तुलि—बालेयः.
- ५ A अविः.
- ५ G माकंदिका.
- ६ A K & originally a गाणिकेरः; E काणिकेरः गाणिकेरः.
- ६ G भवति.
- ११ K हैरण्यवाहेयः instead of कामण्डलेयः माद्रवाहेयः.
- १२ g B ढकूढञौ.
- २५७, ३ K om.
- ६ G A K 'कुर्वाणः.
- ८ K om. वैश्वामिवः.
- ८ B पाणिषेण्यः; K has only हारिषेण्यः.
- १० G स्वाफल्कः.
- १० G g श्रैलकः; B चैत्रकः.
- १२ बालदेवः; K आनिरुद्धः.
- १५ K इति न वक्तव्यम्.
- २५८, ५ G om. the first va.
- ५ a इड् विड् । ऐडः । वैडः.
- पृथु; G & originally E पृथु, g पृथु; K पृथु पार्थिवः.
- ६ षरद् शारदः; A a शरद् शारदः; G शरद् शारदः षरद् शारदः.
- ९ G B om.
- १० A om. वडवाया वृषो वाडवेयः.
- १४ मूषिः; G मौषिः; a मूषिकारः Nāgojī-bhaṭṭa reads मूषिकाया अपत्यं पुमान्.
- १९ G K om.; a om. but has २ before कर्तव्यः below.
- २० G पुल्लिगनिर्देशः.
- २३ K g B om.; G om. लूकः.
- २५९, ३ 'न्ता र°; G 'न्ताद्र', A 'न्तात् र°, a 'न्तात् रक् प्र°.
- ५ मौण्डारः; A a D मौहारः; K E g B om.; E जाडारः; B जारारः; K जाण्डारण्बाण्डार.
- १७ K om.
- २६०, २ A om.
- ११ g B लुगेर्थे तर्हि.
- ११, २२ All MSS. except a om.; a has फनर्थे तु । २ ण°, & पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च । २ ण°.
- २३ G गार्गी...गार्ग्यभार्यः.

- २६१, २ g B गार्गा इति.
- ४ g B न च स्त्री.
- ५ यावता; G यावत्.
- ९ परः; g B अंत्यः, in G written above परः.
- १२ G A a K फांटाहतो जाल्मः; E फांटाहताः.
- १५ G वृद्धमेव तत्प्रा°.
- १६ g B om. तु...धार्थी.
- २६२, २ G a K वामरथ्यस्य here & below.
- ३ A a g B स्वरवर्जम् before स्वरं.
- ४ G वामरथ्याः.
- ५ G A a K यदि च क°.
- ७ After संघः; E g B वामरथः.
- ८ °च्येत; all MSS. °च्यते.
- ९ G वामरथ्याः here & below.
- १३ G om.
- १४ G K ताक्षणाः.
- १४ तक्षन्श° B; the other MSS. तक्षश°.
- २१ कौसल्य°; G writes the word here & below with श, g with षा or स.
- २२ G after क्रियते, न कोशलकर्मारभ्यां युडागम इति.
- २६३, १ G A a K E om.; but a has २ after the following युद्धेति, & in G there are some marks above & below the syllable द्धे of युद्धेति, which seem to indicate that the figure २ has disappeared.
- २ युद्धेति, K युग्वादिस्थेति.
- ४ G om. युटि कृते.
- ७ चः G चाऽ, g B om.
- ११ क्रियते g B; the other MSS. करिष्यते.
- १२ प्राप्नोतीति g B; the other MSS. प्राप्नोति.
- १४ A युद्धादि° a g. युडादि°.
- १४ G °स्य २ इति व°.
- १७ G g B क्रियते.
- १८ G कुटि सति प्रत्य°.
- १९ G प्रत्ययादेशो.
- २२ क्रियते K; the other MSS. कोरिष्यते.
- २२ G वार्म्मि°, चार्म्मि°.
- २४ सिध्यति; G A a K प्राप्नोति.
- २५ G A a K प्राप्नोति.

५० पं०

- २६४, ५ G वर्म्मिचर्मि.
 ७ E इम्नः किञ्चगोवादिप्रति.
 ८ G नस्मादिभ्यो गोवात्किञ्भवति प्रति.
 १८ a K E g B यलोपः.
 २१ G राजमनुष्य.
 २३ A K प्रभृतिगोव.
 २४ A K E g B तस्य पौत्रप्रभृतिगो.
 २४ संज्ञा; E संज्ञ, g संज्ञ.
 २६५, ४ K om.
 ८ हंसि; a K g B हंसीति.
 ११ a K om. चेति.
 २५ प्रीता; B पूजिता.
 २६६, ११ G कृत्वा गोल.
 १४ विवशब्दा; K युवशब्दा.
 २१ G किञ्चित्पा.
 २६७, ३ G A यास्कायनः लाह्यायनः; B om. लाह्यायनयः.
 १४ G A K B काण्वायनस्य...काण्वाय.
 १८ यश्चात्; G A कश्चात्.
 १९ B कण्वादिभ्यः परः ॥.
 २३ G नैकप्रत्ययः.
 २६८, १ G लुग्भवति.
 २ G पैलीयस्य पैलीयः.
 ४ G ननु वक्तव्यः.
 ५ g B om. तु.
 ६ G इष्यते.
 ११, १२ G माणवकः.
 २६९, १ E om.; K om. समान.
 १८ निचक नैचक्यः; G निचकः नैचि क्यः
 A निचकः नैचक्यः, K नैषभ्यः.
 १८ g B नीयः; g नैद्यः; K om. नीप...प्रा-
 मोति.
 १९ A आचक्रंदिः.
 २० A K बुधः; g बुधो; B बुधेर्वोधिः.
 २३ नैशो; K निशो, B वैशो.
 २४ B वैद्यः.
 २७०, २ A a g B चोला; E om. the line.
 ३ a B चोला.
 ३ G चौडः, B चोलः.
 ३ कडेरः; K कण्डरः, B कंडेरः, g om.
 ४ K केरडः, & adds डरः उलः.
 १० G A K g B भवति.
 ११ G A K पार्था.
 ११ K पार्थः रक्षः; Kaiyata रक्ष इत्ययुक्त
 पाठः.

५० पं०

- २७०, १२ a K ज्ञापकः; G K पार्था.
 १४ G K पार्था.
 २७१, ३ G नर्थकम्.
 ९ B om.
 १२ G वक्तव्यम्.
 १४ B om.; A K महाराजना here & below
 १५ G K महा.
 १६ G A पादाविति.
 १९ G B नाम स भवति.
 २७२, ५ K om. पोषमः.
 ९ G B om. च.
 १२ G नाम स भवति.
 १३ G समीपे गते here & below.
 २१ G om. हि.
 २२ K शेषं तु गम्यते.
 २३ G लुग्भवति, A K g B लुग्भविष्यति.
 २७३, १ G A B लुक्प्रामोति.
 ८ G सामेत्यर्थे क, g साम क.
 ९ K om. सर्वनामिकलिभ्यां ढक्.
 १० a K दृष्टमात्रेयम्.
 १० B om. अग्नौ भवमात्रेयम्.
 ११ A a K om. साम.
 ११ B om. कलौ भवं कालेयम्.
 १३ चाप्यण्; a K E g B च अण्.
 १९ a K E g B om. द्वतीया विद्या.
 ११ G त्वेव भवति.
 २७४, ७ G किमर्थौ.
 १० G ग्रहणम् कर्तव्यम्.
 २१ A a K E g कुमारी पतिरुपपन्नः.
 २७५, १ E g B असंज्ञायां हि ग; K om.
 असंज्ञायां.
 ११ G K om. स्यात्.
 ११ A a K g om. वराचने; B has only
 पंचरात्रे; Nāgajibhaṭṭa reads पंचरात्रे
 वराचने.
 १७ G A g कस्मायनु, E B कस्मायानु.
 १७ G कायानुवृत्तीति वक्तव्यम्.
 २७६, २ g B नित्यं वा हविः.
 २ कर्तव्यः; G वक्तव्यः.
 १५ g B भवे चेत्प्रत्ययः.
 २७७, ७ K om.
 १४, १५ व्यङ्गुलचौ; G व्यानुङ्, g B व्यङ्गुः
 Nāgajibhaṭṭa reads व्यन् & mentions
 the readings व्यन् and व्य.
 १५ G K om. आतरि-

१० पं०

१० पं०

- २७७, १८ g om. पितरि.
 २२ K om. पिच वक्तव्यः.
 २७८, ३ a K पितामहा इति; g B मातामहः पिता°.
 ५ G K °सोदः.
 ७ G here & below °पंजो, °पंजः.
 ९ पिञ्जदछन्वसि डिच ॥ पिञ्जदछन्वसि
 डिच; G छंवसि डिच २, A छंवसि डिच,
 a छंवसि डिचः.
 १० दण्डानतम्; see Atharvaveda XII., 2,
 54 तिन्पिञ्जं दण्डनं नडम्.
 २० All MSS. except K वृद्धाच्च ॥ वृद्धा-
 चोत.
 २२ कपोतः G कापोतः, A g कपोतः.
 २७९, १ 'G ग्लुत्कायतिः.
 २ G बुज्जवतीति पू°.
 ७ A a K om. आपूपिकम्, g B om. माद-
 किकम्.
 ९ G A E g B गणिकायाश्च ॥ गणिका-
 याश्चेति.
 १२ यनो वा; G यनो वा.
 १४ E g B °ख्यानं चोद°.
 २८०, ३ G K अद्वाय; G धृतपाप्मनो; K पूतपा-
 प्मनो; G भास्वरा; B जित°.
 ४ G om.
 ८ E g B खंडिकाशु°.
 ९ G °ज्ञातत्वे प्रयोगो, K °ज्ञातप्रयोगो.
 २० G A a °कोशलीया.
 २३ G g B कार्येषु स तद°.
 २८१, ३ G यथा चा°.
 ४ g B °नमि ठकमु°, K °नन्यक्रमु°.
 ७ G °मालवकशब्द°.
 १३ G om. च.
 १५ G °संज्ञायामिति.
 २० g B om.
 २१ A a K E g B om. हि.
 २८२, १ G A a K E om.
 ३ a om.
 ४ G उकिनी, E g B डाकिनी.
 ४ E कुटुंबिनीति, g कुटुंबिनीति, B कुटु-
 बिनीति.
 ६ g B लुब्धहुवचनात्.
 ८ G A a पुंद्वाः°.
 १० K g B वासातयः.
 ११ G शैवाः शि°.
 १२ G om.

- २८२, १३ G A K राजन्यः रा°.
 १३ दैवयातवाः; G दैवयातयः, K दैवयातः.
 १३ दैवयातवकः; G दैवयातयः, K B दैव-
 यातकः.
 १९ K om. निवासविवक्षायां... विषयत्वात्.
 २२ स निवा°; G तन्निवा°.
 २८३, ३ E g B प्रत्यय इत्येव.
 ९ K यश्च वेत्य°.
 १४ G भवति.
 १६ E g B वाधीति.
 १६ G इत्येवं.
 १७ G च लुक्वक्तव्यः तत्तर्हि.
 १९ इति । तत्र; G A इत्यतः.
 २८४, ३ पार°; KE g B मात्र°.
 ३ वार्त्तिक°; K वार्त्ति°.
 ४ a K om. सांमहसूत्रिकः.
 ५ K om.
 ६ K °धर्मसंसर्गवि°, & adds below संस-
 र्गविद्यः.
 ६ G om. क्षात्रविद्यः.
 ८ G °श्च ठक् व°, A E °श्च । ठक् व°, g B
 °ष्ठक् व°.
 ९ G इतिहास पुराण, before ऐति°.
 १५ G °षष्ठे षि°.
 २० G A वेदेति च व°.
 २४ प्रोक्तादिति; G प्रोक्तादिति । प्रोक्तान्ता-
 दिति; A K प्रोक्तादिति; a originally
 प्रोक्तादिति, by alteration प्रोक्ता-
 तादिति.
 २८५, २ G माहव°, g महावा°; before कालापकः
 G adds चांदनगंधिकः, A चांदनगंधिः.
 ८ G सिध्यति.
 ११ G °तोश्चैतद्वि°, A a K °तोश्चैव तद्वि°.
 १६ G °वित्तोर्म°.
 २२ G g °वल्क्यानि.
 २८६, ६ G A K E g B om.
 १० °लुच्यते all MSS.
 ११ G °कानां तद्वि°, B °काणस्तद्वि°.
 १२ E by alteration °काणमथे°.
 १६ G कौशिक, A कौशकिन.
 १८ G °यतां चे°, A °यता वे°.
 २४ K g B °यमेकयोगः, यद्येकयोगः.
 २४ A a K E g B om. उत्तरेष्वर्थादेशनेषु;
 D has only उत्तरेषु; G A a D E g
 have a stop after the first नाम्नि.

पृ० पं०

२८७, ४ G K °द्विकयोगः.

५ All MSS. except G om. उत्तरेष्वर्था-
देशनेषु देशे तन्नास्ति.

७ Before प्रमाद°, G नैष दोषः.

१४ कञ्तु कान्तवम् a E; G कान्तु कान-
तवम्, A तञ्तु कान्तवम्, D कतंतु कान-
तवम्, K ककृतुः काकृतवम्, g कवतु
काकृतवम्, B कक्षतु काक्षतवम्; g adds
कार्कडेलवं, B कार्कपेलवं; in E कार्क-
डेलवं is struck out.

२० G मालावतः.

२८८, ७ All MSS. except K माहिषाच्च॥ महि-
षाच्चेति.

९ G a B क्रियते, K क्रियेते.

१६ G A K प्राप्नोति.

१८ G A सिद्धमेतत् सिद्धं । कथं कुट्ट
कुट्टारि°; E g B कथम् । आदिष्टस्य
कुट्टचनात् । कु°.२९०, २ G °श्चातुरधिकप°, g °श्चतुरर्थप°, B °श्चतु-
र्थप°; K has only अपत्यादिभ्यो.

४ G भवति, g भवती.

८ g B परा परा.

९ G a E °पक्षते.

१२ g परा २, B परा.

१२ G g प्राप्नुवन्ति.

१७ G A a E स्युरिति अप°.

२० g B निवास इति ।

२९१, ४ G A a K E प्राप्नुवन्तीति.

६ E B किञ्चता°, g किना°.

६ G किञ्चर्थ°, K किणर्थ°.

७ G किञ्चन्ते.

८ K द्वैवयातम्°.

११ B om. अवारपारीणः.

१२ K om.

१४ G g here & below कर्ज्यादि°.

१५ All MSS. except K ग्रामाच्च । ग्रामा-
च्चेति.

१८ g B कौलियकः कौशेयकः प्रैवेयकः.

२० G कौलियको भ°, K कौलिय इति भ°.

२९२, २ G A a E बाह्युर्दिपार्द्धिभ्यश्च before
बाह्यु°; Nāgajībhāṭṭa mentions the
reading बाह्युर्दि°.२ g बाह्या°; B बाल्यायनिः और्द्यायनिः
पादोयनिः.

पृ० पं०

२९२, ४ K राज्ञोः.

५ A a K & originally E °र्थक्यं च मनु°;
B om. मनुष्य° °र्थकम्.

६ B om. मनुष्य° °धानात्.

९ A a K E om. अमनुष्ये here & be-
low; G g °णौ ज्ञा°, A °णो ज्ञा°.

१० G g °णौ ज्ञा°.

१२ K E g B ऽण्विधानात् here & below.

१९ g B om. यतस्त्यः & यत्तत्यः.

२९३, २ g B om. the stop which the other
MSS. have after गते, & om. also
इति.

३ K om. अरण्याण्यः.

३ अरण्याण्यः; G अरण्याणा, g अरण्याणां.

३ K om. वृत्तद्वयः.

६ G अव्ययात्स्यावित्यन्तावि°.

७ A चारु, g B चारुरामु°.

८ G अव्ययरूप्यान्तरपार्दो°.

९ B om. this line.

११ G before आरातीयः, छो भवति विप्रति-
षेधेन.११ कखतीरः; G A कखतीरः, K काखतीरम्.
g कखतीरा, B om.

११ काखतीरी; g काखतीरां. B कारवतीरं.

१३ G °दान्ज्यो, g °वादञ्.

१३ चणाररूप्यः; G चणाररूप्यम्, A K
चणाररूप्यम्, E वणाररूप्य.१३ चणाररूप्या; A चणार°, E वाणार°, K
g B °रूप्यम्.

१५ g om शिव°... वकाशः.

१५ G A शिवपुरी, a K E B शिवपुरं;
G शिवपुरम्.१६ G before कौपधा°, छो भवति विप्रतिषे-
धेन.१७ A निलीनकः, K निलीनकम्, g B नीली-
नक.१७ G before औलूकीयः, छो भवति विप्र-
तिषेधेन.

१९ भवतो; G भवति.

२० G g B कारन्तविकी कारन्तविका,
A करन्तिविकी का°.

२१ K om. आराका... कास्तीरकी°.

२१ G तीररूप्यान्तर°.

२२ A कखतीरं, B करवतीरः; G कखतीरी.

२२ g B कास्तीरं.

पृ० पं०

- २२३, २३ G °पराङ्म्यो.
 २४ चणाररूप्यः; G a चणाररूप्यः, K °रूप्यम्, E वणाररूप्य.
 २४ चाणाररूप्यः; K चणार°, E वाणार°, g चाणाररूप्यं, B चाररूप्यं.
 २५४, १ शिवपुरः; A शैवपुरः, a K B शिवपुरं.
 १ शैवपुरः; g B °पुरं.
 ३ A K निलीनकं.
 ५ g B सौसुकीयाः.
 ८ G °रीनामभावात्.
 ९ G °वृत्त्यर्थं कर्त्तव्यम्.
 १४ G om.
 १९ A E & originally a 'कर्षुः, K °कर्षुः; a by alteration निषादकर्षुः निषादकर्षुकः; g निषाद (?) कर्षुर्नाम देशः नैषादकर्षुकः, B निषादकर्षुर्नाम देशः नैषादकर्षुकः.
 २० G शाक्षिकर्षुकः शाक्षिकर्षुकः.
 २२ K om.; E om., but writes below नक्षत्रादण् | छा°; G A नक्षत्राण्.
 २९५, १ MSS. om., but G has २ & A a E have a stop before छाङ्° below.
 ४ MSS. om., but G has २ & A a E have a stop before छाङ्° below.
 ७ MSS. om., but G has २ & a E g have a stop before छाङ्° below.
 ११ MSS. om., but G has २ & A a E have a stop before छाङ्° below.
 १३ G E °नतिकं.
 १४ A in marg.; the other MSS. om., but G has २ & a E have a stop before छाङ्° below.
 १६ A a K g आपणिकः.
 १७ MSS. om., but G has २ & A a E have a stop before छाङ्° below.
 २१ All MSS. except A om., but G has २ & a K E have a stop before छाङ्° below.
 २९६, १ MSS. om., but G has २ & A a K E have a stop before छाङ्° below.
 ५ MSS. om., but G has २ & A a E g have a stop before छाङ्° below.
 ७ g B °om. मौखिकः.
 ७ G पायसिकम्.

पृ० पं०

- २९६, ८ MSS. om., but G has २ & A a E have a stop before छाङ्° below.
 १२ MSS. om., but G has २ & A a E g have a stop before छाङ्° below.
 १६ MSS. om., but G has २ & A a E have a stop before छाङ्° below.
 १८ G वामरथम्.
 २० MSS. om., but G has २ & a E have a stop before छाङ्° below; A द्वेद्वान् [in marg. द्वेद्वान्] वैर°.
 २१ G A वुञो.
 २३ MSS. om., but G has २ & A a E have a stop before छाङ्° below.
 २९७, १ g B om. म्लौचिकायनकम्; in E it is struck out.
 ५ G & originally A कण्वाः.
 ९ g B कारतन्विका कारतन्विका.
 १० A a K E g °कर्षुः; B निषादकर्षुः नैषाद°.
 १५ G B °सुवर्णांतं न च वा°, g न चावा°
 १६ G °ग्रामः त°.
 १७ G ननु चत्वा°.
 २० यदे°; G A तावदे°, K तदे°.
 २१ G °णं तदनवकाशत्वाद्°.
 २२ MSS. om., but A a have a stop before ऋद्धिदाभ्यां below.
 २४ After सांकायिकः, g कांपिल्यकः, B कांपिल्यकः.
 २४ K g B here & below दाशरू°.
 २९८, २ K om. from पानान° to एव before कौकुडी°, B from पानान° to एव before नान्दी°.
 २ पानान°; G तान° here & below.
 ५ G a E g B दातवहं.
 ६ कौकुडीवहं; G कौकुडी°, B कौकुडी°.
 ६ कौकुडीवहकः; g B कौकुडी°.
 ७ MSS. om., but G has २ & A a E have a stop before वुञ् below; g B ओष्ठञो वु°.
 ८ G नैषाद°, B नैषादकर्षुकः.
 ९ g B आप्रीतिमा°, K आत्रीतिमा°.
 १० MSS. om., but G has २ & A a have a stop before ओष्ठञो below.
 १२ B जिन्हवो... जैन्हवकः.
 १३ A g ऋषिका, a °कः, K °काः.

पृ० पः

पृ० पः

- २१८, १६ G om. वृजपवादत्वादनः.
 २० A नीली.
 २० G a K B आरीहणकम्, A °कः.
 २२ A in marg.; the other MSS. om., but G has २ & a E K g have a stop before छा below.
 २४ K परिधन्वम्.
 २५ G °कीयमिति, B °कीयं.
 २२२, ७ K om.; A a E °वृञो वि.
 ८ G °वृज्विञो वि.
 १६ K om. न्याय & below आरण्यको न्यायः.
 १८ a om. आरण्यको मनुष्यः.
 १९ G A g B वा गोमयेषु । वा गोमयेध्वनि.
 ३००, २ G om. काच्छको मनुष्यः.
 ३ °स्थेक्षितम्; g B °स्थेप्सितं.
 ७ g B °च्छान्तिषु पा.
 ११ G साल्वार्क्षीनां.
 १३ G धानार्थम्.
 १७ g om. पूर्व.
 १९ G A a E K °इत्ते, B °इत्तः.
 १९ G अंगकः.
 ३०१, ३ G om. °मभ्य भवां.
 ८ ईकान्ता?; G A a कांता.
 ८ G पैणिकीयः, in marg. वैणिकीयः : A पैणिकीयः, a पैणिकीयः.
 ११ G सौसुकीयम्.
 ३०२, ६ G °धार्थः; g B संख्यातानुदेशप्रतिषेधार्थः.
 ९ °वचने; g B °विधाने.
 ११ ततः खञि; G ततः खञ्.
 १२ समसंख्या?; g B संख्यातानुदेश.
 १६ G om. अणि च.
 १६ G g B om. इति.
 ३०३, ३ G विशेषे.
 ४ G before आस्माकीनः, अस्माकं छात्र.
 ४ G A E स्यात्.
 १० G A a गौमतादिकः.
 ११ G °याच उच्च; g विकृपूर्वायाच; K om. the line; a om., but has a stop before उच्च below.
 १३ यसाय न्यास; g B यथान्यास.
 १६ G विजानीयात्सर्वमेव twice.
 १५ G विकल्प, g विकल्पित.
 १५ G सुहृद्भवाचष्टे.
 १०४, २ g तुहावि.

- ३०४, ४ करिष्यते; g B क्रियते.
 १३ G om. च; before हेमन्तस्या °g B read हेमन्तस्याप्यचनमणि च तलोपवचनमनर्थकं हेमन्तः प्रकृत्यंतरत्वात्, & they read कि कारणम् हेमन्तः प्रकृत्यंतरत्वात् प्रकृत्यंतरं हेमन्तशब्दः अलोपः.
 १६ A °भ्यः ल । वं; g B चिरपरुत्परानि-भ्यस्तः । चिरपरुत्परानिभ्यस्तो वं.
 १७ G A a E g °पश्च । लश्च.
 १८ a °मच् । स्मृतः.
 १८ E अंताच्च । इति, g अंताच्च । इति, B अंताच्च २ इति; K om. अन्ता...अन्ति-मम्.
 २० सायचि °E g; the other MSS. सायचि.
 २१ A a K सायचि?; G A a g B & originally E प्रत्ययसंज्ञासंनि.
 २२ A a K सायचि, °B साचि.
 २२ G A प्रत्ययसंज्ञासंनि.
 ३०५, १ All MSS. except B have सायमो उह्ने मलोपः; g has it twice; B om. सायमो...कथं; for the second सायमो उह्ने K has only अह्ने.
 २ g B सप्तम्यां चेति.
 ४ g B om.
 ९ G तुटि...प्राप्तांति twice.
 १२ K g पुस्तनम्.
 १३ G g B om. इति विसर्जनीयः.
 १४ G a प्राप्तांतिः.
 १६ G °स्थेति च वं.
 १८ E g B चसंनि.
 २३ g सुवंताभ्या चेति वं, B सुवंतत्वं चेति वं.
 ३०६, ६ g B इहापि तर्हि लं.
 ७ g B इहापि तर्हि वा.
 १० g K सति च लुक्च; B om. सति लुक्च-लुका भवितव्यम्.
 १२ G °हापि वाधिका स्यात्.
 १२ g B दिवातनमिति.
 १४ °मेतद्यावता; G °मेतत् तथा यावता.
 १५ G कथम् समर्थान् डचाप्ता.
 १८ A a K पठ?; G originally पठ.
 १८ G a कीलालप आगतं twice; B om.; K वीरालप आगतम् कीलालप आगतम्.
 २३ G संप्रधाने । लोपः.
 २७ G a om. सुविविधिः.

१० पं०

- ३०७, १ a g B om. हिः A a E K नाम भवति.
 ११ A a E K om. ऽनेन.
 १२ यत्; G तत्.
 १५ K धानार्थं वा.
 १५ G before प्रावृषं, तत् ज्ञात इति.
 २१ K B om.; g om., but has a stop before कनेव्यम् below.
 २३ G om. the first रंवेनी; after the last स्वी G has रंवेनी.
 ३०८, १ A फल्गुन्यापा here & below.
 २ G वक्तव्यम्.
 ४ K ङीया ङीया, B यः यः.
 ५ g B तर्हि वक्तव्यम्.
 ७ MSS वक्तव्यं.
 १३ G g B after प्रायभवः नित्यभवस्तव-
 भवः.
 १५ K यं भवान्मुक्तसंशयं तवभवं व्यायं
 मय्यते.
 १६ G मुद्रकारामदेशादीं, B मुद्रदेशादीं;
 Nāgajibhatta mentions & approves
 of the last reading.
 १८ g B om. लौघाः प्रासादाः.
 ३०९, १२ G कलापिना सह.
 १६ K तवपुनर्व, a त्वेति प्रकरणे पुनस्त-
 त्वप्रकरणं कां. g B तवप्रकरणे पुनस्त-
 त्वचर्चनं कां.
 १३ A संबन्धं.
 ३१०, ३ g B पार्श्वोष्ठ्यम् between पारिमुख्यम्
 and पारितन्त्र्यम्.
 ४ G अव्ययीभावान् ज्यो वि here &
 below.
 ५ G om. औपकूलः & writes उपशालः;
 A E g B om. औपमूलः.
 ९ g B om. अध्यात्मदिषु चेष्यते.
 ११ a B om. आधिदैविकः.
 १२ g B twice.
 १३ G और्ध्वदैहिकम्, A a K और्ध्वदैहिकम्,
 E दैहिकः.
 १४ g B twice.
 १८ A om. च
 १९ g B कुक्कुगमः, after वक्तव्यः.
 २२ A a om.; E वापि प्रत्ययौ, K g B प्रत्य-
 यौ तथा.
 २३ G & originally a मध्यमः.
 ३११, १ g B मध्यो मं.

१० पं०

- ३११, २ G दिनः; g B उपगार्थित.
 ४ K E om.
 ६ उला; E उला; g B only कृष्णाजिनः
 सिद्धाजिनः.
 ७ G गार्भीर्यश्च ऊयः; g थ गंभीराज्या, B
 यथ गंभीराज्या.
 १० K om. भव... क्रियते.
 १३ a K om.
 २४ B मुकाशलेति.
 २६ प्राकारा; G प्रकारा, B प्रासादा.
 ३१२, ३ K om.
 ६ A K om.; a E om., but have a stop
 before लुग्व below.
 ७ व्याख्यानं; G व्याख्यान, E by altera-
 tion व्याख्यानः.
 ९ G A K after वक्तव्यः, न वक्तव्यः.
 १० K om. न वा.
 ११ G A om. वा.
 १४ G A a स्तत्र उत्प, g B स्तत्र एवात्प.
 १५ G A अभि; A a E om. वाजपेयिकः.
 १६ G पाचयं.
 १६ G om. शातौदनिकः; a E om. सासौद-
 निकः; g has पांचौदनिकः दाशौदनिक
 इति, B पांचौ शातौ दाशौदनिक इति.
 १८ य एव; G एवं, K य एवं.
 १८ G A अभि.
 १९ सासौ शातौ; g सासौ दाशौदनिक इति,
 B शातौ दाशौदनिक इति.
 ३१३, २ G किं च तर्हि.
 ५ वालवायोः; g B वालवायशब्दो.
 १८ G A g अभिनिस्त, a अभिनिस्तुतः.
 २० g B om. अधिकृत्य कृते दध्यः; G
 ख्यायिकेभ्यो.
 २१ G A K लुग्वक्तव्यः.
 ३१४, १२ G B पूर्वनिपातनं.
 १७ A निह; a निह here & below.
 १९ A g B om.
 २० A मद्रो.
 २० g मात्रक.
 ३१५, १ G वृजक इति यथा.
 ५ ग्रामग्रामे.
 १२ G g B om. the last च.
 १४ G A या ह्यसौ.
 १५ G पैपलादकं l.
 १७ A K g B माधुरी.

१० १०

- ३१९, १८ A a K जारूकाः.
 २१ g B om.
 २२ G 'भ्यो वा मा.
 ३१६, १ G खांडायन here & below.
 १० K प्रोक्तः श्लोक इति.
 १४ G यज्ञवल्क्यादिभ्यः.
 १५ G A B & originally a याज्ञवल्क्यानि.
 १८ A मक्षिकाभ्यां here & below.
 २० G om.
 २१ g B पौत्तिकं here & below.
 २२ G om. न वक्तव्यः.
 ३१७, १ K om.
 ३१८, २ उप्राप्तिरिदमः प्रत्यक्षवाचित्वात्; a K E
 g B उप्राप्तिः.
 ५ G यद्योगात्पृष्ठी here & below.
 ७ A om.
 १३ K om.
 २० g om.
 ३१९, १ g B om.
 ६ g B om. कालापकम् सौदकम्.
 ८ G 'मेवांपलभते.
 ९ G एवं तर्हित्वे.
 १८ K g B om.
 २० G om. वृद्धयर्थः.
 ३२०, १ g B om., & read in next line, g 'यं
 तु। णका', B 'यं तु णका'; K om.
 तु... षथार्थम्.
 २ G E 'थार्थस्तु.
 ६ A 'पादादण् here & below.
 ७ g B कौपिजलः हास्तिपदः; G हास्ति-
 पासः.
 ८ K om.; g om. up to इदमथर्वणार्थम्.
 ९ G A a K 'लोपश्च अण् वक्तव्यः.
 १० G A 'थर्वशाब्द.
 १४ G सिद्धं भवति अथ.
 १४ G om. च। अथ; A om. च; B has
 च तव.
 १४ G 'विष्वथर्वण.
 १५ G 'विष्वथर्वण.
 १७ After साध्यम्, g B अथर्वणमधीते
 आथर्वणमधीते आथर्वणिक इति.
 १७ G om. शब्दयोः.
 १८ g B 'त्यव्यविक.
 ३२१, २ G om. शैषिकानिवृत्त्यर्थम्.
 ५ K निवासो विकार इति.
 ३२१, ११ G सर्वमपवा°, K सर्वमस्यापवा°, E सर्व-
 मप्यपवा°.
 १३ G भवानधिरुह्य.
 १६ G A a E K have न वा संप्रत्ययः
 only once, but G A have a stop
 after it.
 १७ E g B इत्येवमधि°.
 २० G 'प्राण्यौष° here & below.
 २१ G अवयवाप्रा°, g B अवयवे अप्रा°.
 ३२२, ३ G 'छोत्सर्गोऽप°; K अनुवृत्तिर्हि च्छां
 त्सर्गाप°.
 ६ K न वा संप्रत्यय इति संप्रत्ययः इयता
 सूत्रेण शैषिकाणां निवृत्तेः न ह्य°.
 ६ G निवृत्तिरिति.
 ७ तस्य सापवादस्याणः; G तस्यण.
 ८ A a E K g B 'स्तानपवा°.
 १२ After षष्ठाः, g repeats pag. 321, 16
 to 322, 5 & om. the following up
 to IV., 3, 140.
 १३ G प्रसंगोदयः प्राण्यो°.
 ३२३, ४ K om.
 ६ निघाते; A a K g B & originally E
 विनिघाते.
 ८ a पदस्थानु°, B पदस्थाद्यनु°; g om. up
 to न वा in l. 11.
 ९ निघातः; G A a K B & originally E
 विनिघातः.
 १२ G इह हि प्रसज्येत.
 १३ A a K om. त्वचो विकारः.
 १५ निघातः; A g B & originally a E
 विनिघातः; K पूर्वविनिघातः.
 १८ निघातो; A a K g B & originally E
 विनिघातो.
 १८ G 'स्तस्मादन्नता°.
 १९ निघात°; G पि निघात°, A a K g B
 & originally E विनिघात°.
 २० निघातः; a K विनिघातः.
 ३२४, २ E g B किमर्थं मयडैतयोरि°.
 ४ E g B मयडैतयोरि°.
 ५ B' om.
 ६ G E g B तद्व्यं. ..
 १४ G अतश्च प्रत्य°.
 १५ A om. च. ..
 १८ A om. उत्तरं पञ्चालाः; g om. घृतं
 शुक्तम्.

पृ० पं०

३२९, १ g om.; A om. तेनानभिधानात् up to चैत्तत्र.

५ a अभिधानेन; E ह्य struck out.

६ G अनभिधाने; A a K E g B om. हि.

९ °त्फलाच्च लु°; G has २ before लु°, but it appears to be struck out; a has a stop before लु° and above it added २; K °त्फलाच्चु°.

१० G °गृहीतं भवति आधिकृत्येवं भ°.

१२ °मज्जो; G A °मज्जो.

१३ °दनुपस°; G °दुपस°.

१३ भवित्यति; G भवित्यम्.

१४ अणन्ता°; G अन्ता°.

१५ तस्मादस्तु न तेनानभिधानादिति; Kaiyata: कपांचित्तु मन्थः । नैष शेषः । अध्ये-
यामभिधेयायामण ईकारण भवितव्यं
यश्चाध्येयां वर्नते लुमः स यश्च श्रूयत
उत्पन्नस्तस्मादीकारः । अथवा पुनरस्तु न
तेनानभिधानादिति 1. He rejects that
reading as incorrect.

१७ प्राणिनि; g B प्राणीति.

२४ G प्रत्ययास्ते.

३२६, ५ G om. हि.

७ G A °न्मयद्विप्रतिषेधेन.

८ K तित्तिर्डीकः.

१० A om.; K om. up to सारुमयम्.

१३ A K g जरदृक्षः.

१६ K om. मयटः...षेधेन.

१९ अनवकाशत्वादपवासो मयट्; G in text
only अनवकाशत्वात्.

२३ विप्रतिषेधो; G विप्रतिषेधेन.

२४ G स यथैवं ओरञ्जं.

२५ G a K वाधते; A om. एवं...वाधेत.

३२७, १ G प्राणिभ्यः प्रति°; A om. the line
and has in the next line प्राणिप्र-
तिषेधो.

७ G प्राण्यज्भवति विप्रति°.

९ G A g B जरदृक्षः; G जरदृक्षी.

१२ G शौवाविधम् वृद्धान्मयडिति मयट् प्रा-
प्नोति.

१७ A om. एकान्त° इति.

३२८, १ g B om. च.

२ a E. g B om. च.

२ G A K & originally a लुग्°.

२ G om. the last च.

३२९, ८ °शाथिकः; a by alteration °शाथनिकः,
B °सापतिकः, K °शाथिकः.

९ B om.

११ K आकषा°.

१४ °र्यादिभ्यो; G °रिषादिभ्यो भ°, A a °र्यादि-
भ्यो भ°; K आकषपर्यादिभ्यो भ°.

१५ E g किशरा°, K किषरा°.

१७ G वीवधात् वीवधाच्चेति.

१७ B वीवधिकः.

३३०, १ G A & by alteration a क्लेर्म°.

४ वेर्मन्वित्यवचनं; G क्लेर्मन्वचनं, A क्ले-
र्मन्मित्यवचनं, a by alteration क्ले-
र्मन्मित्यवचनं; B वेर्मन्वचनं नित्य°;
K om. up to अस्ति प्रयोजनमेतत्.

५ व्यन्तः; G क्लयंतं, A क्लान्तं.

७ A om.; g B तद्विषयताम्°.

८ G एवं क्लयंतं, B एवं ज्यंतं.

९ Before एवं तर्हि, A भावप्रत्ययांता-
दिमप्.

११ तैः । तैश्च मन्भवति; G तैर्मप् तैश्च मन्भ-
वति, A तैः । तैश्च मन्भवति; g om. तैः.

१२ After भूदिति, G क्लेर्मन्मित्यम्, A वेर्मन्-
मित्यं, K वेर्मन्मित्यम्, E g B वेर्म-
न्मित्यं.

१४ G om. इति, A om. इनि°.

१९ B संसृष्टिनिमित्तः.

३३१, ६ गह्राय । इति ॥; G गह्रायते; the other
MSS. गह्रायति.

९ K मेस्याच्छब्दलोपो वा.

१० G °च्छब्दस्य लोपो द्र°.

१२ G वृद्धेर्वाधुषि°, K वृद्धेर्वाधुषी°, B वृद्धे-
र्वाधुषि°.

१३ G वृद्धेर्वाधुषि°, K वृद्धेर्वाधुषी°.

१३ G g B वाद्धु°.

१९ G A E °मज्जवेति, a °मज्जिति.

२० The MSS. do not give this nor
pag. 332, l. 1 separately, but G
has २ & the others have a stop
after °लोपश्च in both cases.

२१ °श्चाञ्च व°; G A a E g om. च.

३३२, २ °श्चाञ्च व°; G A a E g om. च.

६ B मारैगिकः मौराजिकः पाणिर्विकः वै°.

९ G B °कारांते क°.

१४ G A विधिर्नि°.

१८ G A om. ऽत्.

१० पं०

- ३३३, १ A E g B om. ॐ.
 १ G गुरुञ्जम्.
 २ चः G A वा.
 ४ G भक्ष्या here & below.
 ६ K om.
 ८ G om. न कर्तव्यः.
 १३ G कारणम् । पूर्वे विहि^१.
 १५ G A वहतीति अन्या.
 २० G द्वौ twice.
 २१ G रथयोर्विदि स.
 ३३४, ५ G सर्वकालप्रत्यय^२; A & originally a सार्वकालः प्रत्यय^२.
 ५ G A a विज्ञायते.
 ८ A विध्यव्यविकर^३ here & below.
 २२ G मध्वन्तरमितिः a K E g B मध्वस्मि-
 जन्तरमिति; A has मध्वस्मिन्नस्मिन्नन्तर-
 मिति वा.
 ३३५, १ A om.; Nāgajībhadda mentions the
 reading १रशब्दाश्च प्रत्ययाः.
 २ तपः; G यमः (?).
 ३ रेफश्च; K रकारश्च.
 ५ K om. छन्दसः.
 ६ ओः G उ. A g आ.
 ७ G has यजेति ह्यक्षरम् before ये यजा^४.
 ९ A g B om.
 ११ MSS. om., but in next line G a
 have १स्य २ उप^५, E १स्य । उप^५ & A
 K g B without Sandhi १स्य उप^५.
 ३३६, १ G उपगवा^६.
 १२ a K g B om. उपि.
 १५ प्रतिनिर्दि^७; a निर्दि^७.
 १७ K om. उपि.
 १९ a K तज्ज्ञापयत्याचार्यः ना^८.
 २२ A K १वाच्यते.
 २२ E g B १र्थेऽप्येव भव^९.
 २३ G १च्छं न वापते.
 ३३७, १ G उपगवा^६.
 ४ A a कर्पासः; K, instead of दारु...
 कार्पासः, परशव्यम् पिठव्यः.
 ४ a E वाघ्रं, K वात्रम्.
 ७ K चर्म । यज्ज्यौ भवतः पूर्वविप्रतिषेधेन.
 ८ K om.
 ९ G दम्भ^{१०}.
 १२ G A & originally a E विभाषा यत्.
 १३ G & originally a E विभाषा य^{११}.

१० पं०

- ३३७, १७ G विभाषा य^{११}.
 १८ G A a g B सूर्याः सूर्याः.
 २२ a E g B तत्रैव चोच्यते.
 २३ K प्रत्ययविधानानुप^{१२}.
 ३३८, २ G तस्मिन्नभ्यनि^{१३}.
 ३ A om. च.
 १० G & originally A चत्त्याल^{१४}.
 ११ G A a K E ऊर्णा.
 २० पशुदासः G परिमाणपशुदासे.
 २१ K g B om. परिमाणार्थः; G has
 परिमाणार्थं च.
 ३३९, १ K om.
 ७ G om. उपि; K has १शब्दश्चापि.
 १० G ब्रह्मशब्द^{१५}.
 १० G A E १य इत्येवं.
 ११ G तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् न कर्तव्यम्.
 १२ G समनार्थावेतौ एवं.
 १५ वृष्यामिति भविष्यति; G वृषशब्दादुत्प-
 त्तिर्भविष्यति, A a E वृष्य इति भवि-
 ष्यति, K om. भविष्यति.
 २२ १प्रधानं; K १हितं.
 ३४०, २ G मार्त्तार्थं पिबीयं; K has मातृभोगीणः
 पिठभोगीणः before मार्त्तार्थः.
 ५ G राज्ञाचार्याभ्यामिति व^{१६}.
 ५ च; K वक्तव्यम्.
 १३ G स्नानाधिक्रिया.
 १७ बाहुम्; K बाहुमिति; A a E g B om.
 २० G पांचजनीनः.
 २६ G A a E g B om., but a E have a
 stop before ढञ्च^{१७} below.
 ३४१, ४ G १जनासमाना^{१८}, K १जनभोगोत्तरपदा-
 त्समाना^{१९}.
 ९ वेति; G A वावचनं चेति.
 ९ G सार्वीयः.
 १० MSS. om., but G K write below
 १द्वये इति, and A १द्वये । इति.
 १३ पौरुषेयम्; A a E पौरुषेयं न द्वैव^{२०} K
 has after पौरुषेयो बधः, बध विकार
 यः पौरुषेयेण कविषा समूहो विकार स-
 मूह पौरुषेयं समागतं समूहं तेन कृत पुरु-
 षेण कृतं पौरुषेयम्. See Rīgveda X.,
 ८७, १६.
 १६ G इंद्रमहार्थम् ऐन्द्रमहार्थम् ऐन्द्रमहिकम्;
 g B काशेरुपज्ञिकं.
 १८ G प्रयोजनकृतत्वात्.

३० पं०

३० पं०

- ३४२, १ G न उपधि^०.
 १३ G प्रसादो.
 १६ कः G A & originally a क्रि, B कथं.
 १७ G चखलमिति.
 २२ G & by alteration A नगरस्य स्यादिति.
 ३४३, ४ G °लोत्पन्नोत्पद्यमानिन.
 ५ G om. प्रत्ययेन.
 ८ G K अथ किमर्थ.
 १३ G om. संज्ञा.
 १८ After न्यायसिद्धमेवैतन्, G अन्या संख्या अन्यत्परिमाणमिति, K अन्यैव हि सं.
 १९ यथापरिमाणं; Kaiyata mentions the reading यच्च परिमाणं.
 १९ सर्वस्य ..ब्रवीति; a सर्वस्य संख्या भेदमाह, E तस्य सर्वस्य संख्या भेदमाह, K सर्वसंख्या भेदमात्रं ब्रवीति; A in the text सर्व संख्या भेदमाह, in marg. सर्वस्य संख्या भेदमात्रं ब्रवीतीति वा पाठः.
 २३ G परिमाणमिति.
 ३४४, ५ G कुतश्चतः.
 ७ प्रकल्पत; G कल्पत.
 ९ G om. च.
 १५ G वस्त्रं.
 १५ G A K °वस्त्रभूतय.
 १८ E परिप्रश्न.
 २१ g B om. पानमर्हति.
 २६ K °जो जनादिषूपत्तिर्न भवति.
 ३४५, ४ G om. मांसोदितिका°...नैष्ठिक इति.
 ५ E परिप्रश्न.
 ६ A a K om. नैष दाषः.
 १० G नैवं.
 १९ A a E g B om. अव...भवति; A has तदंतविधिः सिद्धा भवति in marg.
 २० इत; G अत.
 २४ A a E g B om. इति.
 ३४६, ४ A द्वैशौर्षिकं त्रैशौर्षिकं.
 ८ K om. अन्य°...निसानम्.
 १० G A a g B उत्तेश्च उत्तंश्चेति.
 १० G कतिभ्यः.
 १२ तिप्रति°; G & by alteration A प्रति°.
 १८ K °काभ्यामिति.
 ३४७, १ A a E g B °त्करणस्य प्रयो°.
 १६, १७ टिडनर्धाच्च । टिडनर्धाचेति: G &

- originally A अर्द्धाचेति, A in marg. added अर्द्धाच्च.
 ३४७, १९ G g B कार्षापणाद्वा टिडन्व°.
 १९ G om. कार्षापणिकः.
 २१ G °पूर्वादिगो°.
 ३४८, ३ K E om. विशौर्षिकम्.
 ४ G अर्थविशेषासं°.
 ८ K om. हि.
 ११ यथा; G यथा.
 १३ तन्निमित्त°; G निमित्त°.
 १४ G किं च द्विगोर्धस्वद्धितः तन्निमित्तम्.
 १७ After the first क्रीतम्, G & in marg. A द्विशूषम् विशूषम्, K द्विशूषम्, g B द्विशूषमिति.
 १८ a K om. कारण्यत्वे.
 १८ °विरविकन्यायेन; A a g B °व्यविकन्यायेन.
 २१ भविष्यति; G भवति, K om.
 २२ अधासं° only G; the other MSS. असं°.
 २२ G पांचकाला°.
 २३ A K om. च.
 २५ G द्विशुसंज्ञास्ति.
 २५ A a E °दुत्पद्यत.
 २५ तन्निमित्तं only K; the other MSS. तन्निमित्तः.
 ३४९, १ G has अभ्यर्थग्रहणस्य before उक्तं, & om. तस्मादि° ... °क्यम्; a °ग्रहणमनर्थकम्.
 ३ a E om. तस्मादि° ... °क्यम्.
 ६ G कर्षापण° here & below.
 ८ K after °सौवर्णिकम्, द्विसुवर्णम् द्विसौवर्णिकम्.
 १४ G °योर्भावः द्वैयोगं द्वि°.
 १६ g B om.; a om. च.
 २० a om.; K om. खार्या ईकन्.
 ३५०, १ a om.; K काकग्या° here & below.
 २ a K °काकणी° here & below.
 २ a om. द्विकाकिणीकम्.
 ३ A a E om.
 ५ K शाणा शतशाणाद्वा वक्तव्यम्; K om. from here up to pag. ३५६, ७ °वचना भवन्ति भाव°.
 ९ G g B om.; A in marg.
 १० G °वेति.

प्र० पं०

प्र० पं०

- ३५०, १९ G after पञ्चकम्, सप्तकः शतः शतिकाः साहस्रः.
 २० एकवचनात् । एकवचनान्तादिति ; G एकवचनादिति, A एकवचनांतादिति, a एकवचनांतात् एकवचनांतादिति.
 २२ A a E g B om. द्विगोश्च.
 २४ a ० वचनादिं.
 ३५१, १ G परिमाणसंख्याया.
 १ तत्तर्ह्यं ; G तर्ह्यं.
 ४ G A a उक्तं च.
 ८ a g B om. स; added in A ; E om. स भवति.
 ९ a E om. स; added in A.
 १६ a om.
 १७ G निमित्तसंयोगो.
 २० E om.
 २२ G om. सप्तकः.
 ३५२, ४ G g B om.
 ६ G सिध्यतीति पुराणांतादित्युच्यते.
 ७ a ० स्तमाह तीयं.
 १० g B om.
 ११ G om. द्रोणं पञ्चति.
 १३ लुक्प्रत्ययः ; G खलुप्रत्ययः.
 १८ A om., but has a stop before प्रत्यय below.
 १९ G उत्पाद्यते.
 ३५३, १ g om.
 ४ E om. जीवितं...कर्तव्यम्.
 ८ G ० जीवितं परिं.
 १४ a E g B om. इमे.
 ३५४, १ परमर्हन् ; G originally परमर्हन्, by alteration परमर्हन्.
 ८ A a E पञ्चदशार्थः ; g B om.
 ३५५, ५ G & originally E शतिप्रत्ययो.
 ६ A a विभावश्च.
 १० न वैवं ; MSS न चैवं.
 ११ G ० लक्षणसमासो.
 १२ G om. च.
 ३५६, ७ G भाववचनात्संतो.
 ८ G E om. च.
 १ व्यपदिश्यते ; K. विशोष्यते.
 ९ Before पट्प्रत्यय, A a E g B तद्यथा.
 ११ Before परिमाणानि, G यत्तावदुच्यते.
 १३ G अथ यदा षष्ठी.
 १३ विशोष्यते ; K व्यपदिश्यते.

- ३५६, १४ वचनपरिहार उभयोरेव K ; the other MSS. read वचनपरिहारः उभयोरेवम् उभयोरपि पक्षयोरेव कृत्वा वचनपरिहारः.
 १४ K ० वचनाः सधर्मभिरभिरन्यैः.
 १५ G K अन्ये पुनर्गुणं.
 १७ K श्रितो भवति गुणं.
 १७ G A om. च.
 १८ G K om. वै.
 १९ A a E g B om. तद्यथा.
 २० K वाशतमनुयान्ति ; A in marg. तमनुयान्ति इति वा पाठः ; K om. ते ; G दक्षिणाः ; a E समृद्ध्या.
 २० G अथ तत्रान्, K अथान्.
 २१ वादं ; G वा ; K om. वल्लुम्.
 २२ a E तीर्णानीति.
 २२ पञ्च फलकशतानि तीर्णानि G ; instead of फलक, A a g B वध्री, E वध्री ; K पञ्च वध्रीशतानि तीर्णानि पञ्च फलकशतानि तीर्णानि.
 २२ G ० पत्यमिति एको.
 २६ G विवक्षितो भवति.
 २८ a E K & originally A दक्षैर्वक्षिणा ; g B दक्षतेर्वृद्धिः.
 २८ तस्यैकत्वादिकवचनं भविष्यति only in G.
 ३५७, १ K om. विशत्यादिषु ... भविष्यति, A a E g B om. तस्यै... भविष्यति.
 ३ K om. अयं तर्हि.
 ५ G K g B ० नूतंभ्यो.
 ५ A a E g B om. प्रोक्षण.
 ६ G ० रम्भणालम्भनादीनां.
 ७ ० रम्भणादीनि K ; the other MSS. ० रम्भणादयः.
 १० G पथो.
 ११ K ० पथिभ्यां ; g विप्रहणादर्शः, B विप्रहणदर्शः.
 १४ G पथो.
 १७ G ० भ्यामपि विप्रहो न.
 १९ a ० योरप्यपायः.
 २२ G K om.
 ३५८, ३ G om. यः परस्य करोति.
 ४ यश्चरुः ; K यश्च पुं.
 ४ ० वपति ; G B ० वर्चयति, g ० वर्चयति.
 ६ K इच्छाजो here & below.

१० पं०

प्र० पं०

३५८, ९ Before यश्चैवा°, A in marg. न वोभयो-
निर्वर्तकत्वात् । न वा एष दोषः । किं
कारणं । उभयोनिर्वर्तकत्वात् ।

१ यश्च चरुपु°; A यश्चरुपु°; G K g B
यश्च पु°.

१३ G om. योजनशत.

१४ क्रोश°; G A क्रोश° here & below.

१४ योजन°; G A योजन° here & below.

१५ All MSS. except K om., but E g
B have a stop before क्रोश° below;
K reads ततो विगमनमर्हतीति च.

२० G g B & originally E om.

२१ वारिपथेन; a K °पथं; K has below
everywhere °पथं गच्छति for °पथेन
म°; Kaiyāṣa refutes that reading.

२२ G गच्छतीति वा°.

२२ °हन् वारिपथिकम् K; the other MSS.
°हन्तो वारिपथिकः.

३५९, १ G °पथेनागच्छति.

२ G °पथेनागच्छति.

३ G °पथेनागच्छति.

५ G g B om., but G has २ & g B have
a stop before इति वक्तव्यम् below.

९ a g B & originally E om., but
a g B have a stop before वक्तव्यः
below.

१० स्थलाद्वक्तव्यः; G वक्तव्यः; K वक्तव्यः
स्थलात्.

१२ K om. °दर्शनात्... सिद्धं तु चतुर्थी°.

१४ G °मध्येव्यन्तं.

१७ स तर्हि; G तर्हि.

१७ G om. न कर्तव्यः.

२० g B om.

३६०, ५ K उक्तं च.

९ K om. महानास्त्रीनां... कर्तव्यम्.

१० A E महानास्त्रिकं.

११ MSS. om., but G g B have २ &
A a E a stop before महानास्या°
below.

१२ A K महानास्त्रिकः.

१७ डिनिर्व°; G डिनिर्वि°.

१७ After तिलव्रती, G देवव्रती.

१८ All MSS. except K om., but G B
have २ & A a E a stop before डि-
निश्च below.

61 M-II.

३६०, २० All MSS. except G K om., but B
has २ & A a E g have a stop before
दुंश्च below.

२१ G यलोपश्च वक्तव्यः दुंश्च.

३६१, १ A K चातुर्मा°.

२ G om. तत्र.

२ A a B & by addition in E चतुर्षु
चतुर्षु.

४ G a E om., but a E have a stop
after संज्ञायाम् below.

६ G तस्य च व°.

७ आख्या°; Nāgojibhāṭṭa: ह्रस्वपाठस्तु
(i.e. आख्य°) युक्तः.

७ G संज्ञीभूता.

८ वाजपेयिक्यः only in G.

१० g B om. दाशौदनिक्यः.

११ K तदाख्यमात्रा°.

१६ भवं; G परा, a E om.

१६ G om. one तत्र.

१८ G om. one तत्र.

३६२, २ All MSS. except K om., but G A
a g B have २ & E has a stop before
कर्तव्यम् below.

३ लीणीमान्यम्; G इमानि लीण्येवापम्°.

४ G om. प्रयोजनं.

१३ All MSS. except K om., but G a
have २ & E has a stop before कर्त-
व्यम् below.

१५ पदि; G A g B पुरि पदि.

१५ K om. अश्वप्रपदनीयम्.

१५ रुहि; G A g B पदि रुहि.

१७ A om., but has a stop before प्रत्ययो
below.

१८ K om. आयुष्यम्.

१९ All MSS. except K om.; A has २
over लुग्व° below.

२० K om. शान्तिवाचनम्.

२३ G ठनप्र°.

३६३, १ a K E चौर.

२ K E °चौर.

५ G A g B °पातनानर्थक्यम्.

८ A a E g B om., but A has २ & E
g B have a stop before वक्तव्यः below.

९ °हंश्च; G °हन्, K °हंश्च ठम्.

११ G यत्तुतीया°.

४० ५०

- ३६३, १३ A a K E om. आतश्च ... ह्याह.
 १४ K °कारणम्.
 १६ पिङ्गलः; G K पिङ्गलाक्षः.
 १७ G g B कुर्वतीति.
 १७ G समुदायेपि च.
 २२ G यत्तुल्यं.
 २४ After प्राप्नोति, K g B स्थूलेन तुल्यः पुत्रः स्थूलेन तुल्यो याति (K यातीति): Kaiyata mentions this reading.
 ३६४, १ G E यत्तुल्यं.
 २ All MSS. except K तृतीयासमर्थोपि.
 ६ G om. the first च.
 ९ G अपि च चाव्ययेषु वतेः पाठो, K अपि चाव्ययेषु कृतेषु वतेः पाठो.
 १३ K om. प्रत्ययः.
 १४ K उत्पद्यते.
 १४ K E न च कदाचिद्°
 २१ K उत्पद्यते here & below.
 २१ G निश्चितं ब°; K °बलाशने.
 ३६५, २ G & originally K °बोच्येते.
 ५ प्रयोजनम्; K g B कृतं भवति.
 ७ All MSS. except K om., but G E g B have २ & a has a stop before कर्तव्यम् below.
 ९ G g °दित्युच्यते.
 १४ All MSS. except K om., but G A E g B have २ & a has a stop before कर्तव्यम् below.
 १७ G °च्यते.
 १८ G om. च here & below.
 २१ A om., but reads in the next line originally सिद्धं । एतन्.
 ३६६, ५ g B वक्ष्यते आ च.
 ६ a K °करणे प्रयो°.
 ७ K तस्य भावादित्य° here & below.
 ९ a K & originally E om. भोजने.
 १ पुत्राः; G पुत्रैः, g B पुत्राः पुत्रैः, G g B पुत्रैः; °श्चेष्टन्त इति, K° पठिष्यन्त.
 १४ K के गुणाः.
 १४, a K रसरूपः; G om. गुणा.
 १५ G °वेश कुर्वन् व्याख्याप°.
 १६ अनन्य°; G K & originally E अन्य°.
 १८ G om. तद्यथा.
 १८ G A B औषधि°, g अपधि°.

४० ५०

- ३६६, १९ परिणाहे; Kaiyata reads परिमाणे, but mentions our reading.
 २३ G प्रादुर्भावास्तु.
 २७ G उत्पाद्यते; K प्रत्यय उत्पद्यते.
 ३६७, २ नैष दोषः; K किं कारणम्; Kaiyata om., but he mentions the reading नैष दोषः.
 ४ G शस्थानि.
 ४ च वर्तन्ते; G E वर्त्तते, a च निर्वर्त्तते.
 ४ °प्राधान्ये; G, & originally A °प्राधान्ये, K E °प्रधाने.
 ५ K E g B °प्रधानो; G om. भवति.
 ९ K om. भवति.
 १० G रूपद्वयो.
 १९ अत्रापि; A a E g B तत्रापि.
 २० a E g B गुणान्वा.
 २५ G द्वभ्यामर्थाः.
 २६ K om. वा.
 ३६८, १६ तत्र व्यव°; Nāgajibhatta mentions the reading तद्व्यव°.
 १८ MSS. om., but A has २ & a a stop before तज्ज° below.
 १९ यजमानः; G जयमान.
 १९ अपशुताम्; K E अपशुतां गौः, g B अपशुतां गौ.
 २२ G समासाभाव°.
 २२ After इति, G पशुर्मा भूवम्, A in marg. पशुर्मा भूवमिति.
 २३ G °वृद्धयर्थः.
 २४ विप्रति°; G पूर्वविप्रति°.
 ३६९, १ G om. च.
 ९ G °स्ताभ्यस्त्वलौ भविष्यतः, in marg. यथा स्यातां.
 १० G K यतश्चोच्यते.
 ११ G K यतश्चोच्यते.
 ११ G प्रयोजनम् आ च त्वा°.
 १४ G विशेषेऽन्यप्रत्यय, K विशेषे प्रत्यय.
 १७ The MSS. give the text of the Sûtra only as far as लवणः; my MSS. of Pāṇini, the Kāśikā & Padamanjanī have लुध (not शुध). ..
 २२ °धो वक्तव्यः; a °धः, E g B °धः क्रियते.
 २३ G न च काचित्तत्र नञ्पृ°.
 ३७०, ५ G °वेधेच्यते.
 ७ G °लावेच्यते; om. परमः पृथुः.

पृ० प०

- ३७१, १ G मुञ्च here & below.
 २ G g. B व्यञ्ज्यक्तव्यः.
 ८ यलोपश्च; a K E g B यलोपश्च; Kaiyata mentions this reading.
 ३७२, १० 'षट्ठिका'; G 'खट्टिका' here & below.
 ११ K संबद्धम्.
 १३ K om. भवति.
 १६ प्रसक्तस्थापवाहः; K प्रसक्तस्य.
 १६ a K 'कारस्यालुक्'.
 ३७३, २ सममुखस्य, g B, by alteration A, & Nāgajibhāṭṭa; a & originally A संमुखस्य, G E सम्मुखस्य, K सममुखस्य. After संमुखीनः K has समपदपूर्वात्.
 १ B परोवरं परं; G परस्यौत्वं.
 १० All MSS. except G परस्यौत्वं.
 ११ A a g B परस्यौत्वं.
 ११ G निपात्यते, without इति.
 १२ G परशब्दं.
 १४ E om.; G परंपरतराणां परंपरभावः, g परंपरतराणां परभावः; K has च after परंपरतराणां here & below.
 १९ G यदयलोपं.
 ३७४, ५ G यजोपो वं.
 ६ Before सिद्धमेतत्, G सिद्धमेतत् कथं पूर्वपदस्य यलोपो वचनात्.
 ७ G A g B om. च; G om. वा.
 ८ G अनुवृत्तौ.
 १२ K 'पूर्वपशदा; a om. गोः.
 १४ कर्मकारी; a K E कर्म करोति.
 १८ G 'हति कार्यं.
 ३७५, ३ G हेयंवा here & below.
 ८ G om. न वक्तव्यम्.
 १५ G om. हि.
 १७ All MSS. except G स्वार्थ इति.
 १८ G शालचसंको.
 २० G विसंकोटे; G om. शृङ्गे इति, A a E om. इति, g B om. विशङ्कोटे शृङ्गे इति.
 २० K इह तु खलु.
 ३७६, ८ K om. उपसंख्यानम्.
 १३ G A g B गोष्ठजादयः; Kaiyata reads गोष्ठादयः.
 १४ G g B & by alteration A गोष्ठजादयः.
 १४ K both times गोष्ठः; g B om. अवि-
 गोष्ठम्.

- ३७६, १५ कटश्च; G संपाते कटश्च संपाते कटश्च प्रत्ययो; K कटश्च, g B संधे कटश्च.
 १५ a K E om. उत्कटः & उत्पटः.
 १५ पटश्च; G विस्तारे पटश्च विस्तारे पटश्च प्रत्ययो; K पटश्च; a E om. वक्तव्यः.
 १६ गोयुगशब्दश्च प्रत्ययो; G द्वित्वे गोयुगश्च द्वित्वे गोयुगश्च प्रत्ययो, a गोयुगशब्दः प्रत्ययो; E originally द्वित्वे गोयुगशब्दः प्रत्ययो, altered to गोयुगशब्दः प्रत्ययो.
 १६ तैलशब्दश्च; G स्नेहने तैलश्च स्नेहने तैलश्च.
 १७ G इंगुदीतं.
 १७ a E शाकटशब्दः प्र.
 १७ Instead of शाकटशब्दः . मूलशाकि-
 नम् G has : भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ प्रत्ययो वक्त-
 व्यौ इक्षुशाकटम् मूलशाकटम् इक्षुशा-
 किनम् मूलशाकिनम्.
 १८ A g B शाकिनश्च प्र.
 २१ G कटश्च न वक्तव्यः; K शाकटश्च न वक्तव्य इति.
 २२ G एवमवीनां संपातोपि कटः.
 २२ G पटश्च न वक्तव्यः; K पटश्च न वक्तव्यः.
 २३ G a अविपटा; E om.
 २३ G गोयुगश्च प्रत्ययो वक्तव्य इति; K गोयुगशब्दश्च प्रत्ययो न वक्तव्यः.
 ३७७, १ गोयुगं; a गवां युगं, K गवोयुगं.
 १ K यथा गवोयुगं तद्धं.
 १ G तैलश्च प्रत्ययो वक्तव्यः न वक्तव्य इति; K तैलशब्दश्च प्रत्ययो न वक्तव्यः.
 ३ एव; G इति एवं; K has only शाकट-
 शब्दो वक्तव्य एव शाकिनशब्दश्च.
 ४ g B om. एव.
 ७ G इनच्छिपटश्चा इत्येते प्र.
 ७ च प्रकृत्यादेशा; G प्रत्ययादेशाश्च.
 ११ A तुल्यवक्तव्यः, with २ above तु.
 १७ प्रमाणं प्रत्ययार्थो न K; G A a g प्रमाणे प्रत्ययार्थे, E प्रमाणे प्रत्ययार्थे इति, B प्रमाणे प्रत्ययार्थ इति.
 २१ G A E g B अस्येत्यनुवर्तनात्; a has. कुत एतत्तदस्येत्यनुवर्तनात्.
 २२ अस्येति हि वर्तते only in G K.
 ३७८, १ K adds जानुद्वयसम् and जानुद्वयम्.

पृ० पं०

- ३७८, ४ All MSS. except K om., but all have a stop before लो below.
 ७ a g B E & originally A om., but A E have a stop before वक्तव्यः below.
 ८ K adds सप्तदशस्तोमः.
 ९ A a शन्शतोर्दि.
 १० A a g B विशतेश्च विशतेश्चेति.
 १२ A repeats the line in marg.
 १३ E om. शिष्टिमात्रम्; A a E g B om. वितस्तिमात्रम्; K adds प्रस्थमात्रम्.
 १३ A a K कुडुव.
 २१ K om. डाव...माणमिति.
 २२ G 'मन्यत्परिमाणमन्यत्प्रमाण'.
 २३ A g B 'प्रतीधाताय.
 २४ All MSS. except G प्रतीधानो.
 ३७९, २ G here & below चतुष्पद; K om. उपसंख्यानम्.
 ३ G om. छन्दसि.
 ९ A a E g B om. वश्वास्य धो भवतीति.
 १३ A a E g B किमिदमेतत्.
 १४ G पुनर्निज्ञातत्वा; a पुनर्ज्ञानं निज्ञा-
 तत्वा.
 १४ भवति only in G.
 २२ G 'च्यमानेपि अवयव'.
 ३८०, २ A a किं च प्र.
 ८ पुनरन्त्यस्येति all MSS.
 १० A अन्त्यस्य.
 २२ K E 'अधिकस्याधि' here & below.
 ३८१, २ A a E g B om. पञ्चमीनिर्देशात्.
 ४ A a g B 'धिकरणं स'.
 ११ G एवमर्थमित्युच्यते.
 १२ G om.
 ३८२, १ K एकोन्यतरश्च.
 ३ K यमानाम् यमानामिति व.
 ४ A a E g B here & below 'अर्थमु-
 दधि'; Nāgajibhatta rejects the
 reading एको यवानामर्थमुदधित्.
 ५ G om. न वक्तव्यम्; A has न वक्तव्यं ।
 उक्तं वा ।
 ६ अस्थोति वर्तते ॥ यदुक्तं; K उक्तं वा
 किमुक्तं अनभिधानादिति अस्थोति वक्त-
 व्यम्.
 ८ यदुक्तमेक; K एक.
 ८ 'न भवति; G 'नति.
 ९ K समानामिति.

पृ० पं०

- ३८२, १४ G सत्यमेतत्.
 १५ 'क्रीणीति इत्युच्यते only K E; the
 other MSS. 'क्रीणीते (G 'णीते).
 २१ K om. इति here & below.
 २४ g B om. वा; Nāgajibhatta reads
 न्यसख्यत्वं.
 ३८३, १ A a B g B चरम उप; before चर
 A has in marg. चरमे उपजाते पूर्व-
 स्मिन्धानपराते.
 ७ G 'मुपलभ्यते, K 'मिदमुपलभ्यते.
 ९ A a g B 'पक्षया उत्प', E 'पक्षयोत्प'.
 १४ G वचनादिह ल.
 १७, १८ K om.
 १८ G न्याय्यं.
 १९ वा व्यधा; G g B वाच्यमा, A वा
 व्यमा.
 ३८४, १ G हि सति स्वरे; A सति in marg.; E
 om. हि.
 २ G A om. सति.
 ५ G नांतादिभ्यो विभाषा पञ्चमी.
 १३ K पदान्तविधिप्रतिषेधार्थं च.
 १४ a रथः.
 १५ G पदान्तविधि । प्रतिषे, K पदान्तविधि-
 प्रतिषे.
 १६ K इह च चतुर्थ.
 १९ G om. बहु...त्पत्तिः.
 २० K om. कतिपयानां...तावन्तिथी.
 २१ G कतिपयन्तिथी.
 २१ G तावन्तिथी.
 ३८५, ६ K om. न प्राप्नोति.
 ९ तिथुक; G थुक.
 १२ K om. पुंवद्भादे...बहुन्तिथी.
 १७ नैव; G न च.
 २२ K 'पदादपीति वचनम्.
 ३८६, ३ K g स्वरूप.
 ४ K B स्वरूपं.
 ४ K शब्दस्य संज्ञा भव.
 ६ K 'पृथ्वीदश'.
 ९ g B नामावास्यायामधीयीत न चतु.
 १० K 'सुलोप'; g B 'सुब्लोप'.
 १२ E g B before. यदि, तस्मादन्य आत्मा-
 यशब्दा अन्य इमे.
 १३ उस्मिन्न; A a g B उता; E उस्या.
 १६ K 'वाकयोर्वा लुक्.

७० पं०

३८६, १८ अनुकः अनुकीयः E g B, originally A, & by alteration a; K अण्डकः अण्डकीयः; G, originally a, & by alteration A अनुवाकः अनुवाकीयः.

२० K om.

३८७, २ G धानेन का° here & below.

८ G उच्यते स उच्यते.

१० G A कश्च; K 'लोपश्च कश्च; K has अध्या°...कश्च twice.

११ खार्यामधि°; G खार्या अधि°, E by alteration खार्याः। अधि°.

११ खार्यामिति; G A a E खार्या इति.

१५ G A g B °पुरुषेपि प्रा°.

३८८, ५ K om. this line.

१० K om. करम्.

१३ g B °दंशो लुक्.

१६ K om. बन्धनं...वृद्धलं.

१७ G वृत्तलबन्धनमिति.

१९ g B om.; A in marg.; K has किं निपात्यते वटकेभ्य इति वटकेभ्य इति वक्तव्यः वटकिनी.

३८९, १ G a g B & originally E श्रोत्रियंछंदो.

३ G A a g B & originally E श्रोत्रियंछंदो; G वाक्यार्थे श्रोत्रियत्रित्वेतत्पद°.

१० G E भुंक्ते.

१४ G g B साक्षाद्दृश्यं भवति.

३९०, १ g has only क्षेत्रियवत्, B only श्रोत्रियवत्.

४ a om.; g om. तत्र; G A घंश्च, K B घश्च.

५ G om. तत्र.

५ G A B घंश्च, K g घश्च.

३९१, ५ G after भवन्ति, तस्मादस्यास्मिन्प्रहर्ण।.

१० K om. भवति...भवति.

१० A a E g B यदि त्वेतस्मि°.

१२ A a E g B त्वास्तेः.

१३ हापि स्यात्; K हा श्रूयते; G in marg. स्यादित्यत्र श्रूयते वा पाठः.

१५ G °कालवृत्तिरास्तिः.

१५ K भक्षित्वकालता गम्यते.

१८ g B समीपा इति here & below.

१९ सन्ति समीप इति; G समीपे संतीति.

२२ G उर्था न गम्यन्ते.

२३ गम्यन्ते; g गम्येरन्.

७० पं०

३९१, २५ G A g B गावो यस्य.

३९२, १ ऽन्यस्य चान्यस्य च K & Kaiyāṭa : G A a E g ऽन्यस्यान्यस्य च; B अन्यस्य च.

४ G K संतीति; g B गावः संत्यस्य स पंच°.

६ °स्तद्धितः; G °स्तद्धित उत्पद्यते.

११ भूदिति; G A a g B भुत्.

१४ A E g B नैषोऽस्ते°.

२१ G A a g B °प्रयोग इति.

२२ G प्रयोगे.

२४ g B वृत्तत्वादर्थो°.

३९३, २ सप्तम्यर्थे वर्तते; G B सप्तम्यर्थे वा वर्तते.

४ K अन्यजानी° both times.

६ K °न्मनुषः प्र°.

७ वृवता; G वदता.

१० a E g B सरूपप्र°.

१२ G L om.

१४ A a E have the figure २ added after °ग्रहणं.

१५, १६ K has instead: भूमनिन्दाप्रशंसा नित्ययोगोतिशयस्सङ्गम इति.

१६ संसर्गः; G संगर्गे, a संसर्गे; A संसर्गे in marg. संसर्गो इत्यपि वा पाठः.

१७ भुभि; K भूमा.

१७ निन्दायाम्; K भूमा निन्दा.

१७ संखादकी; G शंखावर्त्ती, K सङ्खादवती, g शंसंखादकी.

१७ प्रशंसायाम्; K निन्दा प्रशंसा.

१८ नित्ययोगः; K प्रशंसा नित्ययोग.

१८ अतिशयते; K नित्ययोग आतिशय.

१९ संसर्गः; A संसर्गे, a संसर्गा, K अतिशय संसङ्ग.

१९ तत्तर्हि; G तर्हि.

२३ च; G om.; K च भवति.

२४ K कस्यचिद्दौनास्ति.

२४ G शंखादकी.

२५ संखादकी; G शंखावर्त्ती; K संखादति; E by alteration न हि कस्यचित्संखादको नास्ति.

३९४, १ K अतिशययुक्त°.

२ संसर्गः; A a संसर्ग°, K E संयोग°.

३ प्रसवाः; K °प्रजनानि, E °प्रजानाः.

३ G E g B कल्प्यन्ते.

४ K तावतीनां.

५० पं०

५० पं०

३९४, ४ G कल्प्यते, g B कल्प्यन्ते; K भिरपि कल्पन्ते; E भिरपि कल्पन्ते, altered to भिरपि कल्प्यन्ते.

४ G g B न प्रकल्प्यन्ते, K कल्पन्ते.

६ K यवमतीभिर्भूयुः.

७ K om. मनुषो.

९ a K व्यभिचरति ।.

११ K before कृदयते, अव्यतिरंकात्सिद्धमिति चेत्.

१३ G om. कृत्वा.

१८ K twice.

१९ क्रियते... भूवन्निति; K क्रियते मनुषेव यथा स्यादन्त्ये मत्वर्थीया मा भूवन्निति.

२१ K रसी राजा उर्वशी वै रूपवन्त्यप्सराः.

३९५, ३ G om. तत्तर्हि वक्तव्यम्.

६ G इनिठनौ च प्रा°.

८ g B om.

११ K °करणज्ञापकं समा°; B ज्ञापकं समा°.

१७ A a K E तुंसादिभ्यश्च पि°.

१७ K ज्ञापकम् समा°.

१८ G समुच्चयो न, E समुच्चयोऽयं न.

३९६, १ G K वस्य पुन°; a originally वस्य, altered here & below to तस्य.

४ A a °मेके । अन्य°, E g B °मेके अन्य°; K °र्धमित्येकेन्यत°.

५ G om. ये; K °मध्ये च ये.

७ K om. च.

९ °द्वृणां only K; the other MSS. °द्वृणा.

१० K दृढणः.

१४ G a E °ज्ञाचावृत्तिभ्यो णः.

१६ A a E वात्तः.

३९७, ४ G ऊषशुषि°.

५ G °उस्ति च द्र°.

८ g B om.; G रप्रकरणे मुख°.

१० K E g B नगाच्च । नगाच्चति; A has नगाच्च in marg.

१० After नगरम्, K रूपादिभ्य इति वा मांसुरम् पाण्डुरम् स्वार्थे वा पाण्डुरो वर्णः यथान्ये इयामलादयः इयामलः पिङ्गलः पिशङ्गलः.

१२ g B om.

१४ G om.; a om. but has a stop before वक्तव्यौ below; A in marg. without च°.

३९७, १७ All MSS. except A K om.; A in marg.; K has मेधारथाभ्यामिरन्त्रौ three times.

१८ G om. रथिरः.

१९ K विम्वा (?) वः कुररावः इ°.

२१ K °पर्वदो.

२२ E g B om.

३९८, २ G a E g B om.; A in marg.

३ G om. इनिठनोः.

३ a श्ववान् स्ववान् here & below.

६ a K स्मृतौ, alter तौ.

७ K कार्यं हार्यति न.

७ A a K om. च, E g B om. च यदि.

९ कृद्या K E; the other MSS. कृद्यो.

१२ K adds तुंसादिभ्य इलच्.

१३ K इनिवाच्यश्चखादिभ्य इक्°.

१५ K °यवास् here & below; K E अन्यमावचन.

३९९, ४ a E B om.

७ उट्टा°; a here & below उट्टा°, उट्टावी°; G दीर्घस्य, K दीर्घ.

१० K मर्मणश्च मर्मणश्चेति.

१३ a E om.

१५ a E g B om.; A in marg.; G has only फलवर्हाभ्यामिनच वक्तव्य.

१७ E om.; K हृदयाश्लुजन्यतरस्याम् हृदयाश्लुजन्यतरस्यां वक्तव्यः.

१८ G om. हृदयी हृदयिकः.

१९ a E om., A in marg.; G g B om. but write in next line सहते इति; K °प्रेभ्यस्तत्र सहत इति चालुः शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तत्र सहत इत्यस्मिन्नर्थं चालु°.

२१ a here & below °चैलुः; Nāgajibhātṭa mentions this reading.

४००, १ K बलाच्चलः.

२ G बलाच्चलो, K बलाच्चूलो.

३ a E om., but have a stop before तत्र below.

a E om., but have a stop before वक्तव्यः below; K तत्पर्वमरुद्भ्याम्; Nāgajibhātṭa mentions the reading तन् for तप्.

११ G om. न वक्तव्यम्.

१८ G g B om.; K इन्प्रकरणे here & below.

७० ५०

- ४०१, १ A in marg.; the other MSS. om., but E g have in next line सर्वादेश्च ॥ इनि°; & G a B सर्वादेश्च इनि°; K only सर्वादेश्चेति वक्तव्यम्.
- २ E om. सर्वधनी; K 'केशो नटः'. (See vol. I., p. 404.)
- ३ a om.; E om.; but has a stop before इनि° below.
- १० A a E g B 'त्समर्थानाच°'; K तूष्णीं चाप्यासीने तत्सामर्थ्यान्याचरत्यभि-प्रायेण.
- ४०२, ५ G A a प्रेप्सं ही°; MSS. वीव्यसे; E originally क प्रदीव्यते. (See vol. I., p. 262.)
- ८ A in marg.; a E om.; but have a stop before प्रयोजनम् below.
- ९ g om. इतः; K om. इह.
- ९ G A a g B 'तीयादिविभक्ति°.
- ११ G K om.; A in marg.; a E om., but have a stop before प्रयोजनम् below.
- १२ यतः यतः; K इतः यतः.
- १५ G om.
- १८ G A E g B om.
- ४०३, ८ K 'पूर्यसिद्ध° here & below.
- ११ G om. किम्.
- १४ क्रियते न्यास एव all MSS.
- १४ A E g B om. one अ.
- १६ a g B om.
- १८ अश्च; G g अश्च.
- १९ K 'ख्यानं कर्तव्यम्; g B om.; a om., but has a stop before कर्तव्यम् below.
- २१ A a K E एतदेव ज्ञा°.
- ४०४, ३ MSS. कथं वा-(!).
- ५ G om. समानो निर्देशः.
- ६ E 'दीर्घत्वैवौ°; K 'दीर्घत्वौ°; g B 'दीर्घत्वैवौ°; E B 'स्मादादि° here & below.
- १९ G प्रतिषेधः २ वक्तव्यः.
- २२ प्रतिषेधः; G 'प्रतिषेधो वक्तव्यः.
- ४०५, ३ G om.
- ६ g B om. तसेरवकाशः... 'मूच्यते.
- ७ G तत्र आग°.
- १० G g B om. च.
- १३ G K दृश्यते.
- १४ G g B 'यौगे २ इति. A 'यौगे । इति.

- ४०६, ४ A a इदानीं च.
- ६ G A a g B इदानीमिति here & below.
- ८ G निपातस्वरः; K om. आद्युदात्त°... भविष्यति.
- १६ g B om.
- ४०७, ४ K सामान्यस्य सभावो य° here & below.
- २० G K एद्यसुच्° here & below.
- २३ K उभयस्मिन्नहनि उभयेद्यः.
- ४०८, २ G तस्मान्मनुष्य उ°.
- ७ G तमुज्ज्व क्रियते, K तसुरवांच्येत.
- ९ K तःशब्दश्च प्र°.
- १० G om. तु खलु.
- १५ a K g B दिगपदिष्टानि.
- १७ दिगिति; G दिगलापि प्राप्नोति.
- २१ a K विशेषणार्थस्तर्हि.
- ४०९, ३ G om.
- ४ G 'स्योपरिभावो.
- ७ आतिश्च प्रत्ययः; K आद्य.
- ८ आतिश्च; K आद्य.
- ९ G K om.
- १० चापरस्य; G अपरस्य च, A a g B अपरस्य.
- १० आतिश्च प्रत्ययः; K आद्य.
- १० K om. उत्तरपश्चात्.
- १२-१६ K has only; अर्धोत्तरपदानां समासे अपरस्य पश्चाभावो वक्तव्यः पश्चार्थः.
- १३ G om. च.
- १३ a om. उत्तरपश्चार्थः.
- ४१०, ५ K 'युक्ता इति.
- ७ g B 'कगोविधा.
- ९ K 'र्थः पृथ°.
- ११ G यदेव°.
- ११ कारकपृ°; G कापृ°.
- १२ तत्काल्ये; K तत्काले. E g B तत्काल्ये; G तत्काल्ये उष्णं भुंक्ते सायं शीतं भुंक्त इति.
- १५ G A g B 'वतीति.
- १९ G 'विचाले चेतु°.
- ४११, २ K धमुन्ननाद्य स्वा°.
- ३ पथि द्वे°; Kaiyata mentions the reading मतिद्वे°.
- ३ A K संशयद्वे°.
- ५ A g B om.; a E om., but have a stop before कर्तव्यम् below.

७०. १०.

४११. ८ शोभनः क^०; G शोभनस्त्वं क^०, E शोभ-
नस्त्वं क^०; in A तत्त्वं added; E कर्तव्यं,
& in marg. स्यात्; K शरीतः कुशो
व्याकरणे च शोभनः कर्तव्यं. (See
Gāṇarāṭnamahodadhī, p. 220.)

९ K E न कर्तव्यम्.

१२ G^० कर्तुम् कथम् न ह्यपूर्णप्रत्ययस्तीय^०,
K^० कर्तुम् कथम् न ह्यन्तरेण पूर्णं तीया-
न्तः शब्दो.

१४ G पूर्णशब्दग्रहणं.

४१२. ३ K om.

८ A a K g B सुस्य.

८ अन्या; A K E एका अन्या.

९ G A g B शुद्धैर्जि^०.

९ G तथा एषो ऽत्.

४१३. २ अतिशायन...इति; G किमिदं अतिशायन
इत्युच्यते अतिशायन इति; A किमिदमति-
शायनमिति, a E किमिदमतिशायन इति,
K अतिशयन...अतिशायन इति.

६ G शब्दं कार्यासंभ^०.

६ G ड्याप्प्रातिपदिकस्यार्थः, K प्रातिपदि-
कार्यः.

७ गुणः; G गुणस्य प्रकर्षे.

८ ड्याप्प्रा^०; G K प्रा^०.

११ प्रतिप्र^०; G प्रति^० here & below.

१४ तम इति; G^० तमः.

१४ K इति च व^०.

१४ A a महत्सर्प^०; G महाहिमवान्.

१५ G जातेर्नेति च । जातेर्नेति च वक्तव्यम् ।
वृक्षो.

१६ अश्वतर इति; G g B अश्वतरः अश्वतरा
इति, K अश्वरः अश्वतरंति, A अश्वतरा
इति.

२१ G यस्य च प्रकर्षोऽस्ति तस्य च प्र^०.

२३ K E विस्तारे च प^०.

२५ G शुद्धधौतकम् अन्येन शैवालिकम्
अन्येन माध्यनिकम्; A a B शैवालिक^०;
for शै A in marg. नै; K शुद्धा धौतकं.

४१४. २ K इति च व^०.

३ K^० नेति च व^०.

४ K तथा before तिङ^०.

१० G^० पद्यत इति न हि.

११^० भवतीति; K^० भोस्तीति, E^० बापकर्षो
स्त इति.

११. G भविष्यतीति.

७०. १०.

४१४. १३ G^० गुणयोरिव.

१७ कालतर; G कालतर.

१८ गर्गतर इति; G A g B गर्गतेर^०; K गर्ग-
तरा प्रमुवन्ति गर्गतराश्चेत्यन्ते । एवं.

२३ स्त्रीप्रत्ययो न; E स्त्रीत्वस्य प्रत्ययो न,
K स्त्रीत्वस्य.

२७ भविष्यन्ति; G B & originally a
भवन्ति, g भन्ति.

४१५. १ A E g B om. च.

५ G^० पदिष्टाश्च वि^०.

७ B अथ यद्येवं. G अद्येवं.

८ G क्रियापि किं.

१० G इत्येवमिति ल्यु^०.

११ K^० शायनः.

१३ गुणाश्च; a E गुणा.

१४ a E निर्देशे; K निर्देशे यस्समी^०.

१५ G कारितार्थ^०.

१६ G^० दुर्णी वा गुणिना यः.

२० G g B आतिशयने, K आतिशयेन.

२१ All MSS. except K^० राद्यर्थ इति
उत्तर^०.

२४ A a K om. द्वयो^०... युक्तात्, g B om.
प्रकर्षयुक्तात्.

२५ G A a g^० द्वेव्यते.

४१६. ६^० वक्तव्या; K^० भविष्यति.

७ G om. न च व्यूनः.

१० ऽयं मध्यमो; A a य उत्तरो, K यमुत्तरो,
E यो मध्यमो, g B यः उत्तरो.

१४ G & by alteration A तरप् तस्मा^०.

१५ K^० कः अ प्रयु^०.

११ All MSS. except K^० इत्युच्यते.

११ G तत्रायमर्थः.

२१ G K^० जातीयका.

२३ K om. हि.

२५ G A g B & by alteration E उच्यत
इति व^०.

२६ a E om. एवमपि; A in marg.

४१७. ३ K^० तर ऐष^०.

५ A a K E om. गुणप्रधानत्वात्.

५ A a E om. क्रियते.

६ a E om. तद्यथा; A in marg.

६ K^० न्योद्य भवान्संपन्न इति.

११ G B एवं.

१६ a K E आवेशं शास्ति.

१० ५०

४१७, १७ After °ज्ञायेत, G प्रशस्यस्य अ आवेशो भवति अजायी च भवत इति ।

११ G नैष संषः, before एवं.

२० G एतेभ्योऽप्यऽगु°.

२२ सप्तमी°; G षष्ठी°.

४१८, १ G A K g B °भक्तिपरिणामो.

१२ E °भावात् किं तिङ्प्र°.

१३ पञ्चतिरूपमिति; G पञ्चतिरूपम्, K om.

१५ क्रियाप्रधानत्वात् only in G.

१८ K कारको यो हा°.

२० E om. पञ्चतिरूपम्.

२४ a om. न वक्तव्यम्.

२४ लिङ्ग...°ऋस्यः all MSS. except K उत्कं वा किमुक्तम् लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति.

४१९, २ A a E g B om. चौररूपः; K has चौररूपः before दस्यु°.

३ G प्रकृत्यर्थस्य वैस्प°; g °वैशिष्ट्य°.

४ °ष्ट्ये इति व° G a: A E B °ष्ट्ये व°, g °ष्ट्ये व°; K °ष्ट्ये व°.

५ K पलाण्डुसुरां.

५ K चौर°.

६ G °पोऽप्ययं; K धावन्त्या लो°.

९ A E g B °कल्पः पटुकल्पा पटुकल्पा, K पटुकल्पम् पटुकल्पा पटुकल्पः पटुकल्पो.

११ A g °षणात्सि°.

१८ °वचनात्; K °विधानात्.

१९ E तत्संबद्धे; a E °प्तिसंबद्धे; K om. ईषदसमाप्तिसंबन्धे.

२३ K om. ऽपि.

२४ G यद्यप्येत .

४२०, २ G समाप्तिर्वा भवति विसमाप्तिश्च, A a g समाप्तिर्विसमाप्तिश्च भवति, E B समाप्तिर्विसमाप्तिर्वा भवति, K समाप्तिर्भवति विसमाप्तिर्वा (?).

५ K °पतिस्तस्य भूतलक्षण°.

७ K om. क्तान्ता...°वचनात् .

९ °श्चेति; G °श्चेत्, K °श्च.

१३ K °प्तिर्भवति.

१३ K लोके°.

१५ G साधयति चेदे चा°.

२१ G & by alteration A कल्पबादयो.

२१ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्; A a E g B ननु च.

४२०, २२ G & by alteration A कल्पबादयो.

२२ ऽपि K; G ऽपि यथा स्थिरिति. A a E g B °उच्यते.

२२ G om. हि.

२३ G कल्पबा° here & below.

४२१, ३ K om. यद्येव°...अयमस्ति विशेषः.

६ °पदिकादप्यु° a E; the other MSS. °पदिकावु°.

७ वक्तव्यः; K कर्तव्यम्.

८ After भविष्यति, G यद्येवमिहापि नार्थः सुब्रह्मेण । नास्त्यत्र विशेषः सुवन्तावुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा, K तदेवमिहापि नार्थः सुब्रह्मेण इहापि नास्ति विशेषः सुवन्ताद्वावत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा.

११ K बहुचि सुब्रह्मेण पूर्वतः तिङो विधानात्.

१२ G° धियथा विज्ञायते, K ° धिर्विज्ञायते.

१३ G तिङो ग्रहण°.

१४ K सुब्रह्मणात्पूर्वतः तिङो विधानम् बहुचि सुब्रह्मणात्पूर्वतः तिङश्चेत्यनुवर्तते तदि°.

१५ किं कारणम् only in G.

१६ निवर्तते K E; G निवर्च्यते, A a B निवर्तते, g निवर्त्त.

१९ G E हुजकज°.

२१ K om. सुबुल्लि कृते प्रातिपदिकत्वात्; E has प्रातिपदिकत्वात्सुबुल्लि कृते.

२४ G क्रियते किमर्थम् नित्यपूर्वार्थम् नित्यं.

२५ K पूर्वत्वमभि°.

२५ K °उभवति यथा च बहुउभवति.

२६ A a K E g B तदा पूर्वा भवतीति.

४२२, ३ G K om. ऽपि.

५ K om.; G तमवादिभ्यः कल्पादयो भवति वि°.

६ G तमपादिभ्यः कल्पवादयो.

१० G तमादिप्र°, K तमादिभ्यः प्र°; E om. तमादिः.

११ g B om.; K E, originally a, & Nāgajibhatta °प्रधानत्वात्.

१६ G प्राक्तेर्भविष्यति आहो°.

१९ प्राति°; K डयाप्राति°.

२० G om. अस्मकासु.

२४ तूष्णीकामेतत्पदयत्त चिन्तितम् K; G तूष्णीकां एतत्पदयत्त चिन्तितम्; A a E g B have only तूष्णीकां.

४२३, ३ A a E g B om. बहुकृतम्, K om. बहुपीतम्.

४० पं०

४२३, ६ G हुजकजधु.

७ K om. भ्रम्ब... वक्तव्यः.

८ After प्रामोति, K न वान्तत्वात् उक्ता-
र्थानामग्रयोग इति भ्रवहुजकभ्रुक्तत्वात्-
स्यार्थस्य पुनरुत्पत्तिर्भविष्यति.१३ पटुतमकः; K मृदुतरकः, G पटुतमकः
मृदुतरक इति.

१४ K छिन्नकावयः here & below.

१५ K om. विप्रतिषेधेन.

१६ K om.

१९ K om. कन्.

२० समासः कविधर्मः; A a E g B समा-
सो म'.

२१ a ग्रामकः.

२२ B om.; a g om., but have a stop
before कविधर्म' below; A in marg.२३ G वृक्षन्ययोधाविति; K has only वृक्ष-
न्ययोधाकावयि.

४२४, ३ A a E g B कपायां अनुकंपि'.

५ G om. the first च.

५ K वचनं लिङ्गे वचने विभक्तौ च.

६ G पेश्यमाणश्च, A पेश्यमाणस्य E
पेश्यमाणः.

७ A ग्रियकुत्सादिषु.

१० G मर्थ इति चेत्ति'.

११ 'कम् 'का 'कः; G 'कः 'कम् 'कः, A
'कं 'कः 'कः, a g 'कं 'कः 'का, B
'कः 'का 'की.

१४ K om.

१७ A a K E g B om. कुत्सितादिसमाना-
धिकरणादिति चेत्.

१७ K इदं घृतम् इदं तैलम्.

२३ G om. वन्ते.

४२५, २ K om.; G A a चतुर्थालोपः.

५ K g B om.; G अनजासौ च २ लोपो,
A a E अनजासौ च । लोपो.

१० g B om. यज्ञदत्तः दत्तः; A in marg.

१४ K मुग्धितीय' here & below.

१५ G क्रियत किमर्थम् उक्तः द्वितीयत्वे कवि-
धानार्थे उक्तो द्वि'.

१८ तद्यथा; G यथा.

२० g B om.; A in marg.

४२६, १ G A E g B शैवलसुपरि ।, a in marg.;
K शैवल ।.

G A K g B om. च.

४० पं०

४२६, ३ G वरुणार्थमादीनां; K om. च; A a g B
'धीनां च व'.३ 'शीर्दत्तः only G; the other MSS.
'शीः; G सपरियः before सुपरिकः.

५ इत्यजादि'; K इति जाजादि'.

७ K जदत्वमुक्तम्.

१० 'शीर्दत्तः only G; the other MSS.
'शीः.११ K 'क्षरपसानाम्'; g B om. the line &
have in next line सिद्धमेकाक्षरपूर्व'.

१२ A a E g B वाचिकः, after वक्तव्यः.

१३ G om. तर्हि.

१५ G सिद्धमेतत् कथम् जाजादिपूर्वपदाद्विती-
यादयश्च इति.

१८ G 'धीं प्रतिनिर्दिश्यते यदल्प'.

१९ G तद्विविध्यति.

२० G g B शाटक उच्यते.

४२७, २ K पुंवद्भावे वचनम्.

१ E om.

१८ 'रेकस्थैव; K 'रेव तस्थैव.

४२८, १ Kaiyata: किं कारणम् किमित्येतदित्या-
हिरिहाग्रन्थः । किनः संख्यापरिमाणे इति
च [५.२.४१] इत्यतस्त्य एवायं ग्रन्थ इ-
त्याहुः । न हीह संख्याग्रहणमस्ति येनास्य
ग्रन्थस्थोपयोगः स्यात् । अत्यन्तासंबद्ध-
श्चेत्तायं ग्रन्थ एकाद्विषयस्यापि ग्रन्थस्य
संभवात् । को भवान् कतरो भवतोः कठ
इति ॥.

७ K 'प्रकरणम्.

१३ K E कुत्सित इत्येव.

१३ G कुत्साग्र्यमु'.

१४ K om. गार्वितः both times.

१९ K वधिकेवा वधिका.

४२९, २ शिवः; g om., B has शि.

३ G गौर्वे (not clear) हि', g B गौर्वेहि'.

३ K 'भिरथाः प्र'.

८ कथम् only in G.

८ G A a K 'मिव काकतालपतनम् काक-
तालपतनमिव काकतालीयम्.

१४ G गोत्रमिति व', K गोत्र इति व'.

१५ K om. गोत्राश्रयो ... 'जितकः, and has
गोत्रावयं स्वार्थिकः यावता before
गोत्रावयं.

१६ G A a g B 'भिजितकः.

४३०, १ G वृष् लो'.

- ४३०, ४ G तुज्जु ह्.
 ४ K after वसति, विमोक्षिकां वसतीति.
 ९ कान्तान्; A a E g B कान् here & below.
 १५ K तद्वलान् स्वार्थे.
 ४३१, १ E सधीनन् here & below.
 १० K °वेवमित्यस्मिन्नर्थे सधीनर् प्रत्ययो भव-
 तीति वक्तव्यम्.
 १० G राजाधीनम्.
 ११ E B रुयधीनः; A भवधीनः.
 १५ G अमादयः.
 १७ K नास्तीति.
 २० G गुह्यधी.
 ४३२, २ अवाधीनाः g B प्राचीना.
 ४ All MSS. except K have न before
 यावताः K reads यागता, & has भवति
 after एव.
 ५ A g B om. प्रत्यक् प्रतीचीनम्.
 १२ ५ भ्या'... ल्यम्; K अभ्यासप्रवृत्तिग्रहणं
 निवृत्त्यर्थम्.
 १८ After °द्वयतीति, G ननु चोक्तम्.
 २१ G E g B °वृत्तेः सकृदिति स्यात् विरावृ-
 त्तेः द्विः; in A by alteration वृत्तेः सः;
 a originally °वृत्तेः सकृदिति स्यात् ।
 विरावृत्तेर्द्विः; K has instead of °वृत्ति-
 द्वि'... रिति. 'सर्व्वितिः द्विरावृत्तिः सकृ-
 दिति स्यात् द्विरावृत्तिः विरावृत्तिः.
 ४३३, ५ 'नमेततः G 'नमिति; A a g B om.
 कथम्.
 ६ G सकृद्वोक्तम् & om. पूर्व्वयाथापि यो-
 ग्योः.
 ७ G A g B om. विमुक्ता विमोक्तम्.
 १० A a E g B om. भवति; K द्रव्यव-
 दपि भवति क्रियावत्त्वात्.
 १२ G 'देवदय' here & below.
 १२ कि कारणम् only in G.
 १६ K तलि च लिङ्गः.
 ४३४, १ K om. & has अभिरसमूहे after the
 following कर्त्तव्यम्.
 ३ G यजेति द्व्यक्षरम् before ये यजा'.
 ४ G °पतेर्यज्ञम्.
 ५ A g B om.; K om. उपसंख्यानम्.
 ७ Instead of 1, 7 & 8 A a E g B have
 only अभिरीशो वसव्यस्येति, G अभिरीशो
 वसव्यस्येति । उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्, K

अभिरीशो वसव्यस्येत्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्
 अभिरीशो वसव्यस्य.
 ४३४, ११ A K अपस्यो वसाना; G om. अपो
 वसानाः.
 ११ G स ओकाः स ओकः; A E g B स्व
 ओक्यः स्व ओकः; a स्व ओकः स्व ओक्यः
 K स्व त्वक्ये स्वी उक्ते.
 ११ K कव्योसि कव्यवाहनः.
 १२ रौद्रेणानीकेन K; G A a E B रौद्रेणा-
 नीके, g रौद्रेणागीके; K om. कवितायै.
 १३ G क्षेमस्येशे क्षेम्यस्येशे; a E om. क्षेम-
 स्येशे, g B have it twice.
 १३ G क्षेममध्यवस्यति क्षेम्यमध्यवस्यति; a E
 g B om. क्षेममध्यवस्यति.
 १४ G वयुर्वचस्यम् वच एव वचस्यम्; A a
 E वायुर्वचस्यं वच एव वचस्यं; g B
 वायुर्वचस्यं वच एव वचस्यं; K वज्रयुर्व-
 चस्यं वच एव वचस्यम्; my MS. of
 Kās. Vyitti on V. 4, 25 आयुर्वचस्यम्;
 see Vāj. Samh. XXXIV., 50 आयुष्यं
 वचस्यम्.
 १५ G has शंसति after उच्यम्.
 १५ G om. सजने ताभिः; K has only
 सजन्मन्ताभिः सजन्मन्ताभिः.
 १६ G नव्यैर्भिन्नैर्यैः K प्रा णौ.
 १६ पाथः पूर्व्वम्; G A g B पाथा पूर्व्वम्; in
 a broken off.
 १७ K om. तनुषु... अर्नि वः पूर्व्वम् पूर्व्वम्;
 तनुषु all MSS.; (see Rīgveda I,
 142, 1, VIII., 13, 14 तनुष्व पू).
 १७ g B पूर्व्वोहः; पूर्व्वोहः only in E.
 १७ G A g B om. पूर्व्वो विशः, a om. पूर्व्वो
 विशः.
 १८ G अग्नि वेः पूर्व्वं पूर्व्वं.
 १९ G यविष्टं यविष्टम्; E तज्जुषस्व; K
 तज्जुषस्व यविष्टं.
 १९ यविष्टम्; G यविष्टं.
 १९ a त्वं ह यविष्टं यविष्टं. K त्वं ह
 यविष्टं यविष्टं.
 २० K समानद्वसति समं वसति समावत् गृ-
 ह्णाति समं गृह्णाति.
 २० K समावदं.
 २१ समम्; a E समाः g B समा, K om.
 २१ K समावद्वीयवसति समानि; g B om
 समानि.

७० पं०

४३४, २२ य ईवत्तु लोकम् य ईवते ब्राह्मणे (Rig-veda VI., 73, 2; IV, 4, 6); K य ईवत्तु लोकम् य ईवते ब्राह्मणे; the other MSS. य ईवते लोके । य ईवते ब्राह्मणः.

२२ य ईवते; G य ईवते; A originally य ईवते, altered to य ईवते; a य ईवते; E g B य इवते; K ईवते.

२३ MSS. नप्तनखाश्च; a E by alteration नप्तनखाश्च.

२४ MSS. नप्तनखाश्च; E by alteration नप्तनखाश्च; in a broken off.

२४ MSS. नूनं; a E by alteration नूनं.

४३५, १ A a E g B om.; G ल(?) अ पुं.

२ नश्च; G ल(?) अश्च; A K & originally E लश्च, E by alteration नश्च; a लश्च, altered to नश्च; g लश्च, B लश्च.

२ MSS. नप्तनखाश्च; a E by alteration नप्तनखाश्च.

२ G प्रत् प्रणं; A प्रत् प्रणं; a has प्रत् first but २ above it; g B प्रत् प्रणं; K प्रत् प्रणम्; after प्रीणम् K has प्रीणान्माना.

७ K om.; G A & originally E वरुटः a चरुट, altered to चतुर.

८ G K वरुट, A वरुटः a चरुट. altered to चतुर.

९ G K & originally E वारुटः, A वारुटः; a चारुटः, altered to चतुरः.

१० K om.

१२ a K g B om.

१४ G A g अण् मित्राच्च; a अमित्राच्च altered to अण् मित्राच्च; E in marg. अण् मित्राच्च, altered to अण् मित्राच्च.

१५ G g B अण् मिः; a अमिः, altered to अण् मिः; E अण् मिः, altered to अण् मिः.

१५ A E g B मैत्रं; in a broken off.

१५ Between मैत्रं and आमित्रः G has अमित्राच्चेति वक्तव्यम्.

१६ G रानुपूकचातुःप्राशारक्षो ... णाप्राहायणं; A प्राहायणासां; a जावरानुपूकचातुः... वक्तव्यम्; K साक्षाद्या... इयक्षो ... सान्तपना निपां; g सान्तपना । निपां.

१७ G g साक्षाद्याः B साक्षाद्याः.

७० पं०

४३५, १७ G आनुपूकः, a in marg. आनुपूकः.

१८ a वारिवक्तुः, K वारिवक्तुः.

१८ K सान्तपना.

१९ G here & below आमीध्रः; A here & below आमीध्रसाधरः; K आमीध्रः सा.

२० G आमीध्रसाधारणम्; K साधारणम्.

२० After साधारणम् G has स्त्रियां डीपस्त्रियां डीपवक्तव्यः आमीध्रसाधारणी.

२१ G A K g B om., but K has in next line no Sandhi between ँशसे and अञ्ज.

२२ G अववत्, A g B अपवत्, K अवयव.

२२ G अववत्. A g B आपवत्; K आवयत् रमन्ते.

२२ शर्षः; K च्छन्ः, B शब्दः.

४३६, २ A a E K नव्यं.

४ G क्षेम्यन् for क्षेम्यन्... सुवीरः.

६ g B & by alteration E नमंगलामंगलवचनं.

७ g B नमंगलामंगलव.

११ G K g B om.

१२ G A a om. अन्ततः.

१४ G g B om.

२० G K g B om.

४३७, १० G इत्युच्यः; g B इति उच्यः.

११ G A E g B धकस्येतीत्येव.

११ इह तर्हि प्राप्नोति K; G इदं तर्हि प्राप्नोति; A a E g B इदं तर्हि.

११ K पृथिव्याम्; G K इवित्युत्.

१४ A has २ above वक्तव्यम्, & in marg. added भद्राच्च; A om. भद्राकरांति.

१५ G a K & originally A समासांतः.

१७ G इदं तु तर्हि.

१८ K कूहेन ग्रहणस्य प्र.

१९ K संज्ञा.

२० अव्ययीभावः प्रयोजनम्; G has instead अव्ययीभावद्विगुद्वन्तत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः प्रयोजनम् । अव्ययीभावः ।

२० G has अतिराजं before प्रति; K has only उपराज अधिराजं.

४३८, ११ a K लक्ष्म्यम्.

२० G om. च.

२४ K पूजनेन प्रकृतिर्गृह्यते, E पूजनांत प्रकृतिर्गृह्यते.

पृ० पं०

४३९, १ K g B om.

४ A om.

५ G E om. च; K प्राग्बहुव्रीहिरिति च वक्तव्यम्.

५ अत्यक्ष; G A प्रत्यक्ष.

१६ G अय्यथादेः अव्ययादेरिति व°, a अव्ययादेरिति व°, A E g B अव्ययादेरिति च व°, K अव्ययादिति च व°.

१९ G °क्षधुरंत; here & below.

२० समासार्थ; G समास.

४४०, ३ न चेदक्षः only A K; the other MSS. अक्षधूर°.

३ न चेदक्षः; G om. न.

४ कथं; G किं.

४ न चेदक्षः; G om. न.

५ नापि न चेदक्षः only by alteration in A; the other MSS. & originally A नाप्यक्षः.

७ K कम्बरा°, E G B कंबरा°.

८ क्षत्रियाक्षि only in G.

१६ G सरजस.

१७ द्विगू E; द्विगुः G A a, द्विगु K g B.

२१ K इवा इव गो°.

४४१, २ G has ब्रह्मवर्चसम् हस्तिवर्चसम् before पत्न्यराजभ्यां; in A पत्न्यराजभ्यां च is added in marg. before पत्न्यराजभ्यां चेति.

४ g B om., but B has a stop before द्रष्टव्यम् below.

९ G om. किं कारणम्.

१२ a om. अनसन्तानपुंसकाच्छन्दसि; g has it twice.

पृ० पं०

४४१, १५ K om. न दृश्य°...क्रियते.

४४२, २ किं प्रयोजनम् only in G; G om. अनन्तोदात्तार्थम्.

३ चक्रसकथम् चक्रसकथी A a; G चक्रसकथं चक्रसकथि, K चक्रसकथी वक्रसकथीति, E वक्रसकथी चक्रसकथी, g B चक्रसकथं वक्रसकथी. — Kaiyata remarks on चक्रसकथी, अगुन्तोऽयं पाठः । अत्र ह्यकान्तादिति विकल्पनिषेधाच्चित्वान्नित्येनान्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । तस्माद्गौरसकथीत्यन्तोदात्तत्वाभावपक्ष उदाहार्यः; Nāgajibhatta वज्रसकथीति (my own MS. वक्तसकथीति) भाष्ये पाठः । वञ्चु प्रलम्भन इत्यस्य निष्ठायां रूपमित्यन्ये.

१० प्रधानं; G प्रधाना.

११ K कल्याणीपञ्चमीक°.

१४ G B om.; K om. the following नेतु°... कर्तव्यम्.

१६ Only A in marg., but A a E g B have a stop before नेतुह° below.

१८ G °प्रत्ययः पूर्व° here & below.

४४३, २ च only in G; E has नस् ॥ वक्तव्यं.

३ K अर्चनानाः both times.

५ After विमः, E खयो वक्तव्यः विख्यः, g B खयश्च वक्तव्यः विख्यः; instead of वे°... विमः K has वेः खो वक्तव्यः अचि खादेशो वक्तव्यः विखः.

७ Only in K.

१३ G °समीहितं.

४४४, ६ माणवे; G माणवक्रः here & below.

७ इदं; K इह.

CORRIGENDA-

- Page 6, l. 5 read ऽन्त उवाच
 P. 20, 14, read यक्षकाम्य°
 P. 26, 17, read नमः-
 P. 41, 9, read न (instead of न-)
 P. 41, 15, read °त्सुच्येत
 P. 43, 14, put a stop after नेषतु
 P. 52, 10, read अम्प्राक्षीन्
 P. 71, 5, del. the stop after °महणं
 P. 82, 7, read यि (instead of यि-)
 P. 96, 26, read ¶ ६.४. ६४ ; ६.१. १०८.
 P. 106, 3, read °मात्वमेत°
 P. 120, 26, read कलिङ्गा°
 P. 143, 13, read ततो
 P. 153, 5, read निपात्यते
 P. 156, 1, read ॥ ३ । ३ । १२३ ॥
 P. 202, 24, read ब्राह्मणीति
 P. 208, 22, separate न वा
 P. 244, 13 read °स्यामिति
 P. 261, 3, read ७ (instead of ६)
 P. 323, 3, read ॥ ४ । ३ । १४० ॥
 P. 324, 20, read न (instead of न-)
 P. 339, 11, read तत्तर्हि
 P. 346, 19, read ॥ ५ । १ । २३ ॥
 P. 348, 14, put a stop after °षष्ठी
 P. 360, 5, separate उक्तं वा
 P. 364, 1, separate नैष दोषः
 P. 382, 15, read त्यागे
 P. 384, 8, read °पथचतुरां

